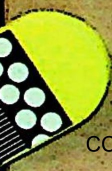
व
१६७

व
~~५८२~~
~~१८८~~

~~२५८~~

व
५

व
~~१०५~~
५ अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥ विना भुक्तं न क्षीयन्ते कोटि कर्म शतै रपि

और जिसने यज्ञादिक द्वारा कर्म निष्काम पूर्वक करके श्रवणादिक द्वारा ज्ञान प्राप्त कर लिया है उसके सम्पूर्ण कर्म ज्ञानाग्नि से दग्ध हो कर भूने हुये बीजों के सदृश जमते नहीं अर्थात अपना फल नहीं देते

यत्र विश्व मिदं भाति कल्पितं रज्जु सर्पवत्
आनंद परमानंदः स बोध स्त्वं सुखं चर

अथ पञ्चदशी सटीक ॥

नमःश्रीशङ्करानन्दगुरुपादांबुजन्मने ॥
सविलासमहामोहग्राहग्रासैककर्म्मणे १

नत्वाश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ ॥ प्रत्यक्तत्वविवेकस्य क्रियतेपददीपिका १ प्रारिप्सितस्य ग्रंथस्याविघ्नेन परिसमाप्तिप्रचयगमनाभ्यां शिष्टाचारपरिप्राप्तमिष्टदेवतागुरुनमस्कारलक्षणं मंगलाचरणं स्वेनानुष्ठितं शिष्यशिक्षार्थं श्लोकेनोपनिवध्नाति अर्थाद्विषयप्रयोजने सूचयति नमइति शंसुखंकरोतीतिशङ्करः सकलजगदानन्दकरः परमात्माएषह्येवानन्दयतीति श्रुतेः आनन्दः निरतिशयप्रेमास्पदत्वेन परमानन्दरूपः प्रत्यगात्मा शंकरश्चासावानन्दश्चेति शङ्करानन्दः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा सएवगुरुः परिपक्वमलानेतानुत्सादनशक्तिपातेन योजयतिपरेतत्वेसदीक्षयाचार्यमूर्त्तिस्थइत्यागमात् श्रीमांश्चासौशङ्करानन्दगुरुश्चेति गन्धद्विप इत्यादिवत्समासः अनेनश्रीगुरोरणिमाद्यैश्वर्यसंपन्नत्वं सूचितं यद्वा श्रियाभूत्या शंकरोतीतिश्रीशंकरः रातेर्दातुः परायणमितिश्रुतेः अनेनश्रीगुरोर्भक्तेष्टसंपादने सामर्थ्यं सूचितं भवति अस्यगुरोः पादावेवाम्बुजन्मकमलंतस्मैनमःप्रह्वीभावोस्तु किंविधायसविलासमहामोहग्राहग्रासैककर्म्मणे विलासः कार्यवर्गस्तेनसहवर्ततइति सविलासः महामोहोमूलज्ञानं सएवग्राहः मकरादिवत्स्ववशं प्राप्तस्यातीवदुःखहेतुत्वात् तस्यग्रासोग्रसनं निवर्त्तनं सएवैकं मुख्यं कर्म्मव्यापारोयस्य तत्तथा तस्माइ

त्यर्थः अत्रचशंकरानन्दपदद्वयसामानाधिकरण्येन जीवब्रह्मणोरेकत्वलक्षणोविषयः जीवस्य भूमब्रह्मरूपतयाऽपरिच्छिन्नसुखाविर्भावलक्षणं प्रयोजनं चसूचितं सविलासेत्यादिना निःशेषानर्थनिवृत्तिलक्षणं प्रयोजनं मुखतएवाभिहितम् १ ॥

तत्पादांबुरुहद्वन्द्वसेवानिर्मलचेतसाम् ॥
सुखबोधायतत्वस्य विवेकोयंविधीयते २

इदानीमवांतरप्रयोजनकथनपुरःसरं ग्रन्थारम्भंप्रतिजानीते तत्पादेति तस्यगुरोःपादावेवांबुरुहेकमले तयोर्द्वन्द्वं तस्यसेवयापरिचर्य्यया स्तुतिनमस्कारादिलक्षणयानिर्मलं रागादिरहितं चेतोन्तःकरणं येषांतेतथोक्तास्तेषां सुखबोधायानायासेन तत्वज्ञानोत्पादनायायंवक्ष्यमाणप्रकारस्य तत्वस्यानारोपितस्वरूपस्य अखण्डसच्चिदानन्दं महावाक्येनलक्ष्यत इतिवक्ष्यमाणो योविवेकआरोपितात्पञ्चकोशादिलक्षणाज्जगतो विवेचनं विधीयते क्रियत इत्यर्थः २ ॥

शब्दस्पर्शादयोवेद्या वैचित्र्याज्जागरेपृथक् ॥
ततोविभक्तातत्संविदैकरूप्यान्नभिद्यते ३

जीवब्रह्मणोरेकत्वलक्षणविषयसंभावनाय जीवस्य सत्यज्ञानादिरूपताम् दिदर्शयिषुरादौज्ञानस्याभेदप्रतिपादनेन नित्यत्वंसाधयति शब्दस्पर्शादय इत्यादिना तत्रतावद्विस्पष्टव्यवहारावतिजागरेज्ञानस्याभेदंसाधयति शब्देति जागरेन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितमित्युक्तलक्षणेऽवस्थाविशेषे वेद्याः संविद्विषयभूताः शब्दस्पर्शादयआकाशादिगुणत्वेन प्रसिद्धास्तदाधारत्वेन प्रसिद्धाआकाशादयश्च वैचित्र्यात्परस्परंगवाश्वादिवद्वैलक्षण्योपेतत्वात् पृथक् परस्परंभिद्यंते ततस्तेभ्योविभक्तावुद्ध्याविवेचितातत्संवित्तेषां शब्दादीनां संविद्ज्ञानंऐकरूप्यात्संवित्संविदित्येकाकारेणावभासमानत्वाद्गगनमिवनाभिद्यते अत्रायंप्रयोगः विवादाध्यासितासंवित्स्वाभाविकभेदशून्याउपाधिपरामर्शमंतरेणाविभाव्यमानभेदत्वाद्गगनवत् शब्दसंवित्स्पर्शसंविदो न भिद्यते सं

वित्वात्स्पर्शसंविद्वदिति एकस्या एवसंविदोगगनस्यैवौपाधिकभेदेनापि भिन्नव्यवहारोपपत्तौ वास्तवभेदकल्पनायां गौरवंवाधकमुन्नेयम् ३ ॥

तथास्वप्नेऽत्रवेद्यंतु नस्थिरंजागरेस्थिरम् ॥
तद्भेदोतस्तयोःसंविदेकरूपानभिद्यते ४

उक्तन्यायंस्वप्नेप्यतिदिशति तथेति यथाजागरणेवैचित्र्याद्विषयाणांभेद ऐकरूप्यात्संविदोऽभेदश्च तथातेनैव प्रकारेणस्वप्नेकरणेषूपसंहृतेषु जागरित संस्कारजः प्रत्ययःसविषयः स्वप्नइत्युक्तलक्षणायां स्वप्नावस्थायामपि विषया एवाभिन्नाः नसंविदिति ननुयदिस्वप्नजागरयोरेकाकारता विषयतत्संविदोर्भे दाभेदाभ्यां तर्हिस्वप्नो जागरइति भेदव्यवहारः किंनिमित्तकइत्याशंक्याह अत्रवेद्यंत्विति अत्रस्वप्नेवेद्यंपरिदृश्यमानं वस्तुजातंनस्थिरं नस्थायिप्रती तिमात्रशरीरत्वाज्जागरेतु परिदृश्यमानंवस्तुजातंस्थिरं स्थायिकालांतरेपि द्रष्टुंयोग्यत्वादतः स्थिरास्थिरविषयत्वलक्षणवैलक्षण्यात्तद्भेदस्तयोः स्वप्न जागरयोर्भेदइत्यर्थः ननुस्वप्नजागरयोर्भेदश्चेत्तत्संविदोरपिभेदः स्यादित्याशं क्याह तयोरिति एकरूपेतिहेतुगर्भविशेषणम् ४ ॥

सुप्तोत्थितस्यसौषुप्ततमोवोधोभवेत्स्मृतिः ॥
साचावबुद्धविषयाऽवबुद्धंतत्तदाततः ५

एवमवस्थाद्वये ज्ञानस्यैकत्वं प्रसाध्य सुषुप्तिकालीनस्यापि तस्यतेनैक्यप्र साधनाय तत्र तावद्ज्ञानंसाधयति सुप्तेति सुप्तउत्थितः सुप्तोत्थितः सुप्तंसुषुप्ति स्तस्माद्उत्थितंइति वा तस्यसौषुप्ततमोवोधः सुषुप्तिकालीनस्य तमसोऽज्ञान स्ययोवोधोज्ञानमस्ति नकिंचिदवेदिषमिति सास्मृतिरेव भवेन्नानुभवस्तस्का रणस्येंद्रियसन्निकर्षव्याप्तिलिंगादेरभावादितिभावः ततः किंतत्राह साचेति साचस्मृतिरववुद्धविषयाऽववुद्धोऽनुभूतो विषयोयस्याःसातथोक्ता यास्मृतिः सानुभवपूर्वकेतिव्याप्तिर्लोके दृष्टेतिभावः ततोपिकिंतत्राह अववुद्धमिति त तस्तस्मात्कारणात् तत्सौषुप्तंतमस्तदा सुप्तौ अववुद्धमनुभूतमित्यवगंतव्यं अत्रायंप्रयोगः विमतंनकिंचिदवेदिषमिति ज्ञानंअनुभवपूर्वकं भवितुमर्हति स्मृतित्वात्सामेमातेतिस्मृतिवदिति ५ ॥

सबोधोविषयाद्भिन्नो नबोधात्स्वप्नबोधवत् ॥
एवंस्थानत्रयेप्येका संवित्तद्वद्दिनांतरे ६
मासाब्दयुगकल्पेषुगतागम्येष्वनेकधा ॥
नोदेतिनास्तमेत्येका संविदेषास्वयंप्रभा ७

तस्यानुभवस्यस्वविषयादज्ञानाद्भेदंबोधांतरादभेदंचाह सबोधइति स बोधः सौषुप्ताज्ञानानुभवः विषयादज्ञानाद्भिन्नः पृथग्भवितुमर्हतिबोधत्वात् घटबोधवत् बोधांतरान्नभिद्यते बोधत्वात्स्वप्नबोधवत् फलितंकथयन्नुक्तन्या यमन्यत्राप्यतिदिशति एवमित्यादिना स्थानत्रयेपिएकदिनवर्तिजाग्रदाद्य वस्थात्रयेपिसंविदेकैव सर्ववाक्यंसावधारणमिति न्यायात्तद्वद्दिनांतरइति य थैकस्मिन्दिवसेऽवस्थात्रयेपि ज्ञानस्याभेदएवमन्यस्मिन्नपि दिवसेऽनेकधा नेकप्रकारेण गतागम्येष्वतीतागामिषु मासेषुचैत्रादिषु अब्देषुप्रभवादिषु युगेषु कृतादिषु कल्पेषु ब्रह्मादिषु च ज्ञानस्याभेदएवेत्यर्थः संविदएकत्व समर्थनेफलमाह नोदेतीति यतःसंविदेकाऽतोनोदेतिनोत्पद्यते नास्तमेति नविनश्यतिच असाक्षिकयोरुत्पत्तिविनाशयोरसिद्धेः स्वोत्पत्तिविनाशयो स्तयैव संविदाग्रहीतुमशक्यत्वात्संविदन्तराभावाच्चेति भावः ननु संविदन्तरा भावे ग्राहकाभावादस्याप्यभाने जगदांध्यंप्रसज्येतेत्यतआहएषेति अत्रायं प्रयोगः संवित्स्वयंप्रकाशा अवेद्यत्वेसत्यपरोक्षत्वाद्व्यतिरेके घटवन्नचायंवि शेषणासिद्धोहेतुः संविदः स्वसंवेद्यत्वेकर्मकर्तृत्वविरोधात्परवेद्यत्वेऽनवस्था नादतः स्वप्रकाशत्वेनभासमानायाः संविदः सर्वावभासकत्वसम्भवान्नज गदांध्यप्रसंगइति भावः ६ । ७ ॥

इयमात्मापरानन्दः परप्रेमास्पदंयतः ॥
मानभूवंहिभूयासमितिप्रेमात्मनीक्ष्यते ८

भवत्वेवंसंविदोनित्यत्वंस्वप्रकाशत्वंचततः किमित्यत्राह इयमिति अत्रा र्थंप्रयोगः इयंसंविदात्माभवितुमर्हतिनित्यत्वेसति स्वप्रकाशत्वाद्यत्रैवंनत देवं यथाघटइतिआत्मनो नित्यसंविद्रूपत्वप्रसाधनेन सत्यत्वमपिसाधितं भ

वति नित्यत्वातिरिक्तसत्यत्वाभावात् नित्यत्वं सत्यत्वं तद्यस्यास्ति तन्नित्यं सत्यमिति वाचस्पतिमिश्रैरुक्तत्वादितिभावः आत्मन आनन्दरूपत्वंसाधयति परानन्दइति आत्मेत्यनुषज्यतेपरश्चासावानन्दश्चपरानन्दः निरतिशय सुखस्वरूपइत्यर्थः तत्रहेतुमाह परेतियतोयस्मात्कारणात्परस्य निरुपाधिकत्वे ननिरतिशयस्यप्रेम्णः स्नेहस्य आस्पदंविषयस्तस्मादत्रेदमनुमानमात्मापरमानन्दरूपः परप्रेमास्पदत्वाद्यः परमानन्दरूपोनभवति नासौपरप्रेमास्पदमपियथाघटोनतथाचायं परप्रेमास्पदंनभवतीति नतस्मात्परमानन्दरूपोनभवतीति नन्वात्मनिधिक्कामिति द्वेषस्योपलभ्यमानत्वात्प्रेमास्पदत्वमेवासिद्धं कुतः परप्रेमास्पदत्वमित्याशंक्यतस्यदुःखसम्बन्धनिमित्तकत्वेनान्यथासिद्धत्वात्प्रेम्णश्चात्मन्यनुभवसिद्धत्वान्नैवमितिपरिहरति मानभूवमिति हियस्मात्कारणादात्मनि विषयेमानभूवमहंमाभूवमितिनममासत्वं कदापिमाभूत्किंतुभूयासमेवसदासत्वमेवममभूयादित्येवं विधं प्रेमेक्ष्यतेसर्वैरनुभूयतेअतोनासिद्धिरित्यर्थः ८ ॥

तत्प्रेमात्मार्थमन्यत्रनैवमन्यार्थमात्मनि ॥
अतस्तत्परमंतेनपरमानन्दतात्मनः ९
इत्थंसच्चित्परानन्दआत्मायुक्त्यातथाविधम् ॥
परंब्रह्मतयोश्चैक्यंश्रुत्यंतेषूपदिश्यते १०

माभूत्स्वरूपासिद्धिः प्रेम्णःपरत्वेमानाभावाद्विशेषणासिद्धिर्हेतोरित्याशंक्याहतत्प्रेमेति अन्यत्रस्वातिरिक्तेपुत्रादौयत्प्रेमतदात्मार्थं तेषामात्मशेषत्वनिमित्तकमेवनस्वाभाविकमेवमात्मनिविद्यमानं प्रेमान्यार्थंनात्मनोऽन्यशेषत्वनिमित्तकं नभवतिकिंत्वात्मत्वनिमित्तकमेवातो निरुपाधिकत्वात्तत्परमं निरतिशयं फलितमाहतेनेति तेननिरतिशयप्रेमास्पदत्वेनात्मनः परमानंदतानिरतिशयसुखस्वरूपत्वंसिद्धंएतैःसप्तभिःश्लोकैः प्रतिपादितमर्थंसंक्षिप्य दर्शयति इत्थमिति शब्दस्पर्शादयइत्यादिनाज्ञानस्यनित्यत्वं प्रसाध्यतस्यैवेयमात्मेत्यात्मप्रसाधनेनात्मनः सच्चिद्रूपत्वंसाधितं परानन्दइत्यादिनाचपरमानन्दरूपत्वं समर्थितमतआत्मामहावाक्येत्वंपदार्थः सच्चिदानन्दरूपःसि

द्धः नन्वुक्तलक्षणस्यात्मनोयुक्त्यैवावगतावुपनिषदांनिर्विषयत्वेनाप्रामाण्यप्र संगइत्याशंक्याह तथाविधमिति तथातादृग्विधाप्रकारोयस्यतत्तथाविधंसच्चि दानन्दरूपं परंब्रह्मतत्पदार्थस्तयोस्तत्वं पदार्थयोरैक्यमखंडैकरसत्वं च श्रुत्यंते षुवेदांतेषूपदिश्यतेप्रतिपाद्यतेऽतोनवेदांतानांनिर्विषयत्वमित्यर्थः ६ । १० ॥

अभानेनपरंप्रेमभानेनविषयेस्पृहा ॥
अतोभानेप्यभाताऽसौपरमानंदतात्मनः ११

आत्मनःपरमानन्दरूपत्वमाक्षिपति अभानइति परमानन्दरूपत्वं नभा सते भासतेवाअभानेऽप्रतीतौ नपरंप्रेमात्मनि निरतिशयस्नेहोनस्याद्विषय सौंदर्यज्ञानजन्यत्वात्स्नेहस्य भानेप्रतीतौतुविषयें सुखसाधनेस्रगादौ तज्ज न्येसुखेवास्पृहा इच्छानस्यात्फलप्राप्तौ सत्यांसाधनेच्छानुपपत्तेः नित्यनिरति शयानन्दलाभेसति क्षणिकेसाधनपारतंत्र्यादिदोषदूषिते वैषयिकेसुखेस्पृहा ऽयोगाच्च तस्मान्नानन्दरूपतात्मनउपपन्नेति प्रकारान्तरस्यात्र सम्भवात्मैव मितिपरिहरति अतइति यतोभानाभानपक्षयोरुभयोरपिदोषोस्त्यतःकारणा दात्मनोऽसौपरमानन्दताभानेपि प्रतीतौसत्यामपिअभातानप्रतीताभवति११

अध्येतृवर्गमध्यस्थपुत्राध्ययनशब्दवत् ॥
भानेप्यभानंभानस्य प्रतिबंधेनयुज्यते १२
प्रतिबन्धोस्तिभातीति व्यवहारार्हवस्तुनि ॥
तंनिरस्यविरुद्धस्य तस्योत्पादनमुच्यते १३

नन्वेकस्य युगपद्भानाभानेनयुज्येते इत्याशंक्य किमिदमयुक्तत्वं अदृष्ट चरत्वमुपपत्तिरहितत्वं वानाद्यइत्याह अध्येतृवर्गेति अध्येतॄणां वेदपाठकानां वर्गः समूहस्तन्मध्ये तिष्ठतीत्यध्येतृवर्गमध्यस्थः सचासौपुत्रश्चेति तथातस्या ध्ययनं तत्कर्तृकं पठनंतस्य शब्दोध्वनिर्यथा बहिष्ठस्य पितुर्भासमानोपि सा मान्यतो न भासते विशेषतोऽयं मत्पुत्रध्वनिरिति तथा नन्दस्यापि भानेप्य भानं भवतीत्यर्थः द्वितीयंप्रत्याह भानस्येति भानेप्यभानमित्येतदत्राप्यनु

पंजनीयं भानस्फुरणस्य प्रतिबंधेन वक्ष्यमाणलक्षणेन भानेप्यभानं सामान्यतः प्रतीतावपि विशेषाकारेणाऽप्रतीतिर्युज्यते उपपद्यत इत्यर्थः कोसौप्रतिबन्धइत्यतआह प्रतिबन्धइति अस्तिभातीति व्यवहारार्हवस्तुनि अस्तिविद्यते भातिप्रकाशतइत्येवं प्रकारव्यवहारमर्हतीत्यस्ति भातिव्यवहारार्हंतच्च तद्वस्तुचेति तथा तस्मिन् तंपूर्वोक्तंव्यवहारं निरस्य निराकृत्यविरुद्धस्य नास्तिन भातीत्येवंरूपस्य तस्य व्यवहारस्योत्पादनं जननंप्रतिबंध इत्युच्यते १२।१३॥

तस्यहेतुःसमानाभिहारःपुत्रध्वनिश्रुतौ॥
इहानादिरविद्यैव व्यामोहैकनिबंधनम् १४
चिदानंदमयंब्रह्म प्रतिबिंबसमन्विता॥
तमोरजःसत्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधाचसा १५
सत्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाऽविद्येचतेमते॥
मायाबिंबोवशीकृत्य तांस्यात्सर्वज्ञईश्वरः १६

उक्तलक्षणस्य प्रतिबंधस्यकारणं दृष्टान्तदार्ष्टांतिकयोः क्रमेणदर्शयति तस्येति पुत्रध्वनिश्रुतौ पुत्रध्वनिश्रवणलक्षणेदृष्टान्ते तस्य प्रतिबन्धस्यहेतुः कारणंसमानाभिहारः बहुभिः सहपठनं इह दार्ष्टांतिकेव्यामोहैकनिबन्धनं व्यामोहानां विपरीतज्ञानानामेकनिबन्धनं मुख्यंकारणमनादिरुत्पत्तिरहिताऽविद्यावक्ष्यमाणा प्रतिबन्धस्यहेतुरित्यर्थः इदानींप्रतिबन्धहेतुमविद्यांप्रतिपादयितुंतन्मूलभूतां प्रकृतिंव्युत्पादयति चिदानन्देति यच्चिदानन्दरूपंब्रह्म तस्य प्रतिबिंबेन प्रतिच्छाययासमन्विता युक्ता तमोरजः सत्वगुणा सत्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्थायासाप्रकृतिरित्युच्यते साचद्विविधाद्विःप्रकाराभवति चकाराद्वक्ष्यमाणं प्रकारान्तरं सूचयति सहेतुकंद्वैविध्यमेवदर्शयति सत्वेति सत्वस्यप्रकाशात्मकस्य गुणस्यशुद्धिः गुणांतरेणाऽकलुषीकृतता अविशुद्धिःगुणांतरेणकलुषीकृतत्वं ताभ्यांसत्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां तेचद्विविधे मायाविधे मायेत्यविद्येतिचमतेसंमते विशुद्धसत्वप्रधानामाया मलिनसत्वप्रधानाऽविद्येत्यर्थः यदर्थमायाऽविद्ययोर्भेदउक्तस्तदिदानीं दर्शयति माया

विंबइति मायाविंबःमायायांप्रतिफलितश्चिदात्मा तांमायांवशीकृत्यस्वाधीनी कृत्यवर्तमानः सर्वज्ञः सर्वज्ञत्वादिगुणकःईश्वरः स्यात् १४।१५।१६॥

अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा ॥
साकारणशरीरंस्यात्प्राज्ञस्तत्राभिमानवान् १७
तमःप्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वराज्ञया ॥
वियत्पवनतेजोंबुभुवोभूतानिजज्ञिरे १८

विद्यावशगोऽविद्यायांप्रतिविंबत्वेनतत्परतंत्रस्तु चिदात्माऽन्योजीवः स्यात्सच तद्वैचित्र्यात् तस्या अविद्यायाउपाधिभूतायावैचित्र्यादविशुद्धि तारतम्यादनेकधा अनेकप्रकारः देवतिर्यगादिभेदेन विविधोभवतीत्यर्थः यथा मुञ्जादिषीकैवमात्मायुक्त्या समुद्धतः शरीरत्रितयाद्धीरैः परंब्रह्मैव जायतइत्युक्तत्रशरीरत्रितयाद्विवेचितस्य जीवस्य परब्रह्मत्वंवक्ष्यति तत्रता निकानित्रीणिशरीराणितदुपाधिकोवाजीवः किंरूपोभवतीत्याकांक्षायांतत् सर्वंक्रमेणव्युत्पादयति साकारणशरीरमित्यादिना साऽविद्याकारणशरीरं स्थूलसूक्ष्मशरीरादिकारणभूताप्रकृत्यवस्था विशेषत्वात्कारणमुपचाराच्छीर्य तेतत्वज्ञानाद्विनश्यतिचेतिशरीरं स्यात्तत्र कारणशरीरेऽभिमानवान् तादा त्म्याध्यासेनाहमित्यभिमानवान् जीवःप्राज्ञःप्रज्ञाऽविनाशिस्वरूपानुभवरू पायस्यसप्रज्ञः प्रज्ञएवप्राज्ञः एतन्नामकःस्यादित्यर्थः क्रमप्राप्तंसूक्ष्मशरीरंत दुपाधिकंजीवंचव्युत्पादयितुं तत्कारणाकाशादिसृष्टिमाह तमःप्रधानेति त द्भोगायतेषां प्रज्ञानांभोगाय सुखदुःखसाक्षात्कारसिद्धये तमः प्रधानप्रकृतेस्त मोगुणप्रधानायाः प्रकृतेः पूर्वोक्ताया उपादानकारणभूतायाः सकाशादीश्व राज्ञया ईशानादिशक्तियुक्तस्य जगदधिष्ठातुराज्ञयाईक्षापूर्वकसर्जनेच्छारूप या निमित्तकारणभूतयावियदादीनि पृथिव्यंतानिपंचभूतानि जज्ञिरे प्रादुर्भू तान्युत्पन्नानीत्यर्थः १७।१८॥

सत्वांशैःपञ्चभिस्तेषांक्रमाद्धींद्रियपञ्चकम् ॥
श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्यमुपजायते १९

तैरंतःकरणंसर्वैर्वृत्तिभेदेनतद्द्विधा ॥
मनोविमर्शरूपंस्याद्बुद्धिःस्यान्निश्चयात्मिका २०
रजोंशैःपंचभिस्तेषांक्रमात्कर्मेन्द्रियाणितु ॥
वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानिजज्ञिरे २१

भूतसृष्टिमभिधाय भौतिकसृष्टिमभिदधानश्चादौ ज्ञानेंद्रियसृष्टिमाह सत्वांशैरिति तेषांवियदादीनांपंचभिः सत्वांशैः सत्वगुणभागैरुपादानभूतैः श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्यं धीन्द्रियपंचकंधीन्द्रियाणिज्ञानेंद्रियाणि तेषांपंचकंक्रमादुपजायते एकैकभूतसत्वांशादेकैकमिंद्रियं जायत इत्यर्थः सत्वांशानांप्रत्येकमसाधारणकार्याण्यभिधायसर्वेषां साधारणंकार्यमाह तैरंतःकरणमिति तैः सहसत्वांशैः सर्वैः संभूयवर्त्तमानैरंतःकरणंमनोबुद्ध्युपादानभूतंद्रव्यमुपजायतइत्यनुषंगः तस्यावांतरभेदंसनिमित्तमाह वृत्तीति तदंतःकरणं वृत्तिभेदेनपरिणामभेदेन द्विधाद्विप्रकारम्भवति ॥ वृत्तिभेदमेवदर्शयति मनइति विमर्शरूपंविमर्शःसंशयात्मिकावृत्तिःसास्वरूपंयस्य तत्तथातन्मनःस्यान्निश्चयात्मिकानिश्चयोऽध्यवसायः सच्चात्मारूपंयस्याः सा निश्चयात्मिका साद्वृत्तिर्बुद्धिःस्यात् क्रमप्राप्तानां रजोंशानां प्रत्येकमसाधारणकार्याण्याह रजोंशैरिति तेषांवियदादीनामेवपंचभीरजोंशैरजोभागैस्तूपादानभूतैर्वाक्पाणि पादपायूपस्थाभिधानानि एतन्नामकानिकर्मेन्द्रियाणि क्रियाजनकानिकर्मेन्द्रियाणिजज्ञिरे १६।२०।२१॥

तैःसर्वैःसहितैःप्राणोवृत्तिभेदात्सपञ्चधा ॥
प्राणोऽपानःसमानश्चोदानव्यानौचतेपुनः २२
बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपंचकैर्मनसाधिया ॥
शरीरंसप्तदशभिः सूक्ष्मंतल्लिंगमुच्यते २३
प्राज्ञस्तत्राभिमानेन तैजसत्वंप्रपद्यते ॥
हिरण्यगर्भतामीशस्तयोर्व्यष्टिसमष्टिता २४

रजोंशानामेवसाधारणंकार्यमाह तैःसर्वैरिति सहितैः संभूयकारणतांगतैः

प्राणोजायतइतिशेषः तस्यावान्तरभेदमाह वृत्तिभेदादिति सप्राणोवृत्तिभेदा त्प्राणनादिव्यापारभेदात्पंचधा पंचप्रकारोभवति ॥ वृत्तिभेदानेव दर्शयति प्राणइति तेपुनस्तेतुभेदाः प्राणादिशब्दवाच्याइत्यर्थः यदर्थमाकाशादिप्राणांतानां सृष्टिरुक्तातदिदानींदर्शयति बुद्धीति बुद्धयोज्ञानानिकर्माणि व्यापारास्तज्जनकानींद्रियाणि बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि बुद्धींद्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि चेत्यर्थः बुद्धिकर्मेन्द्रियाणिच प्राणाश्चबुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणाः तेषांपंचकानि तैर्मनसा विमर्शात्मकेनधियानिश्चयरूपया बुद्ध्याचसहसप्तदशभिः सप्तदशसंख्याकैः सूक्ष्मंशरीरंभवति तस्यैवसंज्ञांतरमाह तल्लिंगमितिउच्यते वेदांतेष्वित्यर्थः एवंसूक्ष्मशरीरमभिधाय तदभिमानित्वप्रयुक्तं प्राज्ञेश्वरयोरवस्थांतरं दर्शयति प्राज्ञइति प्राज्ञोमलिनसत्वप्रधानाऽविद्योपाधिको जीवस्तत्र तेजःशब्दवाच्यांतःकरणोपलक्षितलिंगशरीरेऽभिमानेन तादात्म्याभिमानेन तैजसत्वंतैजसनामकत्वं प्रपद्यते प्राप्नोति ईशःविशुद्धसत्वप्रधान मायोपाधिकः परमेश्वरस्तत्र शरीरे ऽहमित्यभिमानेन हिरण्यगर्भतां हिरण्यगर्भसंज्ञत्वं प्रपद्यतइत्यनुषंगस्तैजसहिरण्यगर्भयोर्लिंगशरीराभिमानित्वे समानेसतितयोः परस्परभेदःकिंनिबंधनइत्यतआह तयोरिति तयोस्तैजसहिरण्यगर्भयोर्व्यष्टित्वं समष्टित्वंच भवति ततएवभेदइत्यर्थः २२ । २३ । २४ ॥

समष्टिरीशःसर्वेषांस्वात्मतादात्म्यवेदनात् ॥
तदभावात्ततोन्येतुकथ्यंतेव्यष्टिसंज्ञया २५
तद्भोगायपुनर्भोग्यभोगायतनजन्मने ॥
पञ्चीकरोतिभगवान्प्रत्येकंवियदादिकम् २६

ईश्वरस्यसमष्टिरूपत्वेजीवानांव्यष्टिरूपत्वेचकारणमाह समष्टिरिति ईश ईश्वरोहिरण्यगर्भः सर्वेषांलिंगशरीरोपाधिकानां तैजसानां स्वात्मतादात्म्यवेदनात्स्वात्मनातादात्म्यस्यैकत्वस्य वेदनाद्ज्ञानात्समष्टिर्भवति ततईश्वरादन्येजीवास्तु तदभावात्तस्यतादात्म्यवेदनस्याभावात् व्यष्टिसंज्ञया व्यष्टिशब्देनकथ्यंते एवंलिंगशरीरंतदुपाधिकौतैजसहिरण्यगर्भौचदर्शयित्वा स्थूलशरीराद्युत्पत्तिसिद्धये पंचीकरणंनिरूपयितुमाह तद्भोगायेति भगवानैश्वर्या

द्विगुणषट्कसंपन्नः परमेश्वरः पुनःपुनरपितद्भोगायतेषां जीवानां भोगायैव भोग्यभोगायतनजन्मने भोग्यस्यान्नपानादेर्भोगायतनस्य जरायुजादिचतुर्विधशरीरजातस्यच जन्मनेउत्पत्तये वियदादिकमाकाशादिभूतपंचकंप्रत्येकमेकैकंपंचीकरोत्यपंचात्मकंपंचात्मकं संपद्यमानंकरोति २५। २६॥

द्विधाविधायचैकैकंचतुर्धाप्रथमंपुनः॥
स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात्पञ्चपञ्चते २७

अथ कथमेकैकस्यपञ्चात्मकत्वमित्यतआह द्विधाविधायेति वियदादिकं एकैकंद्विधाद्विधातंत्रेणोच्चारितोद्विधाशब्दः विधायकृत्वाभागद्वयोपेतंकृत्वेत्यर्थः पुनश्चपुनरपिप्रथमं प्रथमंभागं चतुर्धाभागचतुष्टयोपेतं विधायेत्यनुषज्यते स्वस्वेतरद्वितीयांशैः स्वस्मात्स्वस्मादितरेषां चतुर्णां चतुर्णां भूतानां योयोद्वितीयः स्थूलोभागस्तेन तेनसहप्रथमं प्रथमभागांशानां चतुर्णां चतुर्णां मध्ये एकैकस्ययोजनाते वियदादयःप्रत्येकं पंचपंचात्मकाभवंति २७॥

तैरण्डस्तत्रभुवनभोग्यभोगाश्रयोद्भवः॥
हिरण्यगर्भःस्थूलेऽस्मिन्देहेवैश्वानरोभवेत् २८
तैजसाविश्वतांयाता देवतिर्यङ्नरादयः॥
तेपराग्दर्शिनःप्रत्यक्तत्त्ववोधविवर्जिताः २९

एवंपञ्चीकरणमभिधाय तैर्भूतैरुत्पाद्यंकार्यवर्गंदर्शयति तैरण्डइति तैःपञ्चीकृतैर्भूतैरुपादानकारणभूतैरण्डः ब्रह्माण्डः उत्पद्यते तत्रब्रह्माण्डान्तः भुवनान्युपरिभागेवर्त्तमानाभूरादयः सप्तलोकाभूमेरधः स्थितान्यतलादीनि सप्तपातालांतानि तेषुचभुवनेषुतैस्तैः प्राणिभिर्भोक्तुंयोग्यान्यन्नादीनि तत्तल्लोकोचितशरीराणिच तैरेवपञ्चीकृतैरेवपञ्चीकृतैर्भूतैरीश्वराज्ञयाजायंते एवंस्थूलशरीरोत्पत्तिमभिधाय तेषु स्थूलशरीरेष्वभिमानवतोहिरण्यगर्भस्य समष्टिरूपस्यवैश्वानरसंज्ञकत्वं एकैकस्थूलशरीराभिमानवतां पष्टिरूपाणांतैजसानां विश्वसंज्ञकत्वंचभवतीत्याहहिरण्यगर्भइति अस्मिन्स्थूलदेहे वर्त्तमानोहिरण्यगर्भोवैश्वानरोभवेत् तत्रैववर्तमानास्तैजसाविश्वाभवंति तेषामवांतरभेद

माहदेवेतिइदानींतेषांविश्वसंज्ञांप्राप्तानां जीवानां तत्त्वज्ञानरहितत्वेन संसाराप त्तिप्रकारं सदृष्टांतंश्लोकद्वयेनाह तेपरागिति तेदेवादयः पराग्दर्शिनः बाह्या नेवशब्दादीनेव पश्यंतिनतुप्रत्यगात्मानं परांचिखानिव्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मा त्पराङ्पश्यतिनांतरात्मन्नितिश्रुतेः २८ । २९ ॥

कुर्वंतेकर्मभोगाय कर्मकर्तुंचभुंजते ॥
नद्यांकीटाइवावर्तादावर्तांतरमाशुते ३०
व्रजंतोजन्मनोजन्मलभंतेनैवनिर्वृतिम् ॥
सत्कर्मपरिपाकांतेकरुणानिधिनोद्धताः ३१
प्राप्यतीरतरुच्छायांविश्राम्यंतियथासुखम् ॥
उपदेशमवाप्यैवमाचार्यात्तत्त्वदर्शिनः ३२
पञ्चकोशविवेकेनलभंतेनिर्वृतिंपराम् ॥
अन्नंप्राणोमनोबुद्धिरानन्दश्चेतिपञ्चते ३३

ननुतार्किकादयो देहव्यतिरिक्तमात्मानं जानंतीत्याशंक्य यद्यप्यात्मानं तेजानंति तथापिश्रुतिसिद्धंतत्त्वं न जानंतीत्याशयेनोक्तमित्याह प्रत्यगिति अतएव भोगायसुखाद्यनुभवाय मनुष्यादिशरीराण्यधिष्ठाय कर्मतत्तच्छरीरो चितानि कर्माणिकुर्वते जातावेकवचनं पुनश्चकर्मकर्तुं देवादिशरीरैस्तत्तत्फलं भुंजते च फलानुभवाभावेतत्तत्सजातीयेच्छानुपपत्त्यातत्तत्साधनानुष्ठानानु पपत्तेरेवंवर्तमानास्तेजीवाः नदीप्रवाहपतिताः कीटाश्चावर्तादावर्तांतरमाशुव्र जंतो यथा निर्वृतिंसुखंनलभंते एवमाशुजन्मनोजन्मव्रजंतः सुखंनैवलभंत इतिएवंसंसारापत्तिमभिधायतन्निवृत्त्युपायंदर्शयितुं दृष्टांततावदाह सत्कर्मेति तेकीटाःसत्कर्मपरिपाकात्पूर्वोपार्जितपुण्यकर्मपरिपाकात्कृपालुना केनचित्पु रुषविशेषेणोद्धताः नदीप्रवाहाद्बहिर्निःसारिताः संतस्तीरतरुच्छायां प्राप्यसुखं यथाभवति तथायद्वद्विश्राम्यंति इदानींदृष्टांतसिद्धमर्थंदार्ष्टांतिकेयोजयति उपदेशमिति एवमुक्तेनप्रकारेण पूर्वोपार्जितपुण्यकर्मपरिपाकवशादेव तत्व दर्शिनः प्रत्यगभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारवत आचार्यादगुरोः सकाशादुपदेशं तत्व

मस्यादिवाक्यार्थज्ञानसाधनं श्रवणंवक्ष्यमाणमवाप्यसंपाद्य पंचकोशविवेकेनान्नादीनां पञ्चानांकोशानां विवेकेन वक्ष्यमाणविवेचनेनपरांनिर्वृतिं मोक्षसुखंलभंते प्राप्नुवंति केतेऽन्नादयः पञ्चकोशाइत्याकांक्षायांतानुद्दिशति अन्नंप्राणइति अन्नंप्राणोमनोबुद्धिरानंदश्चेतितेपञ्चकोशाः बुद्धिर्विज्ञानम् ३०। ३१। ३२। ३३॥

कोशास्तैरावृतःस्वात्माविस्मृत्यासंसृतिंव्रजेत्॥
स्यात्पंचीकृतभूतोत्थोदेहःस्थूलोऽन्नसंज्ञकः ३४
लिंगेतुराजसैःप्राणैःप्राणःकर्मेन्द्रियैःसह॥
सात्विकैर्धीन्द्रियैःसाकंविमर्शात्मामनोमयः ३५
तैरेवसाकंविज्ञानमयोधीर्निश्चयात्मिका॥
कारणेसत्वमानन्दमयोमोदादिवृत्तिभिः ३६

तेषामन्नादीनांकोशशब्दाभिधेयत्वेकारणमाह तैरितितैःकोशैरावृतआच्छादितः स्वात्मास्वरूपभूतआत्माविस्मृत्या स्वस्वरूपविस्मरणेन संसृतिं जननादिप्राप्तिरूपंसंसारंव्रजेत् स्पष्टंकोशोयथाकोशकारकृमेरावरकत्वेन क्लेशहेतुरेवमन्नादयोप्यद्वयानन्दत्वाद्यावरकत्वेनात्मनः क्लेशहेतुत्वात्कोशाइत्युच्यंतइत्यर्थः तेषांकोशानांस्वरूपाणिक्रमेण व्युत्पादयति स्यात्पञ्चीकृतेत्यादिनामोदादिवृत्तिभिरित्यंतेन पञ्चीकृतेभ्योभूतेभ्यउत्पन्नः स्थूलोदेहोन्नसंज्ञकः अन्नमयशब्दितःकोशः स्यात्प्राणस्तुप्राणमयकोशस्तुलिङ्गेलिङ्गशरीरेवर्त्तमानैराजसैरजोगुणकार्यभूतैः प्राणैःप्राणापानादिभिर्वायुभिःपंचभिर्वागादिभिः कर्मेन्द्रियैःसहदशभिःस्याद्विमर्शात्मासंशयात्मकं पञ्चभूतसत्वकार्यंयन्मनउक्तंतत्सात्विकैः प्रत्येकं भूतसत्वकार्यभूतैर्धीन्द्रियैःश्रोत्रादिभिः पञ्चभिर्ज्ञानेंद्रियैः साकंसहितंमनोमयः कोशःस्यादितिपूर्वेणसंबन्धःनिश्चयात्मिका धीस्तेषामेवसत्वकार्यरूपाबुद्धिस्तैरेव पूर्वोक्तैर्ज्ञानेन्द्रियैरेवसाकंसहितासती विज्ञानमयः विज्ञानमयाख्यः कोशःस्यात्कारणे कारणभूतायामविद्यायां यन्मलिनसत्वमस्तितन्मोदादिवृत्तिभिःप्रियमोदप्रमोदाख्यैरिष्टदर्शनलाभभोगजन्यैः

सुखविशेषैः सहितमानंदमयश्चानन्दमयाख्यः कोशःस्यादिति ३४।३५।३६॥

तत्तत्कोशैस्तुतादात्म्यादात्मातत्तन्मयोभवेत् ॥
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पंचकोशविवेकतः ३७
स्वात्मानंततउद्धृत्य परंब्रह्मप्रपद्यते ॥
अभानेस्थूलदेहस्य स्वप्नेयद्भानमात्मनः ३८
सोन्वयोव्यतिरेकस्तद्भानेऽन्याऽनवभासनम् ॥
लिंगाभानेसुषुप्तौस्यादात्मनोभानमन्वयः ३९

ननुस्थूलशरीरादीनामन्नमयादिशब्दवाच्यत्वे सवाएपपुरुषोऽन्नरसमयइत्युपक्रम्य तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योन्तर आत्माप्राणमयोऽन्योन्तर आत्मामनोमय इत्यादिश्रुतत्वादात्मनोऽन्नमयादिशब्दवाच्यत्वं कथमुच्यते इत्याशंक्यदेहादीनामन्नादिविकारत्वेनान्नमयादिशब्दवाच्यत्वमात्मनस्तुतेनतेनकोशेनतादात्म्याभिमानादित्याहतत्तदिति आत्माप्रत्यगात्मातत्तत्कोशैस्तेन तेनकोशेनसहतादात्म्यात्तादात्म्याभिमानात्तत्तन्मयस्तत्तत्कोशमयः स्याद्व्यवहारकालेऽन्नमयादिकोशप्राधान्यादन्नमयादिशब्दवाच्यइत्यर्थः तु शब्दआत्मनः कोशेभ्योवैलक्षण्यद्योतनार्थः कथंतर्ह्येवंविधस्यात्मनोब्रह्मत्वं भवतीत्याशंक्य कोशेभ्योविवेचनाद्भवतीत्याह अन्वयेति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वक्ष्यमाणाभ्यांपंचकोशविवेकतः पञ्चानांकोशानामन्नमयादीनां विवेकतः प्रत्यगात्मनो विवेचनेनपृथक्करणेन यद्वापंचकोशेभ्योऽन्नमयादिभ्य आत्मनःपृथक्करणेनस्वात्मानंप्रत्यगात्मानंततस्तेभ्यः कोशेभ्यउद्धृत्यबुद्ध्या निष्कृष्यचिदानन्दस्वरूपं निश्चित्यपरंब्रह्म पूर्वोक्तलक्षणंप्रपद्यतेप्राप्नोतिब्रह्मैव भवतीत्यर्थःइदानींविवक्षितान्वयव्यतिरेकौदर्शयति अभानइति स्वप्नेस्वप्नावस्थायांस्थूलदेहस्यान्नमयकोशस्याभानेऽप्रतीतौ सत्यामात्मनः प्रतीचोयद्भानंस्वप्नसाक्षित्वेनयत्स्फुरणमस्तिसआत्मनोऽन्वयस्तस्यामेव स्वप्नावस्थायां तद्भानेतस्यात्मनःस्फुरणेसति अन्यानवभासनमन्यस्य स्थूलदेहस्यानवभासनमप्रतीतिःव्यतिरेकःस्थूलदेहस्येतिशेषः अस्मिन्प्रकरणेऽन्वयव्यतिरेकशब्दा

भ्यांअनुवृत्तिव्यावृत्तीउच्येतेएवंस्थूलदेहस्यानात्मत्वावबोधकावन्वयव्यतिरे कौदर्शयित्वालिंगदेहस्य तथात्वावगमकौदर्शयति लिंगेति सुषुप्तौसुषुप्त्यव स्थायांलिंगाभाने लिंगस्यसूक्ष्मदेहस्याभानेऽप्रतीतौ आत्मनोभानंतदव स्थासाक्षित्वेनस्फुरणमात्मनोन्वयःस्यात् ३७। ३८। ३६ ॥

व्यतिरेकस्तुतद्भाने लिंगस्याभानमुच्यते ॥
तद्विवेकाद्विविक्ताःस्युः कोशाःप्राणमनोधियः ४०
तेहितत्रगुणावस्था भेदमात्रात्पृथक्कृताः ॥
सुषुप्त्यभानेभानंतु समाधावात्मनोऽन्वयः ४१

तद्भानेआत्मभानेलिंगस्याभानं लिंगदेहस्य अस्फुरणंव्यतिरेकइत्युच्यते ननुपंचकोशविवेचनमुपक्रम्यलिंगदेहविवेचनं प्रकृतासंगतमित्याशंक्य प्राणमयादिकोशत्रितयस्य तत्रैवांतर्भावान्न प्रकृतावसंगतिरित्याह तद्विवेकादिति तस्यलिंगशरीरस्य विवेकाद्विवेचनात्प्राणमनोधियएतन्नामकाः कोशाविविक्ताःआत्मनःपृथक्कृताः स्युः कुतइत्यतआह तेहीति हियस्मात्कारणात्ते प्राणमयादयस्तत्र तस्मिन्लिंगशरीरे गुणावस्थाभेदमात्राद्गुणयोः सत्वरजसोरवस्थाभेदमात्राद्गुणप्रधानभावेनावस्थानविशेषादेव पृथक्कृताः भेदेन निर्दिष्टाइत्यर्थः इदानीमानंदमयकोशत्वेनविवक्षितस्य कारणशरीरस्य विवेचनोपायमाह सुषुप्तीतिसमाधौ वक्ष्यमाणलक्षणायांसमाध्यवस्थायां सुषुप्त्यभाने सुषुप्तिशब्दोपलक्षितस्य कारणदेहरूपस्याज्ञानस्याप्रतीतौआत्मनस्तु तुशब्दोवधारणे आत्मनएवभानं स्फुरणंयदस्ति सआत्मनोऽन्वयः ४०। ४१ ॥

व्यतिरेकस्त्वात्मभाने सुषुप्त्यनवभासनम् ॥
यथामुंजादिषीकैवमात्मायुक्त्यासमुद्धृतः ४२
शरीरत्रितयाद्धीरैः परंब्रह्मैवजायते ॥
परापरात्मनोरेवं युक्त्यासम्भावितैकता ४३

आत्मभाने आत्मनःस्फूर्तौसत्यां सुषुप्त्यनवभासनं सुषुप्त्युपलक्षितस्याज्ञानस्याप्रतीतिरेवव्यतिरेकस्तस्येति अत्रायंप्रयोगः प्रत्यगात्माअन्नमयादिभ्यो भिद्यतेतेषु परस्परंव्यावर्तमानेष्वपि स्वयमव्यावृतत्वात् यद्येषुव्यावर्तमानेष्वपिनव्यावर्तते तत्तेभ्योभिद्यते यथाकुसुमेभ्यःसूत्रंयथावाखंडादिव्यक्तिभ्योगोत्वमिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कोशपंचकात्विविक्तस्यात्मनोब्रह्मप्राप्तिर्भवतीत्युक्तं तत्प्रतिपादिकामंगुष्ठमात्रः पुरुषोंतरात्मेत्यादिकान्तं विद्याच्छुक्रममृतमित्यंतांकठश्रुतिमर्थतःपठति यथेति यथायेनप्रकारेण मुंजादेतन्नामकात्तृणविशेषादिषीकागर्भस्थं कोमलतृणंयुक्त्या वहिरावरकत्वेनस्थितानां स्थूलपत्राणांविभजनलक्षणेनोपायेनसमुद्ध्रियते एवमात्मापियुक्त्याऽन्वयव्यतिरेकेणोपायेन शरीरत्रितयात्पूर्वोक्ताच्छरीरत्रितयाद्धीरैः ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नैरधिकारिभिः समुद्धृतः पृथक्कृतश्चेत् सपरंब्रह्मैवजायते चिदानन्दरूपत्वस्यलक्षणस्योभयोरविशिष्टत्वादित्यभिप्रायः एतावताग्रंथसन्दर्भेण सफलस्यतत्वज्ञानस्य निरूपितत्वादुत्तरग्रंथभागस्यानारम्भप्रसंगइत्याशंक्य तदारम्भसिद्धये वृत्तानुकीर्तनपूर्वकमुत्तरग्रन्थस्यतात्पर्यमाह परापरेति एवमुक्तेनप्रकारेण परापरात्मनोस्तत्वंपदार्थयोः परमात्मजीवात्मनोरेकताऽभिन्नतायुक्त्या लक्षणसाम्यमदर्शनाद्युपायेन सम्भाविताअंगीकारिता ४२ । ४३ ॥

तत्वमस्यादिवाक्यैःसा भागत्यागेनलक्ष्यते ॥
जगतोयदुपादानं मायामादायतामसीम् ४४
निमित्तंशुद्धसत्वांतामुच्यतेब्रह्मताद्गिरा ॥
यदामलिनसत्वांतांकामकर्मादिदूषिताम् ४५
आदत्तेतत्परंब्रह्मत्वंपदेनतदोच्यते ॥
त्रितयीमपितांमुक्त्वापरस्परविरोधिनीम् ४६

साएकतातत्वमस्यादिवाक्यैःस्पष्टं भागत्यागेन विरुद्धांशपरित्यागेन लक्ष्यते लक्षणयावृत्त्यावोध्यते तत्वमसीतिवाक्यार्थज्ञानस्य तत्पदादिपदार्थज्ञानपूर्वकत्वात्तत्पदस्यवाच्यार्थंतावदाह जगतइति यत्सच्चिदानन्दलक्ष

एवंब्रह्मतामसीं तमोगुणप्रधानां मायामादाय उपाधित्वेनस्वीकृत्यजगतश्चरा चरात्मकस्य कार्यवर्गस्य उपादानमध्यासाधिष्ठानं शुद्धसत्वां विशुद्धस त्वप्रधानांतामुपाधित्वेन स्वीकृत्यनिमित्तमुपादानाद्यभिन्नं कर्तृभवतितद्ब्रह्म निमित्तोपादानं भयरूपंब्रह्मतद्गिरा तत्वमसिवाक्यस्थेनतत्पदेनोच्यते त्वंपद वाच्यार्थमाह यदेति तदेवब्रह्मयदायस्यामवस्थायां मलिनसत्वांईषद्रजस्त मोमिश्रणेन मलिनसत्वप्रधानां अतएव कामकर्मादि दूषितामविद्या शब्द वाच्यां मायामादत्ते उपाधित्वेन स्वीकरोति तदात्वंपदेनोच्यते एवं तत्वं प दार्थाविभिधायवाक्यार्थमाह त्रितयीमिति त्रितयीमपि त्रिप्रकारामपि तमः प्रधानविशुद्धसत्व प्रधानमलिनसत्व प्रधानत्वभेदेनोक्तामत एव परस्पर वि रोधिनींतांमायांमुक्त्वापरित्यज्य ४४। ४५। ४६ ॥

अखण्डंसच्चिदानन्दंमहावाक्येनलक्ष्यते ॥
सोयमित्यादिवाक्येषुविरोधात्तदिदन्तयोः ४७
त्यागेनभागयोरेकआश्रयोलक्ष्यतेयथा ॥
मायाविद्येविहायैवमुपाधीपरजीवयोः ४८
अखण्डंसच्चिदानन्दंपरंब्रह्मैवलक्ष्यते ॥
सविकल्पस्यलक्ष्यत्वेलक्ष्यस्यस्यादवस्तुता ४९

अखण्डंभेदरहितं सच्चिदानन्दं ब्रह्म महावाक्येन लक्ष्यते इत्युक्तम् न न्वेवं लक्षणावृत्त्यावाक्यार्थ वोधनं क्वदृष्टमित्याशंक्याह सोयमिति सोयं देवदत्तइत्यादि वाक्येषु तदिदंतयोस्तदेतद्देशकालवैशिष्ट्यलक्षणयोर्धर्मयो र्विरोधादैक्यानुपपत्तेर्भागयोर्विरुद्धांशयोस्त्यागे नैकआश्रयोदेवदत्तस्वरूपमे कमेवयथालक्ष्यते एवं दृष्टांतमभिधायदार्ष्टांतिकमाह मायाविद्येइति एवं सोयंदेवदत्तइत्यादिवाक्ये यथा तद्वत्परजीवयोरुपाधी उपाधिभूते मायाविद्ये पूर्वोक्तेविहायाखंडं भेदरहितं सच्चिदानंदं परंब्रह्मैवमहावाक्येनलक्ष्यते ननुकिं महावाक्येनलक्ष्यं सविकल्पमुतनिर्विकल्पमिति विकल्प्यप्रथमेपक्षेदोषमाह पूर्ववादी सविकल्पस्येति सविकल्पस्य विकल्पेन विपरीतत्वेन कल्पितेन

नामजात्यादिनारूपेणवर्त्ततइति सविकल्पं तस्यलक्ष्यत्वेवाक्येन बोध्यत्वेल क्ष्यस्य वाक्यार्थतयालक्ष्यस्याऽवस्तुतामिथ्यात्वंस्यात् ४७ । ४८ । ४९ ॥

निर्विकल्पस्यलक्ष्यत्वं नदृष्टंनचसंभवि ॥
विकल्पोनिर्विकल्पस्य सविकल्पस्यवाभवेत् ५०
आद्येव्याहतिरन्यत्राऽनवस्थात्माश्रयादयः ॥
इदंगुणक्रियाजाति द्रव्यसंबन्धवस्तुषु ५१
समंतनस्वरूपस्य सर्वमेतदितीष्यताम् ॥
विकल्पतदभावाभ्यामसंस्पृष्टात्मवस्तुनि ५२

द्वितीयेदोषमाह निर्विकल्पस्येति निर्विकल्पस्यनामजात्यादिनारहितस्य लक्ष्यत्वंनदृष्टं लोकेनक्वापिदृष्टं नचसंभविउपपद्यमानमपिनभवति लक्ष्यत्वभ भवतो निर्विकल्पत्वव्याघातादिति यावत् सिद्धान्तीजात्युत्तरत्वान्नेदं बोध मिति विकल्पपूर्वकंदोषमाह विकल्पइति सविकल्पस्यवा निर्विकल्पस्यवा लक्ष्यत्वमितियो विकल्पस्त्वयाकृतः सकिंनिर्विकल्पस्य उतसविकल्पस्य भ वेदाद्येप्रथमेपक्षे व्याहतिस्त्वयोक्तो व्याघातएवअन्यत्र द्वितीयेपक्षेऽनवस्था दयस्तथाहि सविकल्पस्य विकल्पइत्यत्रविकल्पेन सहवर्त्ततइत्यत्रतृतीयान्त विकल्पपदेन प्रथमान्तविकल्पपदेन चैकएवविकल्पोभिधीयतेद्वौवा एकएव चेत्स्वयमेकएव विकल्पाश्रयविशेषण तयाआश्रयस्तदाश्रितो विकल्पश्चे त्यात्माश्रयताद्वौ चेतदातृतीयांतशब्दनिर्दिष्टस्यापि विकल्पस्य विकल्परूप त्वात्तदाश्रयस्यापि सविकल्पत्वात्तद्विशेषण भूतोविकल्पःकिंप्रथमान्तशब्द निर्दिष्टएव विकल्पउत्तताभ्योमन्यः आद्येअन्योन्याश्रयता द्वितीयेपिधर्मि विशेषणीभूतो विकल्पः किंप्रथमान्तशब्दनिर्दिष्टउततेभ्योऽन्यआद्येचक्रका यतिर्द्वितीयेतस्याप्यमस्तस्यापि अन्यइत्यनवस्थायातइति नकेवलमत्रैवेदं दूषणमपितुसर्वत्रैवंविध विकल्पपूर्वकं दूषणंप्रसरतीत्याह इदमिति इदंविक ल्पदूषणजातं गुणक्रियाजातिद्रव्य संबंधवस्तुषुगुणादि संबंधांतेषु पंचसुव स्तुषुसमं तथाहि गुणःकिंनिर्गुणेवर्ततेऽथवा गुणवतिक्रियापि क्रियारहितेव

र्वेते क्रियावतिवाश्राद्ये व्याघातोऽन्यत्रात्माश्रयादयइति सर्वत्रचैवमूह्यं न न्विदमसङ्गत्तरंचेत्किं सङ्गतरमित्याशंक्याहतेनेति तेनैवंविकल्पस्यासंगतत्वे नैतद्गुणादिकंसर्वस्वरूपस्येतीष्यतांगुणादयःसर्वेवस्तुस्वरूपेवर्ततइत्यभिप्रायः भवत्येवमन्यत्र प्रकृतेकिमायातमित्यतआह विकल्पेति विकल्पतदभावाभ्यां विकल्पेनविकल्पाभावेन चासंस्पृष्टात्मवस्तुनि संस्पर्शरहिते परमात्मवस्तु नि ५० । ५१ । ५२ ॥

विकल्पितत्वलक्ष्यत्व संबंधाद्यास्तुकल्पिताः ॥
इत्थंवाक्यैस्तदर्थानु संधानंश्रवणंभवेत् ५३
युक्त्या भावितत्वानु संधानंमननंतुतत् ॥
ताभ्यांनिर्विचिकित्सेर्थे चेतसःस्थापितस्ययत् ५४
एकतानत्वमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते ॥
ध्यातृध्यानेपरित्यज्य क्रमाद्ध्येयैकगोचरम् ५५
निवातदीपवच्चित्तं समाधिरभिधीयते ॥
वृत्तयस्तुतदानीम ज्ञाताअप्यात्मगोचराः ॥
स्मरणादनुमीयंतेव्युत्थितस्यसमुत्थितात् ५६

विकल्पितत्वलक्ष्यत्व सम्बन्धाद्यास्तत्र विकल्पितत्वंनामसविकल्पस्य वानि र्विकल्पस्य वेतिपूर्वोक्तेनविपर्यीकृतत्वं लक्ष्यत्वंलक्षणावृत्त्याज्ञाप्यत्वं सम्बन्धः संयोगादिराद्दिशब्देन द्रव्यादयोगृह्यंतेतु शब्दोऽवधारणे तत्रद्रव्यंनामगुण नामाश्रयोद्रव्यं समवायिकारणंद्रव्यमिति वातार्किकैर्लक्षितं कर्मव्यतिरिक्तत्वे सतिजातिमात्राश्रयोगुणः नित्यमेकमनेकवृत्तिसामान्यमितिलक्षिताजातिः संयोगवियोगयोरसमवायि कारणजातीयंकर्मेतिलक्षिता क्रियाएतेसर्वेस्वरूपे कल्पिताएवेत्यर्थः॥एतावताग्रन्थसंदर्भेण किमुक्तंभवतीत्याकांक्षायांफलितमाह इत्थमिति इत्थंजगतोयउपादानमित्यादिग्रन्थजातोक्तप्रकारेण वाक्यैस्तत्त्वम स्यादिवाक्यैस्तदर्थानुसन्धानंतेषां वाक्यानामर्थस्यजीव ब्रह्मणोरेकत्वलक्षण स्यानुसंधानंश्रवणंभवेद्युक्त्याशब्दस्पर्शादयोवेद्याइत्यादिना परापरात्मनोरे

वंयुक्त्यासंभावितैकतेत्यंतेन ग्रन्थसन्दर्भेणोक्तप्रकारेणासम्भावितत्वानुसन्धानं श्रुतस्यार्थस्योपपद्यमानत्वज्ञानंयदस्तितत्तुमननमित्युच्यते इदानींनिदिध्यासनमाहताभ्यामितिताभ्यांश्रवणमननाभ्यां निर्विचिकित्सेनिर्गताविचिकित्सा संशयो यस्मादसौनिर्विचिकित्सः तस्मिन्नर्थेविषयेस्थापि तस्यधारणावतश्चेतः सन्देशसम्बन्धश्चितस्यधारणेति पतंजलिनोक्तत्वाद्यदेकतानत्वमेकाकारवृत्तिप्रवाहवत्वमेतन्निदिध्यासनमुच्यते हिप्रसिद्धंयोगशास्त्रेतत्रप्रत्ययैकतानताध्यानमिति ॥तस्यैवनिदिध्यासनस्यपरिपाकदशारूपंसमाधिमाह ध्यातृध्यानेइतिनिदिध्यासनेतावद्ध्याता ध्यानं ध्येयंचेतित्रितयं भासतेतत्रयदाचितमभ्यासवशेनध्यातृध्याने ध्यातारंध्यानंचक्रमात्परित्यज्य ध्येयैकगोचरं ध्येयमेवगोचरोविषयोयस्यतत्तथाविधंभवति तदासमाधिरित्युच्यते तत्रदृष्टांतः निवातेति वायुरहितेप्रदेशेवर्त्तमानोदीपोयथानिश्चलोभवति तद्वदित्यर्थः ननुसमाधौवृत्तीनामनुपलब्धौ ध्येयैकगोचरत्वमपिनिश्चेतुं नशक्यतइत्याशंक्यवृत्तिसद्भावस्यानुमानगम्यत्वान्नैवमित्याह वृत्तयस्त्विति आत्मगोचरा आत्मागोचरोविषयो यासांतावृत्तयस्तु तदानींसमाधिकाले ऽज्ञाताअपिव्युत्थितस्यसमाधेरुत्थितस्य समुत्थितादुत्पन्नात्स्मरणादेतावंतंकालं समाहितोऽभूवमित्येवं रूपादनुमीयंतेयद्यत्स्मर्यते ततदनुभूतमिति व्याप्तेर्लोकसिद्धत्वादित्यर्थः ५३ । ५४ । ५५ । ५६ ॥

वृत्तीनामनुवृत्तिस्तु प्रयत्नात्प्रथमादपि ॥
अदृष्टासकृदभ्यास संस्कारसचिवाद्भवेत् ५७
यथादीपोनिवातस्थ इत्यादिभिरनेकधा ॥
भगवानिममेवार्थमर्जुनायव्यरूपयत् ५८

नतुतदानींवृत्त्युत्पादक प्रयत्नाभावात्कथं वृत्त्यनुवृत्तिरित्याशंक्य तात्कालिकप्रयत्नाभावेपि प्राथमिकादेवप्रयत्नाददृष्टादिसहकारिसहिताद्भवतीत्याह वृत्तीनामिति ध्येयैकगोचराणां वृत्तीनामनु वृत्तिस्तुप्रवाहरूपेणानुगतिस्तु प्रथमादपिप्रयत्नात्समाधि पूर्वकालीनादपि अदृष्टमशुक्लकृष्णकर्माख्योयः पुण्यविशेषः कर्माशुक्लकृष्णंयोगिनस्त्रिविधमितरेषामिति पतंजलिनासूत्रि

तत्वात्यश्चासकृदभ्याससंस्कारः पुनः पुनः समाध्यभ्यासेन जनितोभावनाख्यः संस्कारविशेषस्ताभ्यां सहकारिकारणाभ्यां सहवर्तमानाद्भवति नन्वयं समाधिः पूर्वाचार्यैर्ननिरूपितोदृष्ट इत्याशंक्यसर्वगुरुणा श्रीपुरुषोत्तमेन निरूपितत्वान्मैवमित्याह यथेति यथादीपोनिवातस्थोनेगतेसोपमास्मृतेत्यादिभिःश्लोकैरनेकधा नानाप्रकारेण भगवान्ज्ञानैश्वर्यादि सम्पन्नइममेवनिर्विकल्पकसमाधिरूपमर्थममार्जुनाय शिष्यायन्यरूप्ययन्निरूपितवान् ५७। ५८॥

अनादाविहसंसारेसञ्चिताःकर्मकोटयः॥
अनेनविलयंयांतिशुद्धोधर्मोविवर्द्धते ५९
धर्ममेघमिमंप्राहुःसमाधिंयोगवित्तमाः॥
वर्षत्येषयतोधर्मामृतधाराःसहस्रशः ६०
अमुनावासनाजालेनिःशेषंप्रविलापिते॥
समूलोन्मूलितेपुण्यपापाख्येकर्मसंचये ६१

अस्यसमाधेरवांतरफलमाह अनादाविति अनादौस्पष्टं इहास्मिन्संसारे संचिताः सम्पादिताः कर्मकोटयः कर्मणांपुण्यापुण्यलक्षणानां कोटयइत्युपलक्षणं अपरिमितानिकर्माणीत्यर्थः अनेनसमाधिनाविलयं यांतिविनश्यंति क्षीयंतेचास्यकर्माणि तस्मिन्दृष्टेपरावरे ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणीतिश्रुतेः स्मृतेश्चशुद्धोधर्म्मः सविलासाविद्यानिवर्तकसाक्षात्कार साधनभूतोधर्मोविवर्द्धतेस्पष्टं तत्रकिंप्रमाणमित्यतआह धर्मेतियोगवित्तमाः अतिशयेनयोगज्ञाब्रह्मसाक्षात्कारवंतइतियावत् इमंनिर्विकल्पसमाधिंधर्ममेघंप्राहुःस्पष्टं तदुपपादयति वर्षतीति यतःकारणादेषसमाधिः धर्मामृतधाराः धर्मलक्षणाअमृतधाराः सहस्रशोवर्षति क्षणमेकंक्रतुस्यापीतिश्रुतेरतोधर्ममेघं प्राहुरितिपूर्वेणान्वयः इदानींसमाधेः परमप्रयोजनमाह अमुनेति अमुनासमाधिनावासनाजाले अहंकारममकारकर्तृत्वाद्यभिमान हेतुभूतेज्ञानविरुद्धेसंस्कारसमूहे निःशेषंयथाभवति तथाप्रविलापितेविनाशिते पुण्यपापाख्येकर्मसंचये समूलोन्मूलिते मूलसहितं यथाभवति तथोन्मूलितेउद्धृतेविनाशितइतियावत् ५९।६०।६१॥

वाक्यमप्रतिवद्धंसत्प्राक्परोक्षावभासिते ॥
करामलकवद्बोधमपरोक्षंप्रसूयते ६२
परोक्षंब्रह्मविज्ञानंशाब्दंदेशिकपूर्वकम् ॥
बुद्धिपूर्वकृतंपापं कृत्स्नंदहतिवह्निवत् ६३
अपरोक्षात्मविज्ञानं शाब्दंदेशिकपूर्वकम् ॥
संसारकारणाज्ञान तमसश्चंडभास्करः ६४

फलितमाहवाक्यमिति वाक्यंतत्वमस्यादिवाक्यं अप्रतिवद्धंसत्कर्मवास नाभ्यांप्रतिवंधरहितं सत्प्राक्परोक्षावभासितेपूर्वं परोक्षतयाप्रकाशिते तत्वेकरा मलकवत्करस्थितामलकगोचरमिवापरोक्षमपरोक्षतया तत्वावभासनसमर्थंवो धंज्ञानं प्रसूयतेजनयति इदानींपरोक्षज्ञानस्यफलमाह परोक्षमिति देशिकं पूर्वकं गुरुमुखाल्लब्धंशाब्दंतत्वमस्याद्यागमजन्यंपरोक्षं ब्रह्मविज्ञानं बुद्धिपूर्व कंज्ञान पूर्वंयथाभवतितथा कृतंकृत्स्नं समस्तंपापं वह्निवद्दहति अपरोक्षज्ञान फलमाह अपरोक्षेति शाब्दंदेशिकपूर्वकंव्याख्यातं अपरोक्षात्मविज्ञानमपरो क्षस्यात्मनो विज्ञानंसंशयविपर्ययरहितं यज्ज्ञानंतत्संसारकारणाज्ञानतमसः संसारकारणं यदज्ञानमस्तितदेवतमस्तस्य चण्डभास्करः मध्याह्नकालीनः सूर्यः वाह्यतमसश्चण्ड भास्करइवाज्ञानतमसो निवर्त्तकमित्यर्थः ६२।६३।६४॥

इत्थंतत्वविवेकंविधाय विधिवन्मनःसमाधाय ॥
विगलितसंसृतिवंधःप्राप्नोतिपरंपदंनरोनचिरात् ६५

इति तत्वविवेकःसमाप्तः

ग्रंथाभ्यासफलमाह इत्थमिति नरइत्थमुक्तेन प्रकारेणतत्वविवेकंतत्वस्य ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणस्य विवेकंकोशपंचकादिविवेचनं विधायकृत्वातस्मिंस्तत्वे विधिवच्छास्त्रोक्त प्रकारेण मनः समाधाय स्थिरीकृत्याविगलितसंसृतिवंधोऽ परोक्षज्ञानेन निवृत्तसंसारवंधःसत्परंपदं निरतिशयानंदरूपं मोक्षंनचिरादवि लंवेनप्राप्नोति सत्यज्ञानानंदलक्षणं ब्रह्मैवभवतीत्यर्थः ६५ इतिश्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थ विद्यारण्यमुनिवर्यकिंकरेण श्रीरामकृष्णाख्य विदुषा विरचितातत्वविवेकदीपिकासमाप्ता ॥

अथ पञ्चदशी सटीक ॥

भूत विवेक

सदद्वैतंश्रुतंयत्तत्पंचभूतविवेकतः ॥
बोद्धुंशक्यंततोभूतपंचकंप्रविविच्यते १
शब्दस्पर्शौरूपरसौगंधोभूतगुणाइमे ॥
एकद्वित्रिचतुःपंचगुणाव्योमादिषुक्रमात् २
प्रतिध्वनिर्वियच्छब्दोवायौवीसीतिशब्दनम् ॥
अनुष्णासीतःसंस्पर्शो वह्नौभुगुभुगुध्वनिः ३

मत्वाश्रीभारतीतीर्थ विद्यारण्यमुनीश्वरौ ॥ पंचभूतविवेकस्य व्याख्यानं क्रियतेमया १ सदेवसौम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुत्याजगदुत्पतेः पुरायज्जगत्कारणं,सद्वयमद्वितीयं ब्रह्मश्रुतंतस्यावाङ्मनसगोचरत्वेन स्वतो वगंतुमशक्यत्वात्तत्कार्यत्वेन तदुपाधिभूतस्य भूतपञ्चकस्य विवेकद्वारातदव बोधनायोपोद्घातत्वेन भूतपंचकविवेकंप्रतिजानीते सदद्वैतमितितत्रतावदा काशादीनां भूतानां [गुणतोभेदज्ञानायतद्गुणानाह शब्देति नन्वेतेगुणाः किंसर्वेसर्वेषामुतएकैकस्यैकैकःगुणइति विमर्शयन्नोभयथापि किंतुप्रकारांतर मस्तीत्यभिप्रायेणाह एकेति तदेवप्रकारांतरंविशदयति प्रतिध्वनिरिति आ काशेतावच्छब्द एकएवगुणः सचप्रतिध्वनिरूपः वायौशब्दस्पर्शौतत्रवायु

शब्दमनुकारेणदर्शयति विसीतिशब्दनमिति एवमुत्तरत्राप्यनुकरणशब्दनं इष्टव्यं तस्यस्पर्शमाह अनुष्णासीतःसंस्पर्शइती १ । २ । ३ ॥

उष्णस्पर्शःप्रभारूपंजलेबुलुबुलुध्वनिः ॥
शीतःस्पर्शःशुक्लरूपंरसोमाधुर्यमीरितम् ४
भूमौकडकडाशब्दःकाठिन्यंस्पर्शइष्यते ॥
निलादिकंचित्ररूपंमधुराम्लादिकोरसः ५
सुरभीतरगंधौद्वौगुणाःसम्यग्विवेचिताः ॥
श्रोत्रंत्वक्चक्षुषीजिह्वाघ्राणंचेंद्रियपंचकम् ६
कर्णादिगोलकस्थंतच्छब्दादिग्राहकंक्रमात् ॥
सौक्ष्म्यात्कार्यानुमेयंतत्प्रायोधावेद्बहिर्मुखम् ७
कदाचित्पिहितेकर्णेश्रूयतेशब्दआंतरः ॥
प्राणवायौजाठराग्नौजलपानेऽन्नभक्षणे ८

वह्नौशब्दस्पर्श रूपाणीतित्रयोगुणाः तेचक्रमेणाभिधीयंतेवह्नौभुगुभुगुध्वनिःउष्णस्पर्शःप्रभारूपंइति जलेशब्दादयोरसांताश्चत्वारोगुणास्तानाह जलेबुलुबुलुध्वनिःशीतःस्पर्श इतिभूमौशब्दादि गंधांताःपंचगुणास्तानुदाहरति भूमौकडकडाशब्दइत्यादिना सुरभीतरगंधौ द्वावित्यंतेन उक्तमर्थमुपसंहरति गुणाइति एवंगुणतोभेदमभिधायकार्यतोभेदज्ञानाय तत्कार्याणि ज्ञानेंद्रियाणितावदाह श्रोत्रमिति४ । ५ । ६ तेषांस्थानानि व्यापाराश्चदर्शयति कर्णादितिइंद्रिय सद्भावेकिंप्रमाणमित्याकांक्षायां कार्यलिंगकानुमानमित्याह सौक्ष्म्यादिति तच्चरूपोपलब्धिःकरणजन्या क्रियात्वाच्छिदिक्रियावदित्यादिद्रष्टव्यं सौक्ष्म्यादपंचीकृत भूतकार्यत्वेनदुर्लक्ष्यत्वादित्यर्थः एतेषांस्वभावमाह प्रायइति परांचिखानिव्यतृणत्स्वयंभूरितिश्रुतेरित्यर्थः ७ प्रायःशब्देनसूचितंकचित्करणानामांतरविषयग्राहकत्वंदर्शयति कदाचिदिति कदाचित्कर्णस्यपिधानेकृते सतिप्राणवायौ जाठराग्नौच विद्यमानआंतरःशब्दःश्रूयते ८ ॥

व्यज्यंतेह्यांतरस्पर्शोमीलनेचांतरंतमः ॥
उद्गारेरसगंधौचेत्पक्षाणामांतरग्रहः ९
पंचोक्त्यादानगमनविसर्गानंदकाक्रियाः ॥
कृषिवाणिज्यसेवाद्याःपंचस्वंतर्भवंतिहि १०

जलपानेऽन्नभक्षणे चांतरस्पर्शा अभिव्यज्यंतेऽभिव्यक्ताभवंति नेत्रनिमीलनेकृते आंतरंतमउपलभ्यते उद्गारेजातेरसगंधौद्वौ गृह्येतेत्यनेनप्रकारेणाक्षाणामांतरंग्रहोऽक्षाणामिति कर्त्तरिषष्ठी आंतरस्य विषयस्यग्रहोग्रहणमिंद्रियकर्तृकमांतरंविषयग्रहणं भवतीत्यर्थः ९ एवंज्ञानेंद्रियव्यापारानभिधायकर्मेंद्रियासत्ववादिनं प्रतितत्सद्भावसमर्थनाय तत्तल्लिंगभूतांस्तद्व्यापारानाह पंचइति उक्तिश्चादानंचविसर्गश्च गमनंच आनंदश्चेतिद्वंद्वसमासः उक्त्यादानगमनविसर्गानंदाख्याःपंचक्रियाःप्रसिद्धाइतिशेषः ननुकृष्यादीनां क्रियांतराणामपि सत्वात्कथंपंचेत्युक्तमित्याशंक्याह कृषीति १० ॥

वाक्पाणिपादपायूपस्थैरक्षैस्तत्क्रियाजनिः ॥
मुखादिगोलकेष्वास्तेतत्कर्मेंद्रियपंचकम् ११
मनोदशेंद्रियाध्यक्षंहृत्पद्मगोलकेस्थितम् ॥
तच्चांतःकरणंबाह्येष्वस्वातंत्र्याद्विनेंद्रियैः १२

कानितानिक्रियाजनकानींद्रियाणीन्यतआह वाक्पाणीति वागादिभिरक्षैस्तत्क्रियाजनिस्तासां क्रियाणामुत्पत्तिर्भवतीतिशेषः अत्रापिउक्तिःकरणपूर्विकाक्रियात्वादित्यादि कार्यलिंगकमनुमानंद्रष्टव्यं तस्यकर्मेंद्रियपंचकस्य स्थानान्याह मुखादीति आदिशब्देन करचरणौगुदशिश्नछिद्रेचगृह्येते ११ इदानीमुक्तदशेंद्रियप्रेरकत्वेनप्रस्तुतस्य मनसकृत्यं स्थानंच दर्शयति मनइति तस्यांतरिंद्रियत्वंसनिमित्तकमाहतच्चेति १२ ॥

अक्षेष्वर्थार्पितेष्वेतद् गुणदोषविचारकम् ॥
सत्वंरजस्तमश्चास्य गुणाविक्रियतेहितैः १३

वैराग्यंक्षांतिरौदार्यमित्याद्याःसत्वसंभवाः ॥
कामक्रोधौलोभयत्नावित्याद्यारजसोस्थिताः १४
आलस्यभ्रांतितन्द्राद्या विकारास्तमसोत्थिताः ॥
सात्विकैःपुण्यनिष्पत्तिः पापोत्पत्तिश्चराजसैः १५
तामसैर्नोभयंकिन्तु वृथायुःक्षपणंभवेत् ॥
अत्राहंप्रत्ययीकर्तेत्येवंलोकव्यवस्थितिः १६

दशेन्द्रियाध्यक्षत्वमेव विशदयति अक्षेष्विंद्रियेष्वर्थार्पितेषुविषयेषु स्थापितेषुसत्सुएतन्मनो गुणदोषविचारकमिदं समीचीनमिदमसमीचीनमित्यादिविचारकारीत्यर्थः अयंभावः आत्मनः प्रमातृत्वेनसर्वज्ञानसाधारण्याचक्षुरादीनां च रूपादिज्ञानजननमात्रेचरितार्थत्वात्तद्गुणदोषविचारस्योपलभ्यमानस्यान्यथानुपपत्त्यातत्कारणत्वेन मनोभ्युपगन्तव्यमिति मनसोवैराग्यकामाद्यनेकविधवृत्तिमत्वदर्शनायसत्वादिगुणवत्वंदर्शयतिसत्वमिति तेषांतद्गुणत्वेकारणमाह विक्रियतइतितैर्गुणैर्विक्रियतेविकारंप्राप्नोतीत्यर्थः गुणैस्तस्यविक्रियमाणत्वमेवप्रपंचयति वैराग्येति १३ । १४ वैराग्यादीनांकार्याणि विभज्यदर्शयति सात्विकैरिति१५एतेषांबुद्धिस्थत्वादन्तःकरणादीनां सर्वेषांस्वामिनमाहअत्रेति अत्राहमितिप्रत्ययवान्कर्ता प्रभुरित्यर्थः लोकेहिकार्यकारी प्रभुरित्येवं उपदिश्यते १६ ॥

स्पष्टशब्दादियुक्तेषु भौतिकत्वमतिस्फुटम् ॥
अक्षादावपितच्छास्त्रयुक्तिभ्यामवधार्यताम् १७
एकादशेन्द्रियैर्युक्त्या शास्त्रेणाप्यवगम्यते ॥
यावत्किंचिद्भवेदेतदिदंशब्दोदितंजगत् १८
इदंसर्वंपुरासृष्टेरेकमेवाद्वितीयकम् ॥
सदेवासीन्नामरूपे नास्तामित्यारुणेर्वचः १९
वृक्षस्यस्वगतोभेदः पत्रपुष्पफलादिभिः ॥
वृक्षांतरात्सजातीयोविजातीयःशिलादितः २०

तथासद्वस्तुनोभेदत्रयंप्राप्तंनिवार्यते ॥
ऐक्यावधारणद्वैत प्रतिषेधैस्त्रिभिःक्रमात् २१
सतोनावयवाःशंक्यास्तदंशस्यानिरूपणात् ॥
नामरूपेनतस्यांशौ तयोरद्याप्यनुद्भवात् २२
नामरूपोद्भवस्यैव सृष्टित्वात्सृष्टितःपुरा ॥
नतयोरुद्भवस्तस्मान्निरंशंसयथावियत् २३

एवंजगतःस्थितिमविधायेदानींतस्य भौतिकत्वज्ञानोपायमाह स्पष्टेति स्प ष्टशब्दादियुक्तेषुस्पष्टैः शब्दस्पर्शादिगुणैः सहितेषुघटादिषुवस्तुषुभूतकार्यत्वं स्पष्टमेवावगम्यते इन्द्रियादिषुकथंभूतकार्यत्वनिश्चयइत्याशंक्यागमानुमाना भ्यामित्याह अक्षादावपीति अन्नमयंहिसोम्यमनआपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादिशास्त्रं अनुमानंच विमतानिश्रोत्रादीनिभूतकार्याणिभवितुमर्हं तिभूतान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् ॥ यद्यदन्वयव्यतिरेकानु विधायितत्त त्कार्यंदृष्टं यथामृदन्वयव्यतिरेकानुविधायीघटोमृत्कार्यो दृष्टस्तथाचेमानित स्मात्तथैतितदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वंच षोडशकलासोम्यपुरुषइत्यादिना छान्दोग्यश्रुतौमनसः श्रुतंतद्वदन्यत्रापिद्रष्टव्यं १७ एवंभूतानिभौतिकानिच विविच्यदर्शयित्वाप्रकृतांसदेवसोम्येदमग्रआसीदित्याद्यद्वितीयब्रह्मप्रतिपादि कांश्रुतिंव्याचक्षाणस्तद्वाक्यस्थेदं यदस्यार्थमाह एकादशेइतिप्रत्यक्षादिभिः सर्वैः प्रमाणैरपिशब्दादर्थापत्यादिप्रमाणज्ञानैश्च यावत्किंचिज्जगदवगम्य ते तत्सर्वंसदेवत्यादिवाक्यस्थेनेदंपदेनाभिहितमित्यर्थः १८ एवमिदंशब्दस्या र्थमभिधाय इदानींतांश्रुतिंस्वयमेवार्थतः पठति इदमिति अरुणस्यापत्यमारु णिरुद्दालकस्तस्यवचनमित्यर्थः १९ एकमेवाद्वितीयमिति यदत्रयेणसद्वस्तु निस्वगतादिभेदत्रयं प्रसक्तंनिवारितंलोके स्वगतादिभेदत्रयंतावद्दर्शयति वृक्षस्येति २० एवमनात्मनि भेदत्रयंप्रदर्श्य सद्वस्तुन्यपिप्रसक्तंतद्भेदत्रयंश्रु तिः पदत्रयेण निवारयतीत्याह तथेतिवस्तुत्वसामान्यादनात्मनीव सद्रूपा त्मन्यपिप्रसक्तं स्वगतादिभेदत्रयमैक्यावधारणद्वैतप्रतिषेधाभिधायकैरेकमेवा द्वितीयमिति त्रिभिःपदैः क्रमेणनिवार्यत इत्यर्थः२१सद्वस्तुनस्तावन्न स्वगतः

भेदः शंकितुंशक्यते अस्य निरवयवत्वादित्याह सतइति नामरूपयोःसदवय वत्वंकिन्नस्यादित्याशंक्य सृष्टेः पुरातयोरभावान्नसदंशत्वमित्याहनामेति २२ कुतोनामरूपयोरभावइत्याशंक्याह नामरूपेति फलितमाह तस्मादिति अत्रा यंप्रयोगः सद्वस्तुस्वगतभेदशून्यं भवितुमर्हतिनिरवयवत्वाद्गगनवदिति २३॥

संदंतरंसजातीयं नवैलक्षण्यवर्जनात्॥
नामरूपोपाधिभेदं विनानैवसतोभिदा २४
विजातीयमसत्तत्तु नखल्वस्तीतिगम्यते॥
नास्यातःप्रतियोगित्वंविजातीयाद्भिदाकुतः २५
एकमेवाद्वितीयंसत्सिद्धमत्रतुकेचन॥
विह्वलाअसदेवेदं पुरासीदित्यवर्णयन् २६

माभूत्स्वगतभेदः सजातीयभेदः किंनस्यादित्याशंक्य तत्सजातीयंसदंत रमितिवक्तव्यं नतन्निरूपयितुं शक्यते ततोवैलक्षण्याभावादित्याह सदंतर मिति ननुघटसत्तापटसत्तेतिसतोभेदः प्रतिभासतेइत्याशंक्य घटाकाशमठा काशवदौपाधिकोभेदोनस्वतोभातीत्याह नामरूपइति अत्रायंप्रयोगः सद्व स्तुसजातीयभेदरहितं उपाधिपरामर्शमंतरेणाविभाव्यमानभेदत्वात् गगन वदिति २४ भवत्तुतर्हिविजातीयाद्भेदइत्याशंक्य सतोविजातीयमसत्तस्यास त्वेनैवप्रतियोगित्वासम्भवेनतत्प्रतियोगिकोपि भेदोनास्तीत्याह विजातीयेति २५फलितमाह एकमेवेतिइदानींस्थूणानिखननन्यायेनसदद्वैतमेवद्दढयितुंपूर्व पक्षमाह अत्रत्विति २६॥

मग्नस्याब्धौयथाऽक्षाणिविह्वलानितथास्यधीः॥
अखण्डैकरसंश्रुत्वानिःप्रचाराबिभेत्यतः २७
गौडाचार्यानिर्विकल्पे समाधावन्ययोगिनाम्॥
साकारब्रह्मनिष्ठानामत्यंतंभयमूचिरे २८
अस्पर्शयोगोनामैषदुर्दर्शःसर्वयोगिभिः॥
योगिनोबिभातिह्यस्मादभयेभयदर्शिनः २९

विह्वलत्वेदृष्टांतमाह मग्नस्येति दार्ष्टांतिकेयोजयति तयेति अस्यास द्वादिनोजातावेकवचनं धीरंतःकरणमखण्डैकरसंवस्तुश्रुत्वानिःप्रचारासाका रवस्तुनी वा खण्डैकरसेवस्तुनि प्रचाररहितासती अतोस्माद्वस्तुनोविभेति २७ उक्तार्थेआचार्यसंमतिंदर्शयति गौडाचार्येति २८ केनवाक्येनोक्तवंत इत्या कांक्षायांतदीयंवार्तिकमेवपठति अस्पर्शेति योयमस्पर्शयोगाख्यो निर्विक ल्पकः समाधिः एषसर्वयोगिभिः साकारध्याननिष्ठैर्दुर्दर्शः दुःखेनद्रष्टुंयोग्यः दुष्प्राप्यइत्यर्थः तत्रोपपत्तिमाहयोगिनइति हियस्मात्कारणाद्योगिनःपूर्वोक्त द्वैतदर्शिनः अभये भयशून्येसमाधौनिर्जनेदेशे बालाइव भयदर्शिनो भय हेतुत्वं कल्पयन्तः तस्माद्योगाद्भीतिंप्राप्नुवन्ति २६ ॥

भगवत्पूज्यपादाश्चशुष्कतर्कपटूनमून् ॥
आहुर्माध्यमिकान्भ्रांतानचिंत्येस्मिन्सदात्मनि ३०
अनादृत्यश्रुतिंमौर्ख्यादिमेबौद्धातपस्विनः ॥
आपेदिरेनिरात्मत्वमनुमानैकचक्षुषः ३१
शून्यमासीदितिब्रूषेसयोगंवासदात्मताम् ॥
शून्यस्यनतुतद्युक्तमुभयंव्याहतत्वतः ३२

श्रीमदाचार्यैरप्येतदभिहितमित्याह भगवदिति ३० तद्वार्तिकंपठति अनादृत्येति ३१ इदानीमसद्वादंविकल्प्यदूषयति शून्येति शून्यमासीदि त्यनेनवाक्येन शून्यस्यसत्तातातियोगंवा सद्रूपतांवा ब्रूषेइति विकल्पार्थः तदुभयंसतासंबंधसद्रूपत्वलक्षणम् शून्यस्यव्याहतत्वान्नयुज्यतइत्यर्थः ३२ ॥

नयुक्तस्तमसासूर्योनापिचासौतमोमयः ॥
सच्छून्ययोर्विरोधित्वाच्छून्यमासीत्कथंवद ३३
वियदादेर्नामरूपेमाययासुविकल्पिते ॥
शून्यस्यनामरूपेचतथाचेज्जीव्यतांचिरम् ३४

व्याहतत्वमेवदृष्टांतपूर्वकंद्रढयति नयुक्तइति ३३ ननुभवन्मतेपिवियदादी नां निर्विकल्पेब्रह्मणिसत्वंव्याहतमित्याशंक्याह वियदादेरिति तर्हिशून्यस्या

पिनामरूपेसद्वस्तुनिकल्पितेइति वदतोबौद्धस्यापिसिद्धांतइत्यभिप्रायेणाह
शून्यस्येति ३४ ॥

सतोपिनामरूपेद्वेकल्पितेचेत्तदावद ॥
कुत्रेतिनिरधिष्ठानोनभ्रमःक्वचिदीक्ष्यते ३५
सदासीदितिशब्दार्थभेदेवैगुण्यमापतेत् ॥
अभेदेपुनरुक्तिःस्यात्मैवंलोकेतथेक्षणात् ३६

ननुतर्हिशून्यस्यैवसद्वस्तुनोपिनामरूपेद्वेकल्पितेएवांगीकर्त्तव्येभवन्मतेवा
स्तवयोर्नामरूपयोरभावादितिशंकते सतोपीतिविकल्पासहत्वादयं पक्षएवानु
पपन्नइत्यभिप्रायेणपरिहरतितदेतिअयमभिप्रायः सतोनामरूपेकिंसतिकल्पि
तेउतासतिअथवाजगतिनाद्यः अन्यस्यरजतादेर्नामरूपयोः अन्यत्रशुक्तिका
दावारोपदर्शनात्सतोनामरूपयोःसत्येवकल्पनायोगात्नद्वितीयः असतोनि
रात्मकस्यचाधिष्ठानत्वायोगात् नतृतीयः सतउत्पन्नस्यजगतः सन्नामरूपक
ल्पनाधिष्ठानत्वानुपपत्तेरितिमाभूदधिष्ठानंअनयोः कल्पना किन्नस्यादित्या
शंक्याह निरधिष्ठानइतिनन्वसदेवेदमग्रआसीदित्यत्रयथाव्याघातउक्तः तथा
सदेवसोम्येदमग्रआसीदित्यत्रापिदोषोस्तीतिशंकते सदासीदितीति तथाहि
सदासीदितिशब्दभेदयोरर्थभेदोऽस्ति वा नवास्तिचेदद्वैतहानिर्नास्तिचेत्पुनरु
क्तिःस्यात् अतःसदासीदित्यनुपपन्नइतिद्वितीयंपक्षमादायपरिहरतिमैवमिति
पुनरुक्तिदोषस्यकः परिहारइत्याशंक्याहलोकइति ३५ । ३६ ॥

कर्त्तव्यंकुरुतेवाक्यंब्रूतेधार्यस्यधारणम् ॥
इत्यादिवासनाविष्टंप्रत्यासीत्सदितीरणम् ३७
कालाभावेपुरेत्युक्तिःकालवासनयायुतम् ॥
शिष्यंप्रत्येवतेनात्रद्वितीयंनहिशंक्यते ३८
चोद्यंवापरिहारोवाक्रियतांद्वैतभाषया ॥
अद्वैतभाषयाचोद्यंनास्तिनापितदुत्तरम् ३९

लोकेएवंविधेषुप्रयोगेषुपुनरुक्त्यभावः कुत्रदृष्टइत्याशंक्याह कर्त्तव्यमि

ति भवत्वेवंलोकेश्रुतौकिमायातमित्यतआह इत्यादीति ३७ नन्वद्वितीय वस्तुनिभूतकालाभावादग्रेआसीदित्युक्तिरनुपपन्नेत्याशंक्याह कालेति नन्वु जगदुत्पत्तेः पुराजगदभावेनसद्वितीयत्वं ब्रह्मणइत्याशंक्य श्रुतिप्रवृत्तेर्द्वैतवा सनाविष्टश्रोतृप्रतिबोधनार्थत्वात् नातिशंकनीयमित्याह तेनेति ३८ इदानीं सिद्धांतरहस्यमाह चोद्यमिति व्यवहारदशायांचोद्यादिकर्तव्यं परमार्थतस्त्व द्वैतमेवतत्वमित्यर्थः ३९ ॥

तदास्तिस्तिमितगंभीरंनतेजोनतमस्ततम् ॥
अनाख्यमनभिव्यक्तंसत्किंचिदवशिष्यते ४०
ननुभूम्यादिकंमाभूत्परमाण्वंतनाशतः ॥
कथंतेवियतोऽसत्वंबुद्धिमारोहतीतिचेत् ४१

परमार्थतोद्वैताभावेस्मृतिंप्रमाणयति तदेतिस्तिमितंनिश्चलंगंभीरंदुरवगाहं मनसाविषयीकर्तुमशक्यंनतेजस्तेजस्त्वानधिकरणं नतमस्तमोविलक्षणं अ नावरणस्वभावंततंव्याप्तं अनाख्यंआख्यातुमशक्यमनभिव्यक्तंचक्षुरादिभि रप्यविषयीकृतं सच्छून्यविलक्षणं अतएवकिंचिदिदंतयानिर्देष्टुमशक्यमवशि ष्यतेद्वैतनिषेधावधित्वेनावतिष्ठतइत्यर्थः ४० ननुजनिमत्वेनअनित्यस्यभूम्या देरसत्वमस्तुनित्याकाशस्यासत्वं कथमंगीक्रियतइतिशंकतेनन्विति ४१ ॥

अत्यंतंनिर्जगद्व्योमयथातेबुद्धिमाश्रितम् ॥
तथैवसन्निराकाशंकुतोनाश्रयतेमतिम् ४२
निर्जगद्व्योमदृष्टंचेत्प्रकाशतमसीविना ॥
क्वदृष्टंकिंचतेपक्षेनप्रत्यक्षंवियत्खलु ४३

दृष्टांतावष्टंभेनपरिहरति अत्यंतमिति अत्यंतंनिर्ज्जगज्जगन्मात्ररहित मित्यर्थः ४२ नहिदृष्टेरनुपपन्नमितिन्यायमाश्रित्यचोदयति निर्ज्जगदितिद र्शनमेवासिद्धमितिपरिहरति प्रकाशयतिअपसिद्धांतोपीत्याहकिंचेति ४३॥

सदस्तुशुद्धंत्वस्माभिर्निश्चितैरनुभूयते ॥
तूष्णींस्थितौनशून्यत्वंशून्यबुद्धेश्चवर्जनात् ४४

सद्बुद्धिरपिचेन्नास्तिमास्त्वस्यस्वप्रभत्वतः ॥
निर्मनस्कत्वसाक्षित्वात्सन्मात्रंसुगमंनृणाम् ४५
मनोजृंभणराहित्येयथासाक्षीनिराकुलः ॥
मायाजृंभणतःपूर्वंसतथैवनिराकुलम् ४६

ननुदर्शनाभावः सद्वस्तुन्यपिसमानइत्याशंक्यतस्यसर्वानुभवसिद्धत्वान्नैवमित्याहसद्वस्त्विति ननुतूष्णींभावेशून्यमेवइतरस्यकस्यापिप्रतीत्यभावादित्याशंक्यशून्यस्यापिशून्यप्रतीत्यभावाच्छून्यमपिनसंभवतीत्याह नशून्यत्वमिति ४४ ननुतर्हिसद्बुद्ध्यभावात्सत्वमपिनघटतइतिशंकते सद्बुद्धीतितस्यस्वप्रकाशत्वान्नतद्बुद्ध्यभावोऽनिष्टइतिपरिहरति मास्त्वस्येति ननुस्वगोचरबुद्ध्यभावेकथंसद्वस्त्ववगंतुंशक्यतइत्यतआह निर्मनस्कत्वेति ४५ एवंनिःप्रपंचस्यसाक्षिणस्तूष्णींस्थितौभानंप्रदर्श्यैतद्दृष्टांतवलेनसृष्टेः पुरापिसद्वस्तुतथावगंतुंशक्यतइत्याह मनइति ४६ ॥

निस्तत्वाकार्यगम्यास्यशक्तिर्मायाऽग्निशक्तिवत् ॥
नहिशक्तिंकचित्कैश्चिद्बुध्यतेकार्यतःपुरा ४७
नसद्वस्तुसतःशक्तिर्नहिवह्नेःस्वशक्तिता ॥
सद्विलक्षणतायांतुशक्तेःकिंतत्वमुच्यताम् ४८
शून्यत्वमितिचेच्छून्यंमायाकार्यमितीरितम् ॥
नशून्यंनापिसद्यादृक्तादृक्त्वमितीहिष्यताम् ४९

मायायाःकिंलक्षणमित्यतआह निस्तत्वेति निस्तत्वाज्जगत्कारणभूतात्सद्वस्तुनःपृथक्सत्वरहिताकार्यगम्या वियदादिकार्यलिंगगम्या अस्यसद्वस्तुनःशक्तिर्वियदादिकार्यजननसामर्थ्यंमायेत्युच्यते वस्तुस्वरूपातिरिक्तशक्तिसद्भावेदृष्टान्तमाह अग्नीति यथाऽग्न्यादिस्वरूपातिरिक्तं स्फोटादिकार्यलिंगगम्यवह्न्यादिकार्यनिष्ठंसामर्थ्यमस्तितद्वदित्यर्थः शक्तेःकार्यलिंगगम्यत्वंव्यतिरेकमुखेनदृढयति नहिशक्तिरिति ४७ एवंशक्तेःकार्यलिंगगम्यत्वमुपपाद्यनिस्तत्वरूपतामुपपादयति नसद्वस्त्विति अयमभिप्रायः सद्वस्तुनःशक्तिःकिं

सतीउतासतीनतावत्सतीतथात्वेसतोभिन्नत्वेन तच्छक्तित्वायोगाङ्कार्थेदृष्टान्तमाह नहिवह्नेरिति द्वितीयेपिकिन्नरविषाणतुल्माउतसद्विलक्षणेतिविकल्पाभिप्रायेणपृच्छति सद्विलक्षणेति ४८ तत्राद्यंपक्षमनूद्यदूषयति शून्येति शून्यस्यनामरूपेचतथाचेज्जीव्यताम् चिरमित्यत्रेत्यर्थः तस्माद्वितीयपक्षः परिशिष्यतइत्याह नशून्यमिति मायास्वरूपंसत्वासत्वाभ्यां निर्वचनानर्हमित्यभिप्रायः ४९ ॥

नासदासीन्नोसदासीत्तदानींकिंत्वभूत्तमः ॥
सद्योगात्तमसःसत्वंनस्वतस्तन्निषेधनात् ५०
अतएवद्वितीयत्वंशून्यवन्नहिगण्यते ॥
नलोकेचैत्रतच्छक्त्योर्जीवितंलिख्यतेपृथक् ५१
शक्त्याधिक्येजीवितंचेद्वर्द्धतेतत्रवृद्धिकृत् ॥
नशक्तिःकिन्तुतत्कार्यं युद्धकृष्यादिकंतथा ५२
सर्वथाशक्तिमात्रस्य नपृथग्गणनाक्वचित् ॥
शक्तिकार्यंतुनैवास्ति द्वितीयंशंक्यतेकथम् ५३

अस्मिन्नर्थेश्रुतिंप्रमाणयति नासदिति तमआसीत्तमसागूढमग्रइत्यादिश्रुतिःप्रमाणमित्यर्थः तर्हितमआसीदिति कथंसत्वमुच्यतेइत्यतआह सयोगादितिकुतइत्यतआह तन्निषेधनादिति ५० फलितमाह अतएवेतियतःस्वतः सत्वं मायायाःनास्ति अतःशून्यस्येवमायायाअपि द्वितीयत्वंनगण्यतेहिनैवाहियतइत्यर्थः अमृतस्यद्वितीयत्वानंगीकारेदृष्टांतमाह नलोकेति ५१ ननुशक्त्याधिक्येजीविताधिक्यंदृश्यते अतःशक्तेरपिपृथक्जीवितत्वमस्तीति शंकते शक्त्येति नशक्तिर्जीवितवर्द्धनेकारणमपितुतत्कार्यंयुद्धकृष्यादीतिपरिहरति तत्रेतिदार्ष्टांतिकेयोजयतितथेति ५२ माभूच्छक्त्यासद्वितीयत्वंसतोपितुतत्कार्येणतद्भवत्येवेत्याशंकातस्यतदानीमसत्वातेनापि नसद्वितीयत्वमित्याह शक्तिकार्यंत्विति ५३ ॥

नकृत्स्नंब्रह्मवृत्तिःसाशक्तिःकिंत्वेकदेशभाक् ॥

घटशक्तिर्यथाभूमौस्निग्धमृद्येववर्त्तते ५४
पादोऽस्यसर्वाभूतानित्रिपादस्ति स्वयंप्रभ ॥
इत्येकदेशवृत्तित्वंमायायावदतिश्रुतिः ५५
विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगत् ॥
इतिकृष्णोऽर्जुनायाहजगतस्त्वेकदेशताम् ५६
सभूमिंविश्वतोवृत्वाअत्यतिष्ठद्दशांगुलम् ॥
विकारावर्तिचात्रास्तिश्रुतिसूत्रकृतोर्वचः ५७
निरंशेप्यंशमारोप्यकृत्स्नेंऽशेवेतिपृच्छतः ॥
तद्भाषयोत्तरंब्रूतेश्रुतिःश्रोतृहितैषिणी ५८

ननुसच्छक्तिःसतिसर्वत्रवर्त्ततेउतैकदेशेनाद्यः मुक्तैःप्राप्यब्रह्माभावप्रसंगात नद्वितीयः निरंशत्वविरोधादित्याशंक्याद्योनंगीकारत्वाद्वितीयेपरिहारोवच्य तइत्यभिप्रायेणाह नकृत्स्नेति एकदेशवृत्तौदृष्टांतमाह घटेति ५४ शक्तेरेकदे शवृत्तित्वेप्रमाणमाह पादोस्येति ५५ नकेवलंश्रुतिरेवस्मृति रप्यस्तीत्याह वि ष्टभ्येति ५६ इदानींनिर्मायस्वरूपसद्भावेप्रमाणमाह सभूमिमिति विकाराऽव र्त्तिचतथाहिस्थितमाहेतिसूत्रकारवचनमित्यर्थः ५७ तर्हिनिरंशत्वेविरोधइत्य स्यकः परिहारइत्याशंक्यवास्तवनिरंशत्वातभ्युपगमात्र विरोधइत्यभिप्राये णोदाहृतश्रुत्यभिप्रायमाह निरंशेपीति ५८ ॥

सतत्वमाश्रिताशक्तिःकल्पयेत्सातिविक्रियाः ॥
वर्णाभित्तिगताभित्तौचित्रंनानाविधंयथा ५९
आद्योविकारआकाशःसोवकाशःस्वरूपवान् ॥
आकाशोस्तीतिसत्ततमाकाशेप्यनुगच्छति ६०
एकस्वभावंसत्ततमाकाशोद्विस्वभावकः ॥
नावकाशःसतिव्योम्निसचैषोपिद्वयंस्थितम् ६१
यद्वाप्रतिध्वनिर्व्योम्नोगुणोनासौसतीक्षते ॥

व्योम्निद्वौसद्ध्वनीतेनसदेकंद्विगुणंवियत् ६२

यदर्थंब्रह्मणिमायासमर्थितातदिदानीमाह सतत्वमितिविक्रियाविविधत्वे नक्रियंतइतिविक्रियाः कार्यविशेषाइत्यर्थः तत्रदृष्टांतमाह वर्णेति वर्णारक्ता पीतादयोधातुविशेषाः ५९ अत्रप्रथमंकार्यविशेषंदर्शयति आद्येइति तत्स्व रूपमाहसोवकाशइति आकाशस्यब्रह्मकार्यत्वेहेतुमाह आकाशइति ६० ततः किमित्यतआह एकेति उक्तमर्थंविशदयति नावकाशइति सतिसद्वस्तुन्यव काशोनास्तितुसत्स्वभावएकएवआकाशेतु सचसत्स्वभावश्चएषोप्यवका शस्वभावोपीतिद्वयं स्थितंविद्यतइत्यर्थः ६१ सदाकाशयोरेकद्विस्वभावत्वंप्र कारांतरेणव्युत्पादयति यद्वेति प्रतिध्वनिर्व्योम्नोगुणइत्युपपादितमधस्तात असौप्रतिध्वनिःसतिसद्वस्तुनिनेत्यतेनोपलभ्यतेव्योम्निनुसध्वनीसच्छब्दौ उभावप्युपलभ्येतेतेनकारणेनसदेकस्वभावंयद्विगुणंद्विस्वभावकमित्यर्थः६२।

याशक्तिःकल्पयेद्व्योमसासद्व्योम्नोरभिन्नतां॥
आपाद्यधर्मधर्मित्वं व्यत्ययेनावकल्पयेत् ६३
सतोव्योमत्वमापन्नं व्योम्नःसत्तांतुलौकिकाः॥
तार्किकाश्चावगच्छंति मायायाउचितंहितत् ६४
यद्यथावर्ततेतस्य तथात्वंभातिमानतः॥
अन्यथात्वंभ्रमेणेति न्यायोयंसर्वलौकिकः ६५

नन्वाकाशस्यसद्ब्रह्मकार्यत्वे आकाशस्य सतेतिसत आकाशधर्मताकुतः प्रतिभातीत्याशंक्याह याशक्तिरिति यामायासद्वस्तुनि आकाशंकल्पयतिसा प्रथमतः सद्व्योम्नोरभेदंकल्पयतिपश्चाद्धर्मधर्मिभाववैपरीत्येवकल्पयति अत आकाशस्य सतेतिभानमुपपद्यत इत्यर्थः ६३ मायया वैपरीत्यंकथं कृतमित्या शंक्याहसतइति वस्तुतत्वविचारेक्रियमाणेमृदोघटरूपत्वमिवसतोव्योमत्वमा पन्नंसद्वस्तुनआकाशरूपत्वंप्राप्तंलौकिकाःप्राणिनःशास्त्रेषुमध्येतार्किकाश्चत द्वैपरीत्येन व्योम्नोगगनस्यधर्मिणः सत्तासद्रूपत्वंधर्मंजातिंचावगच्छंतिजानं तिननु अन्यस्यान्यथा प्रतीतिरनुपपन्नेत्याशंक्याह माययाइति तद्विपरीतद

र्शनहेतुत्वंमायायायुक्तमित्यर्थः६४ मायायाविपरीत प्रतीतिहेतुत्वंलौकिकन्याय प्रदर्शनेनस्पष्टीकरोति यद्यथेति यच्छुक्त्यादियथायेवमुक्तिकादिरूपेणवर्त्तते तस्यतथात्वंशुक्त्यादिरूपत्वं प्रमाणतःस्फुरतिअन्यथात्वंरजतादिरूपत्वं तद्भ्रमेणभ्रांत्याप्रतिभातीत्ययंन्यायः सर्वलोकप्रसिद्धमित्यर्थः ६५ ॥

एवंश्रुतिविचारात्प्राग्यद्यथावस्तुभासते ॥
विचारेणविपर्येति तत्वताश्चिंत्यतांवियत् ६६
भिन्नेवियत्सतीशब्द भेदाद्बुद्धेश्चभेदतः ॥
वाय्वादिष्वनुवृत्तंस न्नतुव्योमेतिभेदधीः ६७
सद्वस्त्वधिकवृत्तित्वाद्धर्मिव्योम्नस्तुधर्मता ॥
धियासतःपृथक्कारे ब्रूहिव्योमकिमात्मकम् ६८

एवंभ्रांत्याविपरीत प्रतिभानन्दर्शयित्वातन्निवृत्त्युपायमाह एवमिति एवमुक्तेनप्रकारेण श्रुतिविचारात्प्राक्श्रुतितत्वार्थ विचारात्पूर्वयद्वस्तुसद्रूपंब्रह्मभ्रांत्यायथायेनगगनादिरूपेणवर्तते तच्छ्रुत्यर्थपर्यालोचनेन विपर्येतिगगनादिभावंपरित्यज्य सद्रूपंब्रह्मैवभवति ततःश्रुतिविचारेण वस्तुयथात्म्यदर्शनसंभवन्तद्वियच्चिंत्यतां विचार्यतामित्यर्थः ६६ विचारस्वरूपमेवदर्शयति भिन्नेइतिप्रतिज्ञातार्थेहेतुमाह शब्देति वियत्सच्छब्दयोरपर्यायत्वादित्यर्थः हेत्वंतरमाह बुद्धेश्चेति तमेवहेतुंविशदयति वाय्वादिष्विति सद्वाय्वादिषुभूतेषुसन्वायुःसत्तेजइत्येवं प्रकारेणानुवृत्तंभासते व्योमतुनैवंभासतइतियज्ज्ञानंसाभेदधीः भेदबुद्धिरित्यर्थः ६७ एवंसदाकाशयोर्भेदं प्रसाध्यव्योम्नः सत्तेतिभ्रांत्याप्रतितस्यधर्मिधर्मभावस्य विचारेणव्यत्ययंदर्शयति सद्वस्त्वेतिरूपरसादिष्वनुवृत्तस्य द्रव्यस्येवआकाशवाय्वादिष्वनुवृत्तस्य सतोधर्मित्वंरसादिभ्योव्यावृतस्य रूपस्येववाय्वादिभ्योव्यावृतस्य नभसोधर्मत्वमित्यर्थः ननुतर्हिघटाद्भिन्नस्यरूपस्य यथावास्तवत्वंतथा सतोभिन्नस्यनभसोपिस्यादित्या शंक्यसद्व्यतिरिक्तस्य नभसोद्वर्निरूपत्वात्नैवमित्याहधियेति ६८ ॥

अवकाशात्मकंतच्चेदसत्तादितिचिन्त्यताम् ॥

भिन्नंसतोऽसच्चनोतिवाक्षिवेद्याहातिस्तव ६९
भातीतिचेद् भातुनामभूषणंमापिकस्यतत् ॥
यदसद् भासमानंतन्मिथ्यास्वप्नगजादिवत् ७०
जातिव्यक्तीदेहिदेहौ गुणद्रव्येयथापृथक् ॥
वियत्सतोस्तथैवास्तु पार्थक्यंकोत्रविस्मयः ७१
बुद्धोपिभेदोनोचित्ते निरूढंयातिचेत्तदा ॥
अनैकाग्र्यात्संशयाद्वारूढ्यभावोस्यतेवद ७२

दुर्निरूपत्वमसिद्धमितिशंकते अवकाशेति तर्हिसतोविलक्षणत्वादसदेव स्यादिति परिहरति असदिति सतोविलक्षणस्यासत्वंनास्तीति वदतोदोषमाह भिन्नमिति ६९ असत्वेभानंनस्यादित्या शंक्यतुछविलक्षणत्वात् भानंनवि रुध्यतइत्याह भातीतिचेदिति अविरोधंदर्शयितुं मिथ्यावस्तुनोलक्षणं सदृष्टां तमाह यदसदिति यद्वस्तुस्वरूपेणाविद्यमानमपिभासते तत्स्वप्नगजादिव न्मिथ्येत्यर्थः ७० ननुनियमेनसहोपलभ्यमानयोर्भेदो नदृष्टचरइत्याशंक्याह जातीति ७१ भेदोयद्यपिबुध्यतेतथापि निश्चितोनभवतीतिशंकते बुद्धोपीति तस्यपरिहारंवक्तुं निश्चयाभावेकारणंपृच्छति अनैकाग्र्यादिति तेतवअस्य रूढ्यभावबुद्धौभेदस्यारोहाभावः अनैकाग्र्यात्संशयाद्वाभवतीत्यर्थः ७२ ॥

अप्रमत्तोभवध्याना दाद्येऽन्यस्मिन्विवेचनम् ॥
कुरुप्रमाणयुक्तिभ्यां ततोरूढतमोभवेत् ७३
ध्यानात्मानाद्युक्तितोपि रूढेभेदेवियत्सतोः ॥
नकदाचिद्वियत्सत्यं सद्वस्तुछिद्रवन्नच ७४
ज्ञस्यभातिसदाव्योम निस्तत्वोल्लेखपूर्वकम् ॥
सद्वस्त्वपिविभात्यस्य निच्छिद्रत्वपुरःसरम् ७५
वासनायांप्रवृद्धायां वियत्सत्यत्ववादिनम् ॥
सन्मात्राबोधयुक्तंच दृष्ट्वाविस्मयतेबुधः ७६

आद्येपरिहारमाह अप्रमतइति आद्येप्रथमेविकल्पेध्याना तत्रप्रत्ययैकतान ताध्यानमित्युक्तलक्षणादप्रमतो भवसावधानमनाभवेतिथाचत् द्वितीयेपरिहा रमाहअन्यास्मिन्निति ततःकिमित्यतआह ततइति ७३ ततोपिकिमित्यतआह ध्यानादिति ध्यानंपूर्वोक्तलक्षणंमानं भिन्नेवियत्सतीशव्दभेदाद्बुद्धेश्च भेदतः इत्यत्रोक्तंयुक्तिस्तुत्यस्त्वधिकवृत्तित्वादित्यादावुक्ता एतैध्यानादिभिर्वियत्सतो र्भेदेचित्तेनिरूढंयातेसति विद्यत्कदाचिन्नसत्यं किन्तुसर्वदामिथ्यैवावभासते सद्वस्त्वपिछिद्रवदवकाश वन्नचनैवंभवतीतिशेषः ७४ वियत्सत्वविवेचनफल माह ज्ञस्यभातीति ७५ वियन्मिथ्यात्वंसतोवस्तुत्वंच सदाचिंतयतः किंभवती त्यतआह वासनायामिति बुद्धोवियत्सतोस्तत्ववेत्तागगनस्यसत्यत्वं श्रूयाणं निरवकाशसद्वस्त्ववबोधरहितंच दृष्ट्वाविस्मयंप्राप्नोतीत्यर्थः ७६ ॥

एवमाकाशमिथ्यात्वेसत्सत्यत्वेचवासिते ॥
न्यायेनानेनवाय्वादेःसद्वस्तुप्रविविच्यताम् ७७
सद्वस्तुमेकदेशस्थामायातत्रैकदेशगम् ॥
वियत्तत्राप्येकदेशगतोवायुःप्रकल्पितः ७८
शोषस्पर्शौगतिर्वेगवायुधर्माइमेमताः ॥
त्रयःस्वभावाःसन्मायाव्योम्नांयेतेपिवायुगाः ७९
वायुरस्तीतिसद्भावःसतोवायौपृथक्कृते ।
निस्तत्वरूपतामायास्वभावोव्योमगोध्वनिः ८०
सतोनुवृत्तिःसर्वत्रव्योम्नोनेतिपुरेरितम् ॥
व्योमानुवृत्तिरधुनाकथंनव्याहतंवचः ८१

उक्तमाद्यमन्यत्राप्यतिदिशति एवमिति ७७ नन्वामाशकार्यस्य वायोरका णभूतेन सद्वस्तुनातादात्म्य प्रतीत्ययोगात्सतो विवेचनमप्रयोजकमित्याश क्य साक्षात्संवंधाभावेपि परंपरयासंवंधोस्तीत्याह सद्वस्तुनीति ७८ एवं द्वायोः संवंधंप्रदर्श्यतयोर्धर्मतोभेदज्ञानाय वायौप्रतीयमानधर्मानाह शो स्पर्शाविति एवंभातिस्विकान्धर्माननभिधायकारणतःप्राप्तांस्तानाह त्रयइ

सन्मायाव्योम्नांयेत्रयःस्वभावाः शीलविशेषाधर्मास्तेपि वायुगावायौविद्यं तइत्यर्थः ७९ केतेधर्माइत्यतआह वायुइति वायुरस्तीति व्यवहारहेतुसद्रूपत्वं सद्वस्तुनोधर्मएकःवायौसद्वस्तुनो विवेचितेसति यन्निस्तत्वरूपत्वं समायाधर्मोद्वितीयः शब्दोव्योम्नःसकाशादागतोधर्मस्तृतीयइत्यर्थः ८० ननुव्योमविवेचनप्रस्तावे वाय्वादिष्वनुवृत्तं सन्ननुव्योमेतिभेदधीरित्यत्रवाय्वादावाकाशानुवृत्तिर्निवारिता इदानींव्योमानुवृत्तिरभिधीयते अतःपूर्वोत्तरविरोधइति शंकते सतइति व्योमानुवृत्तिरधुनोच्यत इतिशेषः ८१ ॥

छिद्रानुवृत्तिर्नेतीति पूर्वोक्तिरधुनात्वियम् ॥
शब्दानुवृत्तिरेवोक्ता वचसोव्याहतिःकुतः ८२
ननुसद्वस्तुपार्थक्य दसत्वंचेतदाकथम् ॥
अव्यक्तमायावैषम्यादमायामयतायिनो ८३
निस्तत्वरूपतैवात्र मायात्वस्यप्रयोजिका ॥
साशक्तिकार्ययोस्तुल्याव्यक्ताव्यक्तत्वभेदिनोः ८४
सदसत्वविवेकस्य प्रस्तुतत्वात्सचिंत्यताम् ॥
असतोवान्तरोभेदः आस्तान्तच्चिंतयात्रकिम् ८५
सद्वस्तुब्रह्मशिष्टोंशो वायुर्मिथ्यायथावियत् ॥
वासयित्वाचिरंवायोर्मिथ्यात्वंमरुतंत्यजेत् ८६

पूर्वमवकाशलक्षणस्वरूपानुवृत्तिर्निवारिताइदानींधर्मानुवृत्तिरेवाभिधीयते नस्वरूपानुवृत्तिरतोन व्याहतिरिति परिहरतिछिद्रेति ८२ ननुवायोःसद्ब्रह्मविलक्षणत्वादसत्वलक्षणं मायामयत्वंयद्युच्यते तर्ह्यव्यक्तस्वरूप मायावैलक्षण्याद मायामयत्वमपि किन्नस्यादिति चोदयति नन्विति ८३ नाव्यक्तत्वंमायामयत्वे प्रयोजकं किंतुनिस्तत्वरूपत्वंततु मायायामिववाय्वादावप्यस्तीतिन मायामयत्वहानिरिति परिहरति निस्तत्वेति ८४ ननुशक्तिकार्ययोरुभयोरपि निस्तत्वरूप तायामविशिष्टायां व्यक्ताव्यक्तत्वलक्षणो भेदःकुतइत्याशंक्यतद्विचारःप्रस्तुतानुपयुक्त इतिपरिहरति सदसत्वेति असतोमाया

तत्कार्यरूपस्यावांतरभेदो व्यक्ताव्यक्तत्व रूपइत्यर्थः ८५ फलितमाह सद्वस्ति
तिं वायौयःसदंशस्तद्ब्रह्म रूपंशिष्टोंशो निस्तत्वादिर्वायोःस्वरूपं सचवायुः
निस्तत्वरूपत्वादेवआकाशवन्मिथ्या इत्थंवायोर्मिथ्यात्वं चिरंवासयित्वाम
रुतंत्यजेत् मरुत्सत्यइति वुद्धिंत्यजेदित्यर्थः ८६ ॥

चिंतयेद्वह्निमप्येवंमरुतोन्यूनवर्तिनम् ॥
ब्रह्मांडावरणेष्वेषान्यूनाधिकविचारण ८७
वायोर्दशांशतोन्यून्योवह्निर्वायौप्रकाल्पितः ॥
पुराणोक्तंतारतम्यंदशांशैर्भूतपंचके ८८
वह्निउष्णप्रकाशात्मापूर्वानुगतिरत्रच ॥
अस्तिवह्निःसनिस्तत्वशब्दवान्स्पर्शवानपि ८९
सन्मायाव्योमवाय्वंशैर्युक्तस्याग्नेर्निजोगुणः ॥
रूपंतत्रसतःसर्वमन्यद्वुध्याविविच्यताम् ९०

वायावुक्तं विचारंतेजस्यप्यातिदिशतिचिंतयेदिति ननुसद्वस्तुन्येक देशस्था
मायातत्रेत्यादिना वियदादीनां न्यूनाधिकभावउक्तः सलोकेन क्वापिदृश्यत
इत्याशंक्याह ब्रह्माण्डेति ८७ वायोः किपर्तांशैनन्यूनो वह्निरित्यतआह वा
योरिति तस्यवास्तवत्वशंकां वारयति वायाविति नन्वयंन्यूनाधिकभावः स्व
कपोलकल्पित इत्याशंक्याह पुराणोक्तमिति ८८ वह्नेःस्वरूपमाह वह्निरिति
अत्रापिचायाविवकारणधर्मा अनुगताइत्याह पूर्वेति केतेधर्माइत्याकांक्षाय
माह अस्तीति ८९ एवमग्नौकारणधर्मानुगत्यनुवाद पूर्वकंस्वकीयंधर्मंदर्श
यति सन्मायेति इत्थंसविशेषण वह्निस्वरूपंव्युत्पाद्य इदानींसद्वस्तुनोवह्नि
विनक्ति तत्रेति तत्रतेपुमध्येसतः सद्वस्तुनोन्यत्सर्वधर्मजातं मिथ्येतिवुद्ध्या
विविच्यतां पृथक्क्रियतामित्यर्थः ९० ॥

सतोविवेचितेवह्नौ मिथ्यात्वेसतिवासिते ॥
आयोदशांशतोन्यूनाः कल्पिताइतिचिंतयेत् ९१

संत्यापोमूःशून्यतत्वाः सशब्दस्पर्शसंयुताः ॥
रूपवंत्योन्यधर्मानुवृत्त्यास्वीयोरसोगुणः ९२
सतोविवेचितास्वप्सु तन्मिथ्यात्वेचवासिते ॥
भूमिर्दशांशतोन्यूना कल्पिताश्चितिचिंतयेत् ९३
अस्तिभूस्तत्वशून्यास्यां शब्दस्पर्शौसरूपकौ ॥
रसश्चपरतोगंधो नैजःसत्ताविविच्यताम् ९४
पृथक्कृतायांसत्तायां भूमिर्मिथ्यावशिष्यते ॥
भूमेर्दशांशतोन्यूनं ब्रह्मांडंभूमिमध्यगम् ९५

एवंवह्नेर्मिथ्यात्वनिश्चयानंतरमपां मिथ्यात्वंचिंतयेदित्याह सतइति ९१ अश्वयिकारणधर्मान्स्वधर्मांश्च विभज्यदर्शयति संत्यापइति शब्देनसहवर्ततइतिसशब्दः सशब्दश्चासौस्पर्शश्च सशब्दस्पर्शस्तेन युक्ताइत्यर्थः ९२ विवेकध्यानाभ्यामपां मिथ्यात्वं निश्चित्यानंतरंभूतेमेर्मिथ्यात्वं निश्चितनीयंइत्याह सतइति ९३ तस्यांमिथ्यात्वचिंतनाय तद्धर्मानपिविभजते अस्तिभूरिति तेभ्यः सत्तामात्रंपृथक्कर्त्तव्यमित्याह सत्तेति ९४ सत्तापृथक्करणे फलमाह पृथगिति इदानींभौतिकेभ्योब्रह्माण्डादिभ्यः सतोविवेचनाय तदवस्थानप्रकारंदर्शयति भूमेरिति ९५ ॥

ब्रह्मांडमध्येतिष्ठंति भुवनानिचतुर्दश ॥
भुवनेषुचसंतेषु प्राणिदेहायथायथम् ९६
ब्रह्मांडलोकदेहेषु सद्वस्तुनिपृथक्कृते ॥
असंतोंडादयोभांतु तद्भानेपीहकाक्षितिः ९७
भूतभौतिकमायानामसत्वेऽत्यंतवासिते ॥
सद्वस्त्वद्वैतमित्येषा धीर्विपर्यैतिनक्कचित् ९८
सदद्वैतात्पृथग्भूते द्वैतेभूम्यादिरूपिणि ॥
तत्तदर्थक्रियालोके यथादृष्टातथैवसा ९९

सांख्यकाणादबौद्धाद्यैर्जगद्भेदोयथायथा ॥
उत्प्रेक्ष्यतेऽनेकयुक्त्या भवत्वेषतथातथा १००

तेषुसद्विवेचनेफलमाह ब्रह्मांडेति ९६ । ९७ तद्ध्यानेकाक्षतिरित्युक्तमेवार्थं स्पष्टीकरोति भूतेति भूतानामाकाशादीनां भौतिकानांब्रह्माण्डादीनां मायायाश्च तत्कारणभूतायामिथ्यात्वे विवेकध्यानाभ्यां चित्तेदृढंवासितेसति सद्वस्तुनोऽद्वैतत्वबुद्धिः कदाचिन्नविहन्यतइत्यर्थः ९८ ननुभूम्यादीनामसत्त्वेविद्युपोव्यवहारलोपःप्रसज्येतेत्याशंक्य विवेकेन मिथ्यात्वनिश्चयेपि भूम्यादेःस्वरूपोपमर्दनाभावान्न व्यापारोलुप्यतेइत्याह सदद्वैतदिति ९९ ननुससत्वस्याद्वैतरूपत्वेसांख्यादिभिरभिधीयमानस्य भेदस्यकुतोननिरासः क्रियतइत्याशंक्यव्यावहारिकभेदस्यास्माभिरभ्युपगतत्वान्न निरासायप्रयत्यतइतिश्राहसांख्येति १०० ॥

अवज्ञातंसदद्वैतं निःशंकैरन्यवादिभिः ॥
एवंकाक्षतिरस्माकं तद्द्वैतमवजानताम् १०१
द्वैतावज्ञासुस्थिताचेदद्वैतेधीःस्थिराभवेत् ॥
स्थैर्येतस्याःपुमानेषजीवन्मुक्तइतीर्यते १०२
एषाब्राह्मीस्थितिःपार्थ नैनांप्राप्यविमुह्यति ॥
स्थित्वास्यामंतकालेपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति १०३
सदद्वैतेऽनृतद्वैते यदन्योन्यैक्यवीक्षणम् ॥
तस्यांतकालस्तद्भेदबुद्धिरेवनचेतरः १०४

ननुप्रमाणसिद्धस्य तत्वभेदस्यावज्ञानुपपन्नेत्याशंक्याह अवज्ञातमिति यथान्यवादिभिः सांख्यादिभिर्निःशंकैः श्रुत्यादिसिद्धस्यापिसदद्वैतस्यावज्ञा क्रियते श्रुतियुक्त्यानुभवावष्टंभेनास्माभिस्तदीयद्वैतानादरणे किंहीयतइत्यर्थः १०१ ननुनिःप्रयोजनेयंद्वैतावज्ञेत्याशंक्य जीवन्मुक्तिलक्षणप्रयोजनसद्भावान्मैवमित्याहद्वैतेति १०२ नकेवलंजीवन्मुक्तिरेव प्रयोजनमपितुविदेहमुक्तिरपीत्यभिप्रायेण कृष्णवाक्यमप्युदाहरति एषेति १०३ अंतकालशब्देन

वर्त्तमानदेहपातोभिधीयत इत्याशंकांवारयितुंविवक्षितमर्थमाह सदद्वैतेइति सद्रूपेऽद्वैतेऽनृतरूपेद्वैतेच यदन्योन्याध्यासलक्षणमैक्यज्ञानमस्तितस्यैक्यभ्रमस्यांतकालोनामतयोरद्वैतद्वैतयोः सत्यानृतरूपेणभेदबुद्धिरेवनापरो वर्त्तमानदेहपात इत्यर्थः १०४ ॥

यद्वांतकालःप्राणस्य वियोगोस्तुप्रसिद्धितः ॥
तस्मिन्कालेपिनभ्रांतेर्गतायाःपुनरागमः १०५
नीरोगउपविष्टोवा रुग्णोवाविलुठन्भुवि ॥
मूर्च्छितोवात्यजत्वेष प्राणान्भ्रांतिर्नसर्वथा १०६
दिनेदिनेस्वप्नसुप्त्योरधीतेविस्मृतेप्ययम् ॥
परेद्युर्नानधीतःस्यात्तद्वद्विद्यानश्यति १०७
प्रमाणोत्पादिताविद्या प्रमाणंप्रबलंविना ॥
ननश्यतिनवेदांतात्प्रबलंमानमीक्ष्यते १०८
तस्माद्वेदांतसंसिद्धंसदद्वैतंनबाध्यते ॥
अन्तकालेप्यतोभूतविवेकान्निर्वृतिःस्थिता १०९

इदानींलोकप्रसिद्धार्थस्वीकारेपिनदोपइत्यभिप्रायेणाह यद्वेति १०५ उक्तमेवार्थंप्रपंचयति नीरोगइति १०६ ननुप्राणवियोगकालेमूर्च्छादिनाज्ञाननाशेभ्रांतिःस्यादेवेत्याशंक्यज्ञाननाशाभावेदृष्टांतमाह दिनेइति यथाप्रत्यहमधीतेवेदेस्वप्नसुप्त्याद्यवस्थायांविस्मृतेपि परेद्युरनधीतवेदत्वंनास्ति तथामृतिकालेपितत्वानुसंधानाभावेपि ज्ञाननाशाभावइत्यर्थः १०७ ज्ञाननाशाभावमेवोपपादयतिप्रमाणइति १०८ उपपादितमर्थमुपसंहरतितस्मादिति १०९ ॥

इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनिकिंकरेणश्रीरामकृष्णाख्येनविदुषाविरचितामहाभूतविवेकस्यतात्पर्यदीपिकासमाप्ता ७ ॥

अथ पञ्चदशी सटीक ॥

पञ्चकोशविवेक

गुहाहितंब्रह्मयत्तत्पंचकोशविवेकतः ॥
बोद्धुंशक्यंततःकोशपंचकंप्रविविच्यते १
देहादभ्यंतरःप्राणःप्राणादभ्यंतरंमनः ॥
ततःकर्ताततोभोक्ताग्रुहासेयंपरंपरा २

श्रीगणेशायनमः ॥ नत्वाश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ ॥ पंचकोश विवेकस्य कुर्वेव्याख्यांसमासतः १ तैत्तिरीयोपनिषत्तात्पर्यव्याख्यानरूपं पंच कोशविवेकाख्यं प्रकरणमारभमाणआचार्यस्तत्र श्रोतृप्रवृत्तिसिद्धये सप्रयो जनमभिधेयं सूचयन्मुखतश्चिकीर्षितं ग्रंथंप्रतिजानीते ॥ गुहाहितमिति ॥ यो वेदनिहितं गुहायांपरमेव्योमन्निितिश्रुत्यागुहाहितत्वेनाभिहितं यद्ब्रह्मास्ति गुहाशब्दवाच्यान्न मयादिकोशपंचकविवेकेन ज्ञातुंशक्यते यतस्तेषांकोशा नांपंचकंप्रकर्षेण प्रत्यगात्मनःसकाशाद्विभज्य प्रदर्श्यतइत्यर्थः ॥ ननुकेयंगु हायस्यांनिहितं ब्रह्मकोशपंचकविवेकेनाऽवबुध्यतइत्याशंक्य श्रुत्या गुहाश ब्देनविवक्षितमर्थमाह ॥ देहादिति ॥ देहादन्नमयात्प्राणः प्राणमयोभ्यंतरआं तरःप्राणात्प्राणमयात्मनः मनोमयः अभ्यंतरंततोमनोमयात्कर्ता विज्ञानम यआंतरं इत्यनुषज्यते ततोविज्ञानमयाद्भोक्ता आनंदमयःसोपि पूर्ववदांतरइ त्यर्थः॥सेयंअन्नमयाद्यानंदमयांतानां परंपरागुहाशब्देनोच्यतइत्यर्थः १।२॥

पितृभुक्तान्नजाद्वीर्याज्जातोऽन्नेनैववर्द्धते ॥
देहःसोन्नमयोनात्मा प्राक्चोर्ध्वंतदभावतः ३
पूर्वजन्मन्यसन्नेतज्जन्मसंपादयेत्कथम् ॥
भाविजन्मन्यसत्कर्म नभुंजीतेहसंचितम् ४
पूर्णोदेहेबलंयच्छन्नक्षाणांयःप्रवर्त्तकः ॥
वायुःप्राणमयोनासावात्माचैतन्यवर्ज्जनात् ५
अहंतांममतांदेहे गृहादौचकरोतियः ॥
कामाद्यवस्थयाभ्रांतो नासावात्मामनोमयः ६

इदानींअन्नमयस्यस्वरूपं तदनात्मत्वंचदर्शयति ॥ पितृभुक्तेति पितृभुक्ता न्नजान्मातृपितृभ्यां भुक्ताद्यवव्रीह्यादिलक्षणादन्नाज्जायमानंयद्वीर्यमस्तित स्माद्वीर्याद्योदेहीजातः यश्चजननानंतरंक्षीराद्यन्नेनैववर्द्धते सदेहोन्नमयोऽन्न स्यविकारः सआत्मानभवति ॥ कुतइत्यतआह प्रागिति ॥ जन्मनःप्राक्मर णादूर्ध्वंचतदभावतः तस्यदेहस्याभावादित्यर्थः ॥ विवादाध्यासितोदेहआ त्मानभवति कार्यत्वात्घटादिवदितिभावः ॥ हेतुरस्तुसाध्यंमाभूद्विपक्षेवाध काभावादप्रयोजकोयं हेतुरित्याशंक्य अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशाख्यवाध कसद्भावान्मैवमितिपरिहरति ॥ पूर्वजन्मनीति एतद्देहरूपस्यात्मनः पूर्वस्मिन् जन्मन्यसत्वादेतज्जन्महेत्वदृष्टासंभवेप्यस्य जन्मनोप्यंगी क्रियमाणत्वादकृ ताभ्यागमः प्रसज्येततथाभाविजन्मन्यप्यस्य देहरूपस्यात्मनोऽसत्वादभावा दनुष्ठितयोः पुण्यपापयोः फलभोक्तुरभावेन भोगमंतरेणापिकर्मक्षयःप्रसज्येता यंकृतविप्रणाशः एवंकृतनाशाकृताभ्यागमरूपवाधकसद्भावादात्मनःकार्यत्वं नांगीकर्त्तव्यमितिभावः ३ । ४ ॥ एवमन्नमयकोशस्यानात्मत्वं प्रदर्श्यप्राण मयकोशस्वरूपं तदनात्मत्वंचदर्शयति ॥ पूर्णइति ॥ योवायुर्देहेपूर्णः पा दादिमस्तकपर्यंतंव्याप्तः सन्बलंयच्छन्यानरूपेण सामर्थ्यंप्रयच्छन्नक्षाणांच क्षुरादीनामिन्द्रियाणांप्रवर्तकः प्रेरकोवर्ततेसवायुः प्राणमयइत्युच्यतेऽसावप्या त्मानभवति । तत्रहेतुमाह ॥ चैतन्येति ॥ विवादाध्यासितःप्राणः आत्मा

नभवतिजडत्वाघटादिवदितिभावः । इदानींमनोमयस्वरूपप्रदर्शनपूर्वकंत स्याप्यनात्मत्वमाह ॥ अहंतामिति ॥ देहेऽहंतामहंभावंगृहादौममतांमदीय त्वाभिमानंचयः । करोत्यसौमनोमयआत्मानभवति । कुतइत्यतआह । कामादीति ॥ हेतुगर्भितविशेषणं ॥ कामक्रोधादिवृत्तिमत्वेनानियतस्वभावत्वादित्यर्थः । मनोमयआत्मानभवतिविकारित्वाद्देहवदितिभावः ५ । ६ ॥

लीनासुप्तौवपुर्बोधेव्याप्नुयादानखाग्रगा ॥
चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्दभाक् ७
कर्तृत्वकरणत्वाभ्यां विक्रियेतांतरिंद्रियम् ॥
विज्ञानमनसीअंतर्वहिश्चैतेपरस्परम् ८
काचिदंतर्मुखावृत्तिरानन्दप्रतिबिंबभाक् ॥
पुण्यभोगेभोगशांतौ निद्रारूपेणलीयते ९

अनंतरंकर्तृशब्दवाच्यस्य विज्ञानमयस्यस्वरूपंप्रदर्शयस्तदनात्मत्वंदर्शयति ॥ लीनेति ॥ याचिच्छायोपेतधीश्चिदाभाससहितावुद्धिः सुप्तौसुप्तिकाले लीनाविलीनासतीबोधेजागरणकाले आनखाग्रगानखाग्रपर्यंतंवर्त्तमानासती वपुः शरीरंव्याप्नुयात् ॥ संव्याप्य वर्तते साविज्ञानमयशब्दभाग्विज्ञानमयशब्देनोच्यमानानात्माऽसावप्यात्मानभवति विलयाद्यवस्थावत्वाघटादिवदित्यर्थः ७ ॥ ननु मनोबुध्योरंतःकरणत्वाविशेषान्मनोमयविज्ञानमयरूपेण कोशद्वयकल्पनानुपपन्नेत्याशंक्य कर्तृत्वकरणत्वाभ्यां भेदसद्भावात् घटतएव मनोमयत्वादिभेदइत्याह ॥ कर्तृत्वेति ॥ अन्तरिन्द्रियमंतःकरणंकर्तृत्वकरणत्वाभ्यांकर्तृरूपेण करणरूपेणच विक्रियेतपरिणमतइत्यर्थः ॥ एतेविज्ञानमनसी विज्ञानमनःशब्दवाच्येभवतः । एतेचपरस्परमंतर्वहिर्भावेनवर्तेते अतःकोशद्वयत्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ इदानींभोक्तृशब्दवाच्यस्यानंदमयस्यानात्मत्वं दर्शयितुंतस्यस्वरूपमाह ॥ काचिदिति ॥ पुण्यभोगेपुण्यकर्मफलानुभवकाले काचिद्धीवृत्तिरंतर्मुखासती आनंदप्रतिबिंबभाक् आत्मरूपस्यानंदस्यप्रतिबिंबंभजते सैवभोगशान्तौपुण्यकर्मफलभोगोपरमेसतिनिद्रारूपेणलीयते विलीनाभवतिसावृत्तिरानंदमयइत्यभिप्रायः ८ । ९ ॥

कादाचित्कत्वतोनात्मास्यादानन्दमयोप्ययम् ॥
बिंबभूतोयआनन्दआत्मासौसर्वदास्थितेः १०
ननुदेहमुपक्रम्यनिद्रानंदान्तवस्तुषु ॥
माभूदात्मत्वमन्यस्तुनकश्चिदनुभूयते ११
बाढंनिद्रादयःसर्वेऽनुभूयंतेनचेतरः ॥
तथाप्येतेनभूयंते येनतंकोनिवारयेत् १२

तस्यानात्मत्वमाह ॥ कादाचित्कत्वतइति ॥ अयमानन्दमयोपिकादाचित्कत्वादात्मानस्यादन्नादिपदार्थवदित्यर्थः । ननुविद्यमानानामानन्दमयादीनां सर्वेषामात्मत्वनिरासेनैरात्म्यंप्रसज्येतेत्याशंक्याह। बिं बेति ॥ बुद्ध्यादौप्रतिबिंबतयावस्थितस्यप्रियादिशब्दवाच्यस्यानंदमयस्यबिंबभूतः कारणभूतोयआनन्दोऽसावेवात्माभवतिकुतइत्यतआह॥सर्वदेति । नित्यत्वादित्यर्थः ॥ विवादाध्यासितआनन्दः आत्माभवितुमर्हतिनित्यत्वाद्यआत्मानभवतिनासौनित्योयथादेहादिः गगनादेरुत्पत्तिमत्वेनाऽनित्यत्वान्नानैकांतिकतेतिभावः १०चोदयति ॥ नन्विति ॥ अन्नमयाद्यानन्दमयांतानांकोशानामुक्तैर्हेतुभिरात्मत्वंनघटतेचेन्माघटिष्ठान्यस्त्वात्माऽनुपलभ्यमानत्वान्नैवसंभवति परिहरति ॥ बाढमिति ॥ अत्रनिद्राशब्देननिद्रानंदोलक्ष्यते ॥ निद्रादयोदेहांताउपलभ्यंतेऽन्योनानुभूयतइतियदुक्तंतत्सत्यं । कथंतर्हितदतिरिक्तस्यात्मनोंगीकारइत्यतआह । तथापीति ॥ अन्यस्यानुपलभ्यमानत्वेपि यद्बलादेतेषामानन्दमयादीनामुपलभ्यमानता भवति सोनुभवः कथंनांगीक्रियतइत्यर्थः ॥ ननूक्तेभ्योऽन्यआत्मायदिविद्येततर्ह्युपलभ्येत नोपलभ्यतेऽतोनास्तीत्याशंक्याह ॥ स्वयमिति ॥ आनन्दमयादीनांसाक्षिणोऽनुभवरूपत्वादेवानुभाव्यत्वंनास्तीति ११।१२॥

स्वयमेवानुभूतित्वाद्विद्यतेनानुभाव्यते ॥
ज्ञातृज्ञानांतराभावादज्ञेयोनत्वसत्तया १३
माधुर्यादिस्वभावानामन्यत्रस्वगुणार्पिणाम् ॥

स्वस्मिंस्तदर्पणापेक्षा नोनचास्त्यन्यदर्प्पकम् १४

अनुभवरूपत्वेप्यनुभाव्यत्वंकुतोनस्यादित्याशंक्याह । ज्ञात्रिति । ज्ञाताच ज्ञानंचज्ञातृज्ञाने अन्येज्ञातृज्ञानेज्ञातृज्ञानांतरे तयोरभावस्तस्मादज्ञेयः ज्ञान विषयोनभवतीति ॥ ज्ञात्राद्यभावाद्वान ज्ञायतेस्वस्यैवासत्वाद्वा किमत्रविनि गमकारणमित्यतआह ॥ नत्विति ॥ निद्रानंदादिसाक्षित्वेनासत्वस्यपूर्वमे वनिराकृतत्वादितिभावः ॥ अनुभवरूपस्यात्मनोनुभाव्यत्वाभावेदृष्टांतमा ह ॥ माधुर्यादीति ॥ आदिशब्देनाम्लादयोगृह्यंते ॥ माधुर्यादयःस्वभावाः सहजाधर्मविशेषा येषांतेमाधुर्यादिस्वभावागुडादयः तेषामन्यत्रस्वसंसृष्टप दार्थेषु चणकादिषु स्वगुणार्प्पिणां स्वगुणान्माधुर्यादीनर्पयंतीति स्वगुणा र्पिणस्तेषांस्वस्मिन्स्वस्वरूपे गुडादिलक्षणे तदर्पणापेक्षातेषां माधुर्यादीना मर्प्पणे संपादनेऽपेक्षाआकांक्षा माधुर्यादिकं केनचित्संपादनीयमित्येवं रू पानोनैवविद्यते ॥ किंचान्यदर्पकंनास्ति गुडादीनांमाधुर्यादिप्रदं वस्त्वंतरं नास्तीत्यर्थः १३ । १४ ॥

अर्पकांतरराहित्येप्यस्त्येषांतत्स्वभावता ॥
माभूत्तथानुभाव्यत्वं बोधात्मानुनहीयते १५
स्वयंज्योतिर्भवत्येष पुरोस्माद्भासतेखिलात् ॥
तमेवभांतमन्वेति तद्भासाभासतेजगत् १६

सदृष्टांतंफलितमाह॥अर्पकेति ॥ माधुर्यादिसमर्पकवस्त्वंतराभावेपिएषां गुडादीनां माधुर्यादिस्वभावता यथाविद्यते ॥ एवमात्मनोप्यनुभवविषय त्वंमाभूदनुभवरूपतातुभवत्येवेत्यर्थः ॥ उक्तार्थेप्रमाणमाह । स्वयमिति ॥ अत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिर्भवति अस्मात्सर्वस्मात्पुरतःसुविभातंतमेव भांतम नुभातिसर्वं तस्य भासासर्वमिदं विभातीत्यादि श्रुतय आत्मनःस्वप्रकाश त्वंबोधयंतीत्यर्थः १५ । १६ ॥

येनेदंजानतेसर्वं तत्केनान्येनजानताम् ॥
विज्ञातारंकेनविद्याच्छक्तंवेद्येतुसाधनम् १७

सवेत्तिवेद्यंतत्सर्वंनान्यस्तस्यास्तिवेदिता ॥
विदिताविदिताभ्यांतत्पृथग्बोधस्वरूपकम् १८

येनेदंसर्वंविजानाति तं केनविजानीयाद्विज्ञातारमरेकेनविजानीयादिति वाक्यमर्थतःपठति। येनेदमिति। येनसाक्षिचैतन्यरूपेणात्मनेदंसर्वं दृश्यजातं जानते प्राणिनस्तंसाक्षिणमात्मानमन्येन केनसाद्यभूतेनजडेनजानतामव गच्छेयुः पुमांसः ॥ अस्यैववाक्यस्यतात्पर्य्यमाह ॥ विज्ञातारमिति ॥ दृश्य जातस्यविज्ञातारंकेनदृश्यभूतेन विद्याज्जानीयान्नकेनापिजानातीत्यर्थः ॥ ननुमनसाज्ञास्यतीत्याशंक्याह। शक्तमिति ॥ साधनंतुज्ञानसाधनंमनोवेद्ये ज्ञातव्येविषयेशक्तं समर्थंनतुज्ञातर्यात्मनि ॥ नैववाचानमनसेत्यादिश्रुतेः ॥ स्वस्यापिज्ञेयत्वेकर्म्मकर्तृत्वविरोधाच्चेतिभावः ॥ आत्मनःस्वप्रकाशत्वएवसवे तिवेद्यंनचतस्यास्तिवेत्ता अन्यदेवतद्विदितादथो अविदितादधीतिवाक्यद्वय मपिप्रमाणमितिमन्वानस्तद्वाक्यमर्थतः पठति॥ सवेत्तीति ॥ सआत्माययद्वे द्यंतत्सर्वंवेत्तितस्यात्मनोविदिताज्ञाताऽन्योनास्तितद्बोधस्वरूपकं ब्रह्मविदिता विदिताभ्यां विदितंज्ञातंज्ञानेनविषयीकृतं अविदितमज्ञातमज्ञानेनावृतंताभ्यां पृथग्विलक्षणंबोधरूपत्वादेवेत्यर्थः १७। १८॥

बोधेप्यनुभवोयस्य नकथंचनजायते ॥
तंकथंबोधयेच्छास्त्रं लोष्टंनरसमाकृतिम् १९
जिह्वामेस्तिनवेत्युक्तिर्लज्जायैकेवलंयथा ॥
नबुध्यतेमयाबोधो बोद्धव्यइतितादृशी २०

ननुविदिताविदितातिरिक्तोबोधोनानुभूयतइत्याशंक्य विदितविशेषण स्यवेदनस्यैव बोधस्वरूपत्वात्तदनुभवाभावे विदितस्याप्यनुभवाभावप्रसंगा द्बोधानुभवोऽवश्यमंगीकर्तव्यइतिसोपहासमाह ॥ बोधेपीति ॥ यस्यमंदस्य बोधेपिघटादिस्फुरणरूपेप्यनुभवः साक्षात्कारः कथंचनकथमपिनजायतेनो त्पद्यते तंनरसमाकृतिंनरसमानाकारंलोष्टंलोष्टवज्जडंमनुष्यंशास्त्रंकथंबोधये त्कथमपिबोधयेदित्यर्थः ॥ बोधोनबुद्ध्यतइत्युक्तिरेवव्याहतेति सदृष्टान्त माह। जिह्वाम इति मेजिह्वास्ति वानवेत्युक्तिर्भाषणंयथालज्जायै केवलं ल

ज्जाजननायैवभवति नबुद्धिमत्वज्ञापनाय जिह्वयाविनाभाषणानुपपत्तेरेवंभ
यावोधोनवुद्ध्यते इतःपरंवोद्धव्यइत्युक्तिरपिताहृशी लज्जाहेतुरेववोधेनवि
नातद्व्यवहारासिद्धेरित्यर्थः १६ । २० ॥

यस्मिन्यस्मिन्नस्तिलोकेवोधस्तत्तदुपेक्षणे ॥
यद्बोधमात्रंतद्ब्रह्मेत्येवंधीर्ब्रह्मनिश्चयः २१
पंचकोशपरित्यागेसाक्षिवोधावशेषतः ॥
स्वस्वरूपंसएवस्यात्शून्यत्वंतस्यदुर्घटम् २२

भवत्वेवंसवोधस्तथापि प्रकृतेब्रह्मावबोधेकिमायातमित्याशंक्याह ॥ य
स्मिन्निति ॥ लोकेजगति यस्मिन्यस्मिन्घटादिलक्षणे विषयेवोधोज्ञानमस्ति
तत्तदुपेक्षणे तस्यतस्यघटादिविषयस्योपेक्षणेऽनादरणेकृते सति यद्बोधमा
घटादिषुसर्वत्रानुस्यूतं यत्स्फुरणमस्तितदेवब्रह्मेत्येवं रूपाधीर्बुद्धिर्ब्रह्मनिश्चयं
ब्रह्मावगतिरित्यर्थः ॥ ननुघटादिविषयोपेक्षयातदर्थानुभवरूपं ब्रह्मावगम्यं
चेत्कोशपंचकविवेकोनिःप्रयोजनः स्यादित्याशंक्य ब्रह्मणः प्रत्यक्रूपता
नेनविनासंसारानिवृत्तेस्तथात्वाववोधोपयोगित्वान्नतस्यापि वैयर्थ्यमित्याह
पंचकोशेति ॥ पंचानांकोशानामन्नमयादीनां परित्यागेवुद्ध्यानात्मत्वनि
येकृते तत्साक्षिरूपस्यवोधस्यावशेषणात्ससाक्षिरूपो वोधएवस्वस्वरूपं स्वी
जंस्वरूपंब्रह्मैवस्यात् ॥ नन्वन्नमयादीनामनुभवसिद्धानां त्यागेशून्यपरिशे
स्यात् इत्याशंक्याहशून्यत्वमिति ॥ तस्यसाक्षिवोधस्यशून्यत्वं दुर्घटंदुःसंपा
मित्यर्थः २१ । २२ ॥

अस्तितावत्स्वयंनामविवादाविषयत्वतः ॥
स्वस्मिन्नपिविवादश्चेत्प्रतिवाद्यत्रकोभवेत् २३
स्वासत्वंतुनकस्मैचिद्रोचतेविभ्रमंविना ॥
अतएवश्रुतिर्बाधं ब्रूतेचासत्ववादिनः ॥ २४
असद्ब्रह्मेतिचेद्वेदस्वयमेवभवेदसन् ॥
अतोस्यमाभूद्वेद्यत्वं स्वसत्वंत्वभ्युपेयताम् २५

कीदृक्तर्हीतिचेत्पृच्छेरीदृक्तानास्तितत्रहि ॥
यदनीदृगताहक्त्वतत्स्वरूपंविनिश्चिनु २६

दुर्घटत्वमेवोपपादयति ॥ अस्तीति॥ स्वयंशव्दवाच्यंस्वस्वरूपं लौकिका नांवैदिकानांच मतेतावदस्त्येव ॥ कुतइत्यतआह ॥ विवादेति ॥ स्वस्वरूप स्यविप्रतिपत्तिविषयत्वाभावादित्यर्थः ॥ विपक्षेवाधकमाह॥ स्वस्मिन्नपीति ॥ स्वात्मन्यपिविप्रतिपत्तौसत्यां अत्रास्यांविप्रतिपत्तौ कःप्रतिवादीस्यान्नकोपी त्यर्थः। ननुस्वासत्ववाद्येव प्रतिवादीभविष्यतीत्याशंक्य तथाविधः कोपिना स्तीत्याह ॥ स्वासत्वमिति ॥ भ्रांतिमेकांविहायान्यस्यांदशायां स्वस्याभावः केनापिनांगीक्रियत इत्यर्थः ॥ कुतएवंनिश्चीयतइत्याशंक्याह ॥ अतइति ॥ यतः कस्मैचिन्नरोचतेऽतएवश्रुतिरप्यसत्ववादिनोवाधं ब्रूते ॥ केयंश्रुतिरित्या कांक्षायामसन्नेवेत्यादिकांतांश्रुतिमर्थतःपठति ॥ असदिति ॥ यदिब्रह्मासदि तिजानीयात्तर्हिस्वयमेवब्रह्मणोऽसत्वज्ञान्यसन्भवेत्स्वस्यैव ब्रह्मरूपत्वादित्य र्थः ॥ फलितमाह॥ अतोस्येतिइदानीमात्मनः स्वप्रकाशत्वंवक्तुकामस्तस्यवे द्यत्वाभावेकीदृक्स्वरूपमितिप्रश्नमुत्थापयति ॥ कीदृगिति ॥ अयमभिप्रा यः ॥ आत्मनईदृक्तादिकेनचिद्रूपेण वैशिष्ट्यांगीकारेतेनैवरूपेण वेद्य त्वंस्यात्तदनंगीकारे शून्यत्वमिति ॥ सत्यमीदृक्त्वाद्यंगीकारे तथैववेद्यत्वं तत्तुनांगीक्रियतइत्याह ॥ ईदृक्तेति ॥ उपलक्षणमेतत्ताहक्त्वस्यापि ॥ उभयाभावमेवाह ॥ यदनीदृगिति ॥ नहिप्रतिज्ञामात्रेनार्थसिद्धिरित्याशं क्य २३। २४। २५। २६ ॥

अक्षाणांविषयस्त्वीदृक् परोक्षस्तादृगुच्यते ॥
विषयीनाक्षविषयः स्वत्वान्नास्यपरोक्षता २७
अवेद्योप्यपरोक्षोतः स्वप्रकाशोभवत्ययम् ॥
सत्यंज्ञानमनंतंचेत्यस्तीहब्रह्मलक्षणम् २८
सत्यत्वंवाधराहित्यंजगद्बाधैकसाक्षिणः ॥
वाधःकिंसाक्षिकोब्रूहिनत्वसाक्षिकइष्यते २९

ईदृक्ताहक्शव्दयोरर्थमभिदधानस्तदवाच्यत्वमुपपादयति ॥ अक्षाणा

मिति ॥ प्रत्यक्षस्यैवघटादेरीदृक्शब्दवाच्यत्वंदृष्टंपरोक्षस्यैव धर्मादेस्तादृक्श ब्दवाच्यत्वं ॥ द्रष्टुरात्मनस्तुइन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वाभावान्नेदृक्त्वंस्वत्वेनैव परोक्षत्वाभावान्नतादृक्त्वमित्यर्थः ॥ तर्हिशून्यमिति द्वितीयंपक्षंफलप्रदर्शन व्याजेनपरिहरति ॥ अवेद्यइति ॥ इन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वाभावेप्यपरोक्षत्वा त्स्वप्रकाश इत्यर्थः ॥ अत्रायंप्रयोगः ॥ आत्मास्वप्रकाशः संवित्कर्मतामंतरे णापरोक्षत्वात्संवेदनवदिति ॥ नच विशेषणासिद्धोहेतुः आत्मनः संवि त्कर्मत्वेकर्मकर्तृभावविरोधप्रसंगात् ॥ स्वस्वरूपेणकर्तृत्वं विशिष्टरूपेणकर्म त्वमित्यविरोधइति चेन्नगमनक्रियायामप्येकस्यैवस्वरूपेण कर्तृत्वंविशिष्टरू पेणकर्मत्वमित्यतिप्रसंगात् ॥ नचसाधनविकलोदृष्टांतः संवेदनस्यसंवेदनां तरापेक्षायामनवस्थानादिति ॥ नन्वात्मनःस्वप्रकाशत्वेन सिद्धत्वेपिब्रह्म लक्षणाभावान्न ब्रह्मत्वसिद्धिरित्याशंक्यतल्लक्षणं तत्रयोजयति। सत्यमिति ॥ सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेति श्रुत्यायद्ब्रह्मलक्षणमुक्तं तदिहात्मनिविद्यतइत्यर्थः ॥ आत्मनःसत्यत्वोपपादनायतावत्सत्यत्वस्यलक्षणमाहसत्यत्वमिति। बाधशू न्यत्वंसत्यत्वं ससमबाध्यंबाध्यं मिथ्येतितद्विवेकइति पूर्वाचार्यैरुक्तत्वात्॥ अस्तु प्रकृतेकिमायातमित्यतआह। जगदिति ॥ जगतःस्थूलसूक्ष्मशरीरादिलक्षण स्ययोबाधःसुप्तिमूर्च्छासमाधिष्वविद्यमानता तत्तत्साक्षित्वेनैववर्तमानस्यात्म नो बाधःकिंसाक्षिकःकःसाक्षी अस्यबाधस्यासौ किंसाक्षिकः नकोपिसाक्षी विद्यतइत्यर्थः ॥ असाक्षिकोप्यात्मबाधः किंनस्यादित्याशंक्याह॥ नत्विति॥ साक्षिरहितोबाधो नाभ्युपगंतव्योऽन्यथाऽतिप्रसंगादितिभावः २७।२८।२९॥

अपनीतेषुमूर्तेषुह्यमूर्तंशिष्यतेवियत् ॥
शक्येषुबाधितेष्वंतेशिष्यतेयत्तदेवतत् ३०
सर्वबाधेनकिंचिच्चेद्यन्नकिंचित्तदेवतत् ॥
भाषाएवात्रभिद्यंतेनिर्बाधंतावदस्तिहि ३१

उक्तमर्थंदृष्टांतेनस्पष्टयति॥ अपनीतेष्विति॥ मूर्त्तेषुगृहादिमत्सु घटादि ष्वपनीतेषु गृहादिभ्योनिःसारितेषुसत्सु यथापनेतुमशक्यं नभएवावशिष्य तेएवंस्वव्यतिरिक्तेषु मूर्तामूर्तेषुदेहेंद्रियादिषु निराकर्तुंशक्येषुनेतिनेतीतिश्रु

त्यानिराकृतेषुसत्सु अंतेअवसाने सर्वनिराकरणसाक्षित्वेन योवोधोवशिष्य तेसएववाधरहितआत्मेत्यर्थः ३० ननुप्रतीयमानस्यसर्वस्यापिनिषेधे किंचि न्नावशिष्यतेऽतः कथंशिष्यतेयतदेवतदित्यवशिष्टस्यात्मत्वमुच्यतइतिशंक ते ॥ सर्वबाधइति ॥ नकिंचिदवशिष्यतइतिवदतापितथाप्रयोगसिद्धयेसर्वा भावविषयं ज्ञानमवश्यमभ्युपेतव्यमतस्तदेवास्मदभिमतात्मस्वरूपमित्यभि प्रायेणपरिहरति यत्रेतिनकिंचिदितिशब्देनयच्चैतन्यमुच्यतेतदेवतद्ब्रह्मेत्यर्थः नकिंचिदित्यभाववाचकेननकिंचिच्छब्देनकथंचैतन्यमुच्यतइत्याशंक्यवाध साक्षिणोऽवश्यमभ्युपेयत्वादभिधायकशब्देष्वेवविप्रतिपत्तिर्नाभिधेयइतिप रिहरति॥ भाषाइति ॥ अत्रवाधसाक्षिणिप्रत्यगात्मनिभाषाएवन किंचित्साक्षी त्यादिशब्दाएवभिद्यंते निर्बाधंबाधरहितंसाक्षिचैतन्यंतु विद्यतएवेत्यर्थः ३१॥

अतएवश्रुतिर्बाध्यंबाधित्वाशेषयत्यदः ॥
सएषनेतिनेत्यात्मेत्यतद्व्यावृत्तिरूपतः ३२
इदंरूपंतुयद्यावत्तत्त्यक्तुंशक्यतेखिलम् ॥
अशक्योह्यनिदंरूपःसआत्मावाधवर्जितः ३३

उक्तमर्थंश्रुत्यारूढंकरोति ॥ अतएवेति ॥ यतःसाक्षिचैतन्यमवाध्यमतएवस एषनेतिनेत्यात्मेति श्रुतिरतद्व्यावृत्तिरूपतोऽनात्मपदार्थनिराकरणद्वारेणवा ध्यंनिराकरणयोग्यंसर्वमनात्मवस्तुजातं वाधित्वानिराकृत्यअदोनिराकर्तुम शक्यं प्रत्यक्स्वरूपंशेषयतिअवशेषयति ॥ नेतिनेतीतिश्रुतिर्बाधयोग्यंवा धित्वावाधितुमशक्यमवशेषयतीत्युक्तं तत्रकीदृशंवाधितुंशक्यंकीदृशमश क्यमितिविवक्षायांतदुभयंविभज्यदर्शयति । इदंरूपमितिइदमित्येवंरूपंदृश्य त्वेनानुभूयमानंरूपंस्वरूपंयस्यदेहादेस्तदिदंरूपंतुशब्दोवधारणे ॥ यद्यावदि तिपदद्वयंसर्वदृश्योपसंग्रहार्थं ॥एवंचसतियद्दृश्यंतदखिलस्यत्यक्तुंशक्यते एवेत्यर्थःसंपद्यते॥ अनिदंरूपःप्रत्यक्त्वेनेदंतयावगंतुमयोग्यः साक्षीअशक्य स्त्यक्तुमित्यर्थः । हीतिनिपातेनप्रसिद्धिद्योतकेन त्यक्तुःस्वरूपत्वेन त्यागा योग्यतांसूचयति ॥ फलितमाह ॥ आत्मेति ॥ योवाधरहितः साक्षीसएवा त्मानाहंकारादिदृश्यइत्यर्थः ३२ । ३३ ॥

सिद्धंब्रह्मणिसत्यत्वंज्ञानत्वंतुपुरेरितम् ॥
स्वयमेवानुभूतित्वादित्यादिवचनैःस्फुटम् ३४
नव्यापित्वाद्देशतोंतोनित्यत्वान्नापिकालतः ॥
नवस्तुतोपिसार्वात्म्यादानंत्यंब्रह्मणित्रिधा ३५

भवत्वात्मनोऽवाध्यत्वंप्रकृतेःकिमायातमित्यतआह॥ सिद्धमिति ॥ब्रह्मणि ब्रह्मलक्षणे यत्सत्यत्वमभिहितंतदात्मनिसिद्धंभवतु सत्यत्वंज्ञानत्वं कथमित्या कांक्षायां तत्पूर्वमेवोपपादितमित्याह। ज्ञानत्वमिति॥स्वयमेवानुभूतित्वादि ग्यतेनानुभाव्यतइत्यादिभिर्वचनैर्ज्ञानरूपत्वं पूर्वमेवाभिहितमित्यर्थः। ननुसत्य त्वज्ञानत्वयोरात्मनिसिद्धत्वेऽथानंत्यंनघटते ब्रह्मण्यपितस्यासिद्धेरित्याशंक्य ब्रह्मणितावत्तत्साधयति ॥नव्यापित्वादिति । नित्यंविभुंसर्वगतंसुसूक्ष्मं आ काशवत्सर्वगतश्चनित्यः नित्यो नित्यानांचेतनश्चेतनानांइदंसर्वंयदयमात्मा सर्वंह्येतद्ब्रह्मब्रह्मैवेदंसर्वमित्यादि श्रुतिषु व्यापित्वनित्यत्वसर्वात्मत्वप्रतिपा दनाद्ब्रह्मणस्त्रिविधमप्यानंत्यं देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदराहित्यमभ्युपेतव्य मित्यर्थः ३४ । ३५ ॥

देशकालान्यवस्तूनांकल्पितत्वाच्चमायया ॥
नदेशादिकृतोंतोस्तिब्रह्मानंत्यंस्फुटंततः ३६

नकेवलंश्रुतिःतंकिंतुयुक्तितोपीत्याह ॥ देशकालेति ॥ परिच्छेदहेतूनां दे शकालान्यवस्तूनां माययाकल्पितत्वाच्चगंधर्वनगरादिभिर्गगनस्येव नदेशा दिभिःकृतःपारमार्थिकःपरिच्छेदो ब्रह्मणिसंभवतियतोऽतो ब्रह्मण्यानंत्यंता द्व्यक्तमेव । तदेतत्सत्यमात्मा ब्रह्मैवब्रह्मात्मैवात्रह्येवंन विचिकित्स्यमित्यों त्यमात्मैवनृसिंहोदेवो ब्रह्मभवतिअयमात्मा ब्रह्मेत्यादिभिरात्मनोब्रह्माभेद तिपादनात्तस्याप्यानंत्यं सिद्धमितितात्पर्यं ३६ ॥

सत्यंज्ञानमनंतंयद्ब्रह्मतद्वस्तुतस्यतत् ॥
ईश्वरत्वंचजीवत्वमुपाधिद्वयकल्पितम् ३७

शक्तिरस्त्यैश्वरीकाचित्सर्ववस्तुनियामिका ॥
आनन्दमयमारभ्य गूढाःसर्वेषुवस्तुषु ३८
वस्तुधर्मानियम्येरञ्छक्त्यानैवयदातदा ॥
अन्योन्यधर्मसांकर्य्याद्विप्लवेतजगत्खलु ३९

ननुजडस्यजगतोब्रह्मण्यारोपितत्वेन ब्रह्मणःपरिच्छेदकत्वाभावेपिचेतनयोर्जीवेश्वरयोस्तदसंभवात्तत्कृतपरिच्छेदवत्वेनानंत्यं ब्रह्मणोनसंगच्छतइत्याशंक्य तयोरप्यौपाधिकरूपत्वेन पारमार्थिकत्वाभावान्नतयोरपि वास्तवपरिच्छेदहेतुत्वमित्यभिप्रायेणाह ॥ सत्यमिति ॥ यत्सत्यादिरूपं ब्रह्मतद्वस्तुतदेव पारमार्थिकंतस्य ब्रह्मणोयल्लोकप्रसिद्धमीश्वरत्वं जीवत्वंच तद्वक्ष्यमाणोपाधिद्वयेनकल्पितं अतः कल्पितत्वादेवजडवज्जीवेश्वरयोरपि तत्परिच्छेदकत्वाभावइतिभावः ३७ किंतदुपाधिद्वयमित्याकांक्षायां तदुभयंक्रमेण दिदर्शयिषुरादावीश्वरोपाधिभूतां शक्तिंनिरूपयति ॥ शक्तिरिति ॥ ऐश्वरीईश्वरत्वोपाधितयाईश्वरसंबंधिनी काचित्सदसत्वादिभीरूपैर्निर्वक्तुमशक्यासर्ववस्तुनियामिकासर्वेषामंतर्यामिब्राह्मणोक्तानांपृथिव्यादीनांवस्तूनांनियमनकर्त्री शक्तिरस्ति ॥ साकुत्रतिष्ठति कुतोवानोपलभ्यतइत्याशंक्याह॥ आनन्देति ॥ आनन्दमयादिषु ब्रह्मांडांतेषु सर्वेषुवस्तुषु गूढावर्त्ततेऽतोनोपलभ्यतइत्यर्थः ॥ नियमेनानुपलभ्यमानायास्तस्या असत्वमेवंकिंनस्यादित्याशंक्य जगन्नियमनान्यथाऽनुपपत्त्या सावश्यमभ्युपेयेत्याह ॥ वस्तुधर्माइति ॥ वस्तूनांपृथिव्यादीनां काठिन्यद्रवत्वादयोयदाशक्त्या नव्यवस्थाप्यंते तदातेषां धर्माणांसांकर्याद्विमिश्रणेनैकैकत्रावस्थानाज्जगद्विप्लवेत अनियतव्यवहारविषयतांप्राप्नुयादित्यर्थः । खल्वितिप्रसिद्धिंद्योतयति ३८ । ३९ ॥

चिच्छायावेशतःशक्तिश्चेतनेवविभातिसा ॥
तच्छक्त्युपाधिसंयोगाद्ब्रह्मैवेश्वरतांव्रजेत् ४०
कोशोपाधिविवक्षायां यातिब्रह्मैवजीवताम् ॥
पितापितामहश्चैकः पुत्रपौत्रौयथाप्रति ४१

पुत्रादेरविवक्षायां नपितानपितामहः ॥
तद्वन्नेशोनापिजीवः शक्तिकोशाविवक्षणे ४२

ननुजडायाअस्याजगन्नियामकत्वं नयुज्यतेइत्याशंक्याह ॥ चिच्छायेति ॥ साशक्तिश्चिच्छायावेशतः चिदाभासप्रवेशाच्चेतनेवचेतनत्वमापन्नेव विभातिप्रतीयतेऽतोस्याः नियामकत्वंघटतइतिभावः अस्तुप्रकृतेकिमायातमित्यतआह ॥ तच्छक्तीति ॥ साचासौशक्तिश्चेतिकर्मधारयः सैवोपाधिस्तेन संयोगः संबंधस्तस्माद्ब्रह्मैवसत्यादिलक्षणमीश्वरतां सर्वज्ञत्वादिधर्मयोगितांव्रजेत्प्राप्नुयात् ४० जीवत्वोपाधिभूतानां कोशानांप्रागेवाभिहितत्वात्तन्निमित्तकंजीवत्वमिदानीमाह ॥ कोशोपाधीति ॥ कोशाएवोपाधिः कोशोपाधिःतद्विवक्षायां पर्यालोचनायां क्रियमाणायां ब्रह्मैवसत्यादिलक्षणमेवजीवतां जीवव्यवहारविषयतांगच्छति नन्वेकस्यैवंविरुद्धधर्मद्वययोगित्वं युगपत्क्वापिदृष्टचरमित्याशंक्याह॥ पित्तेति ॥ यथैकएवदेवदत्तएकदैवपुत्रंप्रतिपिताभवति पौत्रंप्रतितुपितामहएवं ब्रह्मापिकोशोपाधिविवक्षायां जीवोभवति शक्त्युपाधिविवक्षायामीश्वरश्चभवतीत्यर्थः । वस्तुतस्तुजीवत्वमीश्वरत्वं वा ब्रह्मणोनास्तीत्येतत्सदृष्टांतमाह ॥ पुत्रादेरिति ४१ । ४२ ॥

यएवंब्रह्मवेदैषब्रह्मैवभवतिस्वयम् ॥
ब्रह्मणोनास्तिजन्मातःपुनरेषनजायते ४३

इतिपञ्चकोशविवेकःसमाप्तः ॥

इदानीमुक्तज्ञानस्यफलमाह ॥ यएवमिति ॥ यःसाधनचतुष्टयसंपन्नएव मुक्तेनप्रकारेणपञ्चकोशविवेकपुरःसरं ब्रह्मप्रत्यगभिन्नंसत्यादिलक्षणं वेदसाक्षात्करोतिएषस्वयंब्रह्मैवभवति । सयोहवैतत्परमंब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतिब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यादिश्रुतिभ्यः ततोपिकिमित्यतआह ॥ ब्रह्मणइति ॥ नजायतेम्रियतेवाविपश्चिदित्यादि श्रुतेर्ब्रह्मणस्तावज्जन्मनास्तिअतएवविद्वानपिस्वात्मनंस्तद्रूपत्वावगमान्नैवजायतेनचपुनरावर्त्ततइतिश्रुतेरिति ४३ ॥

इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनिवर्यकिंकरेण रामकृष्णाख्यविदुषाविरचितापञ्चकोशविवेकव्याख्यासमाप्ता ३ ॥

अथ पञ्चदशी सटीक ॥

द्वैतविवेकप्रारम्भः ॥

ईश्वरेणापिजीवेनसृष्टंद्वैतंविविच्यते ॥
विवेकेसतिजीवेनहेयोबंधःस्फुटीभवेत् १
मायांतुप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरम् ॥
समायीसृजतीत्याहुःश्वेताश्वतरशाखिनः २

नत्वाश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ ॥ मयाद्वैतविवेकस्य क्रियतेपद योजना १ चिकीर्षितस्यग्रन्थस्यनिष्प्रत्यूहपरिपूरणायाभिलषितदेवतातत्वा नुस्मरणलक्षणं मंगलमाचरन्नस्यवेदांतप्रकरणत्वाच्छास्त्रीयमेवानुबंधचतुष्ट यं सिद्धवत्कृत्यग्रन्थारंभंप्रतिजानीते ॥ ईश्वरेणेति ॥ ईश्वरेणकारणोपाधिके नांतर्यामिणाजीवेनापिकार्योपाधिकेनाहं प्रत्ययिनाचसृष्टमुत्पादितंद्वैतंजग द्विविच्यतेविभज्यप्रदर्श्यते॥ अस्यद्वैतविवेचतस्यकाकदंतपरीक्षावन्निःप्रयोज नत्वंवारयति ॥विवेकइति॥ विवेकेजीवेश्वरसृष्टयोर्द्वैतयोर्विवेचनेकृतेसतिजी वेनपूर्वोक्तेनहेयःपरित्याज्यःबंधोबंधहेतुर्द्वैतंस्फुटीभवेत् स्पष्टतांगच्छेद्देतावज्जी वेनहेयमितिनिश्चीयतइत्यर्थः ॥ नन्वदृष्टद्वाराजीवानामेवजगद्धेतुत्वंवादि नोवर्णयंति अतःकथमीश्वरस्रष्टृत्वमुच्यते जगतइत्याशंक्यबहुश्रुतिविरोधा न्नेदंचोद्यमुत्थापयितुमर्हतीत्यभिप्रेत्यश्वेताश्वतरवाक्यंतावदर्थतः पठति ॥ मायांत्विति ॥ मायोपाधिकमीश्वरं प्रस्तुत्यास्मान्मायीसृजतेविश्वमेतदि तितस्यैवेश्वरस्यजगत्स्रष्टृत्वंश्वेताश्वतरशाखिनोवर्णयंतीत्यर्थः १ । २ ॥

आत्मावाइदमग्रेभूत्सईक्षतसृजाइति ॥
संकल्पेनासृजल्लोकान्सएतानितिवह्वृचाः ३
खंवाय्वग्निजलोर्व्योपद्ध्यन्नदेहाःक्रमादमी ॥
संभूताब्रह्मणस्तस्मादेतस्मादात्मनोखिलाः ४
बहुस्यामहमेवातःप्रजायेयेतिकामतः ॥
तपस्तप्त्वासृजत्सर्वंजगदित्याहतित्तिरिः ५

ऐतरेयोपनिषद्वाक्यमर्थतोनुक्रामति॥ आत्मावाइति॥ आत्मावाइदमेक एवाग्रआसीन्नान्यत्किंचनमिषत्सईक्षतलोकान्नुसृजाइति सइमांल्लोकानसृजतेत्यनेनवाक्येनाद्वितीयस्य परमात्मनएव जगत्स्रष्टृत्वंवह्वृचऋक्शाखाध्यायिनः। आहुरित्यर्थः ॥ ईश्वरस्यजगत्कारणत्वेतैत्तिरीय श्रुतिरपिप्रमाणमित्यभिप्रेत्यतद्वाक्यमर्थतःपठति खेति॥ सत्यंज्ञानमनंतब्रह्मेत्युपक्रम्य तस्माद्वाएतस्मादात्मन आकाशःसंभूतइत्यादिनाऽन्नात्पुरुषइत्यंतेन वाक्येन हाहितत्वेनप्रत्यगभिन्नाद्ब्रह्मण आकाशादिदेहपर्यंतं जगदुत्पन्नमित्यभिधायोपरिष्ठादपिसोकामयत बहुस्यांप्रजायेयेतिसतपोतप्यतसतपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजतयदिदंकिंचेतिवाक्येन तस्यैवब्रह्मणोजगत्सर्ज्जनेच्छापूर्वकपर्यालोचनेनजगत्स्रष्टृत्वंतित्तिरिराहेत्यर्थः ३।४।५॥

इदमग्रेसदेवासीद्बहुत्वायतदैक्षत ॥
तेजोऽवन्नांडजादीनिससर्ज्जेतिचसामगाः ६
विस्फुलिंगायथावह्नेर्जायंतेऽक्षरतस्तथा ॥
विविधाश्चिज्जडाभावाइत्याथर्वणिकीश्रुतिः ७

छांदोग्येपिब्रह्मणएवजगत्स्रष्टृत्वंश्रुतमित्याह॥ इदमग्रइति॥ सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमिति सद्रूपमद्वितीयंब्रह्मोपक्रम्यतदैक्षत बहुस्यांप्रजायेयेतिततेजोसृजंतेत्यादिनातस्यैवेक्षणपूर्वकं तेजोऽवन्नस्रष्टृत्वमभिधाय तेषांखल्वेषांभूतानांत्रीण्येव वीजानि भवंत्यांडजंजीवजमुद्भिज्जमित्यादिनांडजादिशरीरनिर्मातृत्वंच सामगावर्णयंतीत्यर्थः॥ मुंडकोपनिषद्यपितदेत

त्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगाः सहस्रशः प्रभवंते सरूपाः ॥ तथाऽक्षराद्वि विधाः सोम्य भावाः प्रजायंते तत्र चैवापियंतीत्यक्षरशब्दवाच्याद्ब्रह्मणो जगदु त्पत्तिः श्रूयत इत्याह ॥ विस्फुलिंगा इति ६ । ७ ॥

जगदव्याकृतं पूर्वमासीद्व्याक्रियतेधुना ॥
दृश्याभ्यां नामरूपाभ्यां विराडादिषु ते स्फुटे ८
विराण्मनुर्नरा गावः खराश्वाजावयस्तथा ॥
पिपीलिकावधि द्वंद्वमिति वाजसनेयिनः ९

एवं बृहदारण्यकेऽप्यव्याकृतशब्दवाच्याद्ब्रह्मणो नामरूपात्मकं जगदुत्प न्नमिति श्रुतमित्याह । जगदिति ॥ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नाम रूपाभ्यामे वव्याक्रियते सौ नामायमिदं रूप इति वाक्येन सृष्टेः पुराऽस्पष्टनामरूपत्वेनाव्या कृतशब्दवाच्यान्मायोपाधिकाद्ब्रह्मणो नामरूपस्पष्टीकरण लक्षणसृष्टिरुक्ता तयोर्नामरूपयोर्विराडादिषु स्थूलकार्येषु स्पष्टता च तदिदमप्येतर्हि नामरूपा भ्यामेव व्याक्रियते सौ नामायमिदं रूपमिति वाक्येनाभिहिता ते च विराडादय आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध इत्यादिना एवमेव यदिदं किंच मिथुनमापिपीलि काभ्यस्तत्सर्वमसृजते त्यंते वदर्शिता इत्यर्थः ८ । ९ ॥

कृत्वा रूपांतरं जैवं देहे प्राविशदीश्वरः ॥
इति ताः श्रुतयः प्राहुर्जीवत्वं प्राणधारणात् १०
चैतन्यं यदधिष्ठानं लिंगदेहश्च यः पुनः ॥
चिच्छाया लिंगदेहस्था तत्संघो जीव उच्यते ११

उदाहृताभिः श्रुतिभिर्द्वैतसृष्ट्यभिधानानंतरं ब्रह्मणो जीवरूपेण तत्र प्रवे शोप्यभिहित इत्याह । कृत्वेति ॥ श्रुतयः जैवं जीवसंबंधि रूपांतरमविक्रिय ब्रह्म णो विलक्षणं विकाररूपमित्यर्थः ॥ देहे देहजाते ॥ जीवत्वं कुत इत्यत आह ॥ जीवत्वमिति ॥ प्राणादीनां स्वामित्वेन प्रेरकत्वं प्राणधारणं तस्माज्जैवं रूपं कृत्वा प्राविशदित्युक्तं किं तदित्यपेक्षायामाह ॥ चैतन्यमिति ॥ अधिष्ठानं लिंगदेहकल्पनाधारभूतं यच्चैतन्यमस्ति यश्च तत्र कल्पितो लिंगदेहो यश्च त

स्मिन्लिंगदेहेविद्यमानश्चिदाभासः तत्संघस्तेषांत्रयाणांसमूहो जीवशब्देनो च्यतइत्यर्थः १० । ११ ॥

माहेश्वरीतुमायायातस्यानिर्माणशक्तिवत् ॥
विद्यतेमोहशक्तिश्चतंजीवंमोहयत्यसौ १२
मोहादनीशतांप्राप्यमग्नोवपुषिशोचति ॥
ईशसृष्टमिदंद्वैतंसर्वमुक्तंसमासतः १३

नन्वीश्वरस्यैवजीवरूपेण प्रविष्टत्वेतस्याज्ञत्वदुःखित्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वं तइत्याशंक्याह ॥ माहेश्वरीति ॥ माहेश्वरीमायिनंतुमहेश्वरमितिश्रुत्युक्त महेश्वरसंबंधिनीयामायास्तितस्यानिर्माण शक्तिवज्जगत्सर्ज्जनसामर्थ्य वत् मोहशक्तिश्चमोहनसामर्थ्यमप्यस्तितदेतज्जडं मोहात्मकमितिश्रुतेः ॥ ततःकिमित्यतआह । तंजीवमिति ॥ असौमोहनशक्तिस्तं पूर्वोक्तंजीवंमोह यतिचिदानंदादिस्वरूपज्ञानरहितंकरोति ॥ ततोपिकिमित्यतआह । मोहा दिति ॥ मोहात्पूर्वोक्तादनीशतामिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोरसामर्थ्यंप्राप्यवपु षिमग्नः शरीरेतादात्म्याभिमानंगतः शोचति दुःखित्वाद्यभिमानंकरोति । स मानेवृक्षेपुरुषोनिमग्नोऽनीशयाशोचतिमुह्यमानइतिश्रुतेरित्यर्थः ॥ वक्ष्यम णसांकर्यपरिहारायवृत्तं निगमयति॥ईशेति॥समासतःसंक्षेपेणेत्यर्थः१२।१३

सप्तान्नब्राह्मणेद्वैतंजीवसृष्टंप्रपंचितम् ॥
अन्नानिसप्तज्ञानेनकर्मणाजनयत्पिता १४
मर्त्यान्नमेकंदेवान्नेद्वेपश्वन्नंचतुर्थकम् ॥
अन्नत्रितयमात्मार्थमन्नानांविनियोजनम् १५

ननुजीवस्यद्वैतस्रष्टृत्वेकिंमानमित्याशंक्याह ॥ सप्तान्नेति ॥ कथंतत्प्र पंचितमित्याशंक्यसप्तान्नशब्दवाच्यद्वैतसृष्टिप्रतिपादकं यत्सप्तान्नानिमेधया तपसाजनयत्पितेतिवाक्यमर्थतःसंगृह्णाति ॥ अन्नानीतिपितास्वादृष्टद्वारा गइत्पादनेनसर्वलोकपालकोजीवइत्यर्थः॥ नन्वत्रसप्तकसर्ज्जनंकिमर्थमित्या शंक्यतद्विनियोगोप्येकमस्यसाधारणं द्वेदेवानभाजयत्त्रीण्यात्मनेऽकुरुत

शुभ्यएकंप्रायच्छदितिवाक्येनोक्तइत्याह॥ मर्त्यान्नमिति॥ विनियोजनमु
क्तमितिशेषः १४। १५॥

व्रीह्यादिकंदर्शपूर्णं मासौक्षीरंतथामनः॥
वाक्प्राणश्चेतिसप्तत्वमन्नानामवगम्यताम् १६
ईशेनयद्यप्येतानि निर्मितानिस्वरूपतः॥
तथापिज्ञानकर्मभ्यां जीवोऽकार्षीतदन्नताम् १७

तानिचसप्तान्नानि एकमस्यसाधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नंय
दिदमद्यतइत्यादिनाऽयमात्मावाङ्मयो मनोमयः प्राणमयइत्यंतेन वाक्य
संदर्भेणषन्यूनकंडिकाद्वयरूपेणदर्शितानीत्याह ॥ व्रीह्यादिकमिति॥ ननू
क्तसप्तान्नानांजगदंतः पातित्वनेश्वरनिर्मितत्वाज्जीवनिर्मितत्वाभिधानमयु
क्तमित्याशंक्यतत्स्वरूपस्येश्वरनिर्मितत्वेपि भोग्यत्वाकारस्य जीवनिर्मित
त्वान्मैवमित्याह॥ ईशेनेति॥ ज्ञानकर्मभ्यांज्ञानं विहितंप्रतिषिद्धंच देवताप
रयोषिदादिविषयंध्यानंकर्मचविहितं यज्ञादिरूपंप्रतिषिद्धं हिंसादिरूपंताभ्या
मित्यर्थः।तदन्नतांतेषांव्रीह्यादिप्राणांतानांस्वभोगोपकरणत्वमित्यर्थः१६।१७।

ईशकार्यंजीवभोग्यं जगद्द्वाभ्यांसमन्वितम्॥
पितृजन्याभर्तृभोग्या यथायोषितथेष्यताम् १८
मायावृत्त्यात्मकोहीश संकल्पःसाधनंजनौ॥
मनोवृत्त्यात्मकोजीव संकल्पोभोगसाधनम् १९
ईशनिर्मितमण्यादौ वस्तुन्येकविधेस्थिते॥
भोक्तृधीवृत्तिनानात्वा तद्भोगोबहुधेष्यते २०

किमुक्तंभवतीतितत्राह ईशकार्यमिति॥ जगत्सप्तान्नत्वेनोक्तं व्रीह्यादिरूप
मीशकार्यत्वेनजीवभोग्यत्वेनच द्वाभ्यां संबद्धमित्यर्थः॥ एकस्योभयसंबंधे
दृष्टांतमाह॥ पितृजन्येति॥ ईशजीवयोर्जगत्सर्ज्जने किंसाधनमित्यतआ
हमायेति॥ नन्वीश्वर सृष्टवस्तुस्वरूपातिरिक्तोभोग्यत्वाकार एवनास्तिको
जीवेनसृज्यत इत्याशंक्याह॥ ईशनिर्मितेति॥ एकस्मिन्नेव विषयेबहुविधो

भोगउपलभ्यमानस्तत्प्रयोजकं भोग्याकारभेदंगमयतीत्यर्थः १८।१६।२० ॥

हृष्यत्येकोमणिंलब्ध्वा क्रुध्यत्यन्योह्यलाभतः ॥
पश्यत्येवविरक्तोत्र नहृष्यतिनकुप्यति २१
प्रियोऽप्रियउपेक्ष्यश्चेत्याकारामणिगास्त्रयः ॥
सृष्टाजीवैरीशसृष्टं रूपंसाधारणंत्रिषु २२
भार्यास्नुषाननदाच यातामातेत्यनेकधा ॥
प्रतियोगिधियायोषिद्भिद्यतेनस्वरूपतः २३

ननुसतिभोगभेदेभोग्यभेदः कल्प्येतसएवनास्तीत्याशंक्य दृश्यमानत्वान्नैवमित्याह ॥ हृष्यतीति ॥ एकोमण्यर्थीतंलब्ध्वाहृष्यति अन्यस्तथाविधस्तदलाभात्क्रुध्यति अत्रमणौविषयेविरक्तस्तुतं मणिंपश्यत्येवलाभालाभ निमित्तकौहर्षक्रोधौनप्राप्नोतीत्यर्थः। केतेभोगभेदोपरक्ताजीव सृष्टाद्याकारभेदा इत्यतआह ॥ प्रियइति ॥ मणिनिष्ठाःप्रियत्वाप्रियत्वोपेक्ष्यत्वलक्षणाआकार भेदाजीवैः सृष्टास्त्रिष्वपि साधारणमनुस्यूतंयन्मणिरूपं तदीश्वरनिर्म्मितमित्यर्थः ॥ उक्तंजीवसृष्टाकारभेदउदाहरणांतरेणस्पष्टयति ॥ भार्येति ॥ ननांदा भर्तृभगिनीयाता देवरपत्नीप्रतियोगिधिया भर्तृश्वशुरादिलक्षणप्रतियोगिगोचरयाबुध्या तत्तदपेक्षयेत्यर्थः २१।२२।२३ ॥

नतुज्ञानानिभिद्यंतामाकारस्तुनभिद्यते ॥
योषिद्वपुष्यतिशयो नदृष्टोजीवनिर्मितः २४
मैवंमांसमयीयोषित्काचिदन्यामनोमयी ॥
मांसमय्याअभेदेपि भिद्यतेहिमनोमयी २५
भ्रांतिस्वप्नमनोराज्य स्मृतिष्वस्तुमनोमयम् ॥
जाग्रन्मानेनमेयस्य नमनोमयतेतिचेत् २६

ननुयोषिद्विषयाणिभार्यास्नुषेत्यादि ज्ञानान्येवभिन्नान्युपलभ्यन्तेनतु तद्विषयभूतायायोषितः स्वरूपेभेदोदृश्यतेऽतः प्रतियोगिधियायोषिद्भिद्यतइत्युक्तमयुक्तमितिशंकते। नन्विति ॥ ज्ञानवैलक्षण्यस्य ज्ञेयवैलक्षण्यात्विना भ-

त्वाज्ज्ञेयाकार भेदोंगीकार्यएवेत्याशयेनपरिहरति। मैवमिति॥ ननुभ्रांत्या दिस्थलेत्राह्य विषयाभावात्तत्र्त्यं वस्तुमनोमयमस्तुप्रमितिस्थलेन्तुतदनुपप न्नंवाह्यवस्तुनः सत्वादितिशंकते॥ भ्रांतीति॥ मानेनप्रत्यक्षादिप्रमाणेन मे यस्यप्रमेयस्येत्यर्थः २४। २५। २६॥

वाढंमानेतुमेयेनयोगात्स्याद्विषयाकृतिः॥
भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामयमर्थउदीरितः २७
मूषासिक्तंयथाताम्रंतन्निभंजायतेतथा॥
रूपादीन्व्याप्नुवच्चित्तंतन्निभंदृश्यतेध्रुवम् २८

प्रमितिस्थलेवाह्यविषयसत्वमंगीकरोति॥ वाढमिति॥ कथंतर्हितद्विषयस्य मनोमयत्वमुच्यतइत्यतआह॥ मानेत्विति॥ मानेविषयाकृतिस्तुतस्यमेयेन योगात्संबंधात्स्यात्। नन्विदंस्वकपोलकल्पितमित्याशंक्याह॥ भाष्येति॥ तत्र तावद्भाष्यकारवचनमुदाहरति॥ मूषेति॥ यथाद्रुतंताम्रंमूषायांसिक्तं सत न्निभंजायते तत्समानाकारवद्भवति॥ तथा रूपादीन्विषयान्व्याप्नुवद्विषयी कुर्वच्चित्तंध्रुवमवश्यं तन्निभंदृश्यतउपलभ्यतइत्यर्थः २७। २८॥

व्यंजकोवायथाऽऽलोकोव्यंग्यस्याकारतामियात्॥
सर्वार्थव्यंजकत्वाद्धीरर्थाकाराप्रदृश्यते २९
मातुर्मानाभिनिष्पत्तिर्निष्पन्नंमेयमेतितत्॥
मेयाभिसंगतंतच्चमेयाभत्वंप्रपद्यते ३०

ननुताम्रादेरग्निसंपर्कात् द्रुतस्यमूषानिषिक्तस्य कठिनमूषाभिघातेनशै त्यापत्तौमूषाकारापत्तावपि बुद्धेरमूर्तायास्ताम्रादि विलक्षणायाविषयव्याप्तावपि कुतस्तदाकारापत्तिरित्याशंक्यदृष्टांतांतरमाह। व्यंजकइति॥ यथावाव्यं जकःप्रकाशकआलोक आतपादिर्व्यंग्यस्य प्रकाश्यस्यघटादेराकारतामा कारवतामियात्प्राप्नुयादेवंधीरपि सर्वार्थस्यव्यंजकत्वात्सकलपदार्थ प्रकाश कत्वादर्थाकाराऽर्थस्याकारइवाकारोयस्याःसातथाप्रदृश्यते प्रकर्षेणोपलभ्य तइत्यर्थः इदानींवार्त्तिककारवचनमाह॥ मातुरिति॥ मातुःसाभिषानबुद्धिस्थ

चिदाभासरूपात्प्रमातुर्मानाभिनिष्पत्तिर्मानस्यसाभासांतःकरणवृत्तिरूपस्या भिनिष्पत्तिरुत्पत्तिर्भवतीतिशेषः ॥ निष्पन्नमुत्पन्नं तन्मानंमेयंप्रमेयं घटा दिरूपमेतिप्राप्नोति किंचतन्मानंमेयाभिसंगतंप्रमेयेण संबद्धंसन्मेयाभत्वं मे यस्यआभेवाभायस्यतन्मेयाभंतस्य भावस्तत्वं मेयसमानाकारतां प्रपद्यते प्राप्नोतीत्यर्थः २९ । ३० ॥

सत्येवंविषयौद्वौस्तोघटौमृन्मयधीमयौ ॥
मृन्मयोमानमेयःस्यात्साक्षिभास्यस्तुधीमयः ३१
अन्वयव्यतिरेकाभ्यांधीमयोजीवबंधकृत् ॥
सत्यस्मिन्सुखदुःखेस्तस्तस्मिन्नसतिनद्वयम् ३२

भवत्वेवंप्रकृतेकिमायातमित्यतआह सत्येवमिति ननुमृन्मयघटस्येवमनो मयघटस्यतेनैवमनसा ग्रहीतुमशक्यत्वाद् ग्राहकांतराभावाच्चाऽसिद्धिरेवेत्या शंक्यग्राहकांतराभावोऽसिद्धइत्याह मृन्मयइति यथामृन्मयोमानमेयस्तथा धीमयः साक्षिभास्यइत्यर्थः भवत्वेवंद्विविधंद्वैतंअत्रकस्यहेयत्वंकस्यावानेति नज्ञायतेइत्याशंक्यजीवसृष्टस्यहेयत्वमित्यभिप्रेत्यतस्यबंधहेतुत्वंदर्शयति अ न्वयेति अन्वयव्यतिरेकावेवदर्शयति सत्यस्मिन्निति अस्मिन्जीवसृष्टेमानस प्रपंचेसति विद्यमानेसुखदुःखेस्तःभवतः असतितुतस्मिन्द्वयंसुखंदुःखंचना स्तीत्यर्थः ३१ । ३२ ॥

असत्यपिचबाह्यार्थेस्वप्नादौबध्यतेनरः ॥
समाधिसुप्तिमूर्च्छासुसत्यप्यस्मिन्नबध्यते ३३
दूरदेशंगतेपुत्रेजीवत्येवात्रतत्पिता ॥
विप्रलंभकवाक्येनमृतंमत्वाप्ररोदिति ३४
मृतेपितास्मिन्वार्तायामश्रुतायांनरोदिति ॥
अतःसर्वस्यजीवस्यबंधकृन्मानसंजगत् ३५
विज्ञानवादोबाह्यार्थवैयर्थ्यात्स्यादिहेतिचेत् ॥
नहृद्याकारमाधातुंबाह्यस्यापेक्षितत्वतः ३६

ननूक्तावन्वयव्यतिरेकौवाह्यार्थविषयौकिंनस्यातांइत्यतआह ॥ असत्यपि वेति ॥ नरोमनुष्यःएतदुपलक्षणमन्येषामपिस्वप्नादौस्वप्नस्मृत्यादिकालेवाह्यार्थेनुकूलेयोषिदादौप्रतिकूलेव्याघ्रादौचपारमार्थिके विषयेऽसत्यपिअविद्यमानेपिवध्यते सुखदुःखाभ्यांयुज्यते समाध्यादिषुत्वस्मिन्वाह्यार्थेसत्यपिनवध्यते नसुखदुःखादिभाग्भवत्यतस्तंद्विषयावन्वयव्यतिरेकौनस्तइत्यर्थः मनोमयप्रपंचस्यवंधकत्वेनान्वयव्यतिरेकावुदाहरणेनस्पष्टयति ॥ दूरदेशमितिसार्द्धेन ॥ देशांतरंप्राप्तेपुत्रेतत्रजीवत्येवसत्यत्र स्वगृहेस्थितस्तस्यपिताविप्रलंभकस्यमिथ्यावचनैः परवंचकस्य त्वत्पुत्रोमृतइत्येवं रूपेणवाक्येन स्वपुत्रंमृतंकल्पयित्वाअकर्णेणरोदनंकरोति तस्मिन्नेवपुत्रेतत्रैवमृतेपि तन्मृतिवार्त्तायामश्रुतायां सत्यां न रोदनंकरोति फलितमाह ॥ अतइति ॥ धीमयस्यैव जगतोवंधहेतुत्वांगीकारेवाह्यार्थपलापादपसिद्धांतापातःस्यादितिशंकते ॥ विज्ञानेति ॥ परिहरति ॥ नहृदीति ॥ यद्यपिमानसप्रपंचस्यैव बन्धहेतुत्वं तथापि तद्धेतुत्वेनवाह्यार्थस्यापि स्वीकारान्नविज्ञानवादप्रसंग इतिभावः ३३।३४।३५।३६ ॥

वैयर्थ्यमस्तुवावाह्यं नवारयितुमीश्महे ॥
प्रयोजनमपेक्षंते नमानानीतिहिस्थितिः ३७
वंधश्चेन्मानसंद्वैतं तद्धीरोधेनशाम्यति ॥
अभ्यसेद्योगमेवातो व्रह्मज्ञानेनकिंवद ३८

ननु न हृद्याकारसमर्प्पणाय वाह्यपदार्थोपेक्षणीयः पूर्वपूर्वमानसप्रपञ्चसंस्कारस्यैवोत्तरोत्तरमानसप्रपञ्चहेतुत्वोपपत्तेरित्याशंक्य प्रौढवादेनतदंगीकरोति। वैयर्थ्यमिति ॥ तर्हिविज्ञानवादात्को भेदइत्यतआह। वाह्यमिति ॥ विज्ञानवादिनोवाह्यार्थमेवापलयंति वयंनतथेत्ययमेवभेदइत्यर्थः। प्रयोजनशून्यत्वादभ्युपगमोप्ययुक्तएवेत्याशंक्याह ॥ प्रयोजनमिति ॥ प्रयोजनंनापेक्ष्यंतेकिंतुमानानि अपेक्ष्यंतइतिस्थितिः मानंचक्षुरादिप्रमाणं तदधीनाघटादीनांवस्तूनां सिद्धिरितिनियमः ननुप्रयोजनाधीनावस्तुसिद्धिः यथाघटादीनांसिद्धिरितिनियमः ननुप्रयोजनावस्तुसिद्धिः यदाघटादीनांप्रयोजनं तदा घटादीनांसिद्धिः प्रयोजनाभावे घटादीनांनसिद्धिःइतिनियमोनभवतीत्याशं

क्य मानाधीनावस्तुसिद्धिर्नप्रयोजनाधीनामानसिद्धस्य प्रयोजनशून्यत मात्रेणासत्त्वस्यलौकिकैर्वादिभिर्वाऽनभ्युपगमादितिभावः मानसद्वैतस्यैववंध हेतुत्वे तस्यमनोनिरोधात्मकयोगेनैव निवृत्तिसंभवाद्ब्रह्मज्ञानस्य वंधनिवर्त्त कत्वाभ्युपगमोविरुध्यतेतिशंकते । वंधश्चेदिति ३७ । ३८ ॥

तात्कालिकद्वैतशांतावप्यागामिजनिक्षयः ॥
ब्रह्मज्ञानंविनानस्यादितिवेदांतडिंडिमः ३९
अनिवृत्तेपीशसृष्टे द्वैतेतस्यमृषात्मताम् ॥
बुद्ध्वाब्रह्माद्वयंवोद्धुं शक्यंवस्त्वैक्यवादिना ४०
प्रलयेतन्निवृत्तौतु गुरुशास्त्राद्यभावतः ॥
विरोधिद्वैताभावेपि नशक्यंवोद्धुमद्वयम् ४१

योगेनकिंद्वैतोपशमस्तात्कालिक उच्यते आत्यंतिकोवेति विकल्प्यआ द्यमंगीकृत्यद्वितीयं दूषयति ॥ तात्कालिकेति ॥ ज्ञात्वादेवंमुच्यते सर्वपाशै ज्ञात्वाशिवंशांतिमत्यंतमेति ॥ यदाचर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यंति मानवाः ॥ तदादेवमविज्ञाय दुःखस्यांतोभविष्यतीत्यादिश्रुतिष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां ब्रह्म ज्ञानादेववंधनिवृत्तिरभिधीयतइतिभावः ॥ ननुवाह्यद्वैतनिवृत्तिमंतरेणाऽद्वि तीयब्रह्मज्ञानमेवनोदीयादित्याशंक्य तन्निवारणाभावेपि तस्यमिथ्यात्वज्ञा नादेवपारमार्थिकमद्वैतंवोद्धुंशक्यतइत्याह ॥ अनिवृत्तेपीति नद्वैतमृषात्व ज्ञानमद्वैतज्ञानप्रयोजकमपितु तन्निवारणमेवेत्यभिनिवेशमानं प्रत्याह ॥ प्र लयइति ॥ प्रलयेप्रलयावस्थायां तन्निवृत्तौतस्य द्वैतस्यनिवृत्तौसत्यांतुवि रोधिद्वैताभावेप्यद्वैतज्ञानविरोधित्वेन भवदभिमतस्यद्वैतस्य निवारणेसत्यपि गुरुशास्त्राद्यभावतः गुरुशास्त्रादिरूपस्य ज्ञानसाधनस्याभावाद्वैतोरद्वयंवस्तु वोद्धुंशक्यंनभवति अतस्तन्निवारणमप्रयोजकमितिभावः ३९ । ४० । ४१ ॥

अवाधकंसाधकंच द्वैतमीश्वरनिर्मितम् ॥
अपनेतुमशक्यंचेत्यास्तांतद्द्विष्यतेकुतः ४२
जीवद्वैतंतुशास्त्रीयमशास्त्रीयमितिद्विधा ॥

उपाददीतशास्त्रीयमातत्वस्यावबोधनात् ४३
आत्मब्रह्मविचाराख्यं शास्त्रीयंमानसंजगत्॥
बुद्धेतत्वेतच्चहेयमितिश्रुत्यनुशासनम् ४४

तथापिसतिद्वैतेकथमद्वैतज्ञानमित्याशंक्याह॥ अबाधकमिति॥ ईश्वरनिर्मितद्वैतमबाधकं तन्मृषात्वज्ञानेनैवाद्वैतज्ञानोत्पत्तेरुक्तत्वात्साधकंच गुरुशास्त्रादिरूपस्य तस्यज्ञानसाधनत्वादाकाशादिरूपं द्वैतमस्माभिरपनेतुमशक्यं चेतिहेतोस्तद्द्वैतमास्तां कुतःकारणाद्द्विष्यतइत्यर्थः॥ इदानींजीवसृष्टंद्वैतं विभजते॥ जीवेति॥ किंद्विविधमपिसदाहेयमेवनेत्याह॥ उपाददीतेति॥ आतत्वस्याववोधनात् तत्वस्याववोधनपर्यंतमित्यर्थः॥ किंतच्छास्त्रीयंद्वैतमित्याकांक्षायामाह॥ आत्मेति॥ प्रत्यग्रूपस्यब्रह्मणोविचाराख्यंयच्छ्रवणादिकं तच्छास्त्रीयं मानसंजगदित्यर्थः नन्वातत्वस्याववोधनादित्युक्तमनुपपन्नंआसुप्तेरामृतेकालं नयेद्वेदांतचिंतयेत्युक्तत्वादित्याशंक्याह॥ बुद्धइतितत्वेब्रह्मात्मैक्यलक्षणे साक्षात्कृतेसतीत्यर्थः ४२।४३।४४॥

शास्त्राण्यधीत्यमेधावी अभ्यस्यचपुनःपुनः॥
परमंब्रह्मविज्ञाय उल्कावत्तान्यथोत्सृजेत् ४५
ग्रंथमभ्यस्यमेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः॥
पलालमिवधान्यार्थीत्यजेद्ग्रंथमशेषतः ४६
तमेवधीरोविज्ञाय प्रज्ञांकुर्वीतब्राह्मणः॥
नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचोविग्लापनंहितत् ४७
तमेवैकंविजानीथह्यन्यावाचोविमुंचथ॥
यच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञ इत्याद्याःश्रुतयःस्फुटाः ४८

तर्हिआसुप्तेरितिवाक्यस्य कागतिरितिचेत्तद्यात्रावसरं किंचित्कामादीनां मनागपीतिपूर्वार्द्धे कामाद्यवसरप्रदानस्य निषिद्धत्वात्तत्परत्वेवेतिवदामः अतोनकाप्यनुपपत्तिरितिभावः तत्ववोधोत्तरकालंतद्धेयत्वप्रतिपादनपराश्रुतीरुदाहरति॥ शास्त्राणीति॥ तमेवैकंविजानीतेत्यनेनतमेवैकंजानथआत्मा

नमन्यावाचोविमुंचथ अमृतस्यैषसेतुरितिरर्थतःपठिता । तमेवैकंविजानीते
ति ४५ । ४६ । ४७ । ४८ ॥

अशास्त्रीयमपिद्वैतंतीव्रंमंदमितिद्विधा ॥
कामक्रोधादिकंतीव्रंमनोराज्यंतथेतरत् ४९
उभयंतत्त्ववोधात्प्राङ्निवार्यंवोधसिद्धये ॥
शमःसमाहितत्वंचसाधनेषुश्रुतंयतः ५०
वोधादूर्ध्वंचतद्धेयं जीवन्मुक्तिप्रसिद्धये ॥
कामादिक्लेशबंधेनयुक्तस्यनहिमुक्तता ५१

आशास्त्रीयस्यापिद्वैतस्यावान्तरभेदमाह ॥ अशास्त्रीयमिति ॥ द्विधेति द्विविधमपिक्रमेणोदाहरति ॥ कामेति ॥ इतरन्मंदमित्यर्थः ॥ किमनयोः शास्त्रीयद्वैतस्येव तत्ववोधोत्तरकालमेवहेयत्वंनेत्याह ॥ उभयमिति ॥ प्राङ्नि वारणंकिमर्थमित्यतआह ॥ वोधेति ॥ तत्रलिंगमाह ॥ शमइतियतस्तत्ववो धात्प्राक्तयोर्हेयत्वं ततएवनित्यानित्यवस्तुविवेकादिब्रह्मज्ञानसाधनेषु मध्ये शांतःसमाहित इतिपदाभ्यांशांतिसमाधीश्रूयेतेइत्यर्थः ॥ तत्ववोधात्प्राङ्निवा र्यमित्यभिधानादुत्तरकालमस्यस्वीकार्यतास्यादित्याशंक्याह ॥ वोधादिति ॥ उक्तमर्थंव्यतिरेकमुखेनद्रढयति ॥ कामादीति ॥ कामदिरूपोयःक्लेशः सए ववंधस्तेनयुक्तस्यवद्धस्य मुक्ताजीवन्मुक्तत्वंनहिनास्त्येवेत्यर्थः ४९।५०।५१॥

जीवन्मुक्तिरियंमाभूज्जन्माभावेत्वहंकृती ॥
तर्हिजन्मापितेस्त्येवस्वर्गमात्रात्कृतीभवान् ५२
क्षयातिशयदोषेणस्वर्गोहेयोयदातदा ॥
स्वयंदोषतमात्मायं कामादिःकिंनहीयते ५३

ननुजन्मादिसंसाराद्उद्विग्नस्यात्यंतिकपुरुषार्थरूपया विदेहमुक्त्यैवाल किमनयाआपातिकयाजीवन्मुक्त्येतिशंकते ॥ जीवन्मुक्तिरिति ॥ ऐहिक भोगनिवृत्तिभयाज्जीवन्मुक्तित्यागे तर्हिआमुष्मिकभोगनिवृत्तिभयाद्विदेहमु क्तिरपित्याज्यास्यादितिप्रतिवंद्यापरिहरति ॥ तर्हीति ॥ प्रतिवंदिमोचनंशं

कते ॥ त्वयेति ॥ दोषयुक्तत्वेनस्वर्गादेस्त्याज्यत्वेसकलपुरुषार्थविघातकत्वे नातीवदोषरूपस्यकामादेः सुतरांत्याज्यत्वमित्याह ॥ तदास्वयमिति ५२।५३॥

तत्त्वंबुद्ध्वापिकामादीन्निःशेषंनजहासिचेत् ॥
यथेष्टाचरणंतेस्यात्कर्मशास्त्रातिलंघिनः ५४
बुद्धाद्वैतसतत्वस्ययथेष्टाचरणंयदि ॥
शुनांतत्वदृशांचैव कोभेदोऽशुचिभक्षणे ५५

ननुवैराग्यादिसंपादनेनात्यंतानर्थहेतोः कामादेस्त्यक्तत्वादैहिकभोग मात्रोपयोगिकामाद्यभ्युपगमे कोदोषइत्याशंक्याह तत्वमिति तत्ववित्वाभि मानेनविधिनिषेधशास्त्रमतिक्रम्य कामाद्यधीनतयावर्त्तमानस्यतवयथेष्टाच रणंस्यादित्यर्थः अस्तुकोदोषइत्याशंक्य तदनिष्ठत्वप्रतिपादनपरं सुरेश्वरा चार्यवचनमुदाहरति बुद्धाद्वैतेति बुद्धमद्वैतसतत्वमद्वैतस्वरूपंब्रह्मयेनसबुद्धा द्वैतसतत्वस्तत्ववित् तस्य यथेष्टाचरणंयदिस्यात्तर्हि अशुचिभक्षणादिकमपि स्यात्तथासतिशुनांतत्वदृशांचैवनकोपिविशेषःस्यादित्यर्थः ५४। ५५॥

बोधात्पुरामनोदोषमात्रात्क्लिष्टोस्यथाधुना ॥
अशेषलोकनिंदाचेत्यहोतेबोधवैभवम् ५६
विड्वराहादितुल्यत्वंमाकांक्षीस्तत्वविद्भवान् ॥
सर्वधीदोषसंत्यागाज्जनैः पूज्यस्वदेववत् ५७

एतावताकिमनिष्टमापादितमित्याशंक्यसोपहासमुत्तरमाह ॥ बोधादि ति ॥ तत्वज्ञानोदयात्प्राक् कामक्रोधादिचित्तदोषैस्तवक्लेशोभूदिदानींतुस र्वलोकनिंदयापिसइतिक्लेशद्वैगुण्यमितिभावः ॥ तर्हिकिंकर्तव्यमित्यतआ ह ॥ विड्वराहेति ॥ सर्वोत्कर्षहेतुत्वज्ञानवांस्त्वं कामादित्यागाशक्तत्वेनसर्वा धमविड्वराहादिसाम्यंमाकांक्षीः किंतुकामादिलक्षणसकलमनोदोषहानेन स र्वजनैर्देववत्पूज्यस्व पूज्योभवेत्यर्थः ५६। ५७॥

काम्यादिदोषदृष्ट्याद्याः कामादित्यागहेतवः ॥
प्रसिद्धामोक्षशास्त्रेषु तानन्विष्यसुखीभव ५८

त्यज्यतामेषकामादिर्मनोराज्येतुकाक्षतिः ॥
अशेषदोषबीजत्वात्क्षतिर्भगवतेरिता ५९
ध्यायतोविषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ॥
संगात्संजायतेकामः कामात्क्रोधोभिजायते ६०

तत्त्यागोपायमाह। काम्यादीति॥ काम्यादयः काम्याः कामनाविषयाः सर्गादयश्चादयोयेषां द्वेष्यादीनां तेकाम्यादयस्तेषां येदोषाश्चनित्यत्वसातिशयत्वादयस्तेषां दृष्टिरवलोकनमाद्यं येषां कोपस्वरूपविचारादीनां तेतथोक्ताः तेषां कामादित्यागहेतुत्वे प्रमाणमाह॥ प्रसिद्धेति॥ भवतु ततः किमायातमित्यत आह॥ तानिति॥ ननुकामादीनामनर्थहेतुत्वात्त्याज्यत्वमस्तु मनोराज्यस्यत्वतथात्वात्तत्त्यागोनापेक्षितइति शंकते॥ त्यज्यतामिति। साक्षादनर्थहेतुत्वाभावेऽपि परंपरयातद्धेतुत्वात्त्याज्यत्वमेवेत्यभिप्रेत्यपरिहरति॥ अशेषेति॥ परंपरयाऽनर्थहेतुत्वप्रदर्शनपरं भगवद्वाक्यमुदाहरति॥ ध्यायत इति॥ ५८। ५९। ६०॥

शक्यंजेतुंमनोराज्यं निर्विकल्पसमाधितः॥
सुसंपाद्यःक्रमात्सोपि सविकल्पसमाधिना ६१
बुद्धतत्वेनधीदोषशून्येनैकांतवासिना॥
दीर्घंप्रणवमुच्चार्य मनोराज्यंविजीयते ६२

तर्ह्यस्यमनोराज्यस्य कःपरिहारोपाय इत्यतआह॥ शक्यंजेतुमिति॥ सोपि कुतः सिद्ध्यतीत्यतआह॥ सुसंपाद इति॥ नन्वष्टांगयोगयुक्तस्य तथास्तु तद्रहितस्यकागतिरित्यतआह॥ बुद्धतत्वेनेति॥ बुद्धमवगतं तत्वंब्रह्मात्मैक्यलक्षणं येन सबुद्धतत्वः तेन कामक्रोधादिबुद्धिदोषरहितेन एकान्तवासिना विजनदेशनिवासशीलेनपुरुषेण दीर्घंपद्द्वादशादिमात्रोपेतं प्रणवमोंकारमुच्चार्यमनोराज्यंविजीयते निवार्यत इत्यर्थः॥ ६१। ६२॥

जितेतस्मिन्वृत्तिशून्यं मनस्तिष्ठतिमूकवत्॥
एतत्पदंवसिष्ठेन रामायबहुधेरितम् ६३

दृश्यंनास्तीतिबोधेन मनसोदृश्यमार्जनम् ॥
सम्पन्नंचेत्तदुत्पन्ना परानिर्वाणनिर्वृतिः ६४
विचारितमलंशास्त्रं चिरमुद्राहितंमिथः ॥
संत्यक्तवासनान्मौनादृतेनास्त्युत्तमंपदम् ६५

मनोराज्यविजये किंभवतीत्यतआह ॥ जितेतस्मिन्निति ॥ यथामूकःस कलवाग्व्यापाररहितस्तिष्ठति एवंमनोपिसर्वव्यापाररहितमवतिष्ठतइत्यर्थः ॥ अवृत्तिकमनोऽवस्थानस्यपुरुषार्थत्वे प्रमाणमाह ॥ एतत्पदमिति ॥ एतत्पद मियंदशेत्यर्थः ॥ वासिष्ठश्लोकवाक्यद्वयमुदाहरति ॥ दृश्यमिति ॥ नेहना नास्ति किंचनेत्यादिश्रुत्याऽद्वितीयब्रह्मातिरिक्तजगदभावज्ञानेनमनसः स काशाद्दृश्यनिवारणं सम्पन्नंयदितर्हि निरतिशयंमोक्षसुखं निष्पन्नमितिजा नीयादित्यर्थः ॥ अद्वैतशास्त्रमत्यर्थं विचारितंतथापरस्परं गुरुशिष्यादिसंवाद द्वाराचिरकालं प्रत्यर्पितंचएवंकृत्वा किंनिश्चितमित्यतआह ॥ संत्यक्तेति ॥ सम्यक्परित्यक्तकामादिवासनान्मनसस्तूष्णींभावादृतेऽधिकःपुरुषार्थोनास्ती तिनिश्चितमित्यर्थः ६३ । ६४ । ६५ ॥

विक्षेप्यतेकदाचिद्धीः कर्मणाभोगदायिना ॥
पुनःसमाहितासास्यात्तदैवाभ्यासपाठवात् ६६
विक्षेपोयस्यनास्त्यस्यब्रह्मवित्त्वंनमन्वते ॥
ब्रह्मैवायमितिप्राहुर्मुनयःपारदर्शिनः ६७

एवंनिर्वृत्तिकस्यचित्तस्य प्रारब्धकर्मणाबुद्धिविक्षेपेसति तत्प्रतीकारोपायः कइत्यपेक्षायामाह ॥ विक्षेप्यतइति ॥ भोगप्रदेन प्रारब्धकर्मणाबुद्धिः कदाचि द्विक्षेप्यते चेत्तर्हि साबुद्धिरभ्यासदार्ढ्यात्तदैवपुनरपि समाहितास्यादित्यर्थः । सदाचित्तविक्षेपरहितस्य ब्रह्मवित्त्वमप्यौपचारिकमित्याह विक्षेपइति ॥ पारद र्शिनोवेदांतपारंगताइत्यर्थः ६६ । ६७ ॥

दर्शनादर्शनेहित्वास्वयंकेवलरूपतः ॥
यस्तिष्ठतिसतुब्रह्मन्ब्रह्मनब्रह्मवित्स्वयम् ६८

जीवन्मुक्तेःपराकाष्ठा जीवद्वैतविवर्ज्जनात् ॥
लभ्यतेसावतोऽत्रेदमीशद्वैताद्विवेचितम् ६९

इति द्वैतविवेकः समाप्तः ॥

अत्रापिवासिष्ठवाक्यमुदाहरति ॥ दर्शनादर्शनेइति ॥ योब्रह्मजानामि नजानानामीतिव्यवहारद्वयं परित्यज्यस्वयमद्वितीयचैतन्यमात्ररूपेणावतिष्ठतेसस्वयं ब्रह्मैवनब्रह्मविदित्यर्थः ॥ सफलंद्वैतविवेचनमुपसंहरति ॥ जीवन्मुक्तेरिति ॥ असावुक्तप्रकारा जीवन्मुक्तेः परा काष्ठानिरतिशया पर्यवसानभूमिः जीवद्वैतस्यमनोमयप्रपंचस्य विवर्ज्जनात्परित्यागाल्लभ्यते प्राप्यतेऽतःकारणादिदंजीवद्वैतमीशद्वैतादीश्वरसृष्टद्वैताद्विवेचितं विवेच्यप्रदर्शितमित्यर्थः ॥ ६८ । ६९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्य मुनिवर्यकिंकरेणरामकृष्णाख्यविदुषाविरचिताद्वैतविवेकपदयोजनासमाप्ता ॥

रिक वेद
यजुर्वेद
सामवेद
अथर्व वेद

अथ पञ्चदशी सटीक ॥

महावाक्यविवेक ॥

येनेक्षतेशृणोतीदंजिघ्रतिव्याकरोतिच ॥
स्वाद्वस्वादुविजानातितत्प्रज्ञानमुदीरितम् १

नत्वाश्रीभारतीतीर्थ विद्यारण्यमुनीश्वरौ ॥ महावाक्यविवेकस्य कुर्वेव्याख्यांसमासतः १ मुमुक्षोर्मोक्षसाधन ब्रह्मात्मैकत्वावगतिसिद्धये प्रसिद्धानां चतुर्णां महावाक्यानामर्थंक्रमेण निरूपयन्परमकृपालुराचार्य आदौतावदैतरेयारण्यकगतेप्रज्ञानंब्रह्मेति महावाक्येप्रज्ञानशब्दस्यार्थमाह ॥ येनेक्षतइति ॥ येनचक्षुर्द्वारानिर्गतांतःकरणवृत्त्युपहितचैतन्येन इदंदर्शनयोग्यंरूपादिकमीक्षतेपश्यति पुरुषस्तथा श्रोत्रद्वारानिर्गतांतःकरणवृत्त्युपाधिकेन येनशब्दजातंशृणोति तथैव घ्राणद्वारानिर्गतांतःकरणवृत्त्युपहितेनोपाधिकेन येनगन्धजातंजिघ्रति येनवागिंद्रियावच्छिन्नेनव्याकरोति शब्दजातंव्याहरति येनरसनेन्द्रियद्वारानिर्गतांतःकरणवृत्त्युपाधिकेन स्वाद्वस्वादूरसौविजानाति अनुक्तसमुच्चयार्थश्चशब्दः तथाचोक्तानुक्तैः सकलेन्द्रियैरंतःकरणवृत्तिभेदैश्चोपलक्षितं यच्चैतन्यमस्ति तदेवात्रप्रज्ञानमित्युच्यतइत्यर्थः ॥ अनेन येनवापश्यतीत्यादेः सर्वाण्येवैतानिप्रज्ञानस्य नामधेयानीत्यं तस्यावांतरवाक्यसंदर्भस्यार्थः संक्षिप्यदर्शितः १ ॥

चतुर्मुखेन्द्रदेवेषु मनुष्याश्वगवादिषु ॥

चैतन्यमेकंब्रह्मातः प्रज्ञानंब्रह्ममय्यपि २
परिपूर्णःपरात्मास्मिन्देहेविद्याधिकारिणि ॥
बुद्धेःसाक्षितयास्थित्वास्फुरन्नहमितीर्यते ३

एवंप्रज्ञानशब्दस्यार्थमभिधायब्रह्मशब्दार्थमाह ॥ चतुर्मुखेति ॥ उत्तमेषु देवादिषु मध्यमेषु मनुष्येषु अधमेष्वश्वगवादिषु देहधारिषु आकाशादिषु भूतेषु च जगज्जन्मादिहेतुभूतंयदेकचैतन्यमस्ति तद्ब्रह्मेत्यर्थः अनेनचएष ब्रह्मैषइंद्रइत्यादेः प्रतिष्ठेत्यंतस्यावांतरवाक्यस्यार्थः संक्षिप्यदर्शितः ॥ इत्थंपदार्थमभिधायवाक्यार्थमाह ॥ अतइति ॥ यतःसर्वत्रावस्थितं प्रज्ञानं ब्रह्मातोमय्यपि स्थितंप्रज्ञानंब्रह्मैवप्रज्ञानत्वाविशेषादित्यर्थः ॥ एवं ऋक्शाखागतमहावाक्यार्थंनिरूप्ययजुः शाखासुमध्ये बृहदारण्यकोपनिषद्गतस्याहंब्रह्मास्मीतिमहावाक्यस्यार्थाविष्करणायाहंशब्दस्यार्थमाह ॥ परिपूर्णइति ॥ परिपूर्णःस्वभावतोदेशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्नः परमात्मास्वस्मिन्मायाकल्पितेजगतिविद्याधिकारिणि शमादिसाधनसंपन्नत्वेन विद्यासंपादनयोग्येस्मिन्श्रवणाद्यनुष्ठानवतिदेहेमनुष्यादिशरीरे बुद्धेर्बुद्ध्युपलक्षितस्य सूक्ष्मशरीरस्यसाक्षितयाऽविकारित्वेनावभासकतयास्थित्वाऽवस्थायस्फुरन्प्रकाशमानोऽहमितीर्यते लक्षणयाऽहंपदेनोच्यतइत्यर्थः २ । ३ ॥

स्वतःपूर्णःपरात्मात्र ब्रह्मशब्देनवर्णितः ॥
अस्मीत्यैक्यपरामर्शस्तेनब्रह्मभवाम्यहम् ४
एकमेवाद्वितीयंसन्नामरूपविवर्जितम् ॥
सृष्टेःपुराऽधुनाप्यस्यतादृक्त्वंतदितीर्यते ५

ब्रह्मशब्दार्थमाह ॥ स्वतइति ॥ स्वतःपरिपूर्णः ॥ स्वभावतोदेशकालाद्यनवच्छिन्नःपूर्वोक्तः परमात्मात्रास्मिन्महावाक्येब्रह्मशब्देन ब्रह्मेत्यनेनपदेन वर्णितः लक्षणयोक्तइत्यर्थः ॥ एतद्वाक्यगतेनास्मीति पदेनपदद्वयसामानाधिकरण्यलभ्यंजीव ब्रह्मणोरैक्यंपरामृश्यत इत्याह ॥ अस्मीति ॥ फलितमाह ॥ तेनेति ॥ इदानींछांदोग्यश्रुतिगतस्य तत्त्वमसीतिवाक्यस्यार्थं प्रकाशनायतत्पदलक्ष्यार्थमाह ॥ एकमेवेति ॥ सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वि

तीयमित्विवाक्येनसृष्टेः पुरास्वगतादिभेद शून्यंनामरूपरहितं यत्सद्वस्तुप्रति पादितमस्यसद्वस्तुनोऽधुनापि सृष्ट्युत्तरकालेपि तादृक्त्वंविचारदृष्ट्या तथात्वं तदितिपदेनेर्यते लक्ष्यतइत्यर्थः ४। ५॥

श्रोतुर्देहेंद्रियातीतं वस्त्वत्रत्वंपदेरितम्॥
एकताग्राह्यतेऽसीति तदैक्यमनुभूयताम् ६
स्वप्रकाशापरोक्षत्वमयमित्युक्तितोमतम्॥
अहंकारादिदेहान्तात्प्रत्यगात्मेतिगीयते ७

त्वंपदलक्ष्यार्थमाह॥ श्रोतुरिति॥ श्रोतुः श्रवणाद्यनुष्ठानेन वाक्यार्थप्र तिपत्तुःदेहेंद्रियातीतं देहेंद्रियोपलक्षितं स्थूलादिशरीरत्रयसाक्षितयातद्विल क्षणसद्वस्तुसद्वस्त्वेवत्वं पदेरितंवाक्यगतेनत्वमितिपदेनलक्षितमित्यर्थः॥ ए तद्वाक्यस्थेनाऽसीतिपदेनतत्वं पदसामानाधिकरण्यलब्ध्वं पदार्थद्वयैक्यंशि ष्यंप्रतिप्रत्याप्यतइत्याह॥ एकतेति॥ सिद्धमर्थमाह॥ तदैक्यमिति॥ तयो स्तत्वंपदार्थयोरैक्यं प्रमाणसिद्धमेकत्वमनुभूयतांमुमुक्षुभिरित्यर्थः॥ क्रम प्राप्तस्याथर्वण वेदगतस्यायमात्मा ब्रह्मेतिवाक्यस्यार्थं व्याचिकीर्षुरादावय मात्मेति पदद्वयेनविवक्षितमर्थं क्रमेणदर्शयति॥ स्वप्रकाशेति॥ अयमि त्युक्तितोऽयमिति शब्देनस्वप्रकाशापरोक्षत्वंस्वयंप्रकाशत्वेनापरोक्षत्वंमत्तम भिमतं अदृष्टादिवन्नित्यपरोक्षत्वं घटादिवद्दृश्यं त्वंचव्यावर्तयितुंविशेषण द्वयमितिबोद्धव्यंदेहादिष्वप्यात्मशब्दप्रयोगदर्शनादत्रात्मशब्देन किं विव क्षितमित्याकांक्षायामाह॥ अहंकारादीति॥ अहंकार आदिर्यस्य अहंकार प्राण मन इन्द्रिय देहसंघातस्य सोऽहंकारादिः तथादेहोंतोयस्य उक्त संघातस्य सदेहांतः अहंकारादिश्चासौ देहांतश्चेति तथा तस्मात्प्रत्यक् अधिष्ठानतया साक्षितया चआंतरआत्मेतिगीयतेऽस्मिन्वाक्य इत्यर्थः ६। ७॥

दृश्यमानस्यसर्वस्य जगतस्तत्त्वमीर्यते॥
ब्रह्मशब्देनतद्ब्रह्म स्वप्रकाशात्मरूपकम् ८

इति महावाक्यविवेकःसमाप्तः॥

ब्राह्मणत्वादिष्वपि ब्रह्मशब्दस्यप्रयोगदर्शनात्तद्व्यावर्त्तनायात्र विवक्षित

मर्थमाह ॥ दृश्यमानस्येति दृश्यत्वेनमिथ्याभूतस्य सर्वस्याकाशादेर्जगतस्त्वमधिष्ठान तयातद्बाधावधित्वेनच पारमार्थिकं सच्चिदानन्दलक्षणं यद्रूपमस्ति तद्ब्रह्मशब्देनेर्यतेकथ्यत इत्यर्थः ॥ वाक्यार्थमाह॥तद्ब्रह्मेति ॥ यदुक्तलक्षणं ब्रह्मस्वप्रकाशात्मरूपंस्वरूपंयस्य तत्स्वप्रकाशात्मरूपकं सएवेत्यर्थः॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनिवर्यकिंकरेणश्रीरामकृष्णाख्यविदुषाविरचितामहावाक्यविवेकव्याख्यासमाप्तम् ५ ॥

पञ्चदशी सटीक ॥

चित्रदीप ॥

यथा चित्रपटे दृष्टमवस्थानां चतुष्टयम् ॥
परमात्मनि विज्ञेयं तथाऽवस्था चतुष्टयम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ शुक्लांबरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजं ॥ प्रसन्न वदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशांतये १ ॥ यस्य स्मरणमात्रेण विघ्ना दूरं प्रयांतिहि ॥ वंदेऽहं दंतिवक्त्रं तं वांछितार्थप्रदायकं ॥ २ ॥ नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्य मुनीश्वरौ ॥ क्रियते चित्रदीपस्य व्याख्या तात्पर्यबोधिनी ॥ ३ ॥ चिकीर्षितस्य ग्रंथस्य निष्प्रत्यूहपरिपूरणाय परमात्मनीतिपदेनेष्टदेवतातत्त्वानुसंधान लक्षणं मंगलमाचरन्नस्य ग्रंथस्य वेदांतप्रकरणत्वात्तदीयै रेव विषयादिभिस्त द्वत्तासिद्धिं मनसि निधायाध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचंप्रपंच्यते इतिन्याय मनुसृत्य परमात्मन्यारोपितस्य जगतः स्थितिप्रकारं सदृष्टांतं प्रतिजानीते। यथेति। चित्रपटे यथा वक्ष्यमाणानां अवस्थानां चतुष्टयं तथैव परमात्मन्यपि वक्ष्यमाणमवस्थाचतुष्टयं ज्ञेयमिति ॥ १ ॥

यथा धौतो घट्टितश्च लांछितो रंजितः पटः ॥
चिदंतर्यामी सूत्रात्मा विराट् चात्मा तथेर्यते ॥ २ ॥

किं तदित्याकांक्षायां दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरुभयोरप्यवस्थाचतुष्टयं क्रमेणो द्दिशति। यथेति। धौतो घट्टितो लांछितो रंजित इत्येवंप्रकाराश्चतस्रोऽवस्था

यथा चित्रपटे उपलभ्यंते तथा परमात्मन्यपि चिदंतर्यामी सूत्रात्मा विराट् चेत्यवस्थाचतुष्टयं बोद्धव्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

स्वतः शुभ्रोऽत्र धौतः स्याद्घट्टितोऽन्नविलेपनात् ॥
मष्याकारैर्लांछितः स्याद्रंजितो वर्णपूरणात् ॥ ३ ॥

दृष्टांतस्थितानामवस्थानां स्वरूपं क्रमेणव्युत्पादयति । स्वत इति । अत्र आस्ववस्थासु मध्ये स्वतो द्रव्यांतरसंबंधं विना शुभ्रो धौत इत्युच्यते अन्नेन लिप्तो घट्टितः मषीमयैराकारैर्युक्तो लांछितः यथायोग्यं वर्णैः पूरितो रंजितः स्यात् ॥ ३ ॥

स्वतश्चिदंतर्यामी तु मायावी सूक्ष्मसृष्टितः ॥
सूत्रात्मा स्थूलसृष्टयैव विराडित्युच्यते परः ॥ ४ ॥

दार्ष्टांतिके ताः व्युत्पादयति । स्वत इति । परः परमात्मा मायातत्कार्यरहितश्चिदित्युच्यते मायायोगादंतर्यामी अपंचीकृतभूतकार्यसमष्टिसूक्ष्मशरीरयोगात्सूत्रात्मा पंचीकृतभूतकार्य समष्टिस्थूल शरीरोपाधि योगाद्विराडिति ॥ ४ ॥

ब्रह्माद्याः स्तंबपर्यंताः प्राणिनोऽत्र जडा अपि ॥
उत्तमाधम भावेन वर्तंते पटचित्रवत् ॥ ५ ॥

ननु परमात्मनः चित्रपटस्थानीयत्वे तदाश्रितानि चित्राणि वक्तव्यानीत्यत आह । ब्रह्माद्या इति । अत्र परमात्मनि उत्तमाधमभावेन वर्तमानं ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतं चेतनात्मकं गिरिनद्यादि जडजातं च चित्रस्थानीयमित्यर्थः ॥ ५ ॥

चित्रार्पितमनुष्याणां वस्त्राभासाः पृथक् पृथक् ॥
चित्राधारेण वस्त्रेण सदृशा इव कल्पिताः ॥ ६ ॥

ब्रह्मादिजगतश्चेतनस्थानीयत्वे कारणं वक्तुं दृष्टांतमाह । चित्रेति । यथा चित्रेलिखितानां मनुष्यादिशरीराणामेव नानावर्णोपेता वस्त्रविशेषालिख्यंते ते न च शीताद्यनिवारकत्वाद्वस्त्राभासा एव ॥ ६ ॥

पृथक् पृथक् चिदाभासाश्चैतन्याध्यस्तदेहिनाम् ॥
कल्प्यंते जीवनामानो बहुधा संसरंत्यमी ॥ ७ ॥

दार्ष्टांतिकमाह। पृथगिति। एवं परमात्मन्यारोपितानां देवादीनां शरीराणामेव जीवनामानश्चिदाभासाः प्रत्येकं कल्प्यंते न पर्वतादीनां। तेषां तत्कल्पने कारणमाह। बहुधेति। अमी जीवाः देवतिर्यङ्मनुष्यादिशरीरप्राप्त्या बहुधा संसरंति न परमात्मा। तस्य निर्विकारित्वादित्यभिप्रायः॥ ७॥

वस्त्राभासस्थितान् वर्णान् यद्वदाधारवस्त्रगान् ॥
वदंत्यज्ञास्तथा जीव संसारं चिद्गतं विदुः ॥ ८ ॥

ननु सर्वे वादिनो लौकिकाश्चात्मन एव संसार इति वदंति तत्र किं कारणमित्याशंक्य अज्ञानमेव कारणमिति सदृष्टांतमाह। वस्त्राभासेति॥ ८॥

चित्रस्थपर्वतादीनां वस्त्राभासो न लिख्यते ॥
सृष्टिस्थमृत्तिकादीनां चिदाभासस्तथा नहि ॥ ९ ॥

गिरिनद्यादीनां तु चिदाभासकल्पनाऽभावं दृष्टांतपुरःसरमाह। चित्रस्थेति। प्रयोजनाभावादितिभावः॥ ९॥

संसारःपरमार्थोऽयं सल्लग्नः स्वात्मवस्तुनि ॥
इति भ्रांतिरविद्या स्याद्विद्ययैषा निवर्तते ॥ १० ॥

एवमात्मन्यारोपितस्य संसारस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वसिद्ध्यै तन्मूलभूतामविद्यामाह। संसार इति॥ १०॥

आत्माभासस्य जीवस्य संसारो नात्मवस्तुनः ॥
इति बोधो भवेद्विद्या लभ्यतेऽसौ विचारणात् ॥ ११ ॥

केयं विद्या तल्लाभोपायश्च क इत्याकांक्षायां विद्यास्वरूपं तल्लाभोपायं च दर्शयति। आत्माभासस्येति। चिदाभासस्येत्यर्थः॥ ११॥

सदा विचारयेत्तस्मात् जगज्जीवपरात्मनः ॥
जीवभावजगद्भाव बाधे स्वात्मैव शिष्यते ॥ १२ ॥

विचाराल्लभ्यते विद्येत्युक्तं कस्य विचाराल्लभ्यते विद्येत्याशंक्याह। सदे

ति । ननुपरात्मा विचार्यतां मोक्षावस्थायां फलरूपेणावस्थानाज्जीवजग
तोर्विचारः क्वोपयुज्यते इत्याशंक्य तयोरपवादेन परमात्मावशेषणे उपयुज्य
ते इत्याह । जीवभावेति ॥ १२ ॥

नाप्रतीतिस्तयोर्बाधः किंतु मिथ्यात्वनिश्चयः ॥
नोचेत्सुषुप्तिमूर्च्छादौ मुच्येतायत्नतो जनः ॥ १३ ॥

ननु विचारेण जीवभावजगद्भावबाधे स्वात्मैव शिष्यते इत्युक्तविचारेण
जीवजगतोर्बाधे तदप्रतीत्या व्यवहारलोपः प्रसज्जेतेत्याशंक्य बाधशब्दस्य
विवक्षितमर्थं विपक्षे दंडंचाह । नाप्रतीतिरिति । सुषुप्तिमूर्च्छादौ स्वत एव
द्वैतप्रतीत्यभावात्तत्त्वज्ञानं विनाऽपि मुक्तिः स्यादित्यर्थः ॥ १३

परमात्मावशेषोऽपि तत्सत्यत्वविनिश्चयः ॥
न जगद्विस्मृतिर्नोचेज्जीवन्मुक्तिर्न संभवेत् ॥ १४ ॥

स्वात्मैव शिष्यते इत्यनेनापि परमात्मनः सत्यत्वज्ञानमेव विवक्ष्यते ।
तदतिरिक्त जगद्विस्मृतिर्जीवन्मुक्तभावप्रसंगादित्याह । परमात्मेति ॥ १४ ॥

परोक्षा चापरोक्षेति विद्या द्वेधा विचारजा ॥
तत्रापरोक्षविद्याप्तौ विचारोऽयं समाप्यते ॥ १५ ॥

सदा विचारयेदित्युक्त्या देहपातपर्यंतं विचारप्रसक्तौ सत्यां तस्यावधि
माह । परोक्षेति ॥ १५ ॥

अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद परोक्षज्ञानमेव तत् ॥
अहं ब्रह्मेति चेद्वेद साक्षात्कारः स उच्यते ॥ १६ ॥

विचारजन्या विद्या परोक्षत्वापरोक्षत्वभेदेन द्वेधेत्युक्तं तयोरुभयोः स्वरू
क्रमेण दर्शयति । अस्तिब्रह्मेति ॥ १६ ॥

तत्साक्षात्कारसिद्ध्यर्थमात्मतत्त्वं विविच्यते ॥
येनायं सर्वसंसारात् सद्य एव विमुच्यते ॥ १७ ॥

एवंविधात्मसाक्षात्कारासाधारणकारणमात्मतत्त्वविवेचनं प्रतिजानीते

तत्साक्षात्कारेति। येन साक्षात्कारेण पुमान् सद्य एव विमुच्यते तत्साक्षात्कार सिद्ध्यर्थमिति पूर्वेणान्वयः॥ १७॥

कूटस्थो ब्रह्म जीवेशावित्येवं चिच्चतुर्विधा॥
घटाकाशमहाकाशौ जलाकाशाभ्रखे यथा॥ १८॥

चिदात्मनः परमार्थिकमेकत्वं निश्चेतुं व्यवहारदशायां प्रतीयमानं चैतन्य भेदमुद्दिशति। कूटस्थ इति। एकस्याश्चितेश्चातुर्विध्ये दृष्टांतमाह। घटाकाशेति॥ १८॥

घटावच्छिन्नखे नीरं यत्तत्र प्रतिबिम्बितः॥
साभ्रनक्षत्रआकाशो जलाकाश उदीर्यते॥ १९॥

घटावच्छिन्नस्य घटाकाशस्य तदनवच्छिन्नस्य च महाकाशस्य प्रसिद्धत्वात्तौ विहायाप्रसिद्धं जलाकाशं व्युत्पादयति। घटावच्छिन्नेति। घटावच्छिन्ने आकाशे यदुदकमस्ति तत्र जले प्रतिबिंबतोऽभ्रनक्षत्रसहित आकाशो जलाकाश इत्युच्यते॥ १९॥

महाकाशस्य मध्ये यन्मेघमंडलमीक्ष्यते॥
प्रतिबिंबतया तत्र मेघाकाशो जले स्थितः॥ २०॥

अभ्राकाशं व्युत्पादयति। महाकाशस्येति। तत्र मेघमंडले यज्जलं तस्मिन्नित्यर्थः॥ २०॥

मेघांशरूपमुदकं तुषाराकारसंस्थितम्॥
तत्र खप्रतिबिंबोऽयं नीरत्वादनुमीयते॥ २१॥

ननु मेघजलस्याप्रतीयमानत्वान्नभसस्तत्र कथं प्रतिबिंबितत्वज्ञानमित्याशंक्याह॥ मेघांशेति। मेघस्थजलस्य प्रत्यक्षेणानुपलंभेऽपि वृष्टिलक्षणकार्येण मेघे तदुपादानमुदकं सूक्ष्मावयवरूपमस्ति इत्यनुमीयते उदकत्वेनैव लिंगेन प्रतिबिंबवत्वमपि विमतंजलं आकाशबिंबवद्भवितुमर्हति जलत्वात् घटगतजलवदित्यनुमानेन मेघांशरूपे जलेऽप्याकाश प्रतिबिंबसद्भावोऽवगम्यते इत्यर्थः॥ २१॥

अधिष्ठानतया देह द्वयावच्छिन्नचेतनः ॥
कूटवन्निर्विकारेण स्थितः कूटस्थ उच्यते ॥ २२ ॥

एवं दृष्टांतभूतमाकाशचतुष्टयं व्युत्पाद्य दार्ष्टांतिके प्रथमोद्दिष्टं कूटस्थं व्युत्पादयति । अधिष्ठानेति । पंचीकृतापंचीभूतकार्यत्वेन स्थूलसूक्ष्मरूपस्य देहद्वयस्याविद्याकल्पितस्याधारतया वर्तमानत्वेन ताभ्यामवच्छिन्न आत्मा कूटस्थ इत्युच्यते तत्र कूटस्थशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह कूटवदिति ॥ २२ ॥

कूटस्थे कल्पिता बुद्धिस्तत्र चित्प्रतिबिंबकः ॥
प्राणानां धारणाज्जीवःसंसारेण स युज्यते ॥ २३ ॥

एवं कूटस्थं व्युत्पाद्य जीवस्य कूटस्थे कल्पितबुद्धिप्रतिविम्बकत्वेन तत्पक्षपातित्वात्तं व्युत्पादयति । कूटस्थ इति । तस्य जीवशब्दाभिधेयत्वे निमित्तमाह । प्राणानामिति । कूटस्थातिरिक्त जीवकल्पनमप्रयोजकमित्याशंक्य अविकारिणः कूटस्थस्य संसारासम्भवान्निर्वाहार्थं सोंऽगीकर्तव्य इत्याह । संसारेणेति ॥ २३ ॥

जलव्योम्ना घटाकाशो यथा सर्वैस्तिरोहितः ॥
तथा जीवेन कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यास उच्यते ॥ २४ ॥

ननु जीवातिरिक्तः कूटस्थोऽस्ति चेत्किमिति न प्रतिभासते इत्याशंक्य जीवेन तिरोहितत्वादिति सदृष्टान्तमाह जलेति । नन्वेतत्तिरोधानं न क्वापि शास्त्रे प्रतिपादितमित्याशंक्य तस्यान्योन्याध्यासशब्देनाभिधानान्मैवमित्याह । सोऽन्योन्याध्यास इति । उच्यते भाष्यादिष्विति शेषः ॥ २४ ॥

अयं जीवो न कूटस्थं विविनक्तिकदाचन ॥
अनादिरविवेकोऽयं मूलाविद्येति गम्यताम् ॥ २५ ॥

नन्वयमेवाध्यासश्चेदस्य कारणरूपाविद्या वक्तव्येत्याशंक्यजीवकूटस्थयोः संसारदशायां भेदाप्रतीतिरेव अविद्येत्याह । अयमिति ॥ २५ ॥

विक्षेपावृत्तिरूपाभ्यां द्विधाऽविद्या व्यवस्थिता ॥
न भाति नास्ति कूटस्थ इत्यापादनमावृतिः ॥ २६ ॥

पूर्वोक्तस्य जीवस्य अविद्याकल्पितत्वस्य स्पष्टीकरणाय अविद्यां विभजते। विक्षेपेति। विक्षेपहेतुत्वेनाभ्यर्हितत्वादावृत्तिं प्रथमं लक्षयति। न भातीति। कूटस्थो न भाति न प्रकाशते। नास्ति चेति व्यवहारहेतुरावरणमित्यर्थः॥ २६॥

अज्ञानी विदुषा पृष्टः कूटस्थं न प्रबुध्यते॥
न भाति नास्ति कूटस्थ इति बुद्ध्वा वदत्यपि॥२७॥

नन्वविद्यायास्तत्कृतावरणस्य च सद्भावे किं प्रमाणमित्याशंक्यलोकानुभव एवेत्याह। अज्ञानीति। विदुषा कूटस्थं किं जानासीति पृष्टोऽज्ञानी तं न जानामीत्यज्ञानमनुभूय वक्ति अयमविद्यानुभावः न केवलमज्ञानानुभवमेव वक्ति अपि तु नास्ति न भाति कूटस्थ इति कूटस्थाभावाभाने चानुभूय वदति अयमावरणानुभवः अत उभयत्रानुभवः प्रमाणमिति भावः॥ २७॥

स्वप्रकाशे कुतोऽविद्या तां विना कथमावृतिः॥
इत्यादितर्कजालानि स्वानुभूतिर्ग्रसत्यसौ॥ २८॥

ननु भवन्मते आत्मनः स्वप्रकाशत्वात्तस्मिन्नविद्या नोपपद्यते तेजस्तिमिरयोरिव विरुद्धस्वभावत्वेन तयोः सम्बन्धानुपपत्तेरविद्याऽभावे च तत्कृतमावरणं दुर्निरूप्यंस्यात्तदभावे च तन्मूलकस्य विक्षेपस्यासम्भवः विक्षेपाभावे च ज्ञाननिरर्थस्यानर्थस्याभावात् ज्ञानवैयर्थ्यं ततस्तत्प्रतिपादकं शास्त्रमप्रमाणं स्यादित्याशंक्यैतत्सर्वं पूर्वोक्तानुभववाधितमित्याह। स्वप्रकाश इति। न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति न्यायादितिभावः॥ २८॥

स्वानुभूतावविश्वासे तर्कस्याप्यनवस्थितेः॥
कथं वा तार्किकंमन्यस्तत्त्वनिश्चयमाप्नुयात्॥ २९॥

नन्वनुभवस्योक्ततर्कविरोधेनाभासत्वान्न तेन तत्त्वनिश्चय इत्याशंक्य अनुभवप्रामाण्यानभ्युपगमे केवलतर्कस्यानिश्चायकस्य स्वेनैवाभ्युपगतत्वान्न तार्किकस्य तत्त्वनिश्चयः क्वापि स्यादित्याह। स्वानुभूताविति॥ २९॥

बुद्ध्यारोहाय तर्कश्चेदपेक्षेत तथा सति॥

स्वानुभूत्यनुसारेण तर्क्यतां मा कुतर्क्यताम् ॥ ३० ॥

नन्वनुभवः तत्त्वनिश्चायक एव तथाप्यनुभूयमानस्यार्थस्य सम्भावितत्व ज्ञानाय तर्कोऽप्यभ्युपेतव्य इत्याशङ्कामनूद्य तर्ह्यनुभवानुसारेणैव तर्को वर्णनीयो न तद्विरोधेनेत्याह । बुद्ध्यारोहायेति ॥ ३० ॥

स्वानुभूतिरविद्यायामावृतौ च प्रदर्शिता ॥
अतः कूटस्थचैतन्यमविरोधीति तर्क्यताम् ॥ ३१ ॥

कोऽत्रसावनुभवो यदनुसारेण तर्को वर्णनीय इत्याकांक्षायां पूर्वोक्तमविद्यादिगोचरमनुभवं स्मारयति । स्वानुभूतिरिति । फलितमाह । अत इति ॥ ३१ ॥

तच्चेविरोधिकेनेयमावृतिर्ह्यनुभूयताम् ॥
विवेकस्तु विरोध्यस्यास्तत्त्वज्ञानिनि दृश्यताम् ॥ ३२ ॥

तमेव तर्कमभिनीय दर्शयति । तच्चेदिति । अविद्यावरणसाधकचैतन्यस्यैव तद्विरोधित्वेऽविद्याप्रतीतिरेव न स्यादिति भावः तर्ह्यविद्यायाः को विरोधीत्यत आह । विवेक इति । विवेकः उपनिषद्विचारजन्यं ज्ञानं विवेकस्य अविद्याविरोधित्वं क्वदृष्टमित्यत आह । तत्त्वज्ञानिनीति ॥ ३२ ॥

अविद्यावृतकूटस्थे देहद्वययुता चितिः ॥
शुक्तौ रूप्यवदध्यस्ता विक्षेपाध्यास एव हि ॥ ३३ ॥

एवमविद्यावरणे दर्शयित्वा विक्षेपाध्यासमाह । अविद्येति । पूर्वोक्ताविद्यावरणवति कूटस्थे प्रत्यगात्मन्यारोपितस्थूलसूक्ष्मशरीरसहिताश्चिदाभासो विक्षेपाध्यास इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

इदमंशश्च सत्यत्वं शुक्तिगं रूप्य ईक्ष्यते ॥
स्वयं त्वं वस्तुता चैवं विक्षेपे वीक्ष्यतेऽन्यगम् ॥ ३४ ॥

अस्य विक्षेपस्याध्यासत्वसिद्धये शुक्तिरजताध्याससाम्यं दर्शयति । इदमंशश्चेति । शुक्तिकायां स्थितं पुरोदेशादिसंबंधित्वमबाध्यत्वं च यथाऽऽरोपिते रजतेऽवभासते एवं स्वयं त्वं वस्तुत्वं च कूटस्थनिष्ठमारोपिते चिदाभासेऽवभासते इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

नीलपृष्ठत्रिकोणत्वं यथाशुक्तौतिरोहितम् ॥
असंगानंदताद्येवं कूटस्थेऽपितिरोहितम् ॥ ३५ ॥

एवं सामान्यांशप्रतीतिमुभयत्र प्रदर्श्य विशेषांशाप्रतीतिसाम्यं दर्शयति। नीलेति ॥ ३५ ॥

आरोपितस्यदृष्टांते रूप्यंनाम यथा तथा ॥
कूटस्थाध्यस्त विक्षेप नामाहमिति निश्चयः ॥ ३६ ॥

साम्यान्तरं दर्शयति। आरोपितस्येति। दृष्टांते शुक्तिस्थले आरोपितपदार्थस्य रूप्यनाम रूप्यमिति नाम यथा एवं कूटस्थे कल्पितस्य चिदाभासरूपविक्षेपस्य पूर्वोक्तस्याहमिति नामेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इदमंशंस्वतः पश्यन् रूप्यमित्यभिमन्यते ॥
तथा स्वं च स्वतः पश्यन्नहमित्यभिमन्यते ॥ ३७ ॥

ननु दृष्टांते पुरोवर्तिनि शुक्तिशकले इंद्रियसन्निकर्षे जाते सति रूप्यमिदमिति तदतिरिक्तरजताभिमान उपपद्यते नैवं दार्ष्टांतिके आत्मातिरिक्तवस्त्वभिमान इत्याशंक्यात्रापि स्वप्रकाशतया चिदात्मन्यवभासमाने तदतिरिक्तोऽहमित्यभिमान उपलभ्यतेऽतोन वैषम्यमित्यभिप्रायेणाह। इदमंशमिति॥३७॥

इदंत्वरूप्यते भिन्नेस्वत्वाहंते तथेष्यताम् ॥
सामान्यं च विशेषश्चह्युभयत्रापि गम्यते ॥ ३८ ॥

ननु स्वयमहंशब्दयोरेकार्थत्वात्कथं दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोः साम्यमित्याशंक्येदंरूप्यशब्दार्थयोः स्वयमहंशब्दार्थयोश्च सामान्यविशेषरूपत्वस्योभयत्र साम्यान्नैवमित्याह। इदमिति ॥ ३८ ॥

देवदत्तः स्वयं गच्छेत्त्वं वीक्षस्व स्वयं तथा ॥
अहं स्वयं न शक्नोमीत्येवं लोके प्रयुज्यते ॥ ३९ ॥

स्वयंशब्दार्थस्य सामान्यरूपत्वं स्पष्टीकर्तुं लौकिकं प्रयोगं तावद्दर्शयति। देवदत्त इति ॥ ३९ ॥

इदं रूप्यमिदं वस्त्रमिति यद्वदिदं तथा ॥

असौत्वमह मित्येषु स्वयमित्य भिमन्यते ॥ ४०

भवत्वेवं लोके प्रयोगः कथमेतावता स्वयंशब्दार्थस्य सामान्यरूपत्वमि त्याशंक्येदंशब्दार्थवदित्याह । इदंरूप्यमिति । यथारूप्यवस्त्रादौ सर्वत्रेदंश ब्दस्य प्रयुज्यमानत्वात्तदर्थस्य सामान्यरूपत्वं तथा असौत्वमहमित्यादौ सर्वत्र स्वयंशब्दप्रयोगात्तदर्थस्यापि सामान्यरूपत्वमवगम्यते इत्यर्थः ॥ ४० ॥

अहं त्वाद्भिद्यतां स्वत्वं कूटस्थे तेन किं तव ॥
स्वयंशब्दार्थ एवैष कूटस्थ इति मे भवेत् ॥ ४१

भवतु स्वयमहंशब्दयोर्लोके भेद एतावता कूटस्थात्मनि किमायातमि पृच्छति । अहंत्वादिति । सामान्यरूपः स्वयंशब्दार्थः एव कूटस्थ इतीदमा तमित्याह स्वयंशब्दार्थ इति ॥ ४१ ॥

अन्यत्ववारकं स्वत्वमिति चेदन्यवारणम् ॥
कूटस्थस्यात्मतां वक्तुरिष्टमेव हितद्भवेत् ॥ ४२

ननु स्वत्वरूपो धर्मोऽन्यत्वं निवारयति न कूटस्थत्वं वोधयतीति शंकते अन्यत्ववारकमिति स्वयंशब्दार्थस्य कूटस्थस्यैवात्मत्वात्स्वत्वेनान्यवारण ष्टमेवेति परिहरति अन्यवारणं । कूटस्थस्येति ॥ ४२ ॥

स्वयमात्मेति पर्यायौ तेन लोके तयोःसह ॥
प्रयोगो नास्त्यतःस्वत्व मात्मत्वं चान्यवारकम् ॥ ४३

ननु स्वयमात्मशब्दयोर्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः गवाश्वादिशब्दयोरिवै र्थत्वाभावात्कथंस्वयंशब्दार्थस्य कूटस्थस्यात्मत्वमित्याशंक्य हस्तकरादि ब्दवदेकार्थत्वोपपत्तेर्मैवमितिपरिहरति । स्वयमात्मेतीति । पर्यायत्वे सहप्र गाभावं हेतुमाह । तेन लोक इति । फलितमाह । अतः स्वत्वमिति ॥ ४३

घटः स्वयं न जानातीत्येवं स्वत्वं घटादिषु ॥
अचेतनेषुदृष्टं चेत् दृश्यता मात्मसत्त्वतः ॥ ४४ ॥

ननु घटादिष्वचेतनेष्वपि स्वयंशब्दस्य प्रयोगदर्शनात्स्वयंत्वात्मत्व रेकत्वं न घटते इति शंकते । घट इति । घटादिष्वपि स्फुरणरूपेणात्मचैतन्

स्य सत्त्वात्तेष्वपि स्वयंशब्दप्रयोगो न विरुध्यते इत्याह। दृश्यतामिति॥४४॥

चेतनाचेतनभिदा कूटस्थात्मकृता नहि॥
किंतु बुद्धिकृताभास कृतै वेत्यवगम्यताम्॥ ४५॥

ननु घटादिष्वप्यात्मचैतन्यस्य सत्त्वे चेतनाचेतनविभागो निर्निमित्तकः स्यादित्याशंक्य चेतनाचेतनविभागस्य चिदाभाससत्त्वासत्त्वलक्षणकारण सद्भावान्मैवमिति परिहरति। चेतनेति॥ ४५॥

यथा चेतन आभासः कूटस्थे भ्रांति कल्पितः॥
अचेतनो घटादिश्च तथा तत्रैव कल्पितः॥ ४६॥

ननु चेतनाचेतनविभागस्य चिदाभाससत्त्वासत्त्वप्रयुक्तत्वाभ्युपगमे अचेतनेष्वात्मसत्त्वाभ्युपगमो निष्प्रयोजनः स्यादित्याशंक्य चेतनाचेतनविभागहेतु त्वेन कूटस्थस्यानभ्युपगम्यत्वेऽप्यचेतनकल्पनाधिष्ठानत्वेन कूटस्थोऽभ्युपगंतव्य इत्यभिप्रायेण घटादेस्तत्र कल्पितत्वं सदृष्टांतमाह। यथाचेतन इति॥ ४६॥

तत्तेदंते अपि स्वत्वमिव त्वमहमादिषु॥
सर्वत्रानुगते तेन तयोरप्यात्मतेति चेत्॥ ४७॥

स्वत्वात्मत्वयोरेकत्वेऽतिप्रसंगं शंकते। तत्तेदंते अपीति। त्वमहमादिषु सर्वत्रानुगतस्य स्वत्वस्येव सर्वत्रानुगतयोस्तत्तेदंतयोरप्यात्मस्वरूपता किं न स्यादितिभावः॥ ४७॥

ते आत्मत्वेऽप्यनुगते तत्तेदंते ततस्तयोः॥
आत्मत्वं नैव संभाव्यं सम्यक्त्वादेर्यथा तथा॥ ४८॥

तत्तेदंतयोरात्मत्वाधिकवृत्तित्वादात्मत्वं न संभवतीत्याह। ते आत्मत्वेपीति। तत्तेदंतेस्वत्वमिव यद्यपि त्वमहमादिषु अनुगते तथापि तेष्वनुवर्तमाने आत्मत्वेऽप्यनुगते तदात्मत्वमिदमात्मत्वमित्यादि व्यवहारसंभवादतस्तयोरात्मत्वाधिकवृत्तित्वादात्मस्वरूपता न संभाव्यते। तत्रदृष्टां तः सम्यक्त्वादे

रिति । आत्मत्वं सम्यगात्मत्वमसम्यगितिव्यवहारवशादात्मत्वेऽप्यनुवर्तमा-
नयोः सम्यक्त्वासम्यक्त्वयोरिवेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तत्तेदंते स्वतान्यत्वे त्वंताहंते परस्परम् ॥
प्रतिद्वंद्वितया लोके प्रसिद्धे नास्ति संशयः ॥ ४९ ॥

एवं प्रासंगिकं परिसमाप्य फलितदर्शनाय लोकव्यवहारसिद्धमर्थमनुव-
दति । तत्तेदंते इति तत्ताप्रतियोगित्वमिदंतायास्तदिदमिति स्वत्वप्रतियोगि-
त्वमन्यत्वस्यस्त्वयमन्य इति त्वंताप्रतियोगित्वमहंतायास्त्वमहामिति लोके प्र-
तिद्वंद्वित्वेन प्रयोगदर्शनात् प्रसिद्धमिति भावः ॥४९ ॥

अन्यतायाः प्रतिद्वंद्वी स्वयं कूटस्थ इष्यताम् ॥
त्वंतायाः प्रतियोग्येषोऽहमित्यात्मनि कल्पितः ॥ ५० ॥

भवत्वेवं लोके प्रकृते किमायातमित्यत आह । अन्यताया इति । अन्य-
त्वप्रतियोगीस्वयंशब्दार्थः त्वंताप्रतियोग्यहंशब्दार्थश्चिदाभासः कूटस्थे क-
ल्पित इत्यर्थः ॥ ५० ॥

अहंता स्वत्वयोर्भेदे रूप्यतेदंतयोरिव ॥
स्पष्टेऽपि मोहमापन्ना एकत्वं पतिपेदिरे ॥ ५१ ॥

ननूक्तप्रकारेण जीवकूटस्थयोर्भेदे सत्यपि सर्वे इत्थं किमिति न जानं-
त्याशंक्याह । अहंतेति । बुद्धिसाक्षिणः कूटस्थस्य बुद्ध्या प्रत्यक्षीकर्तुमश-
क्यत्वादहमिति प्रतिभासमानयोः जीवकूटस्थयोर्भ्रांत्येकत्वं प्रतिपन्ना इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

तादात्म्याध्यास एवात्र पूर्वोक्ताविद्यया कृतः ॥
अविद्यायां निवृत्तायां तत्कार्यं विनिवर्तते ॥ ५२ ॥

नन्वस्य जीवकूटस्थयोरेकत्वभ्रमस्य किं कारणमित्यपेक्षायामाह । ता-
दात्म्येति । अत्रास्मिन् ग्रंथे अनादिरविवेकोऽयमित्यत्रोक्तयाऽविद्यये-
यतोऽविद्याकार्यत्वमस्यातोऽविद्यानिवर्तकज्ञानेनैव तन्निवृत्तिरित्याह अवि-
द्यायामिति ॥ ५२ ॥

अविद्यावृति तादात्म्ये विद्ययैव विनश्यतः ॥

विक्षेपस्य स्वरूपं तु प्रारब्धक्षयमीक्षते ॥ ५३ ॥

नन्वध्यासस्याविद्याकार्यत्वात्तन्निवृत्त्या निवृत्तिरित्येतदनुपपन्नं ब्रह्मात्मैकत्वविद्यायामुत्पन्नायामप्यविद्याकार्यस्य देहादेरुपलभ्यमानत्वादित्यत आह। अविद्यावृतीति अविद्यैककारणयोरावृतितादात्म्ययोर्विद्ययैव विनिवृत्तिः कर्मसहिताविद्याजन्यस्य तुविक्षेपस्वरूपस्य कर्मावसानपर्यंतमवस्थानमित्यविरोध इति भावः ॥ ५३ ॥

उपादाने विनष्टेऽपि क्षणं कार्यं प्रतीक्षते ॥
इत्याहुस्तार्किकास्तद्वदस्माकं किन्न संभवेत् ॥ ५४ ॥

ननु प्रारब्धकर्मणो निमित्तमात्रत्वात्तत्सद्भावमात्रेणोपादानेविनष्टेऽपि कथंकार्यानुवृत्तिरित्याशंक्य शास्त्रांतरसिद्धदृष्टांतेन तदनुवृत्तिं संभावयति। उपादान इति ॥ ५४ ॥

तंतूनां दिनसंख्यानां तैस्तादृक् क्षणईरितः ॥
भ्रमस्यासंख्यकल्पस्य योग्यःक्षणइहेष्यताम् ॥ ५५ ॥

ननु तार्किकैः कार्यस्य क्षणमात्रमवस्थानमंगीकृतं न चिरकालमित्याशंक्याह। तंतूनामिति। संसारस्यानादिकालमारभ्यानुवृत्तत्वात्तत्संस्कारवशेन कुलालचक्रभ्रमवच्चिरकालानुवृत्तिर्न विरुध्यते इति भावः ॥ ५५ ॥

विनाक्षोदक्षमंमानं तैर्वृथापरिकल्प्यते ॥
श्रुतियुक्त्यनुभूतिभ्यो वदतांकिन्नुदुःशकम् ॥ ५६ ॥

ननु तार्किकैर्यथा युक्तमभिहितं तद्वद्भवताऽपीत्याशंक्य स्वोक्तौ ततो वैषम्यं दर्शयति। विनेति। क्षोदक्षमं विचारसहं मानं विना प्रमाणमंतरेणेत्यर्थः 'तस्य तावदेवचिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये, इति श्रुतिः। चक्रभ्रमादिदृष्टांतो युक्तिः। अनुभूतिर्विद्वदनुभवः। एतेभ्यः प्रमाणेभ्यः किं वक्तुमशक्यमित्यभिप्रायः ॥ ५६ ॥

आस्तांदुस्तार्किकैःसाकंविवादःप्रकृतंब्रुवे ॥
स्वाहमोः सिद्धमेकत्वं कूटस्थपरिणामिनोः ॥ ५७ ॥

प्रकृतमनुसरति आस्तामिति। स्वयमहंशब्दार्थयोः। कूटस्थपरिणामिनो रेकत्वं भ्रांत्या सिद्धम् ॥ ५७ ॥

भ्राम्यंते पंडितंमन्याः सर्वे लौकिकतौर्थिकाः ॥
अनादृत्य श्रुतिं मौर्ख्यात्केवलां युक्तिमाश्रिताः ॥ ५८ ॥

ननु कूटस्थजीवयोरेकत्वं भ्रांतिसिद्धं चेदिदं भ्रांतमिति केऽपि कुतो न जानंतिइत्याशंक्य श्रुतितात्पर्यपर्यालोचनशून्यत्वादित्याह भ्राम्यंत इति ५८

पूर्वापरपरामर्श विकलास्तत्रकेचन ॥
वाक्याभासान् स्वस्वपक्षे योजयंत्यप्यलज्जया ॥ ५९ ॥

ननु श्रुत्यर्थप्रवक्तारोऽपि केचिदित्थं कुतो न जानंतीत्याशंक्य तेषां सा कल्येश्रुत्यर्थपर्यालोचनाभावादित्याह। पूर्वापरेति ॥ ५९ ॥

कूटस्थादिशरीरांत संघातस्यात्मतांजगुः ॥
लोकायताः पामराश्च प्रत्यक्षा भासमाश्रिताः ॥ ६० ॥

तत्र तावत्प्रत्यक्षैकप्रमाणाभ्युपगमेनातिस्थूलत्वाल्लोकायतादिपक्षं प्रथम तोऽनुभापनेकूटस्थादीति । प्रत्यक्षसिद्धत्वेन देहादेरात्मत्वं पारमार्थिकं स्यादित्याशंक्योक्तं प्रत्यतक्षाभासमिति ॥ ६० ॥

श्रौतीकर्तुं स्वपक्षंते कोशमन्नमयंतथा ॥
विरोचनस्य सिद्धांतं प्रमाणं प्रतिजज्ञिरे ॥ ६१ ॥

ते प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनोऽपि परव्यामोहनाय स्वमतं श्रुतिसिद्धमिति दर्शयितुंवाक्यमप्युदाहरंतीत्याह। श्रौतीकर्तुमिति। कोशमन्नमयमितिशब्देन अन्नमयकोशप्रतिपादकं "स व एष पुरुषोऽन्नरसमय" इत्यादिवाक्यं लक्ष्यते। विरोचनस्य सिद्धांतमिति तत्सिद्धांतप्रतिपादक "आत्मैव देहमय" इत्यादिवाक्यं लक्ष्यते एतद्वाक्यद्वयं प्रमाणत्वेन प्रतिजानंत एव नतूपपादयितुं क्षमाः प्रकरणविरोधादिति भावः ॥ ६१ ॥

जीवात्मनिर्गमेदेह मरणस्यात्र दर्शनात् ॥
देहातिरिक्तएवात्मेत्याहुर्लोकायताः परे ॥ ६२ ॥

अस्मिन् मते दोषदर्शनपुरःसरं मतांतरमुत्थापयति जीवात्मेति ॥ ६२॥

प्रत्यक्षत्वेनाभिमताहं धीर्देहातिरे किणम् ॥
गमयेदिन्द्रियात्मानं वच्मीत्यादि प्रयोगतः ॥ ६३ ॥

कीदृशो देहातिरिक्त आत्मा केन वा प्रमाणेनावगम्यते इत्याशंकायामाह। प्रत्यक्षत्वेनेति। अहं वच्मि अहं पश्यामीत्यादिप्रयोगदर्शनात् देहातिरिक्ताहंबुद्धिगम्यानींद्रियाण्यात्मेत्यर्थः॥ ६३ ॥

वागादीनामिन्द्रियाणां कलहः श्रुतिषु श्रुतः ॥
तेन चैतन्यमेतेषामात्मत्वं तत एवहि ॥ ६४ ॥

नन्विंद्रियाणामचेतनानां कथमात्मत्वमित्याशंक्य श्रुतिष्विंद्रियसंवादश्रवणादचेतनत्वमसिद्धमित्याह। वागादीनामिति। चेतनत्वस्यैवात्मलक्षणत्वात् चेतनानामिंद्रियाणां आत्मत्वमुचितमित्याह। आत्मत्वमिति॥ ६४ ॥

हैरण्यगर्भाःप्राणात्म वादिनस्त्वेवमूचिरे ॥
चक्षुराद्यक्षलोपेऽपि प्राणसत्त्वे तु जीवति ॥ ६५ ॥

मतांतरमुत्थापयितुं। हैरण्यगर्भा इति ॥ ६५ ॥

प्राणो जागर्ति सुप्तेऽपि प्राणश्रैष्ठ्यादिकं श्रुतम् ॥
कोशःप्राणमयः सम्यग्विस्तरेण प्रपंचितः ॥ ६६ ॥

प्राणस्यात्मत्वे श्रौतलिंगानीति दर्शयति। प्राण इति। प्राणादय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रतीत्यादिना प्राणजागरणं श्रूयते 'तत्प्राणे प्रपन्न उदतिष्ठत् तदुक्थमभवत्तदेतदुक्थमिति' प्राणस्य श्रैष्ठ्यादिकं श्रूयते 'अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय' इत्यादिनाप्राणमयः कोशः प्रपंचितः आदिशब्देन प्राणसंवादप्रवेशादिकं ग्राह्यम् ॥ ६६ ॥

मन आत्मेति मन्यन्त उपासनपरा जनाः ॥
प्राणस्याभोक्तृता स्पष्टा भोक्तृत्वं मनसस्ततः ॥ ६७ ॥

प्राणादप्यांतरस्य मनसः आत्मत्ववादिनो मतं दर्शयति। मनआत्मेतीति। प्राणस्यानात्मत्वे युक्तिमाह। प्राणस्येति ॥ ६७ ॥

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ॥
श्रुतो मनोमयः कोशस्तेनात्मेतीरितं मनः ॥ ६८ ॥

मनसः आत्मत्वे युक्तिप्रतिपादिकां श्रुतिमाह । मन एवेति । 'तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयादन्योऽन्तर आत्मा मनोमय' इति श्रुत्यंतरं दर्शयति । श्रुत इति । फलितमाह । तेनेति ॥ ६८ ॥

विज्ञानमात्मेति पर आहुः क्षणिकवादिनः ॥
यतो विज्ञानमूलत्वं मनसो गम्यते स्फुटम् ॥ ६९ ॥

मनसोऽप्यांतरस्य विज्ञानस्य आत्मत्ववादिनो बौद्धस्य मतं दर्शयति । विज्ञानमिति विज्ञानस्यांतरत्वे युक्तिमाह । य इति ॥ ६९ ॥

अहंवृत्तिरिदंवृत्तिरित्यन्तःकरणं द्विधा ॥
विज्ञानं स्यादहं वृत्तिरिदंवृत्तिर्मनो भवेत् ॥ ७० ॥

विज्ञानमनःशब्दवाच्यस्यांतःकरणस्यैकत्वात् कथं मनोविज्ञानयोः कार्यकारणभाव इत्याशंक्य तमुपपादयितुं तयोर्भेदं तावद्दर्शयति । अहंवृत्तिरिति ॥ ७० ॥

अहं प्रत्ययवीजत्वमिदंवृत्तेरिति स्फुटम् ॥
अविदित्वा स्वमात्मानं वाह्यंवेत्ति न तु क्वचित् ॥ ७१ ॥

तयोः कार्यकारणभावमाह । अहंप्रत्ययवीजत्वमिति । तदेवोपपादयति अविदित्वेति अहंवृत्त्युदयाभावे इदंवृत्त्यनुदयादनयोः कार्यकारणभाव इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

क्षणेक्षणे जन्मनाशावहंवृत्तेर्मितौ यतः ॥
विज्ञानं क्षणिकं तेन स्वप्रकाशं स्वतोमितेः ॥ ७२ ॥

तस्य विज्ञानस्य क्षणिकत्वेऽनुभवं प्रमाणयति । क्षणे इति । क्षणिकत्वमुपपाद्यस्वप्रकाशत्वमुपपादयति । स्वप्रकाशमिति स्वेनैव प्रमितत्वादित्यर्थः ॥ ७२ ॥

विज्ञानमयकोशोऽयं जीव इत्यागमा जगुः ॥

सर्वसंसार एतस्य जन्मनाशसुखादिकः ॥ ७३ ॥

विज्ञानस्यात्मत्वे आगमः प्रमाणमित्याह। विज्ञानमयेति। 'तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः विज्ञानं यज्ञं तनुत' इत्यादि वाक्यं विज्ञानस्यात्मत्वप्रतिपादकमिति भावः ॥ ७३ ॥

विज्ञानं क्षणिकं नात्मा विद्युदभ्रनिमेषवत् ॥
अन्यस्यानुपलब्धत्वाच्छून्यं माध्यमिका जगुः ॥ ७४ ॥

बौद्धावांतरभेदस्य शून्यवादिनो मतं दर्शयति विज्ञानमिति ॥ ७४ ॥

असदेवेदमित्यादाविदमेव श्रुतं ततः ॥
ज्ञानज्ञेयात्मकं सर्वं जगद्भ्रान्ति प्रकल्पितम् ॥ ७५ ॥

तत्र श्रुतिमाह। असदेवेदमितीति। शून्यस्यैव तद्रूपत्वे प्रतीयमानस्य गतः कागतिरित्यत आह। ज्ञानेति ॥ ७५ ॥

निरधिष्ठानविभ्रान्ते रभावादात्मनोऽस्तिता ॥
शून्यस्यापि ससाक्षित्वादन्यथा नोक्तिरस्यते ॥ ७६ ॥

तदेतन्मतं दूषयति। निरधिष्ठानेति। निःस्वरूपस्य शून्यस्याधिष्ठानत्वा गान्निरधिष्ठानस्य भ्रमस्यानुपपत्तेर्जगत्कल्पनाधिष्ठानस्यात्मनः सत्ताऽभ्यु तव्या। किंच शून्यवादिनोऽपि शून्यसाक्षित्वेनावश्यमात्माऽभ्युपगंत । अन्यथा तस्यानभ्युपगमे अस्यशून्यस्योक्तिः शून्यमित्यभिधानं ते दस्य तव मते न सिध्येदिति भावः ॥ ७६ ॥

अन्योविज्ञानमयत आनन्दमय आन्तरः ॥
अस्तीत्येवोपलब्धव्य इतिवैदिकदर्शनम् ॥ ७७ ॥

कस्तर्ह्यात्मेत्यत आह। अन्य इति। 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयाद तरआत्माऽऽनंदमयः अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेनेति' च श्रुतिस दानंदमयआत्माऽभ्युपगंतव्यइति वैदिकदर्शनं वैदिकसिद्धांतः॥७७॥

अणुर्महान्मध्यमोवेत्येवं तत्रापि वादिनः ॥
बहुधा विवदन्तेहि श्रुतियुक्तिसमाश्रयात् ॥ ७८ ॥

एवमात्मस्वरूपे विप्रतिपत्तिं प्रदर्श्य तत्परिमाणविशेषेऽपि वादिविप्रतिपत्तिं दर्शयति । अणुरिति ॥ ७८ ॥

अणुंवदन्त्यान्तरालाः सूक्ष्मनाडी प्रचारतः ॥
रोम्णःसहस्रभागेन तुल्यासु प्रचरत्ययम् ॥ ७९

अत्राणुत्ववादिनस्तावद्दर्शयति । अणुमिति । अणुत्वाभिधाने हेतुमाह । सूक्ष्मेति । तदुपपादयति । रोम्ण इति । नाडीष्विति शेषः । सूक्ष्मनाडीषु संचारोऽणुत्वमंतरेण न घटते इत्यभिप्रायः ॥ ७९ ॥

अणोरणीयानेषोऽणुः सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं त्विति ॥
अणुत्वमाहुः श्रुतयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८०

अणुत्वे किं प्रमाणमित्यत आह । अणोरिति । 'अणोरणीयान्महतो महीयान् एषोऽणुरात्माचेतसा वेदितव्यः' 'सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्य' मित्यादि श्रुतयइत्यर्थः ॥ ८० ॥

वालाग्रशत भागस्य शतधा कल्पितस्यच ॥
भागोजीवः सविज्ञेय इति चाहापराश्रुतिः ॥ ८१

श्रुत्यंतरमुदाहरति । वालाग्रेति ॥ ८१ ॥

दिगम्बरा मध्यमत्वमाहुरापाद मस्तकम् ॥
चैतन्यव्याप्ति संदृष्टे रानखाग्र श्रुतेरपि ॥ ८२

मध्यमपरिमाणवादिनो मतं दर्शयति । दिगंबरा इति । तत्रोपपत्तिमाह । आपादेति । 'स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य' इति श्रुतिरप्यत्र प्रमाणमित्याह । आनखाग्रेति ॥ ८२ ॥

सूक्ष्मनाडी प्रचारस्तु सूक्ष्मैरवयवैर्भवेत् ॥
स्थूलदेहस्य हस्ताभ्यां कंचुक प्रतिमोकवत् ॥ ८

ननु मध्यमपरिमाणत्वे श्रुतिसिद्धो नाडीप्रचारो न घटते इत्याशंक्याह । सूक्ष्मनाडीति । यथा देहावयवयोर्हस्तयोः कंचुकप्रवेशेन देहस्य कंचु

स्तद्दा सावयवानां सूक्ष्माणां नाडीषु प्रचारेणात्मनोऽपि प्रचार उपचर्यते इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

न्यूनाधिकशरीरेषु प्रवेशोऽपि गमागमैः ॥
आत्मांशानां भवेत्तेन मध्यमत्वं विनिश्चितम् ॥ ८४ ॥

नन्वात्मनो नियतमध्यमपरिमाणत्वे कर्मवशान्न्यूनाधिकशरीरप्रवेशो न घटते इत्याशंक्यावयवागमापायाभ्यामात्मनो नियतमध्यमपरिमाणत्वादेहवद्भयं न विरुध्यतेइत्याह। न्यूनाधिकेति। फलितमाह। तेनेति ॥ ८४ ॥

सांशस्य घटवन्नाशो भवत्येव तथासति ॥
कृतनाशा कृताभ्यागमयोः को वारको भवेत् ॥ ८५ ॥

आत्मनः सावयवत्वे घटादिवदनित्यत्वप्रसंगेनैतत् दूषयति सांशस्येति। भवतु कोदोषस्तत्राह। तथासतीति। कृतयोः पुण्यपापयोर्भोगमंतरेण नाशः अकृतयोरकस्मात्फलदातृत्वमकृताभ्यागमः एतद्दोषद्वयमात्मनोऽनित्यत्वाभ्युपगमे भवेदिति भावः ॥ ८५ ॥

तस्मादात्मा महानेव नैवाणुर्नापि मध्यमः ॥
आकाशवत्सर्वगतो निरंशः श्रुतिसम्मतः ॥ ८६ ॥

अतः परिशेषादात्मनो विभुत्वं सिद्धमित्याह। तस्मादिति। तत्र प्रमाणमाह। आकाशवदिति। 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' 'निष्कलंनिष्क्रियमि' त्याद्यागमः प्रमाणमित्यर्थः ॥ ८६ ॥

इत्युक्त्वा तद्विशेषेतु बहुधा कलहं ययुः ॥
अचिद्रूपोऽथ चिद्रूपश्चिदचिद्रूप इत्यपि ॥ ८७ ॥

एवमात्मनो विभुत्वं प्रसाध्य तस्य चिद्रूपत्वं निश्चेतुं तावद्वादिविप्रतिपत्तिं दर्शयति। इत्युक्तेति ॥ ८७ ॥

प्राभाकरास्तार्किकाश्च प्राहुरस्याचिदात्मताम् ॥
आकाशवद्द्रव्यमात्मा शब्दवत्तद्गुणश्चितिः ॥ ८८ ॥

अचिद्रूपत्ववादिनो मतं दर्शयति। प्राभाकरा इति। तत्प्रक्रियामनुभा

षते । आकाशवद्द्रव्यमिति । आत्मा द्रव्यं भवितुमर्हति गुणवत्त्वादाका
वदिति अनुमानं सूचितं । आत्मनः पृथिव्यादिभ्यो भेदसाधकं विशेषगु
दर्शयति । शब्दवदिति आत्मा पृथिव्यादिभ्यो भिद्यते ज्ञानगुणत्वात् य
थिव्यादिभ्यो न भिद्यते तत् ज्ञानगुणकमपि न भवति यथा पृथिव्यादी
नुमानं द्रष्टव्यम् ॥ ८८ ॥

इच्छाद्वेष प्रयत्नाश्च धर्माधर्मौ सुखासुखे ॥
तत्संस्काराश्च तस्यैते गुणाश्चिचति वर्दारिताः ॥ ८९

तस्यैव विशेषगुणांतराण्याह । इच्छेति । तत्संस्काराः भावनाः ॥ ८६

आत्मनोमनसायोगे स्वादृष्टवशतो गुणाः ॥
जायन्तेऽथ प्रलीयन्ते सुषुप्ते दृष्टसंक्षयात् ॥ ९०

एषां गुणानामुत्पत्तिविनाशकारणमाह । आत्मन इति । स्वादृष्टव
आत्मनोमनसा योग इत्यन्वयः ॥ ९० ॥

चितिमत्वाच्चेतिनोऽयमिच्छाद्वेषप्रयत्नवान् ॥
स्याद्धर्माधर्मयोः कर्त्ता भोक्ता दुःखादिमत्त्वतः ॥ ९१

आत्मनोऽचिद्रूपत्वे कथं चेतनत्वाभ्युपगम इत्याशंक्य चितिमत्त्वा
त्याह । चितिमत्त्वादिति । आत्मनश्चेतनत्वे हेत्वंतरमाह । इच्छेति । त
श्वराद्वैलक्षण्यमाह । स्यादिति ॥ ६१ ॥

यथाऽत्र कर्मवशतः कादाचित्कं सुखादिकम् ॥
तथा लोकान्तरे देहे कर्मणेच्छादि जन्यते ॥ ९२

नन्वात्मनो विभुत्वे लोकांतरगमनादिकं कथं घटेतेत्याशंक्यास्मिन्
कर्मवशादिच्छाद्युत्पत्तौ सत्यामत्रात्मनोऽत्रस्थानादिव्यवहार इव कर्मव
लोकांतरे देहांतरोत्पत्तौ तदवच्छिन्नात्मप्रदेशे सुखाद्युत्पत्तिवशात्तत्रात्म
गमनादिकव्यवहार इत्यौपचारिकमात्मनो गमनादिकमित्यभिप्रेत्याह
थात्र कर्मवशत इति ॥ ६२ ॥

एवंचसर्वगस्यापि सम्भवेतां गमागमौ ॥

कर्मकाण्डः समग्रोऽत्र प्रमाणमिति तेऽवदन् ॥ ६३ ॥

एवमिति। आत्मनः कर्तृत्वादिधर्मवत्त्वे किं प्रमाणमित्यत आह। कर्मकांडइति ॥ ६३ ॥

आनन्दमयकोशोयः सुषुप्तौ परिशिष्यते ॥
अस्पष्ट चित्स आत्मैषां पूर्वकोशोऽस्यते गुणाः ॥ ६४ ॥

नन्वन्यो विज्ञानमयात् आनंदमय आंतर इत्यात्रानंदमयस्यात्मत्वमुक्तमिदानीमिच्छादिमान् अन्यः प्रतिपाद्यतेऽतः पूर्वोत्तरविरोध इत्याशंक्याह। आनंदमयेति। सुषुप्तावस्पष्टचिद्य आनंदमयकोशः परिशिष्यते स पूर्वकोशः श्रौतेषु पंचकोशेषु प्रथम एषां प्राभाकरादीनामात्मा ध्यस्यात्मनस्ते पूर्वोक्ताः ज्ञानानंदादयो गुणाइत्यर्थः ॥ ६४ ॥

गूढं चैतन्यमुत्प्रेक्ष्य जडबोध स्वरूपताम् ॥
आत्मनोब्रुवते भाट्टाश्चिदुत्प्रेक्षोत्थितस्मृतेः॥ ६५ ॥

अस्यैवात्मनश्चिदचिद्रूपत्वं भाट्टा वर्णयंतीत्याह। गूढमिति। भाट्टा आत्मनो गूढमस्पष्टं चैतन्यमुत्प्रेक्ष्य ऊहित्वा चिज्जडोभयात्मकतां वर्णयंति। चैतन्योत्प्रेक्षायां कारणमाह। चिदुत्प्रेक्षेति। उत्थितस्मृतेश्चिदुत्प्रेक्षा भवतीति योजना सुप्तेरुत्थितस्य जायमानात्स्मरणात्सौषुप्तचैतन्यस्योत्प्रेक्षा भवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

जडोभूत्वा तदाऽस्वाप्समिति जाड्य स्मृतिस्तदा ॥
विनाजाड्यानुभूतिं न कथंचिदुपपद्यते ॥ ९६ ॥

चिदुत्प्रेक्षाप्रकारमेव स्पष्टयति। जडोभूत्वेति। तदा सुषुप्तिकाले जडो भूत्वाऽस्वाप्समित्येवंरूपा जाड्यस्मृतिरुत्थितस्य पुरुषस्य जायमाना सुषुप्तिकालीनजाड्यानुभवमंतरेण अनुपपद्यमाना तदानींतनजाड्यानुभवं कल्पयतीति भावः ॥ ६६ ॥

द्रष्टुर्दृष्टेरलोपश्च श्रुतःसुप्तौ ततस्त्वयम् ॥
अप्रकाश प्रकाशाभ्यामात्माखद्योत वद्युतः ॥ ९७ ॥

सुषुप्तौ चैतन्यलोपाभावे प्रमाणमाह । द्रष्टुरिति । नहि द्रष्टुः दृष्टेर्विपरि लोपोविद्यते अविनाशित्वादिति श्रुतौ द्रष्टुरात्मनः स्वरूपभूतायाः दृष्टेर्लो पो न विद्यते विनाशरहितस्वभावत्वात् । अन्यथा लोपवादिनोऽपि निःसा क्षिकस्य वक्तुमशक्यत्वात्सुषुप्तौ चैतन्यलोपाभावः श्रूयते ततोऽपि कारणाद यमात्मा खद्योतवदस्फुरणस्फुरणाभ्यां युक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

निरंशस्योभयात्मत्वं न कथंचिद् घटिष्यते ॥
तेन चिद्रूप एवात्मेत्याहुः सांख्य विवेकिनः ॥ ९८ ॥

अस्मिन् भाट्टमते दूषणाभिधानपुरः सरं सांख्यमतमुत्थापयति । निरंश स्येति ॥ ६८ ॥

जाड्यांशः प्रकृते रूपं विकारि त्रिगुणं च तत् ॥
चितो भोगापवर्गार्थं प्रकृतिःसा प्रवर्त्तते ॥ ६६ ॥

जाड्यस्मृतेस्तर्हि का गतिरित्याशंक्याह । जाड्यांश इति । तत् प्रकृति रूपं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं प्रकृतिकल्पनायां प्रयोजनमाह । चित इति चितः पुरुषस्येतियावत् ॥ ६६ ॥

असंगायाश्चितेर्बन्ध मोक्षौ भेदाग्रहान्मतौ ॥
बन्धमुक्ति व्यवस्थार्थं पूर्वेषामिव चिद्भिदा ॥१००॥

ननु चितोऽसंगत्वेन प्रकृतिपुरुषयोरत्यंतविविक्तत्वात् प्रकृतिप्रवृत्त्या क पुरुषस्यभोगापवर्गावित्याशंक्य तयोर्विवेकस्याग्रहणात्पुरुषे भोगापवर्गौ व वह्नियेते इत्याह । असंगाया इति । तार्किकादिभिरिव सांख्यैरात्माभेदोऽ क्रियते इत्याह । बन्धमुक्तीति ॥ १०० ॥

महतः परमव्यक्तमिति प्रकृतिरुच्यते ॥
श्रुतावसंगता तद्वदसंगोहीत्यतः स्फुटा ॥ १ ॥

प्रकृतिसद्भावे पुरुषस्यासंगत्वे च श्रुतिमुदाहरति । महत इति ॥ १ ॥

चित्सन्निधौ प्रवृत्तायाःप्रकृतेर्हि नियामकम् ॥
ईश्वरं ब्रुवतेयोगाःस जीवेभ्यःपरः श्रुतः ॥ २ ॥

एवं जीवविषयां वादिविप्रतिपत्तिं प्रदर्श्येश्वरविषयां तां प्रदर्शयितुं ईश्वर रूपं तावत्स्थापयति। चित्संनिधाविति। ननु प्रकृतिपुरुषातिरिक्तेश्वरकल्पन मप्रमाणमित्याशंक्याह। सर्जीवेभ्य इति॥ २॥

प्रधानक्षेत्रज्ञ पतिर्गुणेश इतिहि श्रुतिः॥
आरण्यकेऽसंभ्रमेण ह्यंतर्याम्युपपादितः॥ ३॥

तामेवेश्वरसद्भावप्रतिपादिकां श्रुतिं पठति। प्रधानेति। प्रधानं गुणसा म्यावस्थारूपंक्षेत्रज्ञा जीवास्तेषां पतिः। गुणाः सत्त्वादयस्तेषामीशो निया मक इत्यर्थः। न केवलमियमेव श्रुतिरीश्वरप्रतिपादिका अंतर्यामिब्राह्मण मपीत्याह। आरण्यक इति॥ ३॥

अत्रापि कलहायंते वादिनः स्वस्वयुक्तिभिः॥
वाक्यान्यपि यथाप्रज्ञं दाढ्यायोदाहरंतिहि॥ ४॥

तामेव वादिविप्रतिपत्तिं प्रतिजानीते। अत्राऽपीति। प्रज्ञामनतिक्रम्य यथाप्रज्ञम्॥ ४॥

क्लेशकर्मविपाकैस्तदाशयैरप्यसंयुतः॥
पुंविशेषोभवेदीशो जीववत्सोऽप्यसंगचित्॥ ५॥

इदानीं पतंजलिनोक्तमीश्वरप्रतिपादकं क्लेशकर्मविपाकैस्तदाशयैरपरा मृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर इत्येतत्सूत्रमर्थतः पठति। क्लेशेति। क्लेशा अविद्या दयः पंच कर्माणिकर्माशुक्लकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषामिति। सूत्रितानि सति मूले तद्विपाका जात्यायुर्भोगा इत्युक्ताः कर्मविपाकाः फलविशेषास्त दाशयास्तेषां संस्कारास्तैः क्लेशादिभिरसंस्पृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरो भवति सोऽपि जीववदसंगश्चिद्रूपश्चेत्यर्थः॥ ५॥

तथापि पुंविशेषत्वाद्घटऽतेऽस्य नियंतृता॥
अव्यवस्थौ बंधमोक्षा वापतेतामिहान्यथा॥ ६॥

नन्वसंगचिद्रूपत्वे कथं नियंतृत्वमित्यत आह तथाऽपीति। ईश्वरस्य नियंतृत्वानभ्युपगमे दोषमाह। अव्यवस्थाविति॥ ६॥

भीषास्मादित्येव मादावसंगस्य परात्मनः ॥
श्रुतंतद्युक्तमप्यस्य क्लेशकर्माद्य संगमात् ॥ ७ ॥

असंगस्येश्वरस्य नियंतृत्वं निष्प्रमाणकमित्याशंक्याह । भीषेति । त
न्नियंतृत्वंश्रुतं ननु श्रुतमप्ययुक्तं कथमंगीक्रियते इत्यत आह । युक्तिमपीति ।
जीवधर्मस्य क्लेशादेरभावादुपपन्नं चेत्यर्थः ॥ ७ ॥

जीवानामप्यसंगत्वात् क्लेशादिर्न ह्यथाऽपिच ॥
विवेकाग्रहतः क्लेशकर्मादि प्रागुदीरितम् ॥ ८ ॥

ननु जीवा अप्यसंगचिद्रूपाः क्लेशादिरहिता एव तथाचेश्वरे को विशे
इत्याशंक्यजीवानां स्वतः क्लेशादिरहितत्वेऽपि बुद्ध्या सह विवेकाग्रहाव
क्लेशादिरस्तीति पूर्वोक्तं स्मारयति जीवानामिति ॥ ८ ॥

नित्यज्ञानप्रयत्नेच्छा गुणानीशस्यमन्वते ॥
असंगस्यानियंतृत्वमयुक्तमितितार्किकाः ॥ ९ ॥

तार्किकास्त्वसंगस्य नियामकत्वमसहमाना जीवविलक्षणत्वाय ज्ञाना
दिगुणत्रयं नित्यमंगीकुर्वते इत्याह नित्येति ॥ ९ ॥

पुंविशेषत्वमप्यस्य गुणैरेव न चान्यथा ॥
सत्यकामः सत्यसंकल्पइत्यादिश्रुतिर्जगौ ॥ १० ॥

नन्विच्छादिगुणकस्य तस्य कथं जीवाद्वैलक्षण्यमित्याशंक्य गुणानां
नित्यत्वादेवेति परिहरति । पुंविशेषत्वमिति । गुणानां नित्यत्वे प्रमाणमा
सत्येति ॥ १० ॥

नित्यज्ञानादिमत्वेऽस्य सृष्टिरेवसदाभवेत् ॥
हिरण्यगर्भ ईशोऽतो लिंगं देहेनसंयुतः ॥ ११ ॥

तत्रापि दोषसद्भावात्पक्षांतरमाह । नित्येति । तस्य हिरण्यगर्भस्य
रूपमित्यतआह । लिंगदेहेनेति । मायोपाधिकः परमात्मालिंगशरीरसम
भिमानेन हिरण्यगर्भ इत्युच्यते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उद्गीथब्राह्मणेतस्य माहात्म्यमतिविस्तृतम् ॥

लिंगसत्त्वेऽपिजीवत्वं नास्यकर्माद्यभावतः ॥ १२ ॥

हिरण्यगर्भस्येश्वरत्वे किं प्रमाण मित्यतआह। उद्गीथेति। ननु लिंग शरीरयोगेजीवः स्यादित्याशंक्य अविद्याकामकर्माभावान्न जीव इत्याह। लिंगसत्त्वेऽपीति ॥ १२ ॥

स्थूलदेहंविनालिंग देहोनक्वापिदृश्यते ॥
वैराजोदेहईशोऽतः सर्वतो मस्तकादिमान् ॥ १३

केवलं लिंगशरीरस्य स्थूलदेहं विहायानुपलभ्यमानत्वात् स्थूलशरीरस मष्ट्यभिमानी विराडेवेश्वर इत्याह। स्थूलदेहं विनेति ॥ १३ ॥

सहस्रशीर्षेत्येवंच विश्वतश्चक्षुरित्यपि ॥
श्रुतिमित्याहुरनिशं विश्वरूपस्यचिंतकाः ॥ १४ ॥

तत्सद्भावे प्रमाणमाह। सहस्रशीर्षेति। श्रुतं वाक्यमिति शेषः। विश्व रूपस्यचिन्तकाः विराडुपासकाः ॥ १४ ॥

सर्वतः पाणिपादत्वे कृम्यादेरपिचेशता ॥
ततश्चतुर्मुखोदेव एवेशोनेतरःपुमान् ॥ १५ ॥

अत्रापि दोषदृष्ट्या देवतांतरमालंवते इत्याह। सर्वत इति ॥ १५ ॥

पुत्रार्थंतमुपासीना एवमाहुःप्रजापतिः ॥
प्रजाअसृज्यतेत्यादि श्रुतिंचोदाहरंत्यमी ॥ १६ ॥

एवं केरुच्यते इत्यत आह। पुत्रार्थमिति। 'प्रजापतिः प्रजा असृजते' त्यादि वाक्यं तत्र प्रमाणमित्याहुरित्याह। प्रजापतिरिति ॥ १६ ॥

विष्णोर्नाभेःसमुद्भूतो वेधाः कमलजस्ततः ॥
विष्णुरेवेशइत्याहुर्लोकेभागवताजनाः ॥ १७ ॥

भागवतमतमाह विष्णोरिति ॥ १७ ॥

शिवस्यपादावन्वेष्टुं शार्ङ्गर्यशक्तस्ततःशिवः ॥
ईशोनविष्णुरित्याहुः शैवाआगममानिनः ॥ १८ ॥

शैवानां मत माह। शिवस्येति ॥ १८ ॥

पुरत्रयंसादयितुं विघ्नेशंसोऽप्यपूजयत् ॥
विनायकंप्राहुरीशं गाणपत्यमतेरता ॥ १९ ॥

गाणपत्यमतमाह । पुरत्रयमिति ॥ १९ ॥

एवमन्येस्वस्वपक्षाभि मानेनान्यथाऽन्यथा ॥
मंत्रार्थवादकल्पादी नाश्रित्यप्रतिपेदिरे ॥ २० ॥

उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति । एवमिति । अन्ये भैरवमैरालाद्युपासकाः अन्यथान्यथावर्णने कारणमाहस्वस्वेति । तत्र तत्र प्रमाणानि सन्तीति दर्शयति । मन्त्रेति ॥ २० ॥

अन्तर्यामिणमारभ्य स्थावरान्तेशवादिनः ॥
सन्त्यश्वत्थार्कवंशादेः कुलदैवतदर्शनात् ॥ २१ ॥

एवं कति मतानीत्याशंक्य असंख्यानीत्याह । अन्तर्यामिणमिति स्थावरेशवादोन क्वापि दृष्टचर इत्याशंक्याह । अश्वत्थार्केति ॥ २१ ॥

तत्त्वनिश्चयकामेन न्यायागम विचारिणाम् ॥
एकैव प्रतिपत्तिःस्यात् स्याऽप्यत्रस्फुटमुच्यते ॥ २२

नन्वेवं मतभेदे कस्योपादेयत्वं कस्य वा हेयत्वमित्याकांक्षायामाह । त्वनिश्चयेति । तत्त्वनिश्चयकामेन तत्त्वनिश्चयेच्छया न्यायागमयोर्विच रणशीलानां पुरुषाणां प्रतिपत्तिरेकैव स्यात् सा कीदृशीत्यत आह साऽप्यत्रेति ॥ २२ ॥

मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ॥
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ २३ ॥

तामेव प्रतिपत्तिं दर्शयितुं तदनुकूलां श्रुतिं पठति । मायांत्विति । यामेव प्रकृतिं जगदुपादानकारणं विद्यात् जानीयात् । मायिनं तु मायो धिकमंतर्यामिणमेवमहेश्वरं मायाधिष्ठातारं निमित्तकारणं जानीयात् । अस्य मायिनो महेश्वरस्यावयवभूतैरंशरूपैश्चरात्मकैर्जीवैः कृत्स्नमिदं जगद्व्या मित्यस्याः श्रुतेरर्थः ॥ २३ ॥

इतिश्रुत्यनुसारेण न्याय्योनिर्णयईश्वरे ॥
तथासत्यविरोधस्यात्स्थावरांतेशवादिनाम् ॥ २४ ॥

एतच्छ्रुत्यनुसारेणेश्वरविषयो निर्णयो युक्त इत्याह। इतीति। कुतो युक्त इत्याशंक्य सर्वत्राविरुद्धत्वादित्याह। तथेति। सर्वस्यापीश्वरत्वाभ्युपगमात्र केनापि विरोध इति भावः॥ २४॥

मायाचेयंतमोरूपा तापनीयेतदीरणात् ॥
अनुभूतिंतत्रमानं प्रतियज्ञेश्रुतिःस्वयम् ॥ २५ ॥

ननु जगत्प्रकृतिभूतायाः मायायाः किं रूपमित्यत आह। माया चेयमिति। कुत इत्यत आह। तापनीय इति। माया च तमोरूपेति तापनीयोपनिषदि तमोरुपनिषदि तमोरुपत्वस्याभिधानादित्यर्थः। मायायास्तमोरूपत्वे किं प्रमाणमित्याकांक्षायां अनुभूतेरिति श्रुतिरेवात्रानुभवः प्रमाणमिति प्रतिजानीते इत्याह। अनुभूतिमिति॥ २५॥

जडंमोहात्मकंतच्चेत्यनुभावयतिश्रुतिः ॥
आबालगोपंस्पष्टत्वा दानंत्यंतस्यसाऽब्रवीत् ॥ २६॥

तत्र मायायास्तमोरूपत्वे कोऽसावनुभव इत्याकांक्षायां तदेतज्जडं मोहात्मकमिति श्रुतिरेवात्रानुभवं स्पष्टयतीत्याह। जडमिति। अनंतमिति श्रुत्या सर्वानुभवसिद्धत्वमुच्यते इत्याह। आबालेति। जडं मोहं च प्रकृतेः कार्य इति आबालगोपालादीनां सर्वेषामनुभव इत्यर्थः॥ २६॥

अचिदात्मघटादीनां यत्स्वरूपं जडं हि तत् ॥
यत्र कुण्ठी भवेद्बुद्धिः स मोह इति लौकिकाः॥ २७॥

जडशब्दस्यार्थमाह। अचिदात्मेति। मोहशब्दार्थमाह। यत्रेति॥ २७॥

इत्थं लौकिकदृष्ट्यैतत्सर्वैरप्यनुभूयते ॥
युक्तिदृष्ट्या तु निर्वाच्यं नासदासीदिति श्रुतेः ॥ २८ ॥

उक्तप्रकारेण सर्वानुभवसिद्धत्वलक्षणमानंत्यं सिद्धमित्याह। इत्थमिति। एतज्जाड्यमोहलक्षणतमोरूपत्वं। नन्वेवं मायायाः सर्वानुभवसिद्धत्वे घट

दिवत् ज्ञानेनानिवर्त्यत्वं स्यादित्याशंक्याह । युक्तीति । तुशब्दः शंकाव्
वृत्त्यर्थः अनिर्वाच्यं सत्त्वेनासत्त्वेन वा निर्वक्तुमशक्यं तत्र किं प्रमाण
त्यत आह । नासदिति ॥ २८ ॥

नासदासीद्विभातत्वान्नो सदासीच्च बाधनात् ॥
विद्यादृष्ट्या श्रुतं तुच्छं तस्य नित्य निवृत्तितः ॥ २९

अस्याः श्रुतेरभिप्रायमाह । नासदासीदिति । 'बाधनान्नेह नानास्ति
चनेति श्रुत्यानिषेधादित्यर्थः । सदसद्रूपत्वं तु विरुद्धत्वादयुक्तमिति श्रुत
पेक्षितं एवंयुक्तिदृष्ट्याऽनिर्वचनीयत्वं प्रदर्श्य 'तुच्छमिदं रूपमस्ये' ति
तिर्विद्वदनुभवेन तस्यास्तुच्छत्वं दर्शयतीत्याह । विद्येति । तुच्छत्वे हेतुमाह
तस्येति ॥ २९ ॥

तुच्छाऽनिर्वचनीया च वास्तवी चेत्यसौ त्रिधा ॥
ज्ञेया माया त्रिभिर्बोधैः श्रौतयौक्तिक लौकिकैः ॥ ३०

उपपादितमर्थमुपसंहरति । तुच्छेति । श्रौतबोधेन तुच्छा कालत्रयेऽ
सतीयौक्तिकबोधेनाऽनिर्वचनीया लौकिकबोधेन वास्तवी चेत्येवं त्रिधा मा
ज्ञेयेत्यर्थः ॥ ३० ॥

अस्य सत्त्वमसत्त्वं च जगतो दर्शयत्यसौ ॥
प्रसारणाच्च संकोचाद्यथा चित्रपटस्तथा ॥ ३१ ॥

अस्य सत्त्वमसत्त्वं च दर्शयतीति श्रुतेरर्थमस्याः कृत्यमाह । अस्ये
एकस्या एव मायाया जगत्सत्त्वासत्त्वप्रदर्शकत्वे दृष्टान्तमाह । प्रसार
दिति ॥ ३१ ॥

अस्वतंत्रा हि माया स्यादप्रतीतेर्विना चितिम् ॥
स्वतन्त्राऽपि तथैव स्यादसंगस्यान्यथाकृतेः ॥ ३२

स्वतंत्रास्वतंत्रत्वेनेति श्रुत्या मायायाः स्वातंत्र्यास्वातंत्र्ये दर्शिते त
भयत्रोपपत्तिमाह । अस्वतंत्रेति । स्वभासकचैतन्यं विहाय न प्रकाशते
स्वतंत्राऽसंगस्यात्मनोऽन्यथाकरणात् स्वतंत्राऽपीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

कूटस्थासंगमात्मानं जगत्वेन करोति सा ॥
चिदाभासस्वरूपेण जीवेशावपि निर्ममे ॥ ३३ ॥

अन्यथाकरणमेव स्पष्टयति। कूटस्थासंगमिति। जीवेशावाभासेन करोतीति श्रुत्युक्तं जीवेश्वरविभागं च करोतीत्याह चिदाभासेति ॥ ३३ ॥

कूटस्थमनुपद्रुत्य करोति जगदादिकम् ॥
दुर्घटैकविधायिन्यां मायायां का चमत्कृतिः ॥ ३४ ॥

नन्वात्मनोऽन्यथाकरणे कूटस्थत्वहानिः स्यादित्याशंक्याह। कूटस्थमिति। ननुकूटस्थत्वाविघातेन जगदादिस्वरूपत्वापादनंदुर्घटमित्याशंक्य मायायां दुर्घटैकविधायित्वान्नेदमाश्चर्यकारणमित्याह। दुर्घटेति। अन्यथा मायात्वमेव भज्येतेति भावः ॥ ३४ ॥

द्रवत्वमुदके वह्नावौष्ण्यं काठिन्यमश्मनि ॥
मायाया दुर्घटत्वं च स्वतः सिध्यति नान्यतः ॥ ३५ ॥

मायाया दुर्घटकारित्वस्वभावत्वे दृष्टांतमाह। द्रवत्वमिति। उदकादीनां द्रवत्वादि यथा स्वाभाविकं तद्वन्मायाया दुर्घटकारित्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

न वेत्ति लोको यावत्तां साक्षात्तावच्चमत्कृतिम् ॥
धत्ते मनसि पश्चात्तु मायैषेत्युपशाम्यति ॥ ३६ ॥

ननु मायाया दुर्घटकारित्वमाश्चर्यकारणं न भवतीति उक्तं अनुपपन्नं लोके मायायाश्चमत्कारहेतुत्वदर्शनादित्याशंक्य मायायाः प्रयोक्तृत्वसाक्षात्कारपर्यंतमेवास्या आश्चर्यकारणत्वं नोपरिष्टादित्याह। नवेत्तीति ॥ ३६ ॥

प्रसरंति हि चोद्यानि जगद्वस्तुत्ववादिषु ॥
न चोदनीयं मायायां तस्याश्चोद्यैकरूपतः ॥ ३७ ॥

किंच जगत्सत्यत्ववादिनो नैयायिकादीन् प्रत्येवंविधानि चोद्यानि कर्तव्यानि न मायावादिनं प्रति इत्याह। प्रसरंतीति ॥ ३७ ॥

चोद्येऽपि यदि चोद्यं स्यात् त्वच्चोद्ये चोद्यते मया ॥
परिहार्यं ततश्चोद्यं न पुनः प्रतिचोद्यताम् ॥ ३८ ॥

मायावादिनं प्रति चोद्यकरणेऽतिप्रसंगमाह । चोद्येऽपीति । तर्हि किं कर्तव्यमित्यतआह । परिहार्यमिति ॥ ३८ ॥

विस्मयैकशरीराया मायायाश्चोद्यरूपतः ॥
अन्वेष्यः परिहारोऽस्या बुद्धिमद्भिः प्रयत्नतः ३९ ॥

उक्तमेवार्थं प्रपंचयति । विस्मयेति ॥ ३९ ॥

मायात्वमेव निश्चेयमिति चेत्तर्हि निश्चिनु ॥
लोकप्रसिद्धमायाया लक्षणं यत्तदीक्ष्यताम् ॥ ४० ॥

मायात्वनिश्चये तत्परिहारान्वेषणमुचितं स एव नेदानीं सिद्धइति शंक्यते । मायात्वमिति । मायालक्षणसद्भावान्मायात्वं निश्चीयतामित्यभिप्रायेणाह । तर्हीति । किंलक्षणमित्यत आह ॥ लोकेति ॥ ४० ॥

न निरूपयितुं शक्या विस्पष्टं भासते च या ॥
सा मायेतींद्रजालादौ लोकाः संप्रतिपेदिरे ॥ ४१ ॥

तस्या अपि किं लक्षणमित्यत आह । न निरूपयितुमिति ॥ ४१ ॥

स्पष्टं भाति जगच्चेदमशक्यं तन्निरूपणम् ॥
मायामयं जगत्तस्मादीक्षस्वापक्षपाततः ॥ ४२ ॥

दृष्टान्ते सिद्धं लक्षणं दार्ष्टांतिके योजयति स्पष्टमिति ॥ ४२ ॥

निरूपयितुमारब्धे निखिलैरपि पण्डितैः ॥
अज्ञानं पुरतस्तेषां भाति कक्षासु कासुचित् ॥ ४३ ॥

जगतोऽशक्यनिरूपणत्वं कथमित्याशंक्य तद्दर्शयति निरूपयितुमिति ॥

देहेन्द्रियादयो भावा वीर्येणोत्पादिताः कथम् ॥
कथं वा तत्र चैतन्य मित्युक्ते ते किमुत्तरम् ॥ ४४ ॥

अशक्यनिरूपणत्वमेवोदाहरणेन स्पष्टयति । देहेन्द्रियादय इति ॥ ४४ ॥

वीर्यस्यैष स्वभावश्चेत्कथं तद्विदितं त्वया ॥
अन्वयव्यतिरेकौ यौ भग्नौ तौ वन्ध्यवीर्यतः ॥ ४५

स्वभाववादी शंकते। वीर्यस्येति। सिद्धांती पृच्छति। कथं तदिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जानामीत्याशंक्य व्याप्त्यभावान्मैवमित्याह। अन्वयेति। वंध्यवीर्यतः वंध्यायां च तत्र वीर्यस्य व्यर्थत्वात् व्याप्तिर्न घटते यत्र वीर्यं तत्र तत्र देहादिकं इति न अन्वयोऽपि ॥ ४५ ॥

न जानामि किमप्येतदित्यंते शरणं तव ॥
अत एव महांतोऽस्य प्रवदन्तीन्द्रजालताम् ॥ ४६ ॥

एवं पुनः पुनः पृष्टे सति किमपि न जानामीत्येवोत्तरं देयमिति फलितमाह। न जानामीति ॥ ४६ ॥

एतस्मात्किमिवेन्द्रजालमपरं यद्गर्भवासस्थितं ॥
रेतश्चेतति हस्तमस्तकपदप्रोद्भूतनानांकुरम् ॥
पर्यायेण शिशुत्वयौवनजरावेषैरनेकैर्वृतं ॥
पश्यत्यत्ति शृणोति जिघ्रति तथा गच्छत्यथागच्छति ४७॥

उक्तानिर्वचनीयत्वे वृद्धसंमतिं दर्शयति। एतस्मादिति ॥ ४७ ॥

देहवद्वटधानादौ सुविचार्य विलोक्यताम् ॥
क धाना कुत्र वा वृक्षस्तस्मान्मायेति निश्चिनु ॥ ४८ ॥

न केवलं देहस्यैव दुर्निरूपत्वं किंतु वटवृक्षादेरपीत्याह। देहवदिति ४८॥

निरुक्तावभिमानं ये दधते तार्किकादयः ॥
हर्षमिश्रादिभिस्ते तु खंडनादौ सुशिक्षिताः ॥ ४९ ॥

नन्वस्माभिर्निर्वक्तुमशक्यत्वेऽपि उदयनादिभिराचार्यैर्निरुच्यते इत्याशंक्याह। निरुक्ताविति ॥ ४९ ॥

अचिंत्या खलु ये भावा न तांस्तर्केषु योजयेत् ॥
अचिंत्यरचनारूपं मनसाऽपि जगत्खलु ॥ ५० ॥

उक्तार्थे सांप्रदायिकानां वाक्यं संवादयति अचिंत्या इति ॥ ५० ॥

अचिंत्यरचनाशक्ति वीजं मायेति निश्चिनु ॥
मायावीजं तदेवैकं सुषुप्तावनुभूयते ॥ ५१ ॥

ननु भवत्वेवं जगतोऽचिंत्यरचनात्वं मायायां किमायातमित्यत आह अचिंत्यरचनेति । अचिंत्यरचनाशक्तिमत् यद्बीजं कारणं सैव मायेत्यर्थः ननु त्वेवंविधं कारणं क्व दृष्टमित्यत आह मायेति ॥ ५१ ॥

जाग्रत्स्वप्नजगत्तत्र लीनं बीज इव द्रुमः ॥
तस्मादशेषजगतो वासनास्तत्र संस्थिताः ॥ ५२ ॥

कथं तस्य जगद्बीजत्वमित्यत आह । जाग्रदिति । ततः किमित्यत आह । तस्मादिति । यतो जगत्कारणं मायाऽतोऽशेषजगद्वासनास्तत्र मायायां तिष्ठंतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

या बुद्धिवासनास्तासु चैतन्यं प्रतिबिम्बति ॥
मेघाकाशवदस्पष्ट चिदाभासोऽनुमीयताम् ॥ ५३ ॥

ततोऽपि किं तत्राह । या बुद्धीति । ननु तासु प्रतिबिंबोऽस्ति चेत्कुतो नानुभूयते इत्याशंक्यास्पष्टत्वादित्याह । मेघेति । तर्हि कुतस्तत्सिद्धिरित्यत आह । अनुमीयतामिति ॥ ५३ ॥

साभासमेव तद्बीजं धीरूपेण प्ररोहति ॥
अतो बुद्धौ चिदाभासो विस्पष्टं प्रतिभासते ॥ ५४ ॥

ननु मेघांशोदकस्यास्पष्टाकाशप्रतिबिंबवत्त्वेऽपि तज्जातीयस्य घटोदकस्य स्पष्टाकाशप्रतिबिंबवतः सद्भावान्मेघाकाशानुमानं घटते । इह तथाविधदृष्टांताभावात्कथमनुमानोदयइत्याशंक्यात्रापि तथाविधदृष्टांतसंपादनायाह । साभासमिति । चिदाभासविशिष्टं तदेवाज्ञानं बुद्धिरूपेण परिणममानं विस्पष्टचिदाभासवद्भवतीति भावः । एवं चेदनुमानमत्र सूचितं भवति विमता बुद्धिवासनाश्चित्प्रतिबिंबवत्यो भवितुमर्हंति बुद्ध्यवस्थाविशेषत्वाद्बुद्धिवृत्तिवदिति ॥ ५४ ॥

माया भासेन जीवेशौ करोतीति श्रुतौ श्रुतम् ॥
मेघाकाशजलाकाशाविव तौ सुव्यवस्थितौ ॥ ५५ ॥

एवं जीवेश्वरयोर्मायिकत्वं श्रुत्युक्तमुपपादितमुपसंहरति । मायाभासे

ति। ननु जीवेशयोर्मायिकत्वे समाने कथमवांतरभेदसिद्धिरित्याशंक्यास्प ष्टस्पष्टोपाधिमत्त्वेन मेघाकाशजलाकाशयोरिव तत्सिद्धिरित्याह। मेघा काशेति ॥ ५५ ॥

मेघवद्वर्तते माया मेघस्थिततुषारवत् ॥
धीवासनाश्चिदाभासस्तुषारस्थखवत्स्थितः ॥ ५६ ॥

ईशस्य मेघाकाशसाम्यं स्फुटीकरोति। मेघवदिति ॥ ५६ ॥

मायाधीनश्चिदाभासः श्रुतो मायी महेश्वरः ॥
अन्तर्यामी च सर्वज्ञो जगद्योनिः स एव हि ॥ ५७ ॥

मायाप्रतिबिंबस्येश्वरत्वे किं प्रमाणमित्याशंक्य श्रुतिरेवेत्याह। माया धीनइति। नकेवलमीश्वरत्वमस्य श्रुतं अपित्वंतर्यामित्वादिकमपि धर्मजातं श्रुतमस्तीत्याह अंतर्यामीति ॥ ५७ ॥

सौषुप्तमानंदमयं प्रक्रम्यैवं श्रुतिर्जगौ ॥
एष सर्वेश्वर इति सोऽयं वेदोक्त ईश्वरः ॥ ५८ ॥

ननु धीवासनाप्रतिबिंबस्येश्वरत्वादिकं कथं श्रुतिसिद्धं इत्याशंक्य तदु- पपादिकां श्रुतिं दर्शयति। सौषुप्तमिति। सुषुप्तस्थाने एकीभूतः प्रज्ञानघन एवेत्यादिका श्रुतिः धीवासनाप्रतिबिंबरूपस्यानन्दमयस्येश्वरत्वादिकं प्रति पादयतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

सर्वज्ञत्वादिके तस्य नैव विप्रतिपद्यताम् ॥
श्रौतार्थस्याविर्तक्यत्वान्मायायांसर्वसंभवात् ॥ ५९ ॥

नन्वानंदमयस्य सर्वज्ञत्वादिकं अनुभवविरुद्धमित्याशंक्याह। सर्वज्ञत्वा दिकइति। कुत इत्यत आह। श्रौतेति। इतोऽपि न विप्रतिपत्तिः कार्येत्याह। मायायामिति ॥ ५९ ॥

अयं यत्सृजते विश्वं तदन्यथयितुं पुमान् ॥
न कोऽपि शक्तस्तेनायं सर्वेश्वर इतीरितः ॥ ६० ॥

नन्वनुकूलयुक्त्यभावे श्रुतिरपि ग्रावप्लववाक्यवदर्थवादः स्यादित्याशंक्य

श्रुतिप्रामाण्यसिद्धये सर्वेश्वरत्वादिकमुपपादयति । अयमिति । अयमानंद मयो यज्जाग्रदादि विश्वंसृजति तन्न केनाप्यन्यथाकर्तुं शक्यते अतोऽयं सर्वेश्वर इत्यर्थः ॥ ६० ॥

अशेषप्राणिबुद्धीनां वासनास्तत्र संस्थिताः ॥
ताभिःक्रोडीकृतं सर्वं तेन सर्वज्ञ ईरितः ॥ ६१ ॥

इदानीं सर्वज्ञत्वमुपपादयति । अशेषेति । तत्र सौषुप्तेऽज्ञाने कारणभूते कार्यभूतानां सर्वप्राणिबुद्धीनां वासना निवसंति ताभिश्च वासनाभिः सर्वं जगत् क्रोडीकृतं विषयीकृतं तेन सर्वबुद्धिवासनावदज्ञानोपाधिकत्वेन सर्वज्ञ उच्यते इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

वासनानां परोक्षत्वात्सर्वज्ञत्वं न हीक्ष्यते ॥
सर्वबुद्धिषु तद्दृष्ट्वा वासनास्वनुमीयताम् ॥ ६२ ॥

ननु यदि सर्वज्ञत्वमस्ति तर्हि तत् कुतो नानुभूयते इत्याशंक्य तदुपाधीनां वासनानां परोक्षत्वान्नानुभव इत्याह । वासनानामिति । कथं तर्हि तदवगम इत्याशंक्याह । सर्वबुद्धिष्विति । सर्वबुद्धिनिष्ठं सर्वज्ञत्वं स्वकारणभूतवासनागतसर्वज्ञत्वपुरःसरं भवितुमर्हति कार्यनिष्ठधर्मविशेषत्वात्पटगतरूपादिवदित्यर्थः ॥ ६२ ॥

विज्ञानमयमुख्येषु कोशेष्वन्यत्र चैव हि ॥
अंतस्तिष्ठन् यमयति तेनांतर्यामितां व्रजेत् ॥ ६३ ॥

सर्वज्ञत्वमुपपाद्यैषोंऽतर्यामीति श्रुत्युक्तमंतर्यामित्वमुपपादयति । विज्ञानेति । अन्यत्र पृथिव्यादौ तिष्ठन् यमयति यतस्तेनेत्यन्वयः ॥ ६३ ॥

बुद्धौ तिष्ठन्नांतरोऽस्याधियानीक्ष्यश्च धीवपुः ॥
धियमंतर्यमयतीत्येवं वेदेन घोषितम् ॥ ६४ ॥

अस्मिन्नर्थेऽतर्यामिब्राह्मणं कृत्स्नं प्रमाणमिति दर्शयितुं तदेकदेशभूतं 'यो विज्ञानेतिष्ठन्नि' त्यादिवाक्यमर्थतोऽनुक्रामति । बुद्धाविति ॥ ६४ ॥

तंतुः पटे स्थितो यद्वदुपादानतया तथा ॥

सर्वोपादानरूपत्वात् सर्वत्रायमवस्थितः ॥ ६५

इदानीमंतर्यामिब्राह्मणस्य प्रतिपर्यायव्याख्याने ग्रंथबाहुल्य भयाद्व्या ख्यानस्य सर्वपर्यायसंचारित्वसिद्धये यः सर्वेषु भूतेष्विति पर्यायं व्याचक्षाणो 'यः सर्वेषु तिष्ठन्नि' त्यस्यार्थं दृष्टांतेनाह। तंतुरिति ॥ ६५ ॥

पटादप्यांतरस्तंतुस्तंतोरप्यंशुरांतरः ॥
आंतरत्वस्य विश्रांतिर्यत्रासावनुमीयताम् ॥ ६६ ॥

ननूपादानतया सर्वत्रायमवस्थितश्चेत् किमिति सर्वत्र नोपलभ्येतेत्याशंक्यसर्वांतरत्वादित्याह। पटादपीति। अत्रेदमनुमानं आंतरत्वतारतम्यं क्वचिद्विश्रांतंतारतम्यत्वादणुत्वतारतम्यवदिति ॥ ६६ ॥

द्वित्रांतरत्वकक्षाणां दर्शनेऽप्ययमांतरः ॥
न वीक्ष्यते ततो युक्तिश्रुतिभ्यामेव निर्णयः ॥ ६७ ॥

नन्वांतरत्वेऽप्यंशवादिवदंतर्यामिणो दर्शनं किं नस्यादित्याशंक्य तेषामिव बाह्यत्वाभावान्न दृश्यते इत्यभिप्रायेणाह। द्वित्रान्तरत्वेति। कुतस्तर्हि तन्निर्णय इत्यत आह। ततइति। अचेतनस्य चेतनाधिष्ठानमंतरेण प्रवृत्त्यनुपपत्तिर्युक्तिः। श्रुतिस्तूदाहृतैव ॥ ६७ ॥

पटरूपेण संस्थानात् पटस्तंतोर्वपुर्यथा ॥
सर्वरूपेण संस्थानात्सर्वमस्य वपुस्तथा ॥ ६८ ॥

'यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरमि' त्यस्यार्थमाह। पटरूपेणेति। पटरूपेणावस्थितस्य तंतोः पटः शरीरं यथा एवं सर्वरूपेणावस्थितस्य सर्वशरीरमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

तंतोः संकोचविस्तारचलनादौ पटस्तथा ॥
अवश्यमेव भवति न स्वातंत्र्यं पटे मनाक् ॥ ६९ ॥

'यः सर्वाणि भूतान्यांतरो यमयती' तिवाक्यस्य तात्पर्यं सदृष्टांतमाह श्लोकद्वयेन। तंतोरिति ॥ ६९ ॥

तथांतर्याम्ययं यत्र यया वासनया यथा ॥

विक्रियेत तथाऽवश्यं भवत्येव न संशयः ॥ ७० ॥

तंतुसंकोचादिना पटसंकोचादिर्यथा भवति एवं पृथिव्यादिषूपादानत्वेन स्थितोंऽतर्यामी यथायथा वासनया यथा घटादिकार्यरूपेण विक्रियेत तथा तत्कार्यजातमवश्यंभवतीति भावः ॥ ७० ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥
भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ ७१ ॥

एवमंतर्यामिप्रतिपादिकां श्रुतिमुपन्यस्य स्मृतिमप्युपन्यस्यति । ईश्वर इति ॥ ७१ ॥

सर्वभूतानि विज्ञानमयास्ते हृदये स्थिताः ॥
तदुपादानभूतेशस्तत्र विक्रियते खलु ॥ ७२ ॥

सर्वभूतानामिति पदस्यार्थमाह । सर्वभूतानीति । तेच हृदयपुंडरीके स्थिताः । ननुतेषांकुतो हृद्यवस्थानमित्याशंक्य हृद्यंतर्यामिणो विज्ञानमयाकारेण परिणामादित्याह । तदुपादानेति ॥ ७२ ॥

देहादि पंजरं यंत्रं तदारोहोऽभिमानिता ॥
विहितप्रतिषिद्धेषु प्रवृत्तिर्भ्रमणं भवेत् ॥ ७३ ॥

यंत्रारूढानीत्यत्र यंत्रारोहशब्दयोरर्थमाह । देहादीति । भ्रामयन्निति पदे प्रकृत्यर्थमाह । विहितेति ॥ ७३ ॥

विज्ञानमयरूपेण तत्प्रवृत्तिस्वरूपतः ॥
स्वशक्त्येशो विक्रियते मायया भ्रामणंहि तत् ॥ ७४ ॥

इदानीं णिच्प्रत्ययमायापदयोरर्थमाह विज्ञानमयेति ॥ ७४ ॥

अंतर्यमयतीत्युक्त्याऽयमेवार्थःश्रुतौ श्रुतः ॥
पृथिव्यादिषु सर्वत्र न्यायोऽयं योज्यतां धिया ॥ ७५ ॥

श्रौतस्य यमयतीतिपदस्याप्ययमेवार्थ इत्याह । अंतर्यमयतीति । उक्तव्याख्यानं पर्यायांतरेष्वतिदिशति पृथिव्यादिष्विति ॥ ७५ ॥

जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं न च मे नि

वृत्तिः ॥ केनापिदेवेन हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथाकरोमि ॥ ७६ ॥

प्रवृत्तिजातस्य सर्वेश्वराधीनत्वे वचनांतरमुदाहरति। जानामिधर्ममिति ७६

नार्थः पुरुषकारेणेत्येव मा शंक्यतां यतः ॥
ईशः पुरुषकारस्य रूपेणापि विवर्तते ॥ ७७ ॥

ननु प्रवृत्तेरीश्वराधीनत्वे पुरुषप्रयत्नो व्यर्थः स्यादित्याशंक्य पुरुषप्रयत्नस्यापीश्वररूपत्वान्नैवमिति परिहरति। नार्थइति। अर्थः प्रयोजनं। पुरुषकारः पुरुषप्रयत्नः ॥ ७७ ॥

ईदृग्बोधेनेश्वरस्य प्रवृत्तिर्नैव वार्यताम् ॥
तथाऽपीशस्य बोधेन स्वात्मासंगत्वधीजनिः ॥७८॥

ननु पुरुषप्रयत्नस्यापीश्वररूपत्वे यमयति भ्रामयतीति प्रतिपादितमंतर्यामिप्रेरणं वृथा स्यादित्याशंक्य तद्बोधेन स्वात्मासंगत्वज्ञानलक्षणफलस्य सत्वान्नैवमिति परिहरति। ईदृगिति। ईदृग्बोधेनेशस्य पुरुषकारादिरूपेणाप्यवस्थानज्ञानेन प्रवृत्तिः अंतर्यामिरूपेण प्रेरणा ॥ ७८ ॥

तावता मुक्तिरित्याहुः श्रुतयः स्मृतयस्तथा ॥
श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे इत्यपीश्वरभाषितम् ॥ ७९ ॥

आत्मनोऽसंगत्वज्ञानेनापि किं प्रयोजनमित्यत आह। तावतेति। श्रुतिस्मृत्युदितस्यानतिलंघनीयत्वे स्मृतिं दर्शयति। श्रुतिस्मृती इति ॥ ७९ ॥

आज्ञया भीतिहेतुत्वं भीषास्मादिति हि श्रुतम् ॥
सर्वेश्वरत्वमेतत्स्यादंतर्यामित्वतः पृथक् ॥ ८० ॥

श्रुत्याऽपीश्वरस्य भीतिहेतुत्वमुक्तमित्याह। आज्ञयाइति। ईश्वरस्य भीतिहेतुत्वं किमर्थमुक्तमित्याशंक्य सर्वेश्वरत्वस्यांतर्यामित्वतः पार्थक्यसिद्धये इति मत्वाऽऽह। सर्वेश्वरेति ॥ ८० ॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासन इति श्रुतिः ॥
अंतः प्रविष्टः शास्ताऽयं जनानामिति च श्रुतिः ॥ ८१ ॥

वहिरंतश्चेश्वर एव नियामक इत्यत्र श्रुतिद्वयमाह। एतस्येति॥ ८१॥

जगद्योनिर्भवेदेष प्रभवाप्ययकृत्त्वतः॥
आविर्भावतिरोभावावुत्पत्तिप्रलयौ मतौ॥ ८२॥

क्रमप्राप्तस्यैष योनिरित्यर्थमाह। जगद्योनिरिति। 'प्रतिज्ञातार्थं प्रभवाप्ययौ हि भूतानामि'ति वाक्यं हेतुत्वेन योजयति। प्रभवेति। प्रभवाप्ययावुत्पत्तिप्रलयौ तत्कर्तृत्वात् जगद्योनिरित्यर्थः उत्पत्तिप्रलयशब्दयोर्विवक्षितमर्थमाह। आविर्भावेति। उत्पत्तिप्रलयावाविर्भावतिरोभावौ मताविति योजना॥ ८२॥

आविर्भावयति स्वस्मिन् विलीनं सकलं जगत्॥
प्राणिकर्मवशादेष पटो यद्वत्प्रसारितः॥ ८३॥

आविर्भावकारित्वं सदृष्टांतमुपपादयति आविर्भावयतीति। यथा संकुचितश्चित्रपटः स्वस्य प्रसारणेन स्वनिष्ठानि चित्राण्याविर्भावयति एवमीशोऽपीत्यर्थः॥ ८३॥

पुनस्तिरोभावयति स्वात्मन्येवाखिलं जगत्॥
प्राणिकर्मक्षयवशात्संकोचितपटो यथा॥ ८४॥

तस्यैव प्रलयकारणत्वं दर्शयति। पुनरिति। स एव पटः संकुचितः चित्राणि तथा तिरोभावयति तद्वदित्यर्थः॥ ८४॥

रात्रिघस्रौ सुप्तिबोधावुन्मीलननिमीलने॥
तूष्णींभावमनोराज्ये इव सृष्टिलयाविमौ॥ ८५॥

आविर्भावतिरोभावयोर्दृष्टान्तान्तराणि दर्शयति। रात्रिघस्राविति स्पष्टोऽर्थः॥ ८५॥

आविर्भावतिरोभाव शक्तिमत्त्वेन हेतुना॥
आरंभपरिणामादिचोद्यानां नात्र संभवः॥ ८६॥

नन्वीश्वरस्य जगद्योनित्वं किं आरंभकत्वेन किंवा तदाकारपरिणामित्वेन न नाद्यः अद्वितीयस्यारंभकत्वायोगात् न द्वितीयः निरवयवस्य परि-

मासंभवादित्याशंक्य विवर्तवादाश्रयणान्नायं दोष इति परिहरति। आवि र्भावेति ॥ ८६ ॥

अचेतनानां हेतुः स्याज्जाड्यांशे नेश्वरस्तथा ॥
चिदाभासांशतस्त्वेष जीवानां कारणं भवेत् ॥ ८७ ॥

नन्वेक एवेश्वरः कथं चेतनाचेतनजगदुपादानं भविष्यतीत्याशंक्य उपाधिप्राधान्येनाचेतनोपादानं चित्प्राधान्येन चेतनोपादानं च भविष्यतीत्याह। अचेतनानामिति ॥ ८७ ॥

तमःप्रधानः क्षेत्राणां चित्प्रधानश्चिदात्मनाम् ॥
परः कारणतामेति भावनाज्ञानकर्मभिः ॥ ८८ ॥
इति वार्तिककारेण जडचेतनहेतुता ॥
परमात्मन एवोक्ता नेश्वरस्येति चेच्छृणु ॥ ८९ ॥

ननु मायाविन ईश्वरस्य जगत्कारणत्वप्रतिपादनमनुपपन्नं सुरेश्वराचार्यैः परमात्मन एव तदभिधानादिति शंकते द्वाभ्यां। तमःप्रधान इति। तमःप्रधानः तमोगुणप्रधानमायोपाधिकः क्षेत्राणां शरीरादीनां भावनाज्ञानकर्मभिः भावनासंस्कारः ज्ञानंदेवतायानादिकर्म पुण्यापुण्यलक्षणं तैर्निमित्तभूतैरित्यर्थः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

अन्योन्याध्यासमत्रापि जीवकूटस्थयोरिव ॥
ईश्वरब्रह्मणोः सिद्धं कृत्वा ब्रूते सुरेश्वर ॥ ९० ॥

त्वंपदार्थइव तत्पदार्थेऽप्यधिष्ठानारोपयोरन्योन्याध्यासस्य विवक्षितत्वान्नैवमिति। परिहरति। अन्योन्याध्यासमिति ॥ ९० ॥

सत्यं ज्ञानमनंतं यद्ब्रह्म तस्मात्समुत्थिताः ॥
खंवाय्वग्निजलोर्व्योषध्यन्नदेहाइति श्रुतिः ९१ ॥

ननु सुरेश्वराचार्यैरीश्वरब्रह्मणोरन्योन्याध्यासः सिद्धवत्कृत्य व्यवहृत इति कुतोऽवगम्यते इत्याशंक्य श्रुत्यर्थपर्यालोचनवशादिति दर्शयितुं श्रुतिमर्थतः पठति। सत्यमिति ॥ ९१ ॥

आपातदृष्टितस्तत्र ब्रह्मणो भाति हेतुता ॥
हेतोश्च सत्यता तस्मादन्योन्याध्यास इष्यते ॥ ६२ ॥

भवत्वेषा श्रुतिरनया कथमन्योन्याध्यासावगतिरित्यत आह । आपा-ति । तत्र तस्यां श्रुतौ सत्यादिलक्षणस्य निर्गुणब्रह्मणो जगत्कारणत्वं ज-त्कारणस्य मायाधीनचिदाभासस्य च सत्यत्वमापाततः प्रतीयमानमन्योन्-ध्यासमंतरेण न घटते इति भावः ॥ ६२ ॥

अन्योन्याध्यासरूपोऽसावन्नलिप्तपटो यथा ॥
घट्टितेनैकतामेति तद्वद्भ्रांत्यैकतांगतः ॥ ६३ ॥

एवमन्योन्याध्याससिद्धमीश्वरब्रह्मणोरेकत्वं पूर्वत्रोदाहृतं घट्टितपटदृष्टां-स्मारणेनद्रढयति । अन्योन्येति ॥ ६३ ॥

मेघाकाशमहाकाशौ विविच्येते न पामरैः ॥
तद्वद्ब्रह्मेशयोरैक्यं पश्यंत्यापातदर्शिनः ॥ ६४ ॥

भ्रांत्यैकत्वापत्तौ दृष्टांतमभिधायापातदर्शिनां भेदाप्रतीतौ पूर्वोक्तमे-दृष्टांतांतरंदर्शयति । मेघाकाशेति । तद्वत् ब्रह्मेशयो रैक्यंपश्यंति न भेद-त्यर्थः ॥ ६४ ॥

उपक्रमादिभिर्लिंगैस्तात्पर्यस्य विचारणात् ॥
असंगं ब्रह्म मायावी सृजत्येप महेश्वरः ॥ ६५ ॥

कुतस्तर्हि ब्रह्मेशयोर्भेदावगतिरित्यत आह । उपक्रमेति । 'उपक्रमोप-हारावभ्यासोऽपूर्वताफलं । अर्थवादोपपत्तीच लिंगं तात्पर्यनिर्णय, इत्यु-षड्विधैर्लिंगैः श्रुतितात्पर्यावधारणे सति ब्रह्मासंगं मायावी स्रष्टेत्यवगम्य-इति शेषः ॥ ६५ ॥

सत्यं ज्ञानमनंतं चेत्युपक्रम्योपसंहृतम् ॥
यतो वाचो निवर्तंत इत्यसंगत्वनिर्णयः ॥ ६६ ॥

श्रुतावुपक्रमोपसंहारैकरूपप्रदर्शनेनोक्तं ब्रह्मणोऽसंगत्वं स्पष्टयति । स-मिति । अतोऽसंगत्वनिर्णयो भवतीति शेषः ॥ ६६ ॥

मायी सृजति विश्वं सन्निरुद्धस्तत्र मायया ॥
अन्य इत्यपरा ब्रूते श्रुतिस्तेनेश्वरः सृजेत् ॥ ९७ ॥

मायाविन ईश्वरस्य स्रष्टृत्वप्रतिपादिकां श्रुतिमर्थतो दर्शयति। मायीति 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्ध' इति श्रुतिरीश्वरस्य स्रष्टृत्वंजीवस्य तत्र जगति बद्धत्वं च दर्शयतीति भावः ॥ ९७ ॥

आनंदमय ईशोऽयं बहुस्यामित्यवैक्षत ॥
हिरण्यगर्भरूपोऽभूत्सुप्तिः स्वप्नो यथा भवेत् ॥ ९८ ॥

एवमानंदमयस्येश्वरस्य जगत्कारणत्वं प्रतिपाद्य तस्माज्जगदुत्पत्तिप्रकारमाह। आनंदमय इति। ईक्षित्वा च हिरण्यगर्भरूपोऽभूदित्यन्वयः। तत्र दृष्टांतमाहसुप्तिरिति ॥ ९८ ॥

क्रमेण युगपद्वैषा सृष्टिर्ज्ञेया यथा श्रुति ॥
द्विविधश्रुतिसद्भावात् द्विविधस्वप्नदर्शनात् ॥ ९९ ॥

'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत' इत्यादौ क्रमेण सृष्टिश्रवणादिदं सर्वमसृजतेति युगपच्छ्रवणाच्च कस्योपादेयत्वं कस्य वा हेयत्वमित्याकांक्षायांश्रुतियुक्त्युपेतत्वादुभयं ग्राह्यमित्याह। क्रमेणेति। एषा जगत्सृष्टिर्द्विविधश्रुतिसद्भावात् क्रमेणयुगपद्वा यथाश्रुति ज्ञेयेति योजना। तत्रोपपत्तिर्द्विविधस्वप्नदर्शनादिति लोकेक्रमयुक्तस्य चाक्रमयुक्तस्य च स्वप्नपदार्थजातस्यदर्शनादिति भावः ॥ ९९ ॥

सूत्रात्मा सूक्ष्मदेहाख्यः सर्वजीवघनात्मकः ॥
सर्वाहंमानधारित्वात्क्रियाज्ञानादिशक्तिमान् ॥ २०० ॥

हिरण्यगर्भस्य स्वरूपं निरूपयति। सूत्रात्मेति। सूत्रात्मा पटे सूत्रमिव जगत्यनुस्यूत आत्मा स्वरूपं यस्य स सूक्ष्मदेह इत्याख्या यस्य स तथाविधः सर्वजीवघनात्मकः सर्वेषां जीवानां लिंगशरीरोपाधिकानां घनात्मकःसमष्टिस्वरूपः। तत्रहेतुः। सर्वाहंमानेति। सर्वेषु व्यष्टिलिंगशरीरेषु अहंमानवत्वादिति भावः इच्छाज्ञानक्रियाशक्तिमांश्च ॥ २०० ॥

प्रत्यूषे वा प्रदोषे वा मग्नोमंदे तमस्ययम् ॥
लोको भाति यथा तद्वदस्पष्टं जगदीक्ष्यते ॥ १ ॥

हिरण्यगर्भावस्थायां जगत्प्रतीतौ दृष्टांतमाह । प्रत्यूष इति । प्रत्यूषः षःकालः ॥ १ ॥

सर्वतो लांछितो मष्या यथास्याद्धट्टितः पटः ॥
सूक्ष्माकारैस्तथेशस्य वपुः सर्वत्र लांछितम् ॥ २ ॥

एवं लोकप्रसिद्धदृष्टांतमभिधाय यथा धौत इति पूर्वोक्तश्लोकेऽभिहि लांछितं पटंदृष्टांतयति । सर्वतइति । यथा घट्टितः पटो मषीमयैराकारविशे लाँछितो भवति तथा मायिन ईश्वरस्य वपुः अपंचीकृतभूतकार्यैर्लिंगश रैर्लांछितमित्यर्थः ॥ २ ॥

सस्यं वा शाकजातं वा सर्वतोऽकुरितं यथा ॥
कोमलं तद्वदेवैष पेलवोजगदंकुरः ॥ ३ ॥

बुद्ध्यारोहाय वैभवात् दृष्टांतांतरमाह । सस्यंवेति ॥ ३ ॥

आतपाभातलोको वा पटो वा वर्ण पूरितः ॥
सस्यंवाफलितं यद्वत्तथा स्पष्टवपुर्विराट् ॥ ४ ॥

एवं सूत्रात्मस्वरूपं विशदीकृत्य तस्यैवावस्थाभेदं पंचीकृतभूतकार्यो धिकं विराजं दृष्टांतत्रयेण विशदयति । आतपेति । सूर्योदयानन्तरमातपे प्रकाशितो लोकः आतपाभातलोकः ॥ ४ ॥

विश्वरूपाध्याय एष उक्तः सूक्तेऽपि पौरुषे ॥
धात्रादिस्तंबपर्यंतानेतस्यावयवान्विदुः ॥ ५ ॥

तत्सद्भावे प्रमाणमाह । विश्वरूपेति । विश्वरूपाध्यायादौ कीदृक्रूप दितमित्याकांक्षायां ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतजगद्रूपमुदितमित्याह । धात्रादीति

ईशसूत्रविराड्वेधो विष्णुरुद्रेंद्रवह्नयः ॥
विघ्नभैरवमैरालमरिकायक्षराक्षसाः ॥ ६ ॥
विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा गवाश्वमृगपक्षिणः ॥

अश्वत्थवटचूताद्या यवव्रीहितृणादयः ॥ ७ ॥
जलपाषाणमृत्काष्ठवास्याकुद्दालकादयः ॥
ईश्वराः सर्व एवैते पूजिताः फलदायिनः ॥ ८ ॥

एतावता प्रकृते किमायातमित्याशंक्यांतर्यामिप्रभृतिकुद्दालकादिपर्यंतं वस्तुजातं प्रत्येकमीश्वरत्वेन पूज्यतामित्याह । ईशेत्यादिना श्लोकत्रयेण ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

यथायथोपासते तं फलमीयुस्तथातथा ॥
फलोत्कर्षापकर्षौ तु पूज्यपूजानुसारतः ॥ ९ ॥

'ते यथायथोपासते तदेव भवती' ति श्रुतिः तत्तत्पूजातस्तत्फलसद्भावे प्रमाणमित्याह । यथायथेति । ननु सर्वेषामीश्वरत्वे फलवैषम्यं कुत इत्याशंक्य पूज्यानामधिष्ठानानां पूजनानामर्चादीनां च सात्विकादिभेदेन वैषम्यमित्याह । फलोत्कर्षेति ॥ ६ ॥

मुक्तिस्तु ब्रह्मतत्त्वस्य ज्ञानादेव न चान्यथा ॥
स्वप्रबोधं विना नैव स्वस्वप्नो हीयते यथा ॥ १० ॥

सांसारिकफलसिद्धिरेवं भवतु मुक्तिः कस्योपासनाद्भवतीत्याशंक्य ज्ञानव्यतिरेकणेकेनापि न भवतीत्याह । मुक्तिरिति । तत्र दृष्टांतमाह । स्वप्रबोधमिति । स्वजागरणमंतरेण स्वनिद्राकल्पितस्वप्नो यथा न निवर्तते तथा ब्रह्मतत्त्वज्ञानमंतरेण तदज्ञानकल्पितः स्वसंसारो न निवर्तते इति भावः ॥ १० ॥

अद्वितीयब्रह्मतत्त्वे स्वप्नोऽयमखिलं जगत् ॥
ईशजीवादिरूपेण चेतनाचेतनात्मकम् ॥ ११ ॥

ननु द्वैतनिवृत्तिलक्षणाया मुक्तेः स्वप्नदृष्टांतेन तत्त्वबोधसाध्यत्वाभिधानमनुपपन्नं निवर्त्यस्य द्वैतस्य स्वप्नतुल्यत्वाभावादित्याशंक्यान्यथाग्रहणरूपत्वेन स्वप्नतुल्यत्वमस्त्येव 'त्रयमेतत्सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्र' मिति श्रुत्याऽभिहितत्वान्मैवमित्याह । अद्वितीयेति । ईशजीवादिरूपेण वर्तमानं चेतनाचेतनात्मकं यदखिलं जगदस्त्वयमद्वितीयब्रह्मतत्त्वे स्वप्न इति योजना ॥ ११ ॥

आनन्दमयविज्ञानमयावीश्वरजीवकौ ॥
मायया कल्पितावेतौ ताभ्यां सर्वं प्रकल्पितम् ॥ १२ ॥

नन्वीशजीवयोर्ब्रह्माभिन्नयोः कथं जगदंतःपातित्वमित्याशंक्य तयोर्मायाकल्पितत्वेन जगदंतःपातित्वमित्याह । आनंदमयेति ॥ १२ ॥

ईक्षणादिप्रवेशान्ता सृष्टिरीशेन कल्पिता ॥
जाग्रदादिविमोक्षांतः संसारो जीवकल्पितः ॥ १३ ॥

ताभ्यां सर्वं कल्पितमित्युक्तं तत्र केन कियत्कल्पितमित्याकांक्षायामाह ईक्षणादिति । 'स ऐक्षत लोकान्नुसृजा' इत्यादिकया 'एतया द्वारा प्रापद्यत' इत्यंतया श्रुत्या प्रतिपादिता सृष्टिरीश्वरकर्तृका 'तस्य त्रय आवसथा' इत्यादिकया 'स एतमेव पुरुषं ब्रह्मततमपश्य' दित्यंतया श्रुत्या प्रतिपादितः संसारो जीवकर्तृक इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अद्वितीयं ब्रह्मतत्त्वमसंगं तन्न जानते ॥
जीवेशयोर्मायिकयोर्वृथैव कलहं ययुः ॥ १४ ॥

ननु ब्रह्मण एव पारमार्थिकत्वे वादिनां जीवेश्वरतत्त्वविषया विप्रतिपत्तिः कुत इत्याशंक्य श्रुतिसिद्धतत्त्वज्ञानशून्यत्वादित्याह । अद्वितीयमिति ॥ १४ ॥

ज्ञात्वा सदा तत्त्वनिष्ठा ननु मोदामहे वयम् ॥
अनुशोचाम एवान्यान्न भ्रांतैर्विवदामहे ॥ १५ ॥

जीवेश्वरविषयाया वादिविप्रतिपत्तेः अज्ञानमूलत्वे तथाविधतत्त्वेन ...नीया इत्याशंक्य वृथाश्रमत्वान्नेत्याह । ज्ञात्वेति ॥ १५ ॥

तृणार्चकादियोगांता ईश्वरे भ्रांतिमाश्रिताः ॥
लोकायतादिसांख्यांता जीवे विभ्रांतिमाश्रिताः ॥ १६ ॥

ईश्वरे जीवे च भ्रांत्या विप्रतिपन्नान् वादिनो विभज्य दर्शयति । ...णेति ॥ १६ ॥

अद्वितीयब्रह्मतत्त्वं न जानंति यदा तदा ॥
भ्रांता एवाखिलास्तेषां क्व मुक्तिः क्वेह वा सुखम् ॥ १७

कुतो भ्रांतत्वं तेषामित्यत आह। अद्वितीयेति। ततः किं तत्राह। तेषामिति। परिगृहीतपक्षप्रतिपादनाभिनिवेशेन चित्तविश्रांत्यभावात् नैहिकमपि सुखं तेषामित्याह। क्वेहवेति ॥ १७ ॥

उत्तमाधमभावश्चेत्तेषां स्यादस्तु तेन किम्॥
स्वप्नस्थराज्यभिक्षाभ्यां न बुद्धः स्पृश्यते खलु ॥ १८ ॥

ननु तेषां ब्रह्मविद्याभावेऽपि इतर विद्याप्रयुक्त उत्तमाधमभावो दृश्यते उत्तमत्वप्रयुक्तं सुखं केषांचित्स्यादित्याशंक्य तस्य मुमुक्षुभिरनादरणीयत्वं दृष्टांतेनाह। उत्तमाधमेति ॥ १८ ॥

तस्मान्मुमुक्षुभिर्नैव मतिर्जीवेशवादयोः॥
कार्या किंतु ब्रह्मतत्त्वं विचार्यं बुध्यतां च तत् ॥ १९ ॥

जीवेश्वरवादयोर्मुक्तिहेतुत्वाभावान्न मुमुक्षुभिस्तत्र मतिः निवेशनीयेत्युसंहरति। तस्मादिति। तर्हि किं कर्तव्यमित्याशंक्य श्रुतिविचारेण ब्रह्मबोध एव कर्तव्य इत्याह। किंत्विति ॥ १९ ॥

पूर्वपक्षतया तौ चेत्तत्त्वनिश्चयहेतुताम्॥
प्राप्नुतोऽस्तु निमज्जस्व तयोर्नैतावताऽवशः॥ २० ॥

ननु ब्रह्मतत्त्वनिश्चयाय तयोः स्वरूपं हेयत्वेन ज्ञातव्यमित्याशंक्य तथात्वे जीवेशवादयोरेव बुद्धिर्न परिसमापनीयेत्याह। पूर्वपक्षतयेति। एतावता पूर्वपक्षतया तत्त्वनिर्णय हेतुत्वसंभवेन तयोर्जीवेशवादयोरेवावशो विवेज्ञानकन्यो न निमज्जस्वेतियोजना ॥ २० ॥

असंगचिद्विभुर्जीवः सांख्योक्तस्तादृगीश्वरः॥
योगोक्तस्तत्त्वमोरर्थौ शुद्धौ ताविति चेच्छृणु ॥ २१ ॥

ननु सांख्ययोगशास्त्रोक्तयोर्जीवेशयोः शुद्धचिद्रूपत्वेन भवद्भिरप्युपादेयत्वान्न तयोः पूर्वपक्षत्वमिति शंकते। असंगचिदिति। सांख्ययोगशास्त्रोक्तजीवेशयोः शुद्धचिद्रूपत्वेऽपि तयोर्वास्तवभेदस्य तैरंगीकारान्नायमस्मत्सिद्धांत इत्याह। शृणिवति ॥ २१ ॥

नतत्त्वमोरुभावर्थौ वस्मत्सिद्धांततां गतौ ॥
अद्वैतबोधनायैव सा कक्षा काचिदिष्यते ॥ २२ ॥

न तत्त्वमोरिति । तत्त्वंपदयोरुभावर्थौवस्मत्सिद्धांतत्वं न गताविति जना । ननु कूटस्थब्रह्मशब्दाभ्यां शुद्धौ तत्त्वंपदार्थौ भवद्भिरपि भिन्नौ पितावित्याशंक्याह । अद्वैतबोधनायैवेति । लोकप्रसिद्धभेदनिरासद्वारा क्यप्रतिपादनायैव तौ भेदेनानूदितौ न तु तयोर्भेदः प्रतिपाद्यते इतिभावः

अनादिमायया भ्रांता जीवेशौ सुविलक्षणौ ॥
मन्यंते तद्युदासाय केवलं शोधनं तयोः ॥ २३ ॥

तर्हि पदार्थशोधनं किमर्थमित्यत आह । अनादीति । अत्र माया न स्वाश्रयव्यामोहिका अविद्या लक्ष्यते तया विपरीतज्ञानं प्राप्ताः कर्तृ दिमत्त्वं जीवस्य सर्वज्ञत्वादिगुणयोगित्वं चेश्वरस्य पारमार्थिकं मन्यं स्तन्निवृत्त्यर्थमेव शोधनं क्रियते इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अत एवात्र दृष्टांतो योग्यः प्राक् सम्यगीरितः ॥
घटाकाशमहाकाशजलाकाशाभ्रखात्मकः ॥ २

पदार्थशोधनप्रकारमेव दिदर्शयिषुस्तदुपायत्वेन पूर्वोक्तदृष्टांतं ति । अतएवेति । यतः पदार्थशोधनं कर्तव्यमत एवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

जलाभ्रोपाध्यधीने ते जलाकाशाभ्रखे तयोः ॥
आधारौ तु घटाकाशमहाकाशौ सुनिर्मलौ ॥ २

पदार्थशोधनप्रकारमाह । जलाभ्रेति । ये जलाकाशाभ्रखे ते ज पाध्यधीनत्वादपारमार्थिके तयोराधारभूतौ घटाकाशमहाकाशौ सुनि जलाद्युपाधिनिरपेक्षाकाशमात्ररूपावित्यर्थः ॥ २५ ॥

एवमानंदविज्ञानमयौ मायाधियोर्वशौ ॥
तदधिष्ठानकूटस्थब्रह्मणी तु सुनिर्मले ॥ २६ ॥

दार्ष्टांतिकमाह । एवमिति ॥ २६ ॥

एतत्कक्षोपयोगेन सांख्ययोगौ स्मतौयदि ॥

देहोऽन्नमयकक्षत्वादात्मत्वेनाभ्युपेयताम् ॥ २७ ॥

ननु पदार्थद्वयशोधनकक्षोपयोगित्वेनापि सांख्ययोगमतद्वयमंगीकार्यमिति चेदल्पमिदमुच्यते इतरेषामपि शास्त्राणां तत्कक्षोपयोगित्वेनास्माभिरभ्युपेयत्वादित्याह। एतदिति ॥ २७ ॥

आत्मभेदो जगत्सत्यमीशोऽन्य इति चेत्त्रयम् ॥
त्यज्यते तैस्तदा सांख्ययोगवेदांतसंमतिः ॥ २८ ॥

कुतस्तर्हि सांख्ययोगयोर्वेदांतविरोधित्वमित्याशंक्य जीवभेदजगत्सत्यत्वेश्वरताटस्थ्यलक्षणेंऽशे इत्याह। आत्मभेद इति ॥ २८ ॥

जीवोऽसंगत्वमात्रेण कृतार्थ इति चेत्तदा ॥
स्रक्चंदनादिनित्यत्वमात्रेणापि कृतार्थता ॥ २९ ॥

ननु जीवस्यासंगत्वज्ञानादेव मुक्तिसिद्धेः किमद्वैतबोधेनेत्याशंक्याद्वैतज्ञानमंतरेणासंगत्वादिकं न संभाव्यते इत्यभिसंधिं हृदि निधायोत्तरमाह। जीव इति ॥ २९ ॥

यथा स्रगादिनित्यत्वं दुःसंपाद्यं तथाऽऽत्मनः ॥
असंगत्वं न संभाव्यं जीवतोर्जगदीशयोः ॥ ३० ॥

अभिसंधिमाविष्करोति। यथेति। जीवतोर्विशेष्यविशेषणाकारेण भासमानयोः ॥ ३० ॥

अवश्यं प्रकृतिः संगं पुरेवापादयेत्तथा ॥
नियच्छत्येतमीशोऽपि कोऽस्य मोक्षस्तथासति ॥ ३१ ॥

असंभवमेव स्पष्टयति। अवश्यमिति। फलितमाह। कोऽस्येति ॥ ३१ ॥

अविवेककृतः संगो नियमश्चेति चेत्तदा ॥
बलादापतितो मायावादः सांख्यस्य दुर्मतेः ॥ ३२ ॥

संगनियमनयोरविवेककार्यत्वात् विवेकज्ञानेन च अविवेकनिवृत्तौ कुतः पुनः संगाद्युत्पत्तिरिति शंकते। अविवेकेति। एवं सत्यपसिद्धांतापात इति

परिहरति । बलादिति । अयं अभावमात्रस्य भावकार्यजनकत्वायोगात्
द्वितीयः विवेकादन्यस्य घटादेः संगहेतुत्वादर्शनात् तृतीये तु तस्य भाव
पाज्ञानत्वमेवेति मायावादप्रसंग इति ॥ ३२ ॥

बंधमोक्षव्यवस्थार्थमात्मनानात्वमिष्यताम् ॥
इति चेन्न यतो माया व्यवस्थापयितुं क्षमा ॥ ३३ ॥

अद्वैताभ्युपगमे बंधमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेरात्मभेदोऽगीकर्तव्य इति च
दयति । बंधमोक्षेति । एकस्याप्यात्मनो मायया बंधमोक्षव्यवस्थोपपत्ते
मिति परिहरति । नयत इति ॥ ३३ ॥

दुर्घटं घटयामीति विरुद्धं किं न पश्यसि ॥
वास्तवौ बंधमोक्षौ तु श्रुतिर्न सहतेतराम् ॥ ३४ ॥

मायाऽपि कथं व्यवस्थापयेदित्याशंक्य तस्या दुर्घटकारित्वस्वाभाव्या
त्याह । दुर्घटमिति । बंधस्याविद्यकत्वेऽपि मोक्षो वास्तवोऽभ्युपेतव्य इत्या
क्य श्रुतिविरोधान्नैवमित्याह । वास्तवाविति । न सहतेतरामतितरां नै
सहते इत्यर्थः बंधमिव मोक्षमपि वास्तवं न सहते इति भावः ॥ ३४ ॥

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ॥
न मुमुक्षुर्नवै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ३५ ॥

मोक्षादेर्वास्तवत्वप्रतिषेधिकां श्रुतिं पठति । न निरोध इति । निरोधःना
उत्पत्तिर्देहसंबंधःबद्धः सुखदुःखादिधर्मवान् साधकः श्रवणाद्यनुष्ठाता मुमु
साधनचतुष्टयसंपन्नःमुक्तःनिवृत्ताविद्यःइत्येतत्सर्वं वस्तुनो नास्तीत्यर्थः॥३५॥

मायाख्यायाः कामधेनोर्वत्सौ जीवेश्वरावुभौ ॥
यथेच्छं पिबतां द्वैतं तत्त्वं त्वद्वैतमेव हि ॥ ३६ ॥

एवं जीवेश्वरादिभेदस्य मायामयत्वमुपपादितमुपसंहरति । मायाख्या
या इति ॥ ३६ ॥

कूटस्थब्रह्मणोर्भेदो नाममात्राहते न हि ॥

घटाकाशमहाकाशौ वियुज्येते न हि क्वचित् ॥ ३७ ॥

ननु जीवेश्वरयोर्मायिकत्वेन तद्भेदस्य मिथ्यात्वेऽपि कूटस्थब्रह्मणोःपारमार्थिकः कत्वेन तद्भेदोपि परमार्थिकः स्यात् इत्याशंक्य भेदप्रयोजकस्य स्वरूपवैलक्षण्यस्याभावान्मैवमिति परिहरति। कूटस्थेति। नाममात्राद्भेदप्रतीतावपि वस्तुतो भेदाभावे दृष्टांतं पूर्वोक्तं स्मारयति। घटकाशेति ॥ ३७ ॥

यदद्वैतं श्रुतं सृष्टेः प्राक्तदेवाद्य चोपरि ॥
मुक्तावपि वृथा माया भ्रामयत्यखिलाञ्जनान् ॥ ३८ ॥

एवं भेदस्य मिथ्यात्वसमर्थनेन किं फलमित्याह। यदद्वैतमिति। 'सदेव सोम्येदमग्रआसीत् एकमेवाद्वितीयमि' ति श्रुतौ यदद्वितीयं ब्रह्म प्रतिपादितं तदेव कालत्रयेऽप्यबाध्यत्वेन वास्तवं न भेद इति भावः। कुतस्तर्हि सर्वैर्भेदाभिनिवेशः क्रियते इत्यत आह। वृथामायेति। तत्वज्ञानरहितत्त्वादभिनिवेशं कुर्वंतीति भाव ॥ ३८ ॥

ये वदंतीत्थमेतेऽपि भ्राम्यंतेऽविद्ययाऽत्र किम् ॥
न यथा पूर्वमेतेषामत्र भ्रांतेरदर्शनात् ॥ ३९ ॥

ननु प्रपंचस्य मायामयत्वं तत्त्वस्याद्वितीयत्वं च ये वर्णयंति तेपि संसारवंतो दृश्यंते अतस्तत्त्वज्ञानेन किं प्रयोजनमिति शंकते। ये वदंतीति। कर्मवशात्केषांचिद्व्यवहारे सत्यपि पूर्ववदभिनिवेशाभावान्मैवमिति परिहरति। न यथेति ॥ ३९ ॥

ऐहिकामुष्मिकः सर्वः संसारो वास्तवस्ततः ॥
न भाति नास्ति चाद्वैतमित्यज्ञानिविनिश्चयः ॥ ४० ॥

ज्ञानिनां भ्रांत्यभावं दर्शयितुं अज्ञानिनां निश्चयं तावदाह। ऐहिकेति। इह लोकेभव ऐहिकः पुत्रकलत्रादिपोषणरूपः अमुष्मिन्परलोके भव आमुष्मिकः स्वर्गसुखाद्यनुभवरूपः ॥ ४० ॥

ज्ञानिनो विपरीतोऽस्मान्निश्चयः सम्यगीक्ष्यते ॥
स्वस्वनिश्चयतो बद्धो मुक्तोऽहं चेति मन्यते ॥ ४१ ॥

तत्त्वविनिश्चयस्य ततो वैलक्षण्यं दर्शयति । ज्ञानिनामिति । अद्वैतं पारमार्थिकं भाति च संसारस्त्वपारमार्थिक इति निश्चय इत्यर्थः । ततः किमित्याशंक्य स्वस्वनिश्चयानुसारेण फलं भवतीत्याह । स्वस्वेति ॥ ४१ ॥

नाद्वैतमपरोक्षं चेन्न चिद्रूपेण भासनात् ॥
अशेषेण न भातं चेद् द्वैतं किं भासतेऽखिलम् ॥ ४२ ॥

अद्वैतं भातीत्युक्तिः शास्त्रत एवनानुभवतोऽतो न तन्निश्चय इति शंकते । नाद्वैतमिति । अनुभवागोचरत्वमसिद्धमिति परिहरति । न चिद्रूपेणेति । घटः स्फुरति पटः स्फुरति इति घटादिष्वनुस्यूतस्फुरणरूपेण भानादित्यर्थः । ननु चिद्रूपत्वस्य भानेऽपि तत्कार्त्स्न्येन न प्रतीयते इति शंकते । अशेषेणेति । साकल्येन भानाभावो द्वैतेऽपि समान इत्याह । द्वैतं किमिति ॥ ४२ ॥

दिङ्मात्रेण विभानं तु द्वयोरपि समं खलु ॥
द्वैतसिद्धिवदद्वैत सिद्धिस्ते तावता न किम् ॥ ४३ ॥

एवं दोषसाम्यमभिधाय परिहारसाम्यमाह । दिङ्मात्रेणेति । दिङ्मात्रेणैकदेशेनद्वयोर्द्वैताद्वैतयोरित्यर्थः । एतावता कथं परिहारसाम्यमित्याशंक्याह । द्वैतसिद्धिवदिति । ते तव पक्षे तावता एकदेशप्रतीतिसद्भावेन द्वैतसिद्धिवद्द्वैतनिश्चय इवाद्वैतसिद्धिरद्वैतनिश्चयाऽपि किं न भवति किन्तु भवत्येवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

द्वैतेन हीनमद्वैतं द्वैतज्ञाने कथं त्विदम् ॥
चिद्भानं त्वविरोध्यस्य द्वैतस्यातोऽसमे उभे ॥ ४४ ॥

पूर्ववादी प्रकारांतरेणाद्वैतासिद्धिं शंकते । द्वैतेनेति । अद्वैतं द्वैतरहितं तयोः परस्पर विरोधात्तथा सति द्वैतप्रतीतावद्वैतं न संभवतीत्यर्थः । ननु तर्हि द्वैतस्याप्यद्वैतविरोधित्वादद्वैते प्रतिभासमाने द्वैतस्यासिद्धिरिति चोद्यं समानमित्याशंक्याह पूर्ववादी । चिद्भानंत्विति । भवन्मते चिद्रूपप्रतीतेरेवाद्वैतप्रतीतित्वात्तस्याश्च द्वैतविरोधित्वाभावान्नोभयोः साम्यमिति भावः ॥ ४४ ॥

एवं तर्हि शृणु द्वैतमसन्मायामयत्वतः ॥

तेन वास्तवमद्वैतं परिशेषाद्विभासते ॥ ४५ ॥

प्रतीयमानस्यापि द्वैतस्य वास्तवत्वाभावान्न वास्तवाद्वैतविघातित्वमिति परिहरतिसिद्धांती । एवमिति । प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसंगाच्छिष्यमाणे संप्रत्ययः परिशेषः ॥ ४५ ॥

अचिंत्यरचनारूपं मायैव सकलं जगत् ॥
इति निश्चित्य वस्तुत्वमद्वैते परिशेष्यताम् ॥ ४६ ॥

परिशेषप्रकारमेव दर्शयति । अचिंत्येति । न चिंत्या अचिंत्या अचिंत्या रचना रूपं यस्य तत्तथाविधं सकलं जगत् मायैव मिथ्यैवेत्यनेन प्रकारेणा निर्वचनीयत्वान्मिथ्यात्वंद्वैतस्य निश्चित्य वास्तवमद्वैतं परिशेष्यतामित्यर्थः ॥ ४६ ॥

पुनर्द्वैतस्य वस्तुत्वं भाति चेत्वं तथा पुनः ॥
परिशीलय को वाऽत्र प्रयासस्तेन ते वद ॥ ४७ ॥

नन्वेवमद्वैतनिश्चये कृतेऽपि पुनःपुनर्द्वैतसत्यत्वं पूर्ववासनया भातीत्याशंक्य तन्निवृत्तये पुनःपुनर्मिथ्यात्वं विचारयेदित्याह । पुनर्द्वैतस्येति । 'आवृत्तिरसकृदुपदेशा'दिति चतुर्थाध्याये आत्मनः श्रवणाद्यावर्तनस्य विहितत्वाद्व्यासेनेति भावः ॥ ४७ ॥

कियंतं कालमिति चेत् खेदोऽयं द्वैत इष्यताम् ॥
अद्वैते तु न युक्तोऽयं सर्वानर्थनिवारणात् ॥ ४८ ॥

कियंतं कालमित्थं विचारणीयमित्याशंक्य 'तत्रापरोक्षविद्यासौ विचारोऽयं समाप्यते' इति विचारकालावधेरुक्तत्वान्नाद्वैतविचारेऽयं खेदो युक्तः किंतु द्वैतप्रतिभास एव युक्त इत्याह । कियंतमिति ॥ ४८ ॥

क्षुत्पिपासादयो दृष्टा यथापूर्वं मयीति चेत् ॥
मच्छब्दवाच्येऽहंकारे दृश्यतां नेति को वदेत् ॥ ४९ ॥

नन्वेवमद्वैतात्मतत्त्वापरोक्षज्ञानवत्यपि मयि क्षुत्पिपासानर्थस्य परिदृश्यमानत्वादनर्थनिवारकत्वमात्मज्ञानस्यासिद्धमिति शंकते । क्षुत्पिपासादयइ

ति। किं मच्छब्दवाच्येऽहंकारे दृश्यंते। उत मच्छब्दोपलक्षिते चिदात्मनी ति विकल्प्य आद्यमंगीकरोति। मच्छब्दवाच्यइति न द्वितीयः तस्यासंग त्वादविषयत्वाच्चेति बहिरेव द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

चिद्रूपेऽपि प्रसज्येरंस्तादात्म्याध्यासतो यदि ॥
माऽध्यासं कुरु किंतु त्वं विवेकं कुरु सर्वदा ॥ ५० ॥

वस्तुतस्तत्प्रतीत्यभावेऽपि भ्रांत्या तत्प्रसक्तिः स्यादिति शंकते। चिद्रूपेऽ पीति। एवंतर्ह्यनर्थहेतोरध्यासस्य निवृत्तये सदा विवेकः क्रियतामित्याह। माध्यासमिति ॥ ५० ॥

झटित्यध्यास आयाति दृढवासनयेति चेत् ॥
आवर्तयेद्विवेकं च दृढं वासयितुं सदा ॥ ५१ ॥

अनादिवासनावशात् पुनरध्यासागमने तन्निवृत्तये विवेक एवावर्तनी यो नोपायांतरमित्याह। झटितीति ॥ ५१ ॥

विवेके द्वैतमिथ्यात्वं युक्त्यैवेति न भण्यताम् ॥
अचिंत्यरचनात्वस्यानुभूतिर्हि स्वसाक्षिकी ॥ ५२ ॥

ननु विचारेण द्वैतस्य मायामयत्वं युक्त्यैव सिध्यति नानुभवत इत्याशं क्याचिंत्यरचनात्वलक्षणमिथ्यात्वानुभवस्य स्वसाक्षिकत्वान्मैवमिति परिहर ति। विवेक इति ॥ ५२ ॥

चिदप्यचिंत्यरचना यदि तर्ह्यस्तु नो वयम् ॥
चितिं सुचिंत्यरचनां ब्रूमो नित्यत्वकारणात् ॥ ५३ ॥

नन्वचिंत्यरचनात्वं मिथ्यात्वपदार्थलक्षणमुक्तं चिदात्मन्यतिव्याप्तमिति शंकते। चिदपीति। प्रागभावयुक्तत्वे सति अचिंत्यरचनात्वमिथ्यात्वलक्ष णमिति विवक्षुरचिंत्यरचनात्वमात्मनोंऽगीकरोति। तर्ह्यस्त्विति। एवमंगी कारेऽपसिद्धांत इत्याशंक्य परिहरति। नोवयमिति। तत्र हेतुमाह। नित्य त्वेति। वयं चितिं सुचिंत्य रचनां नोब्रूम इति योजना ॥ ५३ ॥

प्रागभावो नानुभूतश्चितेर्नित्या ततश्चितिः ॥

द्वैतस्य प्रागभावस्तु चैतन्येनानुभूयते ॥ ५४ ॥

चितेर्नित्यत्वं कुत इत्याशंक्य प्रागभावानुभवाभावादित्याह । प्रागभाव इति । यतश्चितेः प्रागभावो नानुभूतस्ततो नित्येति योजना । इदमत्राकूतं चितेः प्रागभावोऽस्तीति वदन् प्रष्टव्यः चित्प्रागभावः किंचिताऽनुभूयते उतान्येननान्येन तदन्यस्य जडत्वेन अनुभवितृत्वानुपपत्तेः चिताऽनुभूयते इत्यपि पक्षे किं चिदंतरेणउतस्वेनैव नाद्यः अद्वैतवादे चिदंतरस्यैवअभावात् तत्स्वीकारेऽपिचित्प्रतियोगिकस्य अभावस्यचिद्ग्रहणमन्तरेणगृहीतुमशक्यत्वात् तस्या अपि गृह्यमाणत्वे घटादिवदचित्त्वापत्तेः नापिद्वितीयः स्वाभावस्य स्वेन गृहीतुनशक्यत्वादिति । ननु द्वैतस्य प्रमात्रादिभेदरूपत्वात् तदभावस्य च ते नैवानुभवितुमशक्यत्वात् तदनुभवित्रंतराभावाच्च चैतन्यवदेव द्वैतस्यापि नित्यत्वापत्तिरित्याशंक्य अनुभवित्रंतराभावोऽसिद्ध इति परिहरति । द्वैतस्येति । जाग्रदादिद्वैताभावस्य सुषुप्तौ साक्षिणाऽनुभूयमानत्वात् 'तमसः साक्षी सर्वस्य साक्षी' ति श्रुतेश्चेति भावः ॥ ५४ ॥

प्रागभावयुतं द्वैतं रच्यते हि घटादिवत् ॥
तथापि रचनाऽचिंत्या मिथ्या तेनेंद्रजालवत् ॥ ५५ ॥

एवं च प्रागभावयुतत्वे सति अचिंत्यरचनात्वस्य मिथ्यात्वलक्षणस्य सद्भावात् द्वैतमिथ्यात्वं सिद्धमित्याह । प्रागभावेति । प्रागभावयुतमिति हेतुगर्भितं विशेषणं द्वैतं प्रागभावयुतत्वात् घटादिवद्रच्यते हि तथाऽपि रच्यमानत्वेऽपि तस्य द्वैतस्य रचनाऽचिंत्या तेन रच्यमानत्वे सति अचिंत्यरचनात्वेन ऐंद्रजालिकप्रासादवन्मिथ्येत्यर्थः ५५ ॥

चित्प्रत्यक्षा ततोऽन्यस्य मिथ्यात्वं चानुभूयते ॥
नाद्वैतमपरोक्षं चेत्येतन्न व्याहतं कथम् ॥ ५६ ॥

चितिस्तावत्स्वप्रकाशत्वेन नित्याऽपरोक्षा च भासते चिद्व्यतिरिक्तस्य च मिथ्यात्वं तयैव चिताऽनुभूयते इति दर्शितं एवं च सत्यद्वैतस्यापरोक्षत्वं नास्तीति वदतोव्याघातश्च स्यादित्याह । चित्प्रत्यक्षेति । चिद्रूपेण भासनादि

त्यभिहितयुक्तिसमुच्चयार्थश्चशब्दः अद्वैतमपरोक्षं नेत्येतत्कथं न व्याहतं ति योजना ॥ ५६ ॥

इत्थं ज्ञात्वाऽप्यसंतुष्टाः केचित्कुत इतीर्यताम् ॥
चार्वाकादेः प्रबुद्धस्याप्यात्मा देहः कुतो वद ॥ ५७

एवं वेदांतार्थं जानतामपि पुरुषाणां केषांचिदत्र विश्वासः कुतो न जा इति पृच्छति । इत्थमिति । सम्यग्विचारशून्यत्वादिति विवक्षुःप्रतिबंदीं क्षाति । चार्वाकादेरिति । आदि शब्देन पामरा गृह्यंते प्रबुद्धस्य ऊहा कुशलस्य ॥ ५७ ॥

सम्यग्विचारो नास्त्यस्य धीदोषादिति चेत्तथा ॥
असंतुष्टास्तु शास्त्रार्थं न त्वैक्षंत विशेषतः ॥ ५८ ॥

प्रतिबंदी मोचनं शंकते । सम्यगिति । साम्येन समाधत्ते । तथेति दोषादित्यनुषज्यते । तुशब्दः एवशब्दार्थः ॥ ५८ ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥
इति श्रौतं फलं दृष्टं नेति चेद्दृष्टमेव तत् ॥ ५९ ॥

इत्थं तत्त्वं विचार्य तज्जन्यतत्त्वज्ञानफलं विचारयितुं तत्प्रतिपादिक तिं पठति । यदेति । 'अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत' इत्यस्य स्योत्तरार्धं अस्य मुमुक्षोर्हृदि श्रिता येकामास्तादात्म्याध्यासमूला इच्छा संति ते सर्वे यदा यस्मिन्काले प्रमुच्यंते तत्त्वज्ञानेनाध्यासनिवृत्तौ नि अथ तदानीमेव मर्त्यः पूर्वदेहतादात्म्याध्यासेन मरणशीलः पुरुषः अ ध्यासाभावेन तद्रहितो भवति । तत्र हेतुमाह । अत्र ब्रह्मसमश्नुतेइति । स्मिन्नेवदेहे ब्रह्म सत्यादिलक्षणं समश्नुते सम्यगाप्नोतीत्यस्याःश्रुतेरर्थ प्रतिपादितं फलं कामनिवृत्त्यादि लक्षणं नानुभव सिद्धं किंतु शाब्द शंकते । इतिश्रौतमिति । समनंतर श्रुतिवाक्यतात्पर्यालोचनया तस्य त्वं सिध्यतीत्यभिप्रायेण परिहरति । दृष्टमेव तदिति ॥ ५९ ॥

यदा सर्वे प्रभिद्यंते हृदयग्रंथयस्त्विति ॥

कामा ग्रंथिस्वरूपेण व्याख्याता वाक्यशेषतः ॥६०॥

तस्य दृष्टत्वस्पष्टीकरणाय तद्वाक्यमुदाहृत्य तस्यार्थमाह। यदा सर्वइति। अनेन वाक्यशेषेण कामप्रमोकस्य ग्रंथिभेदत्वेन व्याख्यातत्त्वात् ग्रंथिभेदस्य अहंकारचिदात्मनोस्तादात्म्याध्यासनिवृत्तिलक्षणस्य अनुभवसिद्धत्वान्नाप्र त्यक्षतेति भावः वाक्यशेषतः इत्यनेन वाक्येनेत्यर्थः ॥ ६० ॥

अहंकारचिदात्मानावेकीकृत्याविवेकतः ॥
इदं मे स्यादिदं मेस्यादितीच्छाः कामशब्दिताः॥६१॥

ननु लोके कामशब्देनेच्छाभेद एवोच्यते अतः कथं तस्य ग्रंथित्वेन व्याख्यानमित्याशंक्य अध्यासमूलस्यैव इच्छाविशेषस्य कामशब्दवाच्यत्वं नेच्छामात्रस्येत्याह। अहंकारेति ॥ ६१ ॥

अप्रवेश्य चिदात्मानं पृथक् पश्यन्नहंकृतिम् ॥
इच्छंस्तु कोटिवस्तूनि न बाधो ग्रंथिभेदतः ॥ ६२ ॥

नन्वध्यासमूलस्यैव कामस्य त्याज्यत्वे सति इतरोऽभ्युपेतव्यः स्यादित्याशंक्य बाधकत्वाभावादभ्युपेयते एवेत्याह। अप्रवेश्येति। अहंकारे चिदात्मानमप्रवेश्य तादात्म्याध्यासेनानंतर्भाव्येत्यर्थः ॥ ६२ ॥

ग्रंथिभेदेऽपि संभाव्या इच्छाः प्रारब्धदोषतः ॥
बुद्ध्वाऽपि पापबाहुल्यादसंतोषो यथा तव ॥ ६३ ॥

नन्वध्यासाभावे कामानामनुदय एव स्यादित्याशंक्य आरब्धकर्मव शात्तेषामुत्पत्तिःसंभविष्यतीत्याह। ग्रंथिभेदेऽपीति। अत्र दृष्टांतमाह बुद्ध्वाऽपीति ॥ ६३ ॥

अहंकारगतेच्छाद्यैर्देहव्याध्यादिभिस्तथा ॥
वृक्षादिजन्मनाशैर्वा चिद्रूपात्मनि किं भवेत् ॥ ६४ ॥

अध्यासाभावेऽहंकारगतेच्छादेरबाधकत्वं दृष्टांतद्वयप्रदर्शनेन विशदयति। अहंकारेति। यथा देहगतव्याध्यादिभिः अहंकारसाक्षिणो बाधो नास्ति

देहसंबंधरहितत्वात् यथा वृक्षादिगतेर्जन्मादिभिः एवमध्यासनिवृत्तावहं
गतेच्छादिभिरपीति भावः ॥ ६४ ॥

ग्रंथिभेदात्पुराऽप्येवमिति चेत्तन्न विस्मर ॥
अयमेव ग्रंथिभेदस्तव तेन कृती भवान् ॥ ६५ ॥

चिदात्मनोऽसंगत्वस्यैकरूपत्वात् पूर्वमपि कामाधिबाधो नास्तीति
कते । ग्रंथिभेदादिति । एवंविधबोधस्यैव ग्रंथिभेदत्वेन अस्माभिरभिधा
नत्वादिदं चोद्यमस्मदनुकूलमित्याह । तन्नविस्मरेति ॥ ६५ ॥

नैवं जानंति मूढाश्चेत्सोऽयं ग्रंथिर्न चापरः ॥
ग्रंथितद्भेदमात्रेण वैषम्यं मूढबुद्धयोः ॥ ६६ ॥

एवंविधज्ञानाभाव एव ग्रंथिरित्याह । नैवमिति । ननु ज्ञानिनोऽपी
भ्युपगमे ज्ञान्यज्ञानिनोः कुतो वैलक्षण्यमित्याशंक्य ग्रंथिभेदाभेदातिरे
न कुतोऽपीत्याह । ग्रंथितद्भेदेति ॥ ६६ ॥

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा देहेन्द्रियमनोधियाम् ॥
न किंचिदपि वैषम्यमस्त्यज्ञानिविबुद्धयोः ॥ ६७ ॥

कारणांतराभावमेव विशदयति । प्रवृत्ताविति ॥ ६७ ॥

व्रात्यश्रोत्रिययोर्वेदपाठापाठकृताभिदा ॥
नाहारादावस्ति भेदः सोऽयं न्यायोऽत्र योज्यताम् ॥ ६

उक्तार्थे दृष्टांतमाह । व्रात्येति ॥ ६८ ॥

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥
उदासीनवदासीन इति ग्रंथिभिदोच्यते ॥ ६९ ॥

ज्ञानिनो ग्रंथिशून्यत्वे गीतावाक्यं प्रमाणयति । नद्वेष्टीति । संप्रवृत्
प्राप्तानि दुःखानि न द्वेष्टि निवृत्तानि सुखानि न कांक्षति उदासीनव
इत्यर्थः । ग्रंथिभिदा ग्रंथिभेदः ॥ ६९ ॥

औदासीन्यं विधेयं चेद्वच्छब्दव्यर्थता तदा ॥
न शक्ता अस्य देहाद्या इति चेद्रोग एव सः ॥ ७० ॥

इदं वाक्यमौदासीन्यविधिपरं न तु ग्रंथिभेदे प्रमाणमिति शंकते। औदासीन्यमिति। विधिपरत्वे वच्छब्दो व्यर्थः स्यादिति परिहरति। वच्छब्देति। ज्ञानिदेहादेरकार्यक्षमत्वादप्रवृत्तिः न तु ग्रंथिभेदादित्याशंक्योपहसति। न शक्ताइति ॥ ७० ॥

तत्त्वबोधं क्षयं व्याधिं मन्यंते ये महाधियः ॥
तेषां प्रज्ञाऽतिविशदा किं तेषां दुःशकं वद ॥ ७१ ॥

भवतु को दोषस्तत्राह। तत्त्वबोधमिति। दुःशकमसाध्यमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

भरतादेरप्रवृत्तिः पुराणोक्तेति चेत्तदा ॥
जक्षन् क्रीडन् रतिं विंदन्नित्यश्रौषीर्न किं श्रुतिम् ॥ ७२॥

नन्वस्थाने परिहासोऽयं ज्ञानिनां प्रवृत्त्यभावस्य पुराणसिद्धत्वादिति शंकते। भरतादेरिति। श्रुतिमजानानश्चोदयसीति परिहरति। जक्षन्निति। 'जक्षन् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा वयस्यैर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीर' मिति श्रौतं वाक्यं नाश्रौषीरित्यर्थः जक्षन् भक्षयन् जक्षभक्षसनयोरिति धातुः क्रीडन् स्वेच्छया विहरन् रममाणः स्त्र्यादिभिर्नोपजनं स्मरन्निदं शरीरमित्युपजनं जनानां समीपे वर्तमानमिदं स्वशरीरं न स्मरन्नानुसंदधान इत्यर्थः। श्लोके रतिं विदन्निति श्रौतस्य रममाण इतिपदस्य व्याख्यानम् ॥ ७२ ॥

न ह्याहारादि संत्यज्य भरताद्याः स्थिताः क्वचित् ॥
काष्ठपाषाणवत्किंतु संगभीता उदासते ॥ ७३ ॥

ननु तर्हि पुराणस्य का गतिरित्याशंक्य पुराणमप्यौदासीन्यबोधनपरं न प्रवृत्त्यभावपरमित्यभिप्रेत्याह। नह्याहारादीति ॥ ७३ ॥

संगी हि बाध्यते लोके निःसंगः सुखमश्नुते ॥
तेन संगः परित्याज्यः सर्वदा सुखमिच्छता ॥ ७४ ॥

संगोऽपि कुतस्त्यज्यते इत्यत आह। संगी हीति ॥ ७४ ॥

अज्ञात्वा शास्त्रहृदयं मूढो वक्त्यन्यथान्यथा ॥

मूर्खाणां निर्णयस्त्वास्तामस्मत्सिद्धांत उच्यते ॥ ७५ ॥

ननु तर्हि मानससंगस्यैव त्याज्यत्वेऽन्तःसंगशून्यानां बहिर्व्यवहरतामज्ञत्वादिकं जनैः कथमुच्यते इत्याशंक्य शास्त्रतात्पर्यज्ञानशून्यत्वादित्याह। अज्ञात्वेति। अतोमूढव्यवहारो नात्रविचारणीय इत्याह। मूर्खाणामिति। तर्हि किमनुसंधेयमित्याकांक्षायां शास्त्रहृदयमित्याह। अस्मत्सिद्धांतइति ॥ ७५ ॥

वैराग्यबोधोपरमाः सहायास्ते परस्परम् ॥
प्रायेण सह वर्तंते वियुज्यंते क्वचित् क्वचित् ॥ ७६ ॥

कोऽसावित्यत आह। वैराग्येति ॥ ७६ ॥

हेतुस्वरूपकार्याणि भिन्नान्येषामसंकरः ॥
यथावदवगंतव्यः शास्त्रार्थं प्रविविच्यता ॥ ७७ ॥

वैराग्यादीनामन्योन्यपरिहारेण अवस्थानदर्शनादभेदशंकायास्तद्धेत्वादीनां भेदाद्भेदोऽवगंतव्य इत्याह। हेतुस्वरूपेति ॥ ७७ ॥

दोषदृष्टिर्जिहासा च पुनर्भोगेष्वदीनता ॥
असाधारणहेत्वाद्या वैराग्यस्य त्रयोऽप्यमी ॥ ७८ ॥

तत्र वैराग्यस्य हेत्वादित्रयं दर्शयति। दोषदृष्टिरिति ॥ ७८ ॥

श्रवणादित्रयं तद्वत्तत्त्वमिथ्याविवेचनम् ॥
पुनर्ग्रंथेरनुदयो बोधस्यैते त्रयो मताः ॥ ७९ ॥

इदानीं तत्त्वबोधस्य कारणादीनि दर्शयति। श्रवणादीति आदिशब्देन मनननिदिध्यासने गृह्येते 'आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य' इत्यात्मदर्शनसाधनत्वेन श्रवणादिविधानाच्छ्रवणादेर्ज्ञानहेतुत्वं तत्त्वमिथ्याविवेचनं कूटस्थाहंकारादेश्चभेदज्ञानं ग्रंथेरनुदयोऽन्योन्याध्यासानुत्पत्तिः ॥ ७९ ॥

यमादिर्धीनिरोधश्च व्यवहारस्य संक्षयः ॥
स्युर्हेत्वाद्या उपरतेरित्यसंकर ईरितः ॥ ८० ॥

उपरतेस्तानि दर्शयति। यमादिरिति। आदिपदेन नियमादयो गृह्यंते। धीनिरोधश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणो योगः॥ ८०॥

तत्त्वबोधः प्रधानं स्यात् साक्षान्मोक्षप्रदत्वतः॥
बोधोपकारिणावेतौ वैराग्योपरमावुभौ॥ ८१॥

किमेतेषां समं प्राधान्यमुत नेत्याशंक्याह। तत्त्वबोध इति। 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाये'ति श्रुतेरित्यर्थः इतरयोस्तूपकारित्वं 'ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् शांतो दांत उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येदि'ति श्रुतिभ्यामवगम्यते॥ ८१॥

त्रयोऽप्यत्यंतपक्वाश्चेन्महतस्तपसः फलम्॥
दुरितेन क्वचित्किंचित्कदाचित्प्रतिबध्यते॥ ८२॥

'प्रायेण सह वर्त्तंते वियुज्यंते क्वचित्क्वचिदि' त्युक्तं तत्र कारणमाह। त्रयोऽपीति। अनेकजन्मार्जितपुण्यपुंजपरिपाके त्रयाणां सहभावो भवति अन्यथा तु प्रतिबंधकपापानुसारेण पुरुषविशेषे कालविशेषेण कस्यचित्प्रतिबंधो भवतीति भावः॥ ८२॥

वैराग्योपरती पूर्णे बोधस्तु प्रतिबध्यते॥
यस्य तस्य न मोक्षोऽस्ति पुण्यलोकस्तपोबलात्॥ ८३॥

तत्रापि तत्त्वज्ञानप्रतिबंधे मोक्षो नास्तीत्याह। वैराग्येति। तर्हि वैराग्यादिसंपादनं निष्फलमित्याशंक्य 'प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः। शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते' इति भगवद्वचनात् पुण्यलोकप्राप्तिर्भवतीत्याह। पुण्यलोकस्तपोबलादिति॥ ८३॥

पूर्णे बोधे तदन्यौ द्वौ प्रतिबद्धौ यदा तदा॥
मोक्षो विनिश्चितः किंतु दृष्टदुःखं न नश्यति॥ ८४॥

वैराग्योपरत्योस्तु प्रतिबंधे जीवन्मुक्तिसुखं न सिध्यतीत्याह। पूर्णेबोध इति॥ ८४॥

ब्रह्मलोकतृणीकारो वैराग्यस्यावधिर्मतः ॥
देहात्मवत् परात्मत्वदार्ढ्ये बोधः समाप्यते ॥ ८५ ॥

इदानीं वैराग्यादीनामवधिं दर्शयति । ब्रह्मलोकेति ॥ ८५ ॥

सुप्तिवद्विस्मृतिः सीमा भवेदुपरमस्य हि ॥
दिशाऽनया विनिश्चेयं तारतम्यमवांतरम् ॥ ८६ ॥

सुप्तिवदिति । अवांतरतारताम्यं स्वस्वबुद्ध्या निश्चेयमित्याह । दिशेति ॥ ८६ ॥

आरब्धकर्मनानात्वाद्बुद्धानामन्यथाऽन्यथा ॥
वर्तनं तेन शास्त्रार्थे भ्रमितव्यं न पंडितैः ॥ ८७ ॥

ननु तत्त्वबोधवतामपि रागादिमत्त्वेन वैषम्योपलंभात् ज्ञानस्यापि मुक्तिहेतुत्वं निश्चेतुं न शक्यमित्याशंक्य रागादेः व्याध्यादिवदारब्धकर्मफलत्वात् मुक्तिप्रतिबंधकत्वं असिद्धं अतो न शास्त्रार्थे विप्रतिपत्तव्यमित्याह । आरब्धकर्मनानात्वादिति ॥ ८७ ॥

स्वस्वकर्मानुसारेण वर्ततां ते यथा तथा ॥
अविशिष्टः सर्वबोधः समा मुक्तिरितिस्थितिः ॥ ८८ ॥

किं तर्हि प्रतिपत्तव्यमित्यत आह । स्वस्वेति । सर्वेषां ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानमेकाकारं निरवद्यब्रह्मरूपेणावस्थानं च समानमितिभावः ॥ ८८ ॥

जगच्चित्रं स्वचैतन्ये पटे चित्रमिवार्पितम् ॥
मायया तदुपेक्ष्यैव चैतन्यं परिशेष्यताम् ॥ ८९ ॥

प्रकरणस्यास्य तात्पर्यं संक्षिप्य दर्शयति । जगदिति ॥ ८९ ॥

चित्रदीपमिमं नित्यं येऽनुसंदधते बुधाः ॥
पश्यंतोऽपि जगच्चित्रं ते मुह्यंति न पूर्ववत् ॥ २९० ॥
इति विद्यारण्य० श्रीपंचदश्यां चित्रदीपः समाप्तः ॥

ग्रंथाभ्यासफलमाह । चित्रदीपमिति ॥ २९० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यशिष्येण रामकृष्णाख्यविदुषाविरचितं तात्पर्यबोधिनीनामकं चित्रदीपव्याख्यानंसमाप्तम्

इति चित्रदीपः समाप्तः ६ ॥

अथ पञ्चदशी सटीक ॥

तृप्तिदीपविवेक

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ॥
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ अथ तृप्तिदीपव्याख्या ॥ अखंडानंदरूपाय शिवाय गुरवे नमः ॥ शिष्याज्ञानतमोध्वंसपट्वर्कैंद्वग्निमूर्तये ॥ १ ॥ वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ॥ पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ २ ॥ नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ ॥ क्रियते तृप्तिदीपस्य व्याख्यानं गुर्वनुग्रहात् ॥ ३ ॥ तृप्तिदीपाख्यं प्रकरणमारभमाणः श्रीभारतीतीर्थगुरुस्तस्य श्रुतिव्याख्यानरूपत्वात् तद्व्याख्येयां श्रुतिमादौ पठति । आत्मानं चेदिति ॥ १ ॥

अस्याः श्रुतेरभिप्रायः सम्यगत्र विचार्यते ॥
जीवन्मुक्तस्य या तृप्तिः सा तेन विशदायते ॥ २ ॥

इदानीं चिकीर्षितविचारं तत्फलं च दर्शयति । अस्याइति । अत्र तृप्तिदीपाख्ये ग्रंथेऽस्य आत्मानं चेदित्यादिकायाः श्रुतेरभिप्रायः तात्पर्यं सम्यक् विचार्यते तेनाभिप्रायविचारेण जीवन्मुक्तस्य श्रुतिप्रसिद्धा या तृप्तिः सा विशदायते स्पष्टीभवति २ ॥

मायाभासेन जीवेशौ करोतीति श्रुतत्वतः ॥
कल्पितावेव जीवेशौ ताभ्यां सर्वं प्रकल्पितम् ॥ ३ ॥

'पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना। आक्षेपस्य समाधानं व्याख्यानं पंचलक्षणं' इति व्याख्यानलक्षणस्योक्तत्वात् पुरुष इतिश स्यार्थमभिधातुं तदुपोद्घातत्वेन सृष्टिं संक्षिप्य दर्शयति। मायाभासेनेति प्रतिपाद्यमर्थं बुद्धौ संगृह्य तदर्थमर्थांतरवर्णनमुपोद्घातः अत्र मायाशब्देन चिदानंदमयब्रह्मप्रतिबिंबसमन्विता सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका जगदुपादान भूताप्रकृतिरुच्यते सा च सत्त्वगुणस्य शुद्ध्यविशुद्धिभ्यांद्विधा भिद्यमाना क्रमेण माया चाविद्या च भवति तयोः मायाविद्ययोःप्रति बिंबितंब्रह्मचैतन्य मेव ईश्वरो जीवश्चेत्युच्यते तदितं तत्त्वविवेकाख्ये ग्रंथेश्रीमद्विद्यारण्य गुरुभिर्निरूपितं 'चिदानंदमयब्रह्मप्रतिबिंबसमन्विता। तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा चसा॥ सत्त्वशुद्धिविशुद्धिभ्यां मायाविद्ये च ते मते। माया बिंबो वशीकृत्य तांस्यात्सर्वज्ञईश्वरः॥ अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्याद नेकधा। सा कारणशरीरं स्यात्प्राज्ञस्तत्राभिमानवानि' ति इममेवार्थं मनसि निधाय 'जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या चस्वयमेव भवती' तिश्रु तिरपि प्रवृत्ता अतो जीवेश्वरयोर्मायाकल्पितत्वं अन्यत्कृत्स्नंजगत्ताभ्यामेव कल्पितम्॥ ३॥

ईक्षणादिप्रवेशांता सृष्टिरीशेन कल्पिता॥
जाग्रदादिविमोक्षांतः संसारो जीवकल्पितः॥ ४॥

तत्र केन कियत्कल्पितमित्यत आह। ईक्षणादीति 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेये' तिश्रुतमीक्षणमादि यस्याः सा ईक्षणादिः 'अनेन जीवेनात्मनानु प्रविश्ये'ति श्रुतः प्रवेशोऽतो यस्याः सा प्रवेशांता ईक्षणादिश्चासौ प्रवेशांता चेति पश्चात्कर्मधारयः सेयं सृष्टिरीश्वरेण कल्पिता जाग्रदादिः यस्य संसार स्य असौ जाग्रदादिः विमोक्षो मुक्तिरंतो यस्यसः विमोक्षांतः संसारो जीवे न कल्पितः तदभिमानित्वात् जीवस्येत्यर्थः। ते च जाग्रदादयइत्थं श्रूयंते 'स एष मायापरिमोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्वं। स्त्रियन्नपानादि विचित्रभोगैः स एव जाग्रत्परितृप्तिमेति॥ स्वप्नेऽपि जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितविश्वलोके। सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूतः

सुखरूपमेति ॥ पुनश्च जन्मांतरकर्मयोगात् स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः। पुरत्रये क्रीडति यश्च जीवस्तः तस्तु जातं सकलं विचित्रं ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपंचं यत्प्रकाशते। तद्ब्रह्माहमितिज्ञात्वा सर्वबंधैः प्रमुच्यते' इति ॥४॥

भ्रमाधिष्ठानभूतात्मा कूटस्थासंगचिद्वपुः ॥
अन्योन्याध्यासतोऽसंगधीस्थजीवोऽत्र पूरुषः ॥ ५ ॥

एवं पुरुषशब्दार्थावबोधोपयोगिनीं सृष्टिमभिधायेदानीं पुरुषशब्दार्थमाह। भ्रमाधिष्ठानेति। यः कूटस्थासंगचिद्वपुरविकार्यसंगचित्स्वरूपः भ्रमाधिष्ठानभूतात्मा भ्रमस्य देहेंद्रियाद्यध्यासस्य अधिष्ठानभूतः अधिष्ठानत्वेन वर्तमानः परमात्माऽस्ति सोऽसंग एव अध्योन्याध्यासतः अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्य सर्वव्यवहारभाग्भवति इत्याचार्यैः निरूपितेन तादात्म्याध्यासेन आसंगधीस्थजीवः स्वेनपारमार्थिकसंबंधशून्यायां बुद्धौ वर्तमानो जीवः सन् अत्रास्यां श्रुतौ पुरुष इत्युच्यते 'सवा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशय ' इति श्रुत्या पुरुष शब्दस्य व्युत्पादितत्वात्पुरुषस्यैव च पुरुष एव पूरुषः। बुद्ध्यादिकल्पनाधिष्ठानं कूटस्थचैतन्यमेव बुद्धौप्रतिबिंबितत्वेन प्राप्तजीवभावं सत्पुरुषशब्देनोच्यते इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

साधिष्ठानो विमोक्षादौ जीवोऽधिक्रियते न तु ॥
केवलो निरधिष्ठानविभ्रांतेः काप्यसिद्धितः ॥ ६ ॥

नन्वत्र पुरुषशब्देन केवलचिदाभासरूपो जीव एव उच्यतां किमनेन कूटस्थचैतन्येन अधिष्ठानभूतेन इत्याशंक्य तस्य मोक्षाद्यन्वयितृत्वसिद्धये तदपि स्वीकर्तव्यमित्याह। साधिष्ठानइति। साधिष्ठानः अधिष्ठानेन कूटस्थचैतन्येन सहितो जीवः विमोक्षादौ मोक्षस्वर्गादिसाधनानुष्ठाने अधिक्रियते अधिकारी भवति न केवलचिदाभासः। कुत इत्यत आह। निरधिष्ठानरहितस्यारोप्यस्य लोकेऽदृष्टत्वादिति भावः ॥ ६ ॥

अधिष्ठानांशसंयुक्तं भ्रमांशमवलंबते ॥
यदा तदाऽहं संसारीत्येवं जीवोऽभिमन्यते ॥ ७ ॥

इदानीं साधिष्ठानस्यैव तस्य संसाराद्यन्वयितृत्वं श्लोकद्वयेन विभज्य

दर्शयति। अधिष्ठानांशेति। जीवो यदा अधिष्ठानांशसंयुक्तं कूटस्थसहि
भ्रमांशं चिदाभासोपेतं शरीरद्वयमवलंवते स्वस्वरूपत्वेन स्वीकरोति तदा
संसारीत्येवमभिमन्यते॥ ७॥

भ्रमांशस्य तिरस्कारादधिष्ठानप्रधानता॥
यदा तदा चिदात्माऽहमसंगोऽस्मीति बुध्यते॥ ८॥

यदा पुनर्भ्रमांशस्य देहद्वयसहितस्य चिदाभासस्य तिरस्कारात् मिथ्
त्वज्ञानेन अनादरणात् अधिष्ठानप्रधानता अधिष्ठानभूतस्यैव कूटस्थस
स्वरूपत्वं जीवेन स्वीक्रियते तदा अहं चिदात्माऽसंगश्चास्मीति बुध्य
जानाति॥ ८॥

नासंगेऽहंकृतिर्युक्ता कथमस्मीति चेच्छृणु॥
एको मुख्यो द्वावमुख्यावित्यर्थस्त्रिविधोऽहमः॥ ९॥

नन्वधिष्ठानचैतन्यस्य जीवस्वरूपत्वस्वीकारे चिदात्माऽहमसंगोऽस्मी
बुध्यते इति यदुक्तं तदनुपपन्नं स्यात् असंगचिद्रूपस्य कूटस्थस्य अहंप्रत्य
विषयत्वाभावात् इति शंकते। नासंगइति। असंगे चिदात्मनि अवि
अहंप्रत्ययो न युज्यते यतः अतः कथमहमस्मीति जानीयात् न कथम
त्यर्थः मुख्यया वृत्त्या अहंप्रत्ययविषयत्वाभावेऽपि लक्षणया तदस्तीति वि
क्षुरहंशव्दार्थं तावद्विभजते। शृणिवति। अहमोऽहंशव्दस्येत्यर्थः॥ ९॥

अन्योन्याध्यासरूपेण कूटस्थाभासयोर्वपुः॥
एकीभूय भवेन्मुख्यस्तत्र मूढैः प्रयुज्यते॥ १०॥

कीदृशो मुख्योऽर्थ इत्याकांक्षायां तं दर्शयति। अन्योन्येति। कूट
चिदाभासयोःस्वरूपमन्योन्याध्यासेनैक्यं प्राप्तंअहंशव्दस्य वा च्यत्वेन
ख्योऽर्थो भवति अस्य कुतो मुख्यत्वमित्यत आह। तत्र मूढैरिति। यत
व्याहारः तत्र तस्मिन्नविविक्तकूटस्थचिदाभासयोः स्वरूपे यतो विवेक
शून्यैः सर्वैरप्यहंशव्दः प्रयुज्यते अतोऽस्य मुख्यत्वमित्यर्थः॥ १०॥

पृथगाभासकूटस्थावमुख्यौ तत्र तत्त्ववित्॥
पर्यायेण प्रयुंक्तेऽहंशव्दं लोके च वैदिके॥ ११॥

इदानीममुख्यौ द्वौ दर्शयति। पृथगिति । आभासकूटस्थौ प्रत्येकमहंशब्दार्थत्वेन यदा विवक्षितौ तदा ऽमुख्यार्थौ भवतः। अनयोरमुख्यत्वे कारणमाह। तत्र तत्त्वविदिति। अत्रापि यत इत्यध्याहारः तत्त्वविद्यतस्तत्र तयोः कूटस्थचिदाभासयोरहंशब्दं लोके लौकिके वैदिके वैदिकव्यवहारे च पर्यायेण प्रयुंक्ते इतियोजना। अयंभावः चिदाभासकूटस्थयोरविविक्तरूपस्य सार्वजनीनव्यवहारविपयत्वात् मुख्यार्थत्वं विविक्तरूपस्य तु कतिपयजनैः कदाचिदेव व्यवह्रियमाणत्वादमुख्यार्थत्वमिति ॥ ११ ॥

लौकिकव्यवहारेऽहं गच्छामीत्यादिके बुधः ॥
विविच्यैव चिदाभासं कूटस्थात्तं विवक्षति ॥ १२ ॥

पर्यायेण प्रयुंक्ते इत्युक्तमेवार्थं प्रपंचयति प्रतिपत्तिसौकर्याय श्लोकद्वयेन। लौकिकेति। बुधो विद्वान् अहं गच्छामीत्यादिलौकिकव्यवहारे कूटस्थाच्चिदाभासं विविच्यतमेवाहंशब्देन विवक्षति वक्तुमिच्छति ॥ १२ ॥

असंगोऽहं चिदात्माऽह मिति शास्त्रीयदृष्टितः ॥
अहं शब्दं प्रयुंक्तेऽयं कूटस्थे केवले बुधः ॥ १३ ॥

असंगइति । अयमेव बुधः शास्त्रीयदृष्टितः वेदांतश्रवणजनितज्ञानेन केवले चिदाभासाद्विविक्ते कूटस्थेऽसंगोऽहं चिदात्माऽहमिति लक्षणयाऽहं शब्दं प्रयुंक्ते अतो लक्षणया ऽहंशब्दार्थत्वेन ऽहंप्रत्ययविपयत्वसंभवादसंगोऽहमस्मीति ज्ञानमुपपद्यते इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

ज्ञानिताज्ञानिते त्वात्माभासस्यैव न चात्मनः ॥
तथा च कथमाभासः कूटस्थोस्मीति बुध्यताम् ॥ १४ ॥

ननु पृथगाभासकूटस्थौ ऽहंशब्दस्य ऽमुख्यार्थावित्युक्तं तयोर्मध्येकूटस्थः किमज्ञाननिवृत्तयेऽसंगोऽस्मीति जानाति किंवा चिद[illegible] न तावत्कूटस्थः तस्यासंगचिद्रूपत्वेन ज्ञानित्वाज्ञानित्वयोरनुपपत्तेः [illegible]ाभासस्य ज्ञानित्वादिकं वक्तव्यं तथा च सति कूटस्थादन्यश्चिदाभा[illegible]कूटस्थोऽस्मीतिन ज्ञातुमर्हतीति शंकते। ज्ञानिताज्ञानितेति॥ १४ ॥

नायं दोषश्चिदाभासः कूटस्थैकस्वभाववान् ॥
अभासत्वस्य मिथ्यात्वात्कूटस्थत्वाविशेषणात् ॥ १५ ॥

तस्य कूटस्थान्यत्वमेवासिद्धमिति परहृति। नायमिति ।तत्रोपपत्तिमाह आभासत्वस्येति । यथा दर्पणे प्रतीयमानस्य मुखाभासस्य ग्रीवास्थं मुखं तत्त्वं तद्वदितिभावः ॥ १५ ॥

कूटस्थोऽस्मीति बोधोऽपि मिथ्याचेन्नेति कोवदेत् ॥
न हि सत्यतयाऽभीष्टं रज्जुसर्पविसर्पणम् ॥ १६ ॥

ननु चिदाभासस्य मिथ्यात्वे तदाश्रितं कूटस्थोऽस्मीति ज्ञानमपि मिथ्या स्यादिति शंकते । कूटस्थ इति । कूटस्थस्वरूपातिरिक्तस्य कृत्स्नस्यापि मिथ्यात्वभ्युपगमात् तन्मिथ्यात्वमस्माकमिष्टमेवेति परिहरति । नेतिकोवदेदिति । उक्तमर्थं दृष्टांतेन स्पष्टयति । नहीति । रज्ज्वां कल्पितस्य सर्पस्य गत्यादिकमपि प्रतीयमानं वास्तवं नांगीक्रियतेयथा तद्वदिति भावः ॥ १६ ॥

तादृशेनापि बोधेन संसारो हि निवर्त्तते ॥
यक्षानुरूपो हि बलिरित्याहुर्लौकिका जनाः ॥ १७ ॥

ज्ञानस्य मिथ्यात्वे तेन संसारनिवृत्तिर्न स्यादित्याशंक्य निवर्त्यस्य संसारस्यापि तथात्वात्तन्निवृत्तिरुपपद्यते स्वप्नव्याघ्रदर्शनेन निद्रानिवृत्तिवदित्यभिप्रायेणाह । तादृशेनेति । तत्र यादृशो यक्षस्तादृशो बलिरिति लौकिकगाथां संवादयति । यक्षेति ॥ १७ ॥

तस्मादाभासपुरुषः सकूटस्थो विविच्यतम् ॥
कूटस्थोऽस्मीति विज्ञातुमर्हतीत्यभ्यधाच्छ्रुतिः ॥ १८ ॥

उपपादितमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति । यस्मात्कूटस्थ एव चिदाभासस्य निजं स्वरूपं तस्मात्पुरुषशब्दवाच्यःकूटस्थसहितश्चिदाभासःतं कूटस्थं मिथ्याभूतात्स्वस्मात् विविच्य लक्षणया कूटस्थोऽहमस्मीत्यवगंतुं शक्नोतीत्यभिप्रायेण श्रुतिरस्मीत्युक्तवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

असंदिग्धाविपर्यस्त बोधोदेहात्मनीक्ष्यते ॥

तद्वदत्रेति निर्णेतुमयमित्यभिधीयते ॥ १९ ॥

एवं पुरुषोऽस्मीति पदद्वयप्रयोगाभिप्रायमभिधाय अयमितिपदप्रयोगाभिप्रायमाह । असंदिग्धेति । लौकिकानां प्रसिद्धे देहरूपे आत्मनि संशयविपर्ययरहितोऽयमस्मीति बोधो यद्वदुपलभ्यते अत्र प्रत्यगात्मनि विषये तद्वत्तथाविधं ज्ञानं मुक्तिसिद्धये संपाद्यमिति निर्णेतुमयमित्यभिधीयते श्रुत्येति शेषः ॥ १९ ॥

देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् ॥
आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते ॥ २० ॥

ईदृशस्यैव बोधस्य मोक्षसाधनत्वे च आचार्यवाक्यं संवादयति । देहात्मेति । अहं मनुष्य इतिदेहात्मविषयो दृढप्रत्ययो यथा एवं प्रत्यगात्मन्येव देह एव आत्मेत्येवं देहात्मत्वज्ञानापबाधनेन ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानं यस्य जायते स विद्वान्नेच्छन्नपि मोक्षेच्छारहितोऽपि मुच्यते संसारहेतोरज्ञानस्य ज्ञानेनापबाधितत्वादिति भावः ॥ २० ॥

अयमित्यपरोक्षत्वमुच्यते चेत्तदुच्यताम् ॥
स्वयंप्रकाशचैतन्यमपरोक्षं सदा यतः ॥ २१ ॥

अयमितिपदप्रयोगस्याभिप्रायांतरं शंकते । अयमिति । यथाऽयं घट इत्यादिप्रयोगेष्विदमा निर्दिष्टस्य वस्तुन आपरोक्ष्यं दृष्टं तथाऽयमस्मीत्यत्रापीति भावः । तदप्यस्माकमिष्टमेवेत्याह । तदुच्यतामिति । कुत इत्यत आह । स्वयमिति । साधनांतरनिरपेक्षतयाऽवभासमानं चैतन्यं व्यवधायकाभावात् नित्यमपरोक्षमित्यस्माभिः अभ्युपेतत्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥

परोक्षमपरोक्षं च ज्ञानमज्ञानमित्यदः ॥
नित्यापरोक्षरूपेऽपि द्वयं स्याद्दशमे यथा ॥ २२ ॥

नन्वात्मनः स्वप्रकाशचिद्रूपत्वेन नित्यापरोक्षत्वाभ्युपगमे अयमिति प्रप्रयोगस्यअभिप्रायवर्णनांगीकारबलादागतं आत्मनः परोक्षविषयत्वं अपरोक्षविषयत्वं पूर्वोक्तंज्ञानाज्ञानाश्रयविषयत्वं वा अनुपपन्नं स्यादित्याशंक्य दशमे इव सर्वमुपपत्स्यते इत्याह परोक्षमिति । परोक्षमपरोक्षं चेत्येकंयुगलं

ज्ञानमज्ञानमित्यपरं इदं द्वयं नित्यापरोक्षरूपेऽप्यात्मनि दशमे इव स्या
त्यर्थः ॥ २२ ॥

नवसंख्याहृतज्ञानो दशमो विभ्रमात्तदा ॥
न वेत्ति दशमोऽस्मीति वीक्षमाणोऽपि तान्नव ॥ २३

दृष्टांतं व्युत्पादयति । नवसंख्येति । परिगणनीयपुरुषनिष्ठया नवसं
या अपहृतविवेकज्ञानो दशमस्तदा तान् परिगणनीयान् नवसंख्याक
वीक्षमाणोऽपि सम्यक्पश्यन्नपि भ्रांत्या गणनाकर्तारं स्वात्मानं दशमो
मस्मीति न वेत्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

न भाति नास्ति दशम इति स्वं दशमं तदा ॥
मत्वा वक्ति तदज्ञानकृतमावरणं विदुः ॥ २४ ॥

एवं दशमे ज्ञानं प्रदर्श्य तत्कार्यमावरणं दर्शयति । नभातीति । त
दशमः स्वंदशमं संतं दशमो न भाति नास्तीति मत्वा वक्ति अस्य व्यव
रस्य यत्कारणं तदज्ञानकृतं अज्ञानकार्यमावरणं विदुर्बुधा इति शेषः ॥ २

नद्यां ममार दशम इति शोचन्प्ररोदिति ॥
अज्ञानकृतविक्षेपं रोदनादिं विदुर्बुधाः ॥ २५ ॥

अज्ञातस्यैव कार्यविशेषविक्षेपं दर्शयति । नद्यामिति ॥ २५ ॥

न मृतो दशमोऽस्तीति श्रुत्वाऽऽप्तवचनं तदा ॥
परोक्षत्वेन दशमं वेत्ति स्वर्गादिलोकवत् ॥ २६ ॥

दशमस्यासत्त्वांशनिवर्तकं परोक्षज्ञानमाह । न मृत इति ॥ २६ ॥

त्वमेव दशमोऽसीति गणयित्वा प्रदर्शितः ॥
अपरोक्षतया ज्ञात्वा हृष्यत्येव न रोदिति २७ ॥

तस्यैवाभानांशनिवर्तकमपरोक्षज्ञानं दर्शयति । त्वमेवेति स्वेन परि
तैर्नवभिः सहस्वात्मानं गणयित्वा त्वमेव दशमोऽसीति प्रदर्शितः अहं
मोऽस्मीति अपरोक्षतयज्ञात्वा हर्षं प्राप्नोति रोदनं त्यजति ॥ २७ ॥

अज्ञानावृतिविक्षेपद्विविधज्ञानतृप्तयः ॥

शोकापगम इत्येते योजनीयाश्चिदात्मनि ॥ २८ ॥

एवं दृष्टांतभूते दशमे प्रदर्शितमवस्थासप्तकमनूद्य दार्ष्टांतिके आत्मन्यपि तद्योजनीयमित्याह । अज्ञानेति । अज्ञानं चावृतिश्च विक्षेपश्च द्विविधं ज्ञानं च तृप्तिश्चेति द्वंद्वः समासः ॥ २८ ॥

संसारासक्तचित्तः संश्चिदाभासः कदाचन ॥
स्वयंप्रकाशकूटस्थं स्वतत्त्वं नैव वेत्त्ययम् ॥ २९ ॥

तत्रात्मन्यज्ञानादिकं क्रमेण दर्शयति । संसारासक्तेत्यादिना चतुर्भिः । अयं चिदाभासो विषयसम्पादनादिध्यानासक्तचित्तः सन् कदाचन श्रुतिविचारात्पूर्वं कदाऽपि स्वतत्त्वं स्वस्य निजंरूपं स्वप्रकाशचिद्रूपं कूटस्थं प्रत्यगात्मानं नैव वेत्ति न जानाति यत्तदज्ञानम् ॥ २९ ॥

न भाति नास्ति कूटस्थ इति वक्ति प्रसंगतः ॥
कर्ता भोक्ताऽहमस्मीति विक्षेपं प्रतिपद्यते ॥ ३० ॥

न भातीति । चिदात्मविषये प्रसंगेजाते कूटस्थो नास्ति न भातीति मत्वा ब्रूते इदमज्ञानकार्यमावरणं कूटस्थसत्त्वाभानाभिधानवत् कर्तृत्वादिकमात्मन्यारोपयति अस्यारोपस्य हेतुर्देहद्वययुतश्चिदाभासो विक्षेपः ॥ ३० ॥

अस्ति कूटस्थ इत्यादौ परोक्षं वेत्ति वार्तया ॥
पश्चात्कूटस्थ एवास्मीत्येवं वेत्ति विचारतः ॥ ३१ ॥

अस्ति कूटस्थइति । परेण बोधितः कूटस्थोऽस्तीति जानाति इदं परोक्षज्ञानं श्रवणादिपरिपाकवशात् कूटस्थोऽहमेवास्मीति जानाति इदमपरोक्षज्ञानम् ॥ ३१ ॥

कर्ता भोक्तेत्येवमादि शोकजातं प्रमुंचति ॥
कृतं कृत्यं प्रापणीयं प्राप्तमित्येव तुष्यति ॥ ३२ ॥

कर्तेति । कूटस्थसंगात्मज्ञानानंतरं कर्तृत्वादिशोकजातं त्यजतीति यदयं शोकापगमः कृत्यं कर्तव्यजातं कृतं निष्पादितं प्रापणीयं फलजातं प्राप्तं लब्धमिति तुष्यति इयं तृप्तिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अज्ञानमावृतिस्तद्वद्विक्षेपश्च परोक्षधीः ॥
अपरोक्षमतिः शोक मोक्षस्तृप्तिर्निरंकुशा ॥ ३३ ॥

दार्ष्टांतिकेऽप्युक्तमवस्थासप्तकं अनुवदति । अज्ञानमिति ॥ ३३ ॥

सप्तावस्था इमाः संति चिदाभासस्य तास्विमौ ॥
बंधमोक्षौ स्थितौ तत्र तिस्रो बंधाकृतः स्मृताः ॥ ३४

ननूक्तावस्थासप्तकस्य आत्मधर्मत्वांगीकारे तस्य कूटस्थत्वं व्याहन्येत त्याशङ्क्य एताः सप्तावस्थाः चिदाभासस्यैव न कूटस्थस्येत्याह । सप्ताव स्था इति । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन चिदाभासस्येवेत्यवगम्यते कूटस्थस्य सप्तावस्थानां आसामत्रोपन्यासो वृथेत्याशंक्य न वृथात्वं बंध क्षकारित्वद्योतनफलत्वादुपन्यासस्य इत्यभिप्रायेणाह । तास्विमाविति । कि सां सप्तानामप्यविशेषेण बंधमोक्षकारित्वं नेत्याह । तत्रेति । अज्ञानावरण क्षेपरूपास्तिस्र इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

न जानामीत्युदासीन व्यवहारस्य कारणम् ॥
विचारप्रागभावेन युक्तमज्ञानमीरितम् ॥ ३५ ॥

आसां बंधकारित्वदर्शनाय तिसृणामपि स्वरूपं प्रत्येकं कार्यप्रदर्शने स्पष्टीचिकीर्षुः अज्ञानस्य स्वरूपं तावद्दर्शयति । न जानामीति । आत्मत विचारप्रागभावसहितंउदासीनव्यवहारस्य कारणं न जानामीत्यनुभूयमा अज्ञानमीरितमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अमार्गेण विचार्याथ नास्ति नो भाति चेत्यसौ
विपरीतव्यवहृतिरावृतेः कार्यमिष्यते ॥ ३६ ॥

आवृतिस्वरूपं तत्कार्यं च दर्शयति । अमार्गेणेति । शास्त्रोक्तं प्रकारम लंघ्य केवलं तर्केण विचार्य अनंतरं कूटस्थो नास्ति न भातीत्येवंरूपो रीतव्यवहार आवरणकार्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

देहद्वयचिदाभासरूपो विक्षेप ईरितः ॥
कर्तृत्वाद्यखिलः शोकः संसाराख्योऽस्य बंधकः ॥ ३

विक्षेपस्य स्वरूपं तत्कार्यं च दर्शयति। देहद्वयेति। स्थूलसूक्ष्माख्यशरीरद्वयसहितश्चिदाभास एव विक्षेपः बंधकः बंधहेतुः संसाराख्यः कर्तृत्वाद्यखिलः शोकः अस्य चिदाभासस्य कार्यमिति शेषः। कर्तृत्वादीत्यत्र आदिशब्देन प्रमातृत्वादयोगृह्यंते ॥ ३७ ॥

अज्ञानमावृतिश्चैते विक्षेपात् प्राक् प्रसिध्यतः ॥
यद्यप्यथाप्यवस्थे ते विक्षेपस्यैव नात्मनः ॥ ३८ ॥

ननु सप्तावस्थाः चिदाभासस्येत्युक्तमनुपपन्नं अज्ञानावरणयोर्विक्षेपोत्पत्तेः पुरास्थितत्वात् चिदाभासस्य च विक्षेपांतःपातित्वात् तदवस्थात्वानुपपत्तेरित्याशंक्याह। अज्ञानमिति। अनयोरज्ञानावरणयोर्विक्षेपात् पुरा स्थितत्वेऽपि नात्मावस्थात्वं तस्यासंगत्वेन अवस्थावत्त्वानुपपत्तेः। अतः परिशेषाच्चिदाभासावस्थात्वमेव तयोर्वक्तव्यमिति भावः ॥ ३८ ॥

विक्षेपोत्पत्तितः पूर्वमपि विक्षेपसंस्कृतिः ॥
अस्त्येव तदवस्थात्वमविरुद्धं ततस्तयोः ॥ ३९ ॥

अवस्थावतो विक्षेपस्य तदानीमभावात् तदवस्थात्वाभिधानमनुपपन्नमित्याशंक्यविक्षेपाभावेऽपि तत्संस्कारस्य तदानीं सत्त्वाद्विक्षेपावस्थात्वाभिधानं न विरुध्यते इत्याह। विक्षेपेति। ततः कारणात् तयोस्तदवस्थात्ववर्णनमविरुद्धमिति योजना ॥ ३९ ॥

ब्रह्मण्यारोपितत्वेन ब्रह्मावस्थे इमे इति ॥
न शंकनीयं सर्वासां ब्रह्मण्येवाधिरोपणात् ॥ ४० ॥

नन्वप्रसिद्धसंस्काराभ्युपगमद्वारा विक्षेपावस्थात्ववर्णनात् वरमधिष्ठान तया प्रसिद्धब्रह्मावस्थात्ववर्णनमित्याशंक्य अतिप्रसंगान्नैवमिति परिहरति। ब्रह्मणीति ॥ ४० ॥

संसार्यहं विबुद्धोऽहं निःशोकस्तुष्ट इत्यपि ॥
जीवगा उत्तरावस्था भांति न ब्रह्मगा यदि ॥ ४१ ॥

ननु ब्रह्मण्यारोपितत्वाविशेषेऽपि विक्षेपोत्पत्त्युत्तरकालभाविनीनां संसारित्वाद्यवस्थानां जीवाश्रितत्वेन अनुभूयमानत्वान्न ब्रह्मावस्थात्वमिति

शंकते । संसारीति । संसारीकर्तृत्वादिधर्मवान् विबुद्धः तत्त्वसाक्षात्कारवान् विशोकः शोकरहितस्तुष्टः वक्ष्यमाणकृतकृत्यत्वादिजनितसंतोषवान् अहमस्त्युत्तरावस्था जीवगा जीवाश्रिता भांति न ब्रह्माश्रिता इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तर्ह्यज्ञोऽहं ब्रह्मसत्त्वभाने मद्दृष्टितो न हि ॥
इति पूर्वे अवस्थे च भासेते जीवगे खलु ॥ ४२ ॥

एवं तर्ह्यज्ञानावरणयोरपि जीवाश्रितत्वेन अनुभूयमानत्वाज्जीवावस्थात्वमेवेति परिहरति । तर्ह्यज्ञोऽहमिति । मद्दृष्टितो ममानुभवनेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अज्ञानस्याश्रयो ब्रह्मेत्यधिष्ठानतया जगुः ॥
जीवावस्थात्वमज्ञानाभिमानित्वादवादिषम् ॥ ४३ ॥

ननु तर्ह्यज्ञानाश्रयत्वं ब्रह्मणः पूर्वाचार्यैः कथमुक्तमित्याशंक्य तद्विवक्षां दर्शयति । अज्ञानस्येति । ब्रह्मणोऽज्ञानाधिष्ठानत्वविवक्षया तदाश्रयत्वमुक्तमित्यर्थः । भवद्भिस्तर्हि किं विवक्षया जीवावस्थात्वमुक्तमित्याशंक्य स्वविवक्षां दर्शयति । जीवावस्थात्वमिति ॥ ४३ ॥

ज्ञानद्वयेन नष्टेऽस्मिन्नज्ञाने तत्कृता वृतिः ॥
न भाति नास्ति चेत्येषा द्विविधाऽपि विनश्यति ॥ ४४ ॥

एवं बंधहेतुमवस्थात्रयं प्रदर्श्य अवशिष्टास्ववस्थासु मध्ये पूर्वोक्ताज्ञानावरणनिवृत्तिद्वारा मुक्तिहेतुमवस्थाद्वयं दर्शयति । ज्ञानद्वयेनेति । परोक्षत्वापरोक्षत्वलक्षणेन ज्ञानद्वयेन आवरणकारणे अज्ञाने नष्टे सति तत्कृतावृतिः तेनाज्ञानेनोत्पादितं न भाति नास्तीतिव्यवहारकारणं द्विविधमप्यावरणं कारणाभावान्नश्यतीति ॥ ४४ ॥

परोक्षज्ञानतो नश्येदसत्त्वावृतिहेतुता ॥
अपरोक्षज्ञाननाश्या ह्यभानावृतिहेतुता ॥ ४५ ॥

कस्यांशस्य केन निवृत्तिरित्यपेक्षायां उभयं विभज्य दर्शयति । परोक्षज्ञानइति । कूटस्थोऽस्तीत्येवंरूपात् परोक्षज्ञानात् अज्ञानस्यासत्त्वावरणकारणत्वं निवर्तते कूटस्थोऽस्मीत्यपरोक्षज्ञानेन तु कूटस्थो न भातीत्येवंरूपावरणकारणत्वं निवर्तते ॥ ४५ ॥

अभानावरणे नष्टे जीवत्वारोपसंक्षयात् ॥
कर्तृत्वाद्यखिलः शोकः संसाराख्यो निवर्तते ॥ ४६ ॥

इदानीं ज्ञानस्य फलरूपावस्थाद्वये प्रथमावस्थामाह। अभानावरणइति। अभानावरणे निवृत्ते भ्रांत्या प्रतीयमानस्य जीवत्वस्यापि निवृत्तत्वात्तन्निमित्तकः कर्तृत्वादिलक्षणः संसाराख्यःशोकः सर्वोऽपि निवर्तते इत्यर्थः॥ ४६॥

निवृत्ते सर्वसंसारे नित्यमुक्तत्वभासनात् ॥
निरंकुशा भवेत्तृप्तिः पुनः शोकासमुद्भवात् ॥ ४७ ॥

एवं शोकापगमरूपामवस्थां प्रदर्श्य निरंकुशतृप्तिलक्षणां द्वितीयां दर्शयति। निवृत्तेसर्वसंसारइति॥ ४७॥

अपरोक्षज्ञानशोकनिवृत्त्याख्ये उभे इमे ॥
अवस्थे जीवगे ब्रूत आत्मानं चेदिति श्रुतिः ॥ ४८ ॥

नन्वात्मानं चेद्विजानीयादिति मंत्रव्याख्याने प्रवृत्तत्वात्तद्विहाय मध्येऽज्ञानाद्यवस्थासप्तकनिरूपणं प्रकृतासंगतामत्याशंक्य 'आत्मानं चेद्विजानीयादि' त्यस्याः श्रुतेस्तात्पर्यनिरूपणशेषत्वेन अभिहितत्वान्न प्रकृतासंगतमित्यभिप्रेत्य श्रुतितात्पर्यमाह। अपरोक्षज्ञानेति। चिदाभासनिष्ठं यदवस्थासप्तकमस्ति तत्रापरोक्षज्ञानशोकनिवृत्ति लक्षणमवस्थाद्वयं प्रतिपादयितुं अयं मंत्रः प्रवृत्त इत्यभिप्रायः॥ ४८॥

अयमित्यपरोक्षत्वमुक्तं तद्द्विविधं भवेत् ॥
विषयस्वप्रकाशत्वात् धियाऽप्येवं तदीक्षणात् ॥४९॥

अयमित्यपरोक्षत्वमित्यत्र अयमिति पदेनात्मनोऽपरोक्षत्वमुच्यते इत्युक्तं तथा सति अपरोक्षज्ञानविषयत्वमेव स्यान्न परोक्षज्ञानविषयत्वमित्याशंक्य तदुपपादनाय अपरोक्षज्ञानम् विभजते। अयमितीति। द्वैविध्ये कारणमाह। विषयेति। विषयस्य चिद्रूपस्यात्मनः स्वप्रकाशत्वात् स्वव्यवहारसाधनांतरनिरपेक्षत्वात्। धिया बुद्ध्या एवं स्वप्रकाशत्वेन तदीक्षणात्तस्य विषयस्य आत्मनोऽवलोकनाच्चेत्यर्थः॥ ४९॥

परोक्षज्ञानकालेऽपि विषयस्वप्रकाशता ॥
समा ब्रह्म स्वप्रकाशमस्तीत्येवं विबोधनात् ॥ ५० ॥

भवतु द्वैविध्यं एतावता परोक्षज्ञानविषयत्वे किमायातमित्याशंक्य विषयस्वप्रकाशत्वं परोक्षज्ञानविषयत्वविरोधि न भवतीत्याह । परोक्षज्ञानेति । अपरोक्षज्ञानकालइव परोक्षज्ञानकालेऽपि विषयस्य ब्रह्मणः स्वप्रकाशताऽस्त्ये व तत्रोपपत्तिमाह । ब्रह्म स्वप्रकाशमिति ॥ ५० ॥

अहं ब्रह्मेत्यनुल्लिख्य ब्रह्मास्तीत्येवमुल्लिखेत् ॥
परोक्षज्ञानमेतन्न भ्रांतं बाधानिरूपणात् ॥ ५१ ॥

प्रत्यगभिन्नब्रह्मगोचरस्य ज्ञानस्य कुतः परोक्षत्वमित्याशंक्य प्रत्यगंशाग्रहणादित्याह । अहंब्रह्मेति । नन्विदं भ्रांतमित्याशंक्य अस्य भ्रांतत्वं किं बाध्यत्वाद्उत व्यक्त्यनुल्लेखादथ वा आपरोक्ष्येण ग्रहणयोग्यस्य पारोक्ष्येण ग्रहणात् यद्वांऽशाग्रहणादिति चतुर्धाविकल्प्य प्रथमं प्रत्याह । एतदिति ॥ ५१ ॥

ब्रह्म नास्तीति मानं चेत् स्याद्बाध्येत तदा ध्रुवम् ॥
न चैवं प्रबलं मानं पश्यामोऽतो न बाध्यते ॥ ५२ ॥

हेतुं विवृणोति । ब्रह्म नास्तीति ॥ ५२ ॥

व्यक्त्यनुल्लेखमात्रेण भ्रमत्वे स्वर्गधीरपि ॥
भ्रांतिःस्याद्व्यक्त्यनुल्लेखात्सामान्योल्लेखदर्शनात् ५३ ॥

द्वितीयमतिप्रसंगेन दूषयति । व्यक्तीति । अयं स्वर्ग इत्येवमाकारेण ग्रहणाभावात् किंतु स्वर्गोऽस्तीत्येवंसामान्याकारेण प्रतीतेः स्वर्गबुद्धेरपि भ्रांतत्वप्रसंग इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

अपरोक्षत्वयोग्यस्य न परोक्षमतिर्भ्रमः ॥
परोक्षमित्यनुल्लेखादर्थात्पारोक्ष्यसंभवात् ॥ ५४ ॥

तृतीयंनिराकरोति । अपरोक्षत्वेति । अपरोक्षत्वेन ग्रहणयोग्यस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयस्य परोक्षज्ञानस्य भ्रमत्वं न संभवति । कुत इत्यत आह । परोक्षमिति । ब्रह्मपरोक्षमित्येवमाकारेण ग्रहणाभावात् कुतस्तर्हि तस्य परोक्ष

मित्याशंक्याह । अर्थादिति । इदं ब्रह्मेत्येवं व्यक्त्युल्लेखाभावसामर्थ्यात्परोक्षत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ५४ ॥

अंशाग्रहीतेर्भ्रांतिश्चेद् घटज्ञानं भ्रमो भवेत् ॥
निरंशस्यापि सांशत्वं व्यावर्त्यांशविभेदतः ॥ ५५ ॥

चरममाशंकते । अंशेति । ब्रह्मांशग्रहणेऽपि प्रत्यगंशाग्रहणात् भ्रमत्वमित्यर्थः । एवं तर्हि घटादिज्ञानस्यापि भ्रमत्वप्रसंग इति परिहरति । घटज्ञानमिति । आंतरावयवानामग्रहणादिति भावः । ननु घटस्य सावयवत्वादंशाग्रहणेऽपि अंशाग्रहणं संभवति ब्रह्मणस्तु निरंशत्वात्कथमंशाग्रहणसंभव इत्याशंक्य व्यावर्त्यांशोपाधिनिमित्तकं सांशत्वं तस्य भविष्यतीत्याह । निरंशस्येति ॥ ५५ ॥

असत्त्वांशो निवर्तेत परोक्षज्ञानतस्तथा ॥
अभानांशनिवृत्तिः स्यादपरोक्षधिया कृता ॥ ५६ ॥

कौ तौ व्यावर्त्यौ अंशौ इत्याकांक्षायामाह । असत्त्वांशइति ॥ ५६ ॥

दशमोऽस्तीति विभ्रांतं परोक्षज्ञानमीक्ष्यते ॥
ब्रह्मास्तीत्यपि तद्वत्स्यादज्ञानावरणं समम् ॥ ५७ ॥

अपरोक्षत्वेन ग्रहणयोग्यविषयं परोक्षज्ञानं भ्रमो न भवतीत्येतत् दृष्टांतप्रदर्शनेनापिद्रढयति । दशम इति । दशमोऽस्तीत्याप्तवाक्यजन्यं परोक्षज्ञानमभ्रांतं यथा ब्रह्मास्तीतिवाक्यजन्यज्ञानमपि तद्वदभ्रांतं स्यात् अज्ञानकृतस्य असत्त्वावरणांशस्य समत्वादिति भावः ॥ ५७ ॥

आत्मा ब्रह्मेति वाक्यार्थे निःशेषेण विचारिते ॥
व्यक्तिरुल्लिख्यते यद्वद्दशमस्त्वमसीत्यतः ॥ ५८ ॥

ननु वाक्यात्परोक्षज्ञानमुत्पद्यते चेत् अपरोक्षज्ञानं कुतो जायते इत्याशंक्य विचारसहिताद्वाक्यादेवेत्याह । आत्मेति । 'अयमात्मा ब्रह्मे' ति महावाक्यार्थे सम्यग्विचार्यमाणे पूर्वमस्तीति परोक्षतया अवगतस्य ब्रह्मणः प्रत्यगभिन्नत्वं साक्षात् क्रियते । तत्र दृष्टांतः । यद्वदिति । 'दशमस्त्वमसी' त्यतो वाक्यात्स्वात्मनि दशमत्वं यथा साक्षात् क्रियते तद्वदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

दशमः क इति प्रश्ने त्वमेवेति निराकृते ॥
गणयित्वा स्वेन सह स्वमेव दशमं स्मरेत् ॥ ५९ ॥

विचारसहकृतेन वाक्येन अपरोक्षज्ञानोत्पत्तिप्रकारं सदृष्टांतमाह । दश इति । त्वयाऽस्तीति निरूपितो दशमः क इति प्रश्ने कृते तस्य त्वमेवे परिहारेऽभिहिते स्वात्मना सह इतरान्नव गणयित्वा अहं दशमोऽस्मी स्वमेव दशमं स्मरेदित्यर्थः ॥ ५९ ॥

दशमोऽस्मीति वाक्योत्था न धीरस्य विहन्यते ॥
आदिमध्यावसानेषु न नवस्वस्य संशयः ॥ ६० ॥

अस्य दशमोऽस्मीति ज्ञानस्य विचारसहितवाक्यजनितत्वात् विपर्य दिरूपतेत्याह । दशम इति । अस्य दशमस्य त्वमेव दशमोऽसीतिवाक्या परिगणनादिलक्षणविचारसहितादुत्पन्नः अहं दशमोऽस्मीति बुद्धिर्न वि न्यते न केनापि ज्ञानेन बाध्यते परिगणनक्रियायां च नवानामादिम वसानेषु परिगणनेऽपि अहं दशमो न वेति संशयश्च न भवेत् अतः ढाऽपरोक्षरूपेत्यर्थः ॥ ६० ॥

सदेवेत्यादिवाक्येन ब्रह्मसत्त्वं परोक्षतः ॥
गृहीत्वा तत्त्वमस्यादिवाक्याद्व्यक्तिं समुल्लिखेत् ६१

एतत्सर्वं दार्ष्टांतिके योजयति । सदेवेत्यादीति । 'सदेवसोम्येदमग्र सीदेकमेवाद्वितीय' मित्यादिवाक्येन ब्रह्मसद्भावं प्रथमं निश्चित्य त जीवरूपेण प्रवेशादियुक्तिपर्यालोचनया प्रत्यग्रूपत्वं संभाव्य 'तत्त्वमसि त्यादिवाक्येन अद्वितीयब्रह्मरूपमात्मानं अहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कुर्यात्

आदिमध्यावसानेषु स्वस्य ब्रह्मत्वधीरियम् ॥
नैव व्यभिचरेत्तस्मादापरोक्ष्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ६२ ॥

आदिमध्येति । अत इयमात्मनो ब्रह्मत्वबुद्धिः पंचानां कोशानामा मध्यावसानेष्वात्मनो व्यवहारेऽपि नैवान्यथा भवति अतोऽस्या बुद्धेरप ज्ञानत्वं सुस्थितमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

जन्मादिकारणत्वाख्यलक्षणेन भृगुः पुरा ॥

पारोक्ष्येण गृहीत्वाऽथ विचाराद्व्यक्तिमैक्षत ॥ ६३ ॥

नन्वेवं प्रथमतः केवलं वाक्यात्परोक्षज्ञानं उत्पद्यते पश्चात् विचारसहितादपरोक्षज्ञानमित्येतत्कुतोऽवगम्यते इत्याशंक्य तैत्तिरीयकादिश्रुत्यर्थपर्यालोचनयेत्याह। जन्मादीति। भृगुनामकः कश्चिदृषिः पुरा 'यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति' इति वाक्यश्रुतेन जगज्जन्मादिकारणत्वाख्यलक्षणेन जगत्कारणं ब्रह्म परोक्षतयाऽवगत्य अन्नमयादिपंचकोशविचाराद्व्यक्तिं प्रत्यगात्मरूपं ब्रह्म दृष्टवानित्यर्थः ॥ ६३ ॥

यद्यपि त्वमसीत्यत्र वाक्यं नोचे भृगोः पिता ॥
तथाप्यन्नं प्राणमिति विचार्य स्थलमुक्तवान् ॥ ६४ ॥

नन्वस्मिन्प्रकरणे त्वं ब्रह्मासीत्येवमाद्युपदेशवाक्याभावात् कथं भृगोरात्मसाक्षात्कार इत्याशंक्य आत्मसाक्षात्कारहेतुविचारयोग्यस्थलप्रदर्शनादित्याह। यद्यपीति ॥ ६४ ॥

अन्नप्राणादिकोशेषु सुविचार्य पुनः पुनः ॥
आनंदव्यक्तिमीक्षित्वा ब्रह्मलक्ष्माप्ययूयुजत् ॥ ६५ ॥

नन्वन्नमयादिकोशेषु विचारतेषु प्रतीचः साक्षात्कारो भवतु ब्रह्मणस्तु कथमित्याशंक्य प्रतीच एव ब्रह्मत्वात्पंचकोशविचारेण आनंदात्मव्यक्तिं साक्षात्कृत्य 'आनंदाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायंते आनंदेन जातानि जीवंति आनंदं प्रयंत्यभिसंविशंती'त्येवं ब्रह्मलक्षणमपि प्रतीच्येव योजितवानित्याह। अन्नप्राणादीति ॥ ६५ ॥

सत्यं ज्ञानमनंतं चेत्येवंब्रह्मस्वलक्षणम् ॥
उक्त्वा गुहाहितत्वेन कोशेष्वेतत्प्रदर्शितम् ॥ ६६ ॥

ननु ब्रह्मलक्षणस्य आनंदात्मरूपेण प्रतीचि योजनं न घटेत ब्रह्मणस्तटस्थत्वेन प्रतीचो भिन्नत्वादित्याशंक्य न भेदः सत्यादिलक्षणस्य ब्रह्मणः प्रत्यग्रूपेण अवस्थानश्रवणादित्याह। सत्यमिति। 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मे'त्येवं ब्रह्मस्वलक्षणं ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमभिधाय 'यो वेद निहितं गुहायां

परमेव्योमन्नि ' त्यनेन वाक्येन पंचकोशगुहांतस्थितत्वेन तस्यैव प्रत्यग्रूप त्वमभिहितमित्यर्थः ॥ ६६ ॥

परोक्ष्येण विबुध्येंद्रो य आत्मेत्यादिलक्षणात् ॥
अपरोक्षीकर्तुमिच्छंश्चतुर्वारं गुरुं ययौ ॥ ६७ ॥

एवं तैत्तिरीयश्रुतिपर्यालोचनयाभृगोः परोक्षज्ञानपूर्वकविचारजन्यत्वं साक्षात्कारस्य दर्शयित्वा छांदोग्यश्रुतिपर्यालोचनेनापि तद्दर्शयति । पारोक्ष्येणेति । इंद्रः 'य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोक' इत्यादिवाक्यप्रतिपादितेन लक्षणेनात्मानं परोक्षतयाऽवगत्य विचाराच्छरीरत्रयनिराकरणेन तत्साक्षात्करणाय गुरुं ब्रह्माणं चतुर्वारमुपसन्न इतिछांदोग्योपनिषदि अष्टमाध्याये श्रूयते ॥ ६७ ॥

आत्मा वा इदमित्यादौ परोक्षं ब्रह्म लक्षितम् ॥
अध्यारोपापवादाभ्यां प्रज्ञानं ब्रह्म दर्शितम् ॥ ६८ ॥

इदानीमैतरेयश्रुतावपि तद्दर्शयति । आत्मावाइति । 'आत्मा वा इदमेकएवाग्र आसीन्नान्यत्किंचनमिषदि' त्यनेन वाक्येन ब्रह्मणो लक्षणमभिधाय 'स ईक्षत लोकान्नुसृजा इती' त्युपक्रम्य ' तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना अय मावसथोऽयमावसथो यमावसथ' इत्यनेन परमात्मनि जगदध्यारोपणप्रकारमभिधाय 'सजातो भूतान्यभिव्यैक्षत किमिहान्यं वावदिषदि'ति तस्यारोपितस्य अपवादमभिधाय 'स एतमेव पुरुषं ब्रह्मततमपश्यदिदमदर्शमिति' इति प्रत्यगात्मना ब्रह्मस्वरूपत्वमभिहितं । पुनश्च'पुरुषेहवे' त्यादिना ज्ञानसाधनवैराग्य जननाय गर्भवासादिदुःख प्रदर्श्य 'कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे' इत्यादिना विचारेण तत्त्वंपदार्थपरिशोधनपुरः सरं 'प्रज्ञानं ब्रह्मे'ति प्रज्ञानरूपस्यात्मनो ब्रह्मत्वं दर्शितमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

अवांतरेण वाक्येन परोक्षा ब्रह्मधीर्भवेत् ॥
सर्वत्रैव महावाक्यविचारादपरोक्षधीः ॥ ६९ ॥

उक्तन्यायमितरासु श्रुतिष्वप्यतिदिशति । अवांतरेणेति । सर्वत्र सर्वासु श्रुतिष्वित्यर्थः ॥ ६९ ॥

ब्रह्मापरोक्ष्यसिद्ध्यर्थं महावाक्यमितीरितम् ॥
वाक्यवृत्तावतो ब्रह्मापरोक्ष्ये विमतिर्नहि ॥ ७० ॥

ननु महावाक्यविचारस्य अपरोक्षज्ञानजनकत्वं स्वकपोलकल्पितमित्याशंक्य वाक्यवृत्तौ आचार्यैस्तथा प्रतिपादितत्वात् मैवमित्याह। ब्रह्मापरोक्ष्येति। अतो वाक्यात् ब्रह्मापरोक्षज्ञाने विप्रतिपत्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ७० ॥

आलंबनतया भाति योऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोः ॥
अंतःकरणसंभिन्नबोधः स त्वंपदाभिधः ॥ ७१ ॥

वाक्यवृत्तौ उपपादनप्रकारं दर्शयति। आलंबनतयेति। योंऽतःकरणसंभिन्नबोधः अंतःकरणोपाधिकश्चिदात्मा अस्मत्प्रत्ययशब्दयोः अहमितिज्ञानस्य अहमितिशब्दस्य चालंबनतया विषयत्वेन भाति सः तथाविधो बोधः त्वंपदाभिधः त्वमितिपदमभिधावाचकं यस्य स त्वंपदाभिधः त्वंपदवाच्य इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

मायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादिलक्षणः ॥
पारोक्ष्यशबलः सत्याद्यात्मकस्तत्पदाभिधः ॥ ७२ ॥

एवं त्वंपदवाच्यार्थमभिधाय तत्पदवाच्यार्थमाह। मायोपाधिरिति। पारोक्ष्यशबलः परोक्षत्वधर्मविशिष्ट इत्यर्थः। एवं तटस्थलक्षणमभिधाय स्वरूपलक्षणमाह। सत्याद्यात्मकइति। सत्यमादिर्येषां ज्ञानादीनां ते सत्यादयः आत्मा स्वरूपं यस्य स तथाविधः तत्पदाभिधः तत्पदमभिधा वाचकं यस्य सः तत्पदाभिधः तत्पदवाच्य इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

प्रत्यक्परोक्षतैकस्य सद्वितीयत्वपूर्णता ॥
विरुध्येते यतस्तस्माल्लक्षणा संप्रवर्तते ॥ ७३ ॥

एवं पदार्थावभिधाय वाक्यार्थबोधनाय लक्षणावृत्तिराश्रयणीयेत्याह। प्रत्यक्परोक्षतेति। प्रत्यक्परोक्षत्वे सद्वितीयत्वेन सहिता पूर्णतेति मध्यमपदलोपी समासः सद्वितीयत्वपूर्णत्वे चैकस्य वस्तुनो यतो विरुध्येते अतो लक्षणावृत्तिराश्रयणीयेत्यर्थः ॥ ७३ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्येषु लक्षणा भागलक्षणा ॥
सोऽयमित्यादिवाक्यस्थपदयोरिव नापरा ॥ ७४ ॥

सा च कीदृशी इत्यत आह । तत्त्वमसीति । भागलक्षणा भागत्यागलक्षणेत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । सोऽयमिति । सोऽयं देवदत्त इति वाक्यस्थयोः सोऽयमितिपदद्वयोर्यथा जहदजहल्लक्षणावृत्तिराश्रिता नापरा न जहल्लक्षणा नाप्यजहल्लक्षणा तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र संमतः ॥
अखंडैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां मतः ॥ ७५ ॥

ननु गामानयेत्यादिवाक्येषु लक्षणावृत्त्या विनाऽपि वाक्यार्थबोधो दृश्यते तद्वदत्रापि किं न स्यादित्याशंक्याह । संसर्गइति । लोके गामानयेत्यादौ पदैः स्मारितानां आकांक्षादिमतां गवादिपदार्थानामन्वयो वाक्यार्थत्वेनांगीकृतः यथा नीलं महत्सुगंध्युत्पलमित्यादौ नीलत्वादिविशिष्टस्योत्पलस्य वाक्यार्थत्वं स्वीकृतं नैवमत्र महावाक्येषु संसर्गविशिष्टयोरन्यतरस्य वाक्यार्थत्वमभ्युपगम्यते किंतु अखंडैकरसत्वेन स्वगतादिभेदशून्यवस्तुमात्ररूपेण वाक्यार्थो विद्वद्भिरभ्युपेयते अतो लक्षणा आश्रयणीयेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

प्रत्यग्बोधो य आभाति सोऽद्वयानंदलक्षणः ॥
अद्वयानंदरूपश्च प्रत्यग्बोधैकलक्षणः ॥ ७६ ॥

अखंडैकरसं वाक्यार्थं दर्शयति । प्रत्यग्बोध इति । यः प्रत्यग्बोधः सर्वांतरश्चिदात्मा आभाति बुद्ध्यादिसाक्षित्वेन स्फुरति सोऽद्वयानंदलक्षणः अद्वितीय आनंदरूपः परमात्मेत्यर्थः अद्वयानंदरूपश्च तथाविधः परमात्मा प्रत्यग्बोधैकलक्षणश्चिदेकरसः प्रत्यगात्मैवेत्यर्थः ॥ ७६ ॥

इत्थमन्योन्यतादात्म्य प्रतिपत्तिर्यदा भवेत् ॥
अब्रह्मत्वं त्वमर्थस्य व्यावर्तेत तदैव हि ॥ ७७ ॥

एवमखंडार्थबोधेन किं स्यादित्यत आह । इत्थमिति ॥ ७७ ॥

तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यद्येवं किं ततः शृणु ॥

पूर्णानंदैकरूपेण प्रत्यग्बोधोऽवतिष्ठते ॥ ७८ ॥

तदर्थस्येति। त्वमर्थस्य प्रत्यगात्मनोऽब्रह्मत्वं भ्रांतिसिद्धा ब्रह्मरूपता र्थस्य ब्रह्मणश्च पारोक्ष्यं परोक्षज्ञानैकविषयत्वं च निवर्तेते। ततोऽपि कि ति पृच्छति यद्येवमिति। उत्तरमाह। शृण्विति ॥ ७८ ॥

एवं सति महावाक्यात्परोक्षज्ञानमीर्यते ॥
यैस्तेषां शास्त्रसिद्धांतविज्ञानं शोभतेतराम् ॥ ७९ ॥

ननु 'समयवलेन सम्यक्परोक्षानुभयसाधनमागम' इत्यागमलक्षणं अ वाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वं कथमुच्यते इत्याशंक्य सिद्धांतपरिज्ञानशू ोऽयमिति मनसिनिधायोपहसति। एवं सतीति। एवं वदंतः सिद्धांतरह ते न जानंतीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

आस्तां शास्त्रस्य सिद्धांतो युक्त्या वाक्यात्परोक्षधीः ॥
स्वर्गादिवाक्यवन्नैवं दशमे व्यभिचारतः ॥ ८० ॥

ननु सिद्धांतस्तावत्तिष्ठतु वाक्यस्य परोक्षज्ञानजनकत्वं त्वनुमानसिद्ध ति शंकते। आस्तामिति। विमतं वाक्यं परोक्षज्ञानजनकं भवितुमर्हति क्यत्वात्स्वर्गादिप्रतिपादकवाक्यवत् इत्यनुमानेन परोक्षज्ञानजनकत्वं सि मित्यर्थः। अनैकांतिकोऽयं हेतुरिति परिहरति। नैवमिति। 'दशमस्त्व सी' तिवाक्ये वाक्यत्वे सति अपरोक्षज्ञानजनकत्वस्य उपलम्भादिति वः ॥ ८० ॥

स्वतोऽपरोक्षजीवस्य ब्रह्मत्वमभिवांछतः ॥
नश्येत्सिद्धापरोक्षत्वमिति युक्तिर्महत्यहो ॥ ८१ ॥

किंच त्वंपदार्थस्य जीवस्य अपरोक्षत्वाभावप्रसंगादपि न महावाक्यं प क्षज्ञानजनकमित्यंगीकार्यमित्याह। स्वतइति ॥ ८१ ॥

वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि नष्टमितीदृशम् ॥
लौकिकं वचनं सार्थं संपन्नं त्वत्प्रसादतः ॥ ८२ ॥

इष्टापत्तिरित्याशंक्याह। वृद्धिमिति ॥ ८२ ॥

अंतःकरणसंभिन्न बोधोजीवोऽपरोक्षताम् ॥
अर्हत्युपाधिसद्भावान्न तु ब्रह्मानुपाधितः ॥ ८३ ॥

ननु सोपाधिकत्वाज्जिवस्यापरोक्षत्वं युक्तं ब्रह्मणस्तु निरुपाधिकत्व
युज्यते इति शंकते । अन्तःकरणेति ॥ ८३ ॥

नैवं ब्रह्मत्वबोधस्य सोपाधिविषयत्वतः ॥
यावद्विदेहकैवल्य मुपाधेरनिवारणात् ॥ ८४ ॥

ब्रह्मणो निरुपाधिकत्वमसिद्धमिति परिहरति । नैवंब्रह्मेति । जीवस्
रूपताज्ञानं यदस्ति तस्य सोपाधिकवस्तुविषयत्वात्तद्विषयस्य ब्रह्म
सोपाधिकत्वं ज्ञानस्य सोपाधिकविषयत्वं च ज्ञेयस्य सोपाधिकत्वमंत
घटते इति भावः । तदेव कुत इत्यत आह । यावदिति ॥ ८४ ॥

अंतःकरणसाहित्यराहित्याभ्यां विशिष्यते ॥
उपाधिर्जीवभावस्य ब्रह्मतायाश्च नान्यथा ॥ ८

ननु तर्हि जीवब्रह्मणोर्विलक्षणमुपाधिद्वयं वक्तव्यमित्याशंक्याह
करणेति । जीवभावब्रह्मभावयोरंतःकरणसाहित्यराहित्ये एवोपाधी इत्य

यथा विधिरुपाधिः स्यात्प्रतिषेधस्तथा न किम्
सुवर्णलोहभेदेन शृंखलात्वं न भिद्यते ॥ ८६ ॥

नन्वंतःकरणसंबंधस्य भावरूपत्वादुपाधित्वमस्तु नाभावरूपस्य
त्यस्य तदुचितमित्याशंक्य यावत्कार्यमवस्थायिभेदहेतोरुपाधित इत्य
विलक्षणस्य साहित्यराहित्ययोरुभयोरपि सत्त्वादुचितमेवोपाधित्वमि
प्रायेण परिहरति । यथेति । विधिर्भावरूपोऽतःकरणसंबंधो यथा उपाधि
स्तथा प्रतिषेधोऽभावरूपोन्तःकरणवियोगो न किं उपाधिर्नस्यात्किं
त्यर्थः । तथाऽपि भावाभावरूपत्वलक्षणमवांतरवैलक्षण्यं दृश्यते ए
क्य तस्य अकिंचित्करत्वेन अनादरणीयत्वमित्यभिप्रेत्य दृष्टांतमाह
ति । पुरुषप्रचारनिरोधकत्वांशेऽनुपयुक्तं सुवर्णत्वलोहत्वादिवैलक्षण्यं
नादरणीयं तद्वदित्यर्थः ॥ ८६ ॥

अतद्व्यावृत्तिरूपेण साक्षाद्विधिमुखेन च ॥
वेदांतानां प्रवृत्तिः स्याद्द्विधेत्याचार्यभाषितम् ८७

विधेरिव निषेधस्यापि ब्रह्मबोधोपायत्वेन ब्रह्मोपाधित्वं दृढयितुं विधिनि षेधयोरुभयोरपि ब्रह्मबोधोपायत्वमाचार्यैर्निरूपितमित दर्शयति। अतदिति। तच्छब्देन ब्रह्माभिधीयते अतच्छब्देन तदतिरिक्तमज्ञानादि नेतिनेतीत्या दिव्यावृत्तिर्निरसनं न तत् अतत् तस्य प्रपंचस्य व्यावृत्तिर्निरसनं तदेव रूपं उपायस्तेन साक्षाद्विधिमुखेन च विधिर्विधानं साक्षाद्वाचकशब्दप्रयोगः 'सत्यं ज्ञानमनंतमित्येव' मादिरूपः तेन च विधिमुखेन तद्द्वारेणापीत्यर्थः। वेदांतानामुपनिषदां प्रवृत्तिः प्रवर्त्तनं प्रतिपादनं ब्रह्मणीति शेषः ॥ ८७ ॥

अहमर्थपरित्यागादहं ब्रह्मेति धीः कुतः ॥
नैवमंशस्य हि त्यागो भागलक्षणयोदितः ॥ ८८ ॥

ननु वेदांतानामतद्व्यावृत्त्या ब्रह्मबोधकत्वांगीकारेऽहंशब्दार्थस्य कूटस्थ स्यापि त्यागप्रसंगादहं ब्रह्मास्मीति सामानाधिकरण्येन ज्ञानं नोदेतुमर्हती ति शंकते। अहमर्थेति। अहं शब्दार्थस्य सर्वस्यात्यक्तवान्मैवमिति परिहर ति। नैवमिति। हि यस्मात् कारणात् भागलक्षणया जहदजहल्लक्षणया अंशस्य अहं शब्दार्थैकदेशस्य जडांशस्यईरितः न कूटस्थस्य अतोऽहं ब्र ह्मास्मीति ज्ञानमुपपद्यते इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

अंतःकरणसंत्यागादवशिष्टे चिदात्मनि ॥
अहंब्रह्मेति वाक्येन ब्रह्मत्वं साक्षिणीक्ष्यते ॥ ८९ ॥

अंशत्यागेन बोधनप्रकारमभिनीय दर्शयति। अंतःकरणेति ॥ ८९ ॥

स्वप्रकाशोऽपि साक्ष्येव धीवृत्त्या व्याप्यतेऽन्यवत् ॥
फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निवारितम् ॥ ९० ॥

ननु केवलस्य प्रत्यगात्मनः स्वप्रकाशत्वाद्बुद्धिवृत्तिविषयत्वं न घटते इत्याशंक्याह। स्वप्रकाश इति। अन्यवद्घटादिवदित्यर्थः। स्वप्रकाशोऽह मित्येवं बुद्धिवृत्तिसम्भवादितिभावः। तर्हि अपसिद्धांतापात इत्याशंक्य पृ

र्याचार्यैरपि वृत्तिव्याप्यत्वस्यांगीकृतत्वात् नायमपसिद्धांत इतिपरि
फलव्याप्यत्वमिति । फलं वृत्तिप्रतिबिंबितचिदाभासः तद्व्याप्यत्वमेव
प्रत्यगात्मनो निराकृतं स्वस्यैव स्फुरणरूपत्वादिति भावः ॥ ९० ॥

बुद्धितत्स्थचिदाभासौ द्वावपि व्याप्नुतो घटम् ॥
तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासेन घटः स्फुरेत् ॥ ९

आत्मनि फलव्याप्त्यभावं दर्शयितुं अनात्मनो वृत्त्याफलेन च व्या
दर्शयति । बुद्धितदिति । उभयव्याप्तेः प्रयोजनमाह । तत्रेति । तत्र
द्धिचिदाभासयोर्मध्ये धिया बुद्धिवृत्त्या प्रमाणभूतया अज्ञानं नश्य
नाज्ञानयोर्विरोधात् आभासेन चिदाभासेन घटः स्फुरेत् जडत्वेन स्व
णायोगादिति भावः ॥ ९१ ॥

ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता ॥
स्वयंस्फुरणरूपत्वान्नाभास उपयुज्यते ॥ ९२ ॥

इदानीमात्मनि ततो वैलक्षण्यं दर्शयति । ब्रह्मणीति । प्रत्यक्
रेकत्वस्य अज्ञानेनावृतत्वात्तस्य अज्ञानस्य निवृत्तये वाक्यजन्यया अ
स्मीत्येवमाकारयाधीवृत्त्या व्याप्तिरपेक्ष्यते स्वस्यैव स्फुरणरूपत्वात्तस्
चिदाभासो नापेक्ष्यते अतो युज्यमानोऽपिचिदाभासोनोपयुज्यतेइत्यर्थ

चक्षुर्दीपावपेक्ष्येते घटादेर्दर्शने यथा ॥
न दीपदर्शने किंतु चक्षुरेकमपेक्ष्यते ॥ ९३ ॥

उक्तमर्थं दृष्टांतप्रदर्शनेन विशदयति । चक्षुरिति । अंधकारावृतघ
र्शने चक्षुर्दीपौ उभौ अपि अपेक्ष्येते दीपप्रदर्शने तु तथा न किंतु
क्षुरेवापेक्ष्यते यथा तथा ब्रह्मण्यज्ञाननाशायेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ९३

स्थितोऽप्यसौचिदाभासो ब्रह्मण्येकीभवेत्परम् ॥
न तु ब्रह्मण्यतिशयं फलं कुर्याद् घटादिवत् ॥ ९४

ननु बुद्धितद्वृत्तीनां चिदाभासवैशिष्ट्यस्वाभाव्यात् घटादिष्विव ब्र
ऽपि फलव्याप्तिर्बलाद्भवेदित्याशंक्याह । स्थितोऽपीति । यद्यपि घटाद्या

त्तिवत् ब्रह्मगोचरवृत्तावपि चिदाभासोऽस्ति तथाऽपि नासौ ब्रह्मणो भेदेन भासते किंतु प्रचण्डातपमध्यवर्तिप्रदीपप्रभावात्तेनैकीभूत इव भवति अतः स्फुरणलक्षणातिशयजनको न ब्रह्मणीत्यर्थः ॥ ९४ ॥

अप्रमेयमनादिं चेत्यत्र श्रुत्येदमीरितम् ॥
मनसैवेदमाप्तव्यमिति धीव्याप्यता श्रुता ९५ ॥

ननु ब्रह्मणि फलव्याप्तिर्नास्ति वृत्तिव्याप्तिस्तु विद्यते इत्युक्तं तत्र किं प्रमाणमित्याशंक्य आगमः प्रमाणमित्याह । अप्रमेयमिति । 'निर्विकल्पमनंतं च हेतुदृष्टांतवर्जितम् अप्रमेयमनादिं च यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः' इत्यत्रास्मिन्मन्त्रे श्रुत्याऽमृतबिंदूपनिषदा अप्रमेयशब्देन इदंफलव्याप्तिराहित्यमुक्तं 'मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचने' ति कठवल्ल्यां धीव्याप्यता श्रुता वृत्तिव्याप्यत्वं श्रुतमित्यर्थः ॥ ९५ ॥

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति वाक्यतः ॥
ब्रह्मात्मव्यक्तिमुल्लिख्य यो बोधः सोऽभिधीयते ॥ ९६ ॥

आत्मानं चेद्विजानीयादिति मंत्रेणापरोक्षज्ञानं शोकनिवृत्त्याख्यं जीवगतमवस्थाद्वयं अभिधीयते इत्युक्तं अपरोक्षज्ञान शोकनिवृत्त्याख्ये उभे इमे अवस्थे जीवगे ब्रूते । आत्मानं चेदिति । श्रुतिरित्यनेन श्लोकेन तत्र कियतांशेन अपरोक्षज्ञानमुच्यते इत्याकांक्षायामाह । आत्मानमिति । ब्रह्मात्मव्यक्तिं सत्यादिलक्षणब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मस्वरूपमुल्लिख्य विषयीकृत्य योबोधो जायते ब्रह्माहमस्मीति सोऽभिधीयते अनेन वाक्येनेत्यर्थः ॥ ९६ ॥

अस्तु बोधोऽपरोऽक्षोत्र महावाक्यात्तथाऽप्यसौ ॥
न दृढः श्रवणादीनामाचार्यैः पुनरीरणात् ॥ ९७ ॥

ननु तर्हि पूर्वोक्तरीत्या सकृद्वाक्यविचारादेव अपरोक्षज्ञानसिद्धे 'आवृत्तिरसकृदुपदेशादि' त्यादौ विहितं श्रवणाद्यावर्तनमननुष्ठेयं स्यादित्याशंक्य ज्ञानदार्ढ्याय तदावर्तनानुष्ठानस्य आचार्य्यैरभिहितत्वादनुष्ठेयमेवेत्याह । अस्तुबोध इति । अत्रब्रह्मात्मविषये महावाक्यात् सकृच्छ्रुताद्विचारसहितात् अपरोक्षबोधोऽस्तु भवत्वेवं तथाऽपिनासौ दृढः अतः श्रवणाद्यावर्तनीयं श्री

मच्छंकराचार्यैः पुनर्वाक्यार्थज्ञानोत्पत्त्यनंतरमपि श्रवणाद्यावर्तनाभिधान
दित्यर्थः । ज्ञानदार्ढ्याय इत्येतदर्थाल्लभ्यते ॥ ६७ ॥

अहं ब्रह्मेतिवाक्यार्थबोधोयावद्दृढीभवेत् ॥
शमादिसहितस्तावदभ्यसेच्छ्रवणादिकम् ॥ ६८ ॥

आचार्यैःकेनवाक्येनअभिहितमित्याशंक्य तद्वाक्यं पठति । अहंब्रह्मेति॰

बाढं संतिह्यदार्ढ्यस्य हेतवः श्रुत्यनेकता ॥
असंभाव्यत्वमर्थस्य विपरीता च भावना ॥ ६९ ॥

ननु वाक्यप्रमाण जनितज्ञानस्य अदार्ढ्यं कुत इत्याशंक्याह । वाढमि
ति । हि यस्मात् कारणाच्छ्रुत्यनेकता श्रुतीनां नानात्वमेको हेतुः अर्थस्य
प्यखंडैकरसस्य अद्वितीय ब्रह्मरूपस्य अलौकिकत्वेनं असंभावितत्वमप
विपरीत भावना च पुनः कर्तृत्वाभिमानरूपस्तृतीय इत्येवंविधा अदार्ढ्यस्य
हेतवो बाढं संति सर्वथा विद्यंते अतोऽपरोक्षानुभवदार्ढ्याय श्रवणादिकमा
र्तनीयमिति भावः ॥ ६६ ॥

शाखाभेदात्कामभेदाच्छ्रुतं कर्मान्यथान्यथा ॥
एवमत्रापि मा शंकीत्यतः श्रवणमाचरेत् ॥ १०० ॥

एवं त्रिविधान् अदार्ढ्यहेतूनुपन्यस्य श्रुतिनानात्वप्रयुक्ता दार्ढ्यनिवृत्त
श्रवणावृत्तिः कार्येत्याह । शाखेति यथा शाखाभेदात्कर्म भेदः श्रूयते 'यद
व हौत्रंक्रियते यजुषाऽध्वर्यवं साम्नोद्गीथ' मिति यथा वा ' कामभेदात्
रीर्या वृष्टिकामोयजेत शतकृष्णलमायुष्काम ' इत्यादिकर्मभेदः श्रुतः एव
पनिषत्स्वपि प्रतिपाद्यतत्त्वस्य भेदशंकायां तन्निवारणाय श्रवणं पुनःपु
कर्तव्य मित्यर्थः १०० ॥

वेदांतानामशेषाणामादिमध्यावसानतः ॥
ब्रह्मात्मन्येव तात्पर्यमितिधीः श्रवणं भवेत् ॥ १ ॥

किं तच्छ्रवण मित्याकांक्षायां तल्लक्षणमाह । वेदांतानामिति । सर्व
मप्युपनिषदामुपक्रमोपसंहारादिपर्यालोचनायां ब्रह्मरूपे प्रत्यगात्मन्येव ता

र्यमिदं पारंपर्येण पर्यवसान मित्येवंरूपो निश्चयः श्रवणमित्यर्थः ॥ १ ॥

समन्वयाध्याय एतत्सूक्तं धीस्वास्थ्यकारिभिः ॥
तर्कैः संभावनाऽर्थस्य द्वितीयाध्याय ईरिता ॥ २ ॥

एवंविधं श्रवणं कुत्र निरूपितमित्यत आह । समन्वयाध्याय इति । एतच्छ्रवणं समन्वयाध्याये सुष्ठूक्तं व्यासादिभिरिति शेषः । अर्थासंभावनानिवृत्तिहेतुर्मननं तु द्वितीयाध्याये निरूपितमित्याह । धीस्वास्थ्येति । प्रमेयगतानुपपत्तिपरिहारद्वारा बुद्धिस्वास्थ्यकारिभिस्तर्कैः युक्तिशब्दाभिधेयैरर्थस्य संभावनासंभावितत्वानुसंधानं मननंद्वितीयाध्याये निरूपितमित्यर्थः ॥ २ ॥

बहुजन्मदृढाभ्यासाद्देहादिष्वात्मधीः क्षणात् ॥
पुनःपुनरुदेत्येवं जगत्सत्यत्वधीरपि ॥ ३ ॥

इदानीं विपरीतभावनां तन्निवृत्त्युपायं च दर्शयति । बहुजन्मेति ॥ ३ ॥

विपरीता भावनेयमैकाग्र्यात्सा निवर्तते ॥
तत्त्वोपदेशात्प्रागेव भवत्येतदुपासनात् ॥ ४ ॥

विपरीतेति । विपरीतभावनानिवर्तकं यदैकाग्र्यंतत्कुतो जायते इत्याशंक्याह । तत्त्वेति । एतदैकाग्र्यं ब्रह्मोपदेशात् प्रागेव सगुणब्रह्मोपासनाद्भवति भवेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

उपास्तयोऽत एवात्र ब्रह्मशास्त्रेऽपि चिंतिताः ॥
प्रागनभ्यासिनः पश्चाद्ब्रह्माभ्यासेन तद्भवेत् ॥ ५ ॥

नन्वेतत्कुतोऽवगतमित्याशंक्य उपासनाविचारस्य वेदांतशास्त्रे कृतत्वादित्याह । उपास्तय इति । अकृतोपास्तिकस्य कुतस्तज्जन्मेत्यत आह । प्रागिति ॥ ५ ॥

तच्चिंतनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ॥
एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ ६ ॥

ब्रह्माभ्यासश्च कीदृश इत्याकांक्षायामाह । तच्चिंतनमिति ॥ ६ ॥

तमेवधीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ॥

नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ ७॥

एतदेकपरत्वं विशदयितुं श्रुतिमाह । तमेवेति । धीरो ब्रह्मचर्यादिसाधन संपन्नः ब्राह्मणोब्रह्मभवितुमिच्छुर्मुमुक्षुः तमेव प्रत्यग्रूपं परमात्मानमेव वि ज्ञाय संशयाद्यभावो यथा भवति तथा ज्ञात्वा प्रज्ञां ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानसंतति रूपमैकाग्र्यं कुर्वीत संपादयेत अनात्मगोचरान् बहून् शब्दान्नानुध्यायान्न स्मरेत् ध्यानेनाभिधानमप्युपलक्ष्यते नाभिदध्याच्च अन्यथा शब्दध्याने वाग्विग्लापनानुपपत्तेः । कुत इत्यत आह । वाचइति । हि यस्मात्तदभिधा अनेनस्मरणमप्युपलक्ष्यते वाच इति मनसोऽप्युपलक्षणं । विग्लापनं विग्ला पयतीति विग्लापनं श्रमहेतुः । अयमभिप्रायः इतरशब्दानुसंधाने मनस श्रमो भवति तदभिधाने तु वाच इति ॥ ७ ॥

अनन्याश्चिंतयंतो मां ये जनाः पर्युपासते ॥
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ ८ ॥

एवमैकाग्र्यप्रतिपादिकां श्रुतिमभिधाय स्मृतिमप्याह । अनन्या इति । जना अनन्या अहंब्रह्मास्मीति ज्ञानेन मदभिन्नाः संतस्तथैव मां चिंतय पर्युपासते परितः सर्वेष्वपि कालेषु उपासते मद्रूपा एव वर्तंते तेषां नित्या युक्तानां सदा मच्चित्तानां तेषां अहं तदात्मत्वेन अनुसंधीयमानोऽहं योग ममलब्धमापणंलब्धपरिरक्षण रूपौ योगक्षेमौ वहामि संपादयामीत्यर्थः ॥ ८

इतिश्रुतिस्मृती नित्यमात्मन्येकाग्रतां धियः ॥
विधत्तो विपरीताया भावनायाः क्षयाय हि ॥ ९ ॥

उदाहृतयोः श्रुतिस्मृत्योस्तात्पर्यमाह । इतीति । एते श्रुतिस्मृती वि तभावनानिवृत्तये आत्मनि सदा चित्तैकाग्र्यं प्रतिपादयत इत्यर्थः ॥ ९

यद्यथा वर्तते तस्य तत्त्वं हित्वाऽन्यथात्वधीः ॥
विपरीता भावना स्यात्पित्रादावरिधीर्यथा ॥ १० ॥

ननु देहाद्यात्मत्वबुद्धेः जगत्सत्यत्वबुद्धेश्च कुतो विपरीतभावनात्वमि शंक्यतल्लक्षणयोगादिति दर्शयितुं तस्याः लक्षणमाह । यद्यथेति । यद शुक्त्यादि यथायेन शुक्त्यादि रूपेण वर्तते तस्य तत्त्वं शुक्त्यादिरूपत

त्यज्यान्यथात्वधीः अन्यथात्वस्य रजतादिरूपत्वस्य धीर्ज्ञानं विपरीतभावना स्यात् अतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति यावत्। तामुदाहरति। पित्रादाविति ॥ १० ॥

आत्मा देहादिभिन्नोऽयं मिथ्या चेदं जगत् तयोः ॥
देहाद्यात्मत्वसत्यत्वधीर्विपर्ययभावना ॥ ११ ॥

उक्तलक्षणं प्रकृते योजयति आत्मेति। अयमात्मा वस्तुतो देहादिभ्यो भिन्नः इदंजगच्च मिथ्या एवं सत्यपि तयोः आत्मजगतोः यथाक्रमं देहादि रूपत्वबुद्धिः सत्यत्वबुद्धिश्च या विपरीतभावनेत्यर्थः ॥ ११ ॥

तत्त्वभावनया नश्येत्साऽतो देहातिरिक्तताम् ॥
आत्मनो भावयेत्तद्वन्मिथ्यात्वं जगतोऽनिशम् ॥ १२ ॥

पूर्वमैकाग्र्यात्सा निवर्तते इति सामान्येनोक्तमर्थं विशेषाकारेणाह। तत्त्व भावनयेति। सा देहाद्यात्मत्वजगत्सत्यत्व धीरूपा विपरीता भावना तत्वभा वनया आत्मनो देहातिरिक्तत्वस्य जगतोमिथ्यात्वस्य च भावनया निरंतर ध्यानेन नश्येत् अत आत्मनोदेहाद्यतिरिक्तत्वं देहादेः जगतो मिथ्यात्वं च सदा भावयेदित्युक्तम् ॥ १२ ॥

किं मंत्रजपवन्मूर्तिध्यानवद्वाऽऽत्मभेदधीः ॥
जगन्मिथ्यात्वधीश्चात्र व्यावर्त्या स्यादुतान्यथा १३ ॥

तत्र जपादाविव नियमापेक्षाऽस्ति वा नवेतिपृच्छति। किंमंत्रजपवदि ति। आत्मभेदधीरात्मनो देहादिभ्यो विभिन्नज्ञानं जगतो मिथ्यात्वानुसंधा नं च मंत्रजपवत् देवताध्यानादिवत् किं नियमेनानुष्ठातव्यं उत लौकिकव्य वहारवन्नियमंतरेणापि कर्तुंशक्यते इति ॥ १३ ॥

अन्यथेति विजानीहि दृष्टार्थत्वेन भुक्तिवत् ॥
बुभुक्षुर्जपवद्भुंक्ते न कश्चिन्नियतः क्वचित् ॥ १४ ॥

दृष्टफलकत्वान्नात्र नियमः कश्चिदस्तीत्याह। अन्यथेति। अन्यथा निय मं विनेत्यर्थः तत्र हेतुमाह दृष्टार्थत्वेनेति। तत्र दृष्टांतमाह। भुक्तिवदिति। दृ ष्टार्थेऽपि भोजने नियमाः श्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यंते इत्याशंक्याह। बुभुक्षुरिति।

क्षुदपनयनाय भोक्तुमिच्छन्पुरुषो जपं कुर्वाण इव न नियमेन भुंक्ते अपि
तथा क्षुद्बोधोपशांतिः स्यात्तथा भोजनं करोतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अश्नाति वा न वाऽश्नाति भुंक्ते वा स्वेच्छयाऽन्यथा ।
येन केन प्रकारेण क्षुधामपनिनीषति ॥ १५ ॥

एतदेव प्रपंचयति । अश्नातीति । अश्नाति वाऽन्ने सति कदाचिद्भुंक्ते वाऽश्नातितस्मिन्नसति क्षुद्बाधाविस्मारकद्यूतादिचेष्टयाऽनश्नन्नेव कालं नयति अन्यथा वा तिष्ठन् गच्छन् शयानो वा स्वेच्छया भुंक्ते एवं येन केन प्रकारेण तात्कालिकीं क्षुद्बाधामपनेतुमिच्छति । अयमभिसंधिः क्षुद्बाधानिवृत्तिलक्षण दृष्टफलाय भोजनमेव कार्यं नियमास्तु परलोकहेतव इति ॥ १५ ॥

नियमेन जपं कुर्यादकृतौ प्रत्यवायतः ॥
अन्यथाकरणेऽनर्थः स्वरवर्णविपर्ययात् ॥ १६ ॥

जपादौ भोजनाद्वैलक्षण्यं दर्शयति । नियमेनेति । तत्र हेतुमाह । अकृताविति । भवत्वेवमकरणे प्रत्यवायश्च अन्यथाकरणे तु स नास्तीत्याशंक्याह । अन्यथेति ' मंत्रोहीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्तियथेंद्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ' इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ १६ ॥

क्षुधेव दृष्टबाधाकृद्विपरीता च भावना ॥
जेया केनाप्युपायेन नास्त्यत्रानुष्ठितेः क्रमः ॥ १७ ॥

ननु क्षुधाया दृष्टबाधाहेतुत्वात्तन्निवृत्तयेऽनियमेनापि भोक्तव्यमेव विपरीतभावनायास्तु तथात्वाभावात्तन्निवर्तकं ध्यानं अदृष्टफलाय नियमेनानुष्ठेयमित्याशंक्याह । क्षुधेवेति । विपरीतभावनाया दुःखहेतुत्वस्य अनुभवसिद्धत्वादिति भावः ॥ १७ ॥

उपायः पूर्वमेवोक्तस्तच्चिंताकथनादिकः ॥
एतदेकपरत्वेऽपि निर्बंधो ध्यानवन्न हि ॥ १८ ॥

तर्हि स उपायः प्रदर्शनीय इत्याशंक्य पूर्वमेव प्रदर्शित इत्याह । उपा

इति। ननु जपवत् प्राङ्मुखत्वादिनियमो मा भूत् ध्यानवदेतदेकपरत्वलक्षणैकाग्रतानिर्बंधोऽस्तीत्याशंक्याह। एतदिति॥ १८॥

मूर्तिप्रत्ययसांतत्य मन्यानंतरितं धियः॥
ध्यानं तत्रातिनिर्बंधो मनसश्चंचलात्मनः॥ १९॥

ननु ध्यानस्य ध्येयचिंतामात्रात्मकत्वात्तत्र को निर्बंधइत्याशंक्य ध्याने निर्बंधं दर्शयितुं ध्यानस्वरूपं तावदाह। मूर्तीति। धियो बुद्धेः संबंधिनां मूर्तिप्रत्ययानां देवतादिमूर्तिगोचराणां प्रत्ययानां यत्सांतत्यमविच्छिन्नतया वर्तमानत्वं तदन्यानन्तरितमन्येन विजातीयप्रत्ययेनाऽव्यवहितं सत् ध्यानमित्युच्यते एवंध्यानस्वरूपं निरूप्य तत्र निर्बंधं दर्शयति। तत्रेति। सदा पर्य्यटनशीलस्य करितुरगादेरेकत्र स्तंभादौ बंधने यथोपरोधःभवति तद्वदिति भावः१९॥

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्॥
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्॥ २०॥

मनसश्चांचल्यादौ गीतावाक्यं प्रमाणयति। चंचलं हीति प्रमाथि प्रमथनशीलं पुरुषस्य व्याकुलत्वकारणं बलवत्समर्थमनिग्राह्यमित्यर्थः दृढं सत्यसति वा विषये लग्नं तत उद्धर्तुमशक्यमित्यर्थः। अतस्तस्यमनसो निग्रहो वायोर्निग्रह इवसुदुष्करः॥ २०॥

अप्यब्धिपानान्महतः सुमेरून्मूलनादपि॥
अपि वह्न्यशनात्साधो विषमश्चित्तनिग्रहः॥ २१॥

मनसो दुर्निग्रहत्वे वासिष्ठवाक्यमपि प्रमाणयति। अपीति॥ २१॥

कथनादौ न निर्बंधः शृंखलाबद्धदेहवत्॥
किंत्वनंतेतिहासाद्यैर्विनोदो नाट्यवद्धियः॥ २२॥

प्रकृते ततो वैषम्यं दर्शयति। कथनादाविति। शृंखलाबद्धदेहस्य यथा निर्बंधः न तथा कथनादावित्यर्थः। आदिशब्देन तच्चिंतनादिकं गृह्यते न केवलं निर्बंधाभावश्च प्रत्युत धियो विनोद इत्याह। किंत्विति। इतिहासः पूर्वेषां कथा आद्या तेषां लौकिककथानुकूल युक्तिदृष्टांत प्रदर्शनादीनां ते असं

ख्याता अनन्ता श्रूयते इतिहासाद्याश्च इत्यनन्तेतिहासाद्यास्तैर्धियः श्
विनोदः क्रीडाविषयो भवति । तत्र दृष्टांतः । नाट्यवदिति । नृत्यक्रिया
रीक्षणमिवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

चिदेवात्मा जगन्मिथ्येत्यत्र पर्यवसानतः ॥
निदिध्यासनविक्षेपो नेतिहासादिभिर्भवेत् ॥ २३

ननु कथादिभिरपि तदेकपरत्वविघातः स्यादित्याशंक्याह । चिदेवे
इतिहासादीनामात्मा चिन्मात्ररूपो न देहादिरूपः जगच्च मिथ्येत्येतस्मि
र्थे पर्यवसानात् न तैरेतदेकपरत्व शब्दाभिधेयस्य निदिध्यासनस्य
क्षेप इत्यर्थः ॥ २३ ॥

कृषिवाणिज्यसेवादौ काव्यतर्कादिकेषु च ॥
विक्षिप्यते प्रवृत्त्या धीस्तैस्तत्त्वस्मृत्यसंभवात् ॥ २४

नन्वितिहासानामंगीकारे कृष्यादेरपि प्रसक्तिः स्यादित्याशंक्या
कृषीति २४ ॥

अनुसंदधतैवात्र भोजनादौ प्रवर्तितुम् ॥
शक्यतेऽत्यंतविक्षेपाभावादाशु पुनः स्मृतेः ॥ २

ननु कृष्यादीनां तत्त्वानुसंधानविघातित्वेन त्याज्यत्वे भोजना
तथात्वात्तदपि त्याज्यमेवेत्याशंक्याह । अनुसंदधतैवेति । कुत इत्यत आ
अत्यंतेति । विक्षेपाभावोऽपि कुत इत्यत आह । आशु पुनः स्मृतेरिति ॥

तत्त्वविस्मृतिमात्रान्नानर्थः किंतु विपर्ययात् ॥
विपर्येतुं न कालोऽस्ति झटिति स्मरतः क्वचित् ॥

ननु तदानीं विक्षेपाभावेऽपि तत्त्वविस्मृतिसद्भावात् पुरुषार्थहानि
दित्याशंक्याह । तत्त्वविस्मृतीति । कुतस्तर्ह्यनर्थ इत्यत आह । किंतु
यादिति । विस्मरणे सति विपर्ययोऽपि स्यादित्याशंक्याह । विपर्येतुमिति

तत्त्वस्मृतेरवसरो नास्त्यन्याभ्यासशालिनः ॥
प्रत्युताभ्यासघातित्वाद्बलात्तत्त्वमुपेक्ष्यते ॥ २७

ननु भोजनादिषु प्रवृत्तस्येव तर्काद्यभ्यासप्रवृत्तस्यापि तत्त्वस्मरणं किं न स्यादित्याशंक्याह। तत्त्वस्मृतेरिति। न केवलं तत्त्वानुसंधानावसराभाव एव किन्तु काव्यतर्काद्यभ्यासस्य तत्त्वाभ्यासविरोधित्वात्तदानीं स्मृतमपि तत्त्वं बलादुपेक्ष्यते इत्याह। प्रत्युतेति॥ २७॥

तमेवैकं विजानीथ ह्यन्या वाचो विमुञ्चथ॥
इति श्रुतं तथाऽन्यत्र वाचो विग्लापनं त्विति॥ २८॥

तत्त्वानुसंधानविरोधिवाग्व्यवहारस्य त्याज्यत्वे प्रमाणत्वेन 'तमेवैकं जानीथ आत्मानमन्यावाचो विमुंचथ अमृतस्यैष सेतु' रिति श्रुतिवाक्य मर्थतः पठति। तमेवेति। 'नानुध्यायाद्‌बहून् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तदि' त्येतदपि वाक्यं श्रूयते इत्याह। तथेति॥ २८॥

आहारादि त्यजन्नैव जीवेच्छास्त्रांतरं त्यजन्॥
किं न जीवसि येनैवं करोष्यत्र दुराग्रहम्॥ २९॥

ननु तत्त्वानुसंधानातिरिक्तमाहारादि यथा न त्यज्यते एवमितरशास्त्राद्य भ्यासोऽपि क्रियतामित्याग्रहं कुर्वाणं प्रत्याह। आहारादिति॥ २९॥

जनकादेः कथं राज्यमिति चेद्दृढबोधतः॥
तथा तवापि चेत्तर्कं पठ यद्वा कृषिं कुरु॥ ३०॥

ननु तर्हि जनकादीनां तत्त्वविदामपि कथं राज्यपरिपालनादौ प्रवृत्ति रिति शंकते जनकादेरिति। दृढापरोक्षज्ञानित्वात्तेषां सा न बाधिकेत्यभि प्रायेण परिहरति तर्हि ममापि दृढबोधोऽस्तीति वदंतं प्रत्याह। तथेति॥ ३०॥

मिथ्यात्ववासनादार्ढ्ये प्रारब्धक्षयकांक्षया॥
अक्लिश्यंतः प्रवर्तंते स्वस्वकर्मानुसारतः॥ ३१॥

ननु तत्त्वविदः संसारासारतां जानंतः कुतस्तत्र प्रवर्तिष्यंते इत्याशंक्य प्रारब्धस्यावश्यंभाविफलत्वाद्भोगेन तत्तत्क्षयाय प्रवृत्तिरित्याह। मिथ्या त्वेति॥ ३१॥

अतिप्रसंगो मा शंक्यः स्वकर्मवशवर्तिनाम्॥

अस्तु वा केन शक्येत कर्म वारयितुं वद ॥ ३२ ॥

तर्ह्यनाचारेऽपि प्रवृत्तिः स्यादित्याशंक्याह । अतिप्रसंग इति । प्रारब्ध-
शादेवातिप्रसंगोऽपि स्यादित्याशंक्यांगीकरोति अस्त्विति ॥ ३२ ॥

ज्ञानिनोऽज्ञानिनश्चात्र समे प्रारब्धकर्मणी ॥
न क्लेशो ज्ञानिनो धैर्यान्मूढः क्लिश्यंत्यधैर्यतः ॥ ३३ ॥

ननु ज्ञान्यज्ञानिनोः प्रारब्धकर्मण्यवश्यभोक्तव्यतया समाने तयोः कुतो
वैलक्षण्यसिद्धिरित्याशंक्याह । ज्ञानिन इति ॥ ३३ ॥

मार्गे गंत्रोर्द्वयोः श्रांतौ स मायामप्यदूरताम् ॥
जानन् धैर्याद्द्रुतं गच्छेदन्यस्तिष्ठति दीनधीः ॥ ३४ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह । मार्गे इति ॥ ३४ ॥

साक्षात्कृतात्मधीः सम्यगविपर्ययबाधितः ॥
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ ३५ ॥

इत्थमुपपादितमात्मानं चेदितिमंत्रस्य पूर्वार्धार्थमनुवदन् फलप्रदर्शना-
यमुत्तरार्धमवतारयति । साक्षादिति । सम्यक् साक्षात्कृतात्मधीः साक्षात्कृत
आत्मा यया सा साक्षात्कृतात्मा तादृशी धीर्यस्य सः साक्षात्कृतात्मधीः
अविपर्ययबाधितः विपर्ययेण देहाद्यात्मत्वबुद्ध्या बाधितो न भवतीत्यविपर्-
ययबाधितः उभयं हेतुगर्भितं विशेषणम् ॥ ३५ ॥

जगन्मिथ्यात्वधीभावादाक्षिप्तौ काम्यकामुकौ ॥
तयोरभावे संतापः शाम्येन्निःस्नेहदीपवत् ॥ ३६ ॥

अस्य मंत्रार्धस्य तात्पर्यमाह । जगन्मिथ्येति । काम्यं च कामुकश्च का-
म्यकामुकौ तावाक्षिप्तौ निरस्तौ । तन्निराकरणे कारणमाह । जगन्मिथ्ये-
ति । ततः किमित्यतआह । तयोरिति । तयोः काम्यकामुकयोरभावे संता-
पः कामनानिमित्तकः कारणाभावान्निः स्नेहदीपवत् शाम्येत् इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

गंधर्वपत्तने किंचिन्नेंद्रजालिकनिर्मितम् ॥
जानन् कामयते किंतु जिहासति हसन्निदम् ॥ ३७ ॥

काम्याभावात्कामनाभावः क्व दृष्ट इत्याशंक्याह। गंधर्वेति। मायाविनिर्मिते पत्तने स्थितं वस्तु किंचिदपि इदमैंद्रजालिकानिर्मितमिति जानन्न कामयते न केवलं कामनाभावः प्रत्युत इदमनृतमिति हसन् जिहासति परित्यक्तुमिच्छति ॥ ३७ ॥

आपातरमणीयेषु भोगेष्वेवं विचारवान् ॥
नानुरज्यति किंत्वेतान् दोषदृष्ट्या जिहासति ॥ ३८॥

दार्ष्टांतिके योजयति। आपातेति। एवमापातरमणीयेषु प्रतीतिमात्ररम्येषु भोगेषु भुज्यंते इति भोगाः विषयाः स्रक्चंदनवनितादयः तेषु एवं विचारवान् आपातरमणीयत्वानुसंधानवान् नानुरज्यति नासक्तिं करोति किंतु दोषदर्शनेन एतान्परित्यक्तुमिच्छति ॥ ३८ ॥

अर्थानामर्जने क्लेशस्तथैव परिपालने ॥
नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थान् क्लेशकारिणः ॥ ३९ ॥

केते विषयदोषा इत्यत आह। अर्थानामिति ॥ ३९ ॥

मांसपांचालिकायास्तु यंत्रलोलेऽगपंजरे ॥
स्नाय्वस्थिग्रंथिशालिन्याः स्त्रियाः किमिव शोभनम् ४०

एवं विषयाणां दुःखहेतुत्वं प्रदर्श्याशोभनत्वं कचिद्दर्शयति। मांसेत्यादि श्लोकद्वयेन। स्नायवःशिराश्च अस्थीनि प्रसिद्धानि ग्रंथयो मांसनिचयरूपनितंबस्तनादयः एतैश्च सहिते मांसपांचालिकायाः पुत्तलिकाया योषितो यंत्रलोले यंत्रवच्चंचलशीले अंगपंजरे अंगान्येव पंजरं नीडं तस्मिन् शरीरे किं शोभनमिव न किमपीत्यर्थः ॥ ४० ॥

एवमादिषु शास्त्रेषु दोषाः सम्यक् प्रपंचिताः ॥
विमृशन्ननिशं तानि कथं दुःखेषु मज्जति ॥ ४१ ॥

एवमादिष्वित्यादिशब्देन 'त्वङ्मांसरक्तबाष्पांबु पृथक् कृत्वा त्रिलोचने। समालोकय रम्यं चेत्किं मुधा परिमुह्यसि' इत्येवमादयो गृह्यंते ॥ ४१ ॥

क्षुधया पीड्यमानोऽपि न विषं ह्यत्तुमिच्छति ॥

मिष्टान्नध्वस्ततृट् जानन्नामूढस्ताञ्जिघत्सति ॥ ४२॥

विषयदोषदर्शने सति भोगेच्छाऽभावे युक्तिसहितं दृष्टांतमाह। क्षुधयेति। स्वयममूढः विवेकी मिष्टान्नभोजनेन ध्वस्ता विनष्टा तृट् तृष्णा आकांक्षा यस्य स तथोक्त इदं विषमित्येवं जानन् तद्विषं न जिघत्सति नात्तुमिच्छतीत्यर्थः॥ ४२॥

प्रारब्धकर्मप्राबल्याद्भोगेष्विच्छा भवेद्यदि ॥
क्लिश्यन्नेव तदाप्येष भुंक्ते विष्टिगृहीतवत् ॥ ४३ ॥

ननु प्रारब्धकर्मणः प्रबलत्वात् ज्ञानिनोऽपीच्छा भवेदित्याशंक्य सत्यापीच्छायांभीतिपुरः सरं न भुंक्ते इत्याह। प्रारब्धेति ॥ ४३ ॥

भुंजाना वा अपि बुधाःश्रद्धावंतः कुटुंबिनः ॥
नाद्यापि कर्म नश्छिन्नमिति क्लिश्यंति संततम् ॥ ४४॥

कथमेतदवगम्यतेइत्याशंक्य लोकदर्शनादित्याह। भुंजाना इति॥४४

नायंऽ क्लेशोऽत्र संसारतापः किंतु विरक्तता ॥
भ्रांतिज्ञाननिदानो हि तापः सांसारिकः स्मृतः॥ ४५॥

ननु तत्त्वविदां संसारनिमित्तकस्तापोऽनुपपन्नः ज्ञानवैय्यर्थ्यापातादित्याशंक्याह। नायमिति। अयं क्लेशः नाद्यापि कर्म नः छिन्नमित्येवमनुतापात्मकः संसारतापो न भवति किंत्वत्र संसारे विरक्तता आसक्तिरहितता। तापकत्वाभावे युक्तिमाह। भ्रांतीति। हि यस्मात्कारणात्सांसारिकस्तापः भ्रांतिज्ञाननिदानः भ्रांतिज्ञानकरणकः स्मृतः पूर्वाचार्यैः अयं तु विवेकमूलत्वान्न तथाविध इत्यर्थः॥ ४५॥

विवेकेन परिक्लिश्यन्नल्पभोगेन तृप्यति ॥
अन्यथाऽनंतभोगेऽपि नैव तृप्यति कर्हिचित् ॥ ४६

अयं क्लेशो विवेकमूलः अविवेकमूलो वेति कुतोऽवगम्यते इत्याशंक्य कामनिवर्तकत्वाद्विवेकमूल इत्याह। विवेकेनेति॥ ४६॥

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥

हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ ४७ ॥

विवेकिन इवाविवेकिनोऽपि भोगेनैव तृप्तिः स्यादतो विवेकोऽप्रयोजक इत्याशंक्य भोगस्य तृप्तिहेतुत्वाभावप्रतिपादिकां श्रुतिं पठति। न जातु काम इति ॥ ४७ ॥

परिज्ञायोपभुक्तो हि भोगो भवति तुष्टये ॥
विज्ञाय सेवितश्चोरो मैत्रीमेति न चोरताम् ॥ ४८ ॥

विवेकमूलस्य भोगस्य तृप्तिहेतुत्वमनुभवसिद्धमित्याह। परिज्ञायेति। अयं भोग एतावान् एवं प्रयाससाध्य इत्येवमनुभवपूर्वश्चेदलंबुद्धिहेतुर्हि दृश्यते इत्यर्थः। ननु तृष्णाहेतोः भोगस्य विवेकसाहचर्यमात्रेण कथं तुष्टिकरत्वमित्याशंक्य सहचारिविशेषवशाद्विपरीतकार्यकारित्वं लौकिके दृष्टमित्याह। विज्ञायेति। अयं चोर इति ज्ञात्वा तेन सह वर्तमानस्य पुरुषस्य न चोरो भवति किंतु मित्रतामेतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

मनसो निगृहीतस्य लीलाभोगोऽल्पकोऽपि यः ॥
तमेवालब्धविस्तारं क्लिष्टत्वाद्बहु मन्यते ॥ ४९ ॥

ननु कामनास्वरसत्वान्मनसः कथं स्वल्पभोगेन तृप्तिः स्यादित्याशंक्य निदिध्यासनेन गृहीतस्य अतथात्वाद्भवत्येव तृप्तिरित्याह। मनसइति। निगृहीतस्य योगाभ्यासेन वशीकृतस्य मनसोऽल्पकोऽपि लीलाभोगः लीलानुभवो योऽस्ति अलब्धविस्तारमप्राप्तबाहुल्यं तमेव भोगं क्लिष्टत्वाद्दोपयुक्तत्वाद्बहुमन्यते अधिकत्वेन जानातीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

बद्धमुक्तो महीपालो ग्राममात्रेण तुष्यति ॥
परैर्न बद्धो नाक्रांतो न राष्ट्रं बहु मन्यते ॥ ५० ॥

निगृहीतस्यापि मनसः स्वल्पेनापि भोगेन तृप्तिर्भवतीत्यत्र दृष्टांतमाह। बद्धमुक्त इति ॥ ५० ॥

विवेके जाग्रति सति दोषदर्शनलक्षणे ॥
कथमारब्धकर्मापि भोगेच्छां जनयिष्यति ॥ ५१ ॥

ननु प्रारब्धकर्मप्राबल्यात् भोगेष्विच्छा भवेद्यदीत्यत्र कर्मवशादि भवेदित्युक्तं तदनुपपन्नं इच्छाविघातिनि विवेकज्ञाने सति तदुत्पत्त्यसं दिति शंकते । विवेक इति ॥ ५१ ॥

नैष दोषो यतोऽनेकविधं प्रारब्धमीक्ष्यते ॥
इच्छाऽनिच्छा परेच्छा च प्रारब्धं त्रिविधं स्मृतम् ॥५२

दोषदर्शने सत्यपि इच्छाजन्म संभविष्यति प्रारब्धस्य नानाप्रकार दिति परिहरति । नैषेति । नानाप्रकारत्वमेव दर्शयति । इच्छेति । इ नकं अनिच्छयाभोगप्रदं परेच्छया भोगप्रदं चेति त्रिविधमित्यर्थः ॥ ५

अपथ्यसेविनश्चोरा राजदाररता अपि ॥
जानंत एव स्वानर्थमिच्छंत्यारब्धकर्मतः ॥ ५३ ॥

इच्छाप्रारब्धं दर्शयति । अपथ्येति ॥ ५३ ॥

न चात्रैतद्वारयितुमीश्वरेणापि शक्यते ॥
यत ईश्वर एवाह गीतायामर्जुनं प्रति ॥ ५४ ॥

अपथ्यसेवादीच्छायाः प्रारब्धफलत्वं कुतोऽवगम्यते इत्याशंक्य अ हार्यत्वादित्यभिप्रेत्याह । न चेति । अत्रास्मिन् लोके अपथ्यादीच्छं तत् कुत इत्यत आह । यत इति ॥ ५४ ॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥
प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ५५

गीतावाक्यं पठति । सदृशमिति । विवेकज्ञानवानपि पुरुषः स्वस्या कीयायाः प्रकृतेः सदृशमनुरूपं चेष्टते प्रकृतिर्नाम पूर्वकृतधर्माधर्मादिसं रो वर्तमानजन्मादावभिव्यक्तः ज्ञानवानपि किं पुनर्मूर्खस्तस्मात्प्रकृतिं भूतानि निग्रहः प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्निरोधो मयाऽन्येन वा कृतः किं करिष्य किमपीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अवश्यंभाविभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि ॥
तदा दुःखैर्न लिप्येरन्नलरामयुधिष्ठिराः ॥ ५६ ॥

तीव्रप्रारब्धस्यापरिहार्यत्वे वचनांतरसंमतिमाह। अवश्यमिति । अवश्यं भाविनां भावानां दुःखादीनामित्यर्थः ॥ ५६ ॥

न चेश्वरत्वमीशस्य हीयते तावता यतः ॥
अवश्यंभाविताऽप्येषामीश्वरेणैव निर्मिता ॥ ५७ ॥

प्रारब्धस्यापरिहार्यत्वे तत्परिहारासमर्थस्येश्वरस्य अनीश्वरत्वप्रसंग इत्याशंक्याह । नचेश्वरत्वमिति । कुत इत्यत आह । यतः अवश्यमिति । यतः कारणादेषां दुःखादीनामवश्यंभाविताऽपि ईश्वरेणैव निर्मिताऽतो नानीश्वरत्वप्रसंग इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

प्रश्नोत्तराभ्यामेवैतद् गम्यतेऽर्जुनकृष्णयोः ॥
अनिच्छापूर्वकं चास्ति प्रारब्धमिति तच्छृणु ॥ ५८ ॥

एवं सप्रपंचमिच्छाप्रारब्धं अभिधाय अनिच्छाप्रारब्धं वक्तुमारभते । प्रश्नोत्तराभ्यामिति। अनिच्छापूर्वकं च प्रारब्धमस्तीत्येतदर्जुनकृष्णयोःप्रश्नोत्तराभ्यामेव गम्यतेज्ञायते इतियोजना। तदभिधानाय शिष्यमभिमुखीकरोति तच्छृणिवति ॥ ५८ ॥

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ॥
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ५९ ॥

तत्रार्जुनस्य प्रश्नं तावद्दर्शयति। अथ केनेति । हे वार्ष्णेय वृष्णिसंबंधिन् अयंपुरुषः केन प्रयुक्तः प्रेरितः अनिच्छामकुर्वन्नपि राज्ञा बलान्नियोजित इव पापं चरति आचरतीति ॥ ५९ ॥

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ॥
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ६० ॥

श्रीकृष्णस्योत्तरमाह । कामइति । एष पुरुषप्रवर्तकः रजोगुणात्समुद्भवः उत्पत्तिर्यस्य सः रजोगुणसमुद्भवः कामः एष प्रसिद्धोऽयं कामः कदाचित्क्रोधरूपेणापि परिणमते ततः क्रोधः स पुनः कीदृशः महाशनः महदशनं विषयजातं यस्य स महाशनः महापाप्मा महतः पापस्य हेतुत्वादुपचारान्महापाप्म

त्वमस्य । अत इहसंसारे एनं कामक्रोधरूपिणं वैरिणं विद्धि । अयमभिप्रा प्रारब्धवशादुद्रिक्तरजोगुणकार्ययोः कामक्रोधयोरन्यतरस्यैव पुरुषप्रवर्तकत्वं प्रवृत्तिरिच्छाया इति ॥ ६० ॥

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ॥
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६१

नन्वत्र कामक्रोधयोरेव पुरुषप्रवर्तकत्वमुपलभ्यते नानिच्छाप्रारब्धस्ये शंक्यतस्यैव प्रवर्तकत्वप्रतिपादकं तद्वाक्यं पठति । स्वभावजेनेति । कौं स्वेनैवानुष्ठितेन अतएव स्वकीयेन प्रारब्धेन कर्मणा निबद्धः सन् यत्क नेच्छसि तदपि मोहादविवेकतः अवशः परवशःकरिष्यसीत्यतोऽनिच्छाप्रा रब्धमस्तीत्यभ्युपगंतव्यमिति भावः ॥ ६१ ॥

नानिच्छंतो नचेच्छंतः परदाक्षिण्यसंयुताः ॥
सुखदुःखे भजंत्येतत्परेच्छापूर्वकर्म हि ॥ ६२ ॥

इदानीं परेच्छाप्रारब्धमस्तीत्याह । नानिच्छंत इति । अनिच्छंतोऽपि भजंति इच्छंतोऽपि न भजंति किंतु परदाक्षिण्यसंयुक्ताः संतः तत्प्रीत्यर्थं सुखदुःखे अनुभवंति । अत एतत्सुखादिभोगहेतुभूतं परेच्छापूर्वकं प्रा प्रसिद्धमित्यर्थः । अतएव दोषदर्शने सत्यपि प्रारब्धस्य अपरिहार्यत्वा च्छाजनकत्वं न निवारयितुं शक्नोतीति भावः ॥ ६२ ॥

कथं तर्हि किमिच्छन्नित्येवमिच्छा निषिध्यते ॥
नेच्छानिषेधः किंत्विच्छाबाधो भर्जितबीजवत् ॥ ६

ननु तत्त्वविदोऽपीच्छांगीकारे 'किमिच्छन्नि' ति श्रुतिविरोध इति कते । कथं तर्हीति । किमिच्छन्नित्यनेन वाक्येन कथमिच्छाभावो व इत्यर्थः । नानेन इच्छाभावोऽभिधीयते किंतु सत्या अपि तस्याः समर्थप्र जनकत्वं नास्तीतिबोध्यते इतिपरिहरतिनेच्छा निषेधइति स्वरूपेण अपितस्याहसामर्थ्यराहित्ये दृष्टांतमाह । भर्जितेति ॥ ६३ ॥

भर्जितानि तु बीजानि संत्यकार्यकराणि च ॥

विद्वदिच्छा तथेष्टव्याऽसत्त्वबोधान्न कार्यकृत् ॥ ६४ ॥

संक्षेपेणोक्तमर्थं प्रपंचयति। भर्जितानीति। यथा भर्जितानि वीजानि स्वयं स्वरूपेण विद्यमानान्यपि नांकुरादिकार्यकराणि भवंति तथा विद्वदिच्छा स्वयं विद्यमानापीष्यमाणपदार्थस्यासत्त्वज्ञानेन बाधितत्वान्न व्यसनादिकार्यक्षमेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

दग्धबीजमरोहेऽपि भक्षणायोपयुज्यते ॥
विद्वदिच्छाऽप्यल्पभोगं कुर्यान्न व्यसनं वहु ॥ ६५ ॥

ननु तर्हि विदुष इच्छैव नांगीकर्तव्या फलाभावादित्याशंक्य फलाभावोऽसिद्धो भोगलक्षणफलसद्भावादिति सदृष्टांतमाह। दग्धबीजमिति। दग्धं भर्जितमिति यावत्‌व्यसनं विपदादिरूपं वहुविधं 'व्यसनं विपदि भ्रंसे दोषे कामजकोपजे' इत्यभिधानात् ॥ ६५ ॥

भोगेन चरितार्थत्वात्प्रारब्धं कर्महीयते ॥
भोक्तव्यसत्यता भ्रांत्या व्यसनं तत्र जायते ॥ ६६ ॥

ननु कर्मैव भोगद्वारा व्यसनमपि जनयेदित्याशंक्याह। भोगेनेति। प्रारब्धकर्मणोभोगमात्रहेतुत्वान्न व्यसनजनकत्वमित्यर्थः। कुतस्तर्हि व्यसनजन्मेत्यत आह। भोक्तव्येति। तत्र तस्मिन्विषये ॥ ६६ ॥

मा विनश्यत्वयं भोगो वर्धतामुत्तरोत्तरम् ॥
मा विघ्नाः प्रतिवध्नंतु धन्योऽस्म्यस्मादिति भ्रमः ॥ ६७ ॥

व्यसनहेतुं भ्रमं दर्शयति। मा विनश्यत्विति। अयं भोगो माविनश्यतु एष उत्तरोत्तरं वर्धतां विघ्नाश्चैनं माप्रतिवध्नंतु अस्य प्रतिबंधं मा कुर्वंतु अस्मादेव भोगात् अहं धन्यः कृतार्थोऽस्मीत्येवंरूपो भ्रमो भवति ततश्च व्यसनमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा ॥
इति चिंताविषघ्नोऽयं बोधो भ्रमनिवर्तकः ॥ ६८ ॥

प्रसंगादस्य परिहारोपायमाह। यदभावीति। यद्भवितुमयोग्यं तन्न भवे

देव भवितुं योग्यं चेत्तदन्यथा न भवेदेव इत्येवंरूपः चिंताविषघ्नः ' इदं मे भ्र यः कदा भविष्यति इदमनिष्टं कदा निवर्तिष्यते ' इत्येवमादिचिंतैव विषमि स्वसंसृष्टपुरुषस्य नाशहेतुत्वादिषुं इदं चिंताविषं हंतीति चिंताविषघ्नः एवं तो यो बोधः सोऽयं भ्रमनिवर्तकः पूर्वोक्तभ्रमस्य निवर्तक इत्यर्थः ॥ ६८॥

समेऽपि भोगे व्यसनं भ्रांतो गच्छेन्न बुद्धवान् ॥
अशक्यार्थस्य संकल्पाद्भ्रांतस्य व्यसनं बहु ॥ ६९ ॥

ननु विद्वदविदुषोरुभयोरपि भोगित्वाविशेषे एकस्य व्यसनमपरस्य तन्नेत्येतत्कुत इत्याशंक्य विपरीतज्ञानसत्त्वासत्त्वाभ्यां तत्सिद्धिरित्याह समेऽपीति । बुद्धवान् ज्ञानवान् ज्ञानीत्यर्थः । भ्रांतेः कथं व्यसनहेतुत्वमि त्य आह । अशक्यार्थस्येति ॥ ६९ ॥

मायामयत्वं भोगस्य बुद्ध्वाऽऽस्थामुपसंहरन् ॥
भुंजानोऽपि न संकल्पं कुरुते व्यसनं कुतः ॥ ७० ॥

विवेकिनस्तदभावं दर्शयति । मायामयत्वमिति ॥ ७० ॥

स्वप्नेन्द्रजालसदृशमचिंत्यरचनात्मकम् ॥
दृष्टनष्टं जगत्पश्यन्न कथं तत्रानुरज्यति ॥ ७१ ॥

ननु मायामयत्वबोधे सत्यपि भोगस्य तदानींतनसुखहेतुत्वात्कुत आ पसंहार इत्याशंक्य बहुविधदोषदर्शनादित्याह । स्वप्नेंद्रेति ॥ ७१ ॥

स्वस्वप्नमापरोक्ष्येण दृष्ट्वा पश्यन् स्वजागरम् ॥
चिंतयेदप्रमत्तः सन्नुभावनुदिनं मुहुः ॥ ७२ ॥

ननूक्तस्वप्नेंद्रजालसादृश्यादिज्ञाने सत्यासक्तिभावो न भवेत्तदेव कु जायते इत्याशंक्य तज्जन्मोपायमाह । स्वस्वप्नमिति श्लोकद्वयेन । स्व यस्वप्नमपरोक्षतयादृष्ट्वा स्वकीयं च जागरमनुभवन् स्वप्नजागरावुभावपि मत्तः सन्मुहुश्चिंतयेत्स्वप्नतुल्योऽयं जागर इति ॥ ७२ ॥

चिरं तयोः सर्वसाम्यमनुसंधाय जागरे ॥
सत्यत्वबुद्धिं संत्यज्य नानुरज्यति पूर्ववत् ॥ ७३ ॥

एवं तयोः स्वप्नजागरयोः सर्वसाम्यं तात्कालिकभोगहेतुत्वपरिणतिविरसत्वविनाशित्वादिलक्षणं चिरमनुसंधाय जागरेऽपि सत्यत्वबुद्धिं परित्यज्य जाग्रद्वस्तुष्वपि पूर्ववत् जगत्सत्यत्वज्ञानदशायामिव नानुरज्यति अनुरक्तो न भवतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

इंद्रजालमिदं द्वैतमचिंत्यरचनात्वतः ॥
इत्यविस्मरतो हानिः का वा प्रारब्धभोगतः ॥ ७४ ॥

ननु प्रपंचगोचरस्य मिथ्यात्वज्ञानस्य विषयसत्यत्वोपजीविनो भोगस्य च परस्पर विरोधान्मिथ्यात्वज्ञाने सति कथं भोगसिद्धिरित्याशंक्य भोगस्य विषयसत्यत्वापेक्षाभावान्न विरोध इति परिहरति । इंद्रजालमिति । इदं द्वैतं भोग्यजातं अचिंत्यरचनात्वादिंद्रजालवन्मिथ्येति युक्त्याऽनुसंधाय अविस्मरतो विदुषः प्रारब्धभोगतः प्रारब्धकर्मफलयोः सुखदुःखयोरनुभवेन मिथ्यात्वानुसंधानस्य का वा हानिः वाशब्दान्मिथ्यात्वानुसंधानेन वा भोगस्य का हानिः वविभिन्नविषयत्वादिति भावः ॥ ७४ ॥

निर्बंधस्तत्त्वविद्याया इंद्रजालत्वसंस्मृतौ ॥
प्रारब्धस्याग्रहो भोगे जीवस्य सुखदुःखयोः ॥ ७५ ॥

विभिन्नविषयत्वमेव दर्शयति । निर्बंध इति । तत्त्वविद्याया जगत्तत्त्वगोचरस्य ज्ञानस्य इंद्रजालवज्जगतो मिथ्यात्वानुसंधाने निर्बंधः न तु भोगापलापे । प्रारब्धकर्मणश्च जीवस्य सुखदुःखयोः प्रदाने आग्रहः न तुभोग्यसत्यत्वापादान इतिभावः ॥ ७५ ॥

विद्यारब्धे विरुध्येते न भिन्नविषयत्वतः ॥
जानद्भिरप्यैन्द्रजालविनोदो दृश्यते खलु ॥ ७६ ॥

एवं विभिन्नविषयत्वं प्रदर्श्य प्रयोगमाह । विद्येति । विद्याप्रारब्धकर्मणी परस्परं न विरुध्येते विभिन्नविषयत्वात् संप्रतिपन्नरूपरसज्ञानवदित्यर्थः भोग्यमिथ्यात्वज्ञानं भोगबाधकं न भवतीत्येतत् क दृष्टमित्याशंक्याह । जानद्भिरिति । ऐंद्रजालविनोदः इंद्रजालसंबंधिचमत्कारविशेषः जानद्भिरपींद्रजालं जानद्भिरप्यवलोक्यते इति प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

जगत्सत्यत्वमापाद्य प्रारब्धं भोजयेद्यदि ॥
सदा विरोधि विद्याया भोगमात्रान्न सत्यता ॥ ७७ ॥

किंच विद्याप्रारब्धकर्मणोर्विरोधोऽस्तीति वदन् प्रष्टव्यः किं प्रारब्धकर्म विद्याविरोधीत्युच्यते उत विद्या प्रारब्धकर्म विरोधिनीति । नाद्य इत्याह जगदिति । प्रारब्धं कर्म जगतो भोग्यजातस्य सत्यत्वमबाध्यत्वमापाद्य संपाद्य यदि भोजयेज्जीवस्य सुखदुःखे दद्यात्तदा विद्याविषयस्य मिथ्यात्वस्य अपहाराद्विद्याया विरोधि स्यान्न च तथा करोति किंतु भोगमेव प्रयच्छति अतो न विद्याविरोधि प्रारब्धमिति भावः । भोगबलादेव भोग्यस्य सत्यत्वमपि स्यादित्याशंक्याह । भोगमात्रादिति । विमतं जगत् सत्यं भोग्यत्वादित्यत्र दृष्टांताभाव इति भावः ॥ ७७ ॥

अनूनो जायते भोगः कल्पितैः स्वप्नवस्तुभिः ॥
जाग्रद्वस्तुभिरप्येवमसत्यैर्भोग इष्यताम् ॥ ७८ ॥

ननुमिथ्यापदार्थैर्भोगो भवतीयत्रापि दृष्टांतो नास्तीत्याशंक्याह । अनून इति ॥ ७८ ॥

यदि विद्याऽपह्नुवीत जगत्प्रारब्धघातिनी ॥
तदा स्यान्न तु मायात्वबोधेन तदपह्नवः ॥ ७९ ॥

नापि द्वितीय इत्याह । यदि विद्येति । विद्या यदि जगद्भोग्यजातमपह्नुवीत नेदं रजतमिति निषेधकज्ञानवत्प्रतीयमानस्य भोग्यस्य स्वरूपं विलापयेत् तदा प्रारब्ध कर्मभोगस्य सुखदुःखानुभवस्य साधनापहारेणप्रारब्धकर्मविघातिनी स्यान्न च तत्करोति किंतु मिथ्यात्वमेव बोधयति अतो न प्रारब्धकर्मविरोधिनीति भावः । ननु मिथ्यात्व बोधनादेव स्वरूपमपि विलापयेदित्याशंक्याह । नतुमायेति । इन्द्रजालादौ स्वरूपविलापनमंतरेणापि मिथ्यात्वज्ञानदर्शनादिति भावः ॥ ७९ ॥

अनपह्नुत्य लोकास्तदिंद्रजालमिदं त्विति ॥
जानंत्येवान पह्नुत्य भोगं मायात्वधीस्तथा ॥ ८० ॥

एतदेव प्रपंचयति। अनपह्नुत्येति। लोका जनास्तदिंद्रजालस्वरूपमन पह्नुत्य अनिरस्य इदमिंद्रजाल मितिं जानंत्येव यथा तथा भोगं भोग्यमन पह्नुत्य अविलाप्य मायात्वधीः जगन्मिथ्यात्वज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ ८० ॥

यत्र त्वस्य जगत्स्वात्मा पश्येत्कस्तत्र केन किम् ॥
किं जिघ्रेत् किं वदेद्वेति श्रुतौ तु बहु घोषितम् ॥ ८१ ॥

यत्र त्वस्य 'सर्व मात्मैवाभूतत्केन कं पश्ये' दित्यादिश्रुतिः द्रष्टृदर्शनदृ श्याभाव बोधयत्यतो विद्योत्पद्यमाना जगद्विलापयेदेव एवं सति विदुषो भो गश्च कथं स्यादिति श्रुत्यवष्टंभेन शंकते श्लोकद्वयेन। यत्रत्वित्यादिना। यत्रयस्यां विद्यावस्थायां कृत्स्नं जगदस्य विदुषः 'स्वात्मैवाभूदिदं सर्वं यद यमात्मे' ति ज्ञानेन स्वरूपमेव भवतितत्रतस्यां दशायां को द्रष्टाकेन साधने न चक्षुषा किं दृश्यं रूपजातं पश्येदेवं घ्राणलक्षणेन किं कुसुमादिकं जिघ्रेत् किं वाक्यं केन वागिंद्रियेण वा वदेदेवमितरेंद्रियव्यापाराभावद्योतनाय वा श ब्दः। इत्येवंप्रकारेण श्रुतौ बहुवारमभिहितमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

तेन द्वैतमपह्नुत्य विद्योदेति न चान्यथा ॥
तथा च विदुषो भोगः कथं स्यादिति चेच्छृणु ॥ ८२ ॥

ततः किमित्यत आह। तेन द्वैतमिति। स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमा विष्कृतंहीत्यस्मिन् सूत्रे यत्र त्वस्येत्युदाहृतायाःश्रुतेः सुप्तिमोक्षयोरन्यतरविष यत्वेन व्याख्यातत्वान्न विद्यया जगदपह्नव इति परिहरति। शृणिवति ॥ ८२ ॥

सुषुप्तिविषया मुक्तिविषया वा श्रुतिस्त्वति ॥
उक्तं स्वाप्ययसंपत्त्योरितिसूत्रे ह्यतिस्फुटम् ॥ ८३ ॥

स्वाप्ययः सुषुप्तिः संपत्तिर्मुक्तिरित्यर्थः ॥ ८३ ॥

अन्यथा याज्ञवल्क्यादेराचार्यत्वं न संभवेत् ॥
द्वैतदृष्टावविद्वत्ता द्वैतादृष्टौ न वाग्वदेत् ॥ ८४ ॥

अस्याः श्रुतेः सुषुप्त्यादिविषयत्वानंगीकारे बाधकमाह। अन्यथेति। त त्रोपपत्तिमाह द्वैतेति। याज्ञवल्क्यादिर्यदि द्वैतं पश्येत्तर्हितदा द्वैतज्ञानाभावा

ऩाचार्यो भवेत् अथ द्वैतं न पश्यति तर्हि बोध्यशिष्याद्यनुपलंभादाचा वाक् शिष्यं प्रति बोधनाय न प्रवर्त्तेत अतो विद्यासंप्रदायोच्छेद प्रसं इति भावः ॥ ८४ ॥

निर्विकल्पसमाधौ तु द्वैतादर्शनहेतुतः ॥
सैवापरोक्षविद्येति चेत्सुषुप्तिस्तथा न किम् ॥ ८५ ॥

ननु याज्ञवल्क्यादीनामाचार्यत्वदशायां विद्यमानस्य ज्ञानस्य विद्यात्व स्त्येव तथाऽपि तस्य नापरोक्षविद्यात्वं द्वैतप्रतीतिसद्भावान्निर्विकल्पकसमाधौ तु द्वैतदर्शनाभावात्सैवापरोक्षविद्येति शंकते । निर्विकल्पेति । द्वैताप्रतीतेर तिप्रसंगापादकत्वान्नैवमिति परिहरति । सुषुप्तिस्तथा नकिमिति ॥ ८५ ॥

आत्मतत्त्वं न जानाति सुप्तो यदि तदा त्वया ॥
आत्मधीरेव विद्येति वाच्यं न द्वैतविस्मृतिः ॥ ८६ ॥

अतिप्रसंगपरिहारं शंकते । आत्मतत्त्वमिति । सुप्तौ द्वैतदर्शनाभावेऽ आत्मगोचरज्ञानाभावान्न विद्यात्वं तस्या इत्यर्थः । तर्हि प्राप्तं विवेकज्ञानस विद्यात्वं न द्वैतदर्शनाभावस्येत्याह । तदेति ॥ ८६ ॥

उभयं मिलितं विद्या यदि तर्हि घटादयः ॥
अर्धविद्याभाजिनः स्युः सकलद्वैतविस्मृतेः ॥ ८७ ॥

ननु द्वैतादर्शनात्मज्ञानयोर्मिलितयोरेव विद्यात्वं नैकैकस्येति शंक उभयमिति । द्वैतविस्मृतेरपि विद्यांशत्वांगीकारे जडस्याप्यर्धविद्यात्वप्र इति परिहरति । तर्हिघटादय इति । अत्रोपपत्तिमाह । सकलेति ॥ ८७ ॥

मशकध्वनिमुख्यानां विक्षेपाणां बहुत्वतः ॥
तव विद्या तथा न स्याद्घटादीनां यथा दृढा ॥ ८८ ॥

अस्मिन्नेव पक्षे समाधिमतां पुरुषाणां अर्धविद्यावत्त्वमपि न स्यादि सोपहासमाह । मशकध्वनीति । घटादीनां यथा द्वैतविस्मरणं दृढं तथा समाधौ द्वैतविस्मरणं न संभवति मशकध्वन्यादीनामनेकेषां विक्षेपाणां सद्भावादित्यर्थः ॥ ८८ ॥

आत्मधीरेव विद्येति यदि तर्हि सुखी भव ॥
दुष्टचित्तं निरुंध्याच्चेन्निरुंद्धि त्वं यथासुखम् ॥ ८९ ॥

ननु आत्मज्ञानस्यैव विद्यात्वं न द्वैतविस्मृतेरिति शंकते। आत्मधीरेवेति। तदस्माकमिष्टमित्यभिप्रायेण आशीर्वादयति। तर्हि सुखीभवेति। नन्वात्मधीरेव विद्या सा न दुष्टचित्ते संभवत्यतश्चित्तदोषपरिहाराय चित्तवृत्तिनिरोधः कार्य इति शंकामनुभाषते। दुष्टचित्तमिति। तदंगीकरोति। निरुंद्धित्वमिति ॥ ८६ ॥

तदिष्टमेष्टऽयमायामयत्वस्य समीक्षणात् ॥
इच्छन्नप्यज्ञवन्नेच्छेत्किमिच्छन्निति हि श्रुतम् ॥ ९० ॥

तदिष्टमिति। अस्माकमपीति शेषः। कुत इत्यत आह। एष्टव्येति। चित्तदोषापगमे सति अद्वितीयात्मज्ञानाय इष्यमाणं जगन्मायामयत्वं सम्यगीक्ष्यते यतः अतइष्टमित्यर्थः। एवं किमिच्छन्निति मंत्रांशेनाभिप्रेतमर्थमुपपादितं उपसंहरति। इच्छन्निति। इच्छन्नपि अयं अज्ञवत् नेच्छेत् अतः किमिच्छन्निति श्रुतमिति योजना ॥ ९० ॥

रागो लिंगमबोधस्य सन्तु रागादयो बुधे ॥
इति शास्त्रद्वयं सार्थमेवं सत्यविरोधतः ॥ ९१ ॥

एवमभिप्रायवर्णने कारणमाह। रागोलिंगमिति। 'रागो लिंगमबोधस्य चित्तव्यायामभूमिषु ॥ कुतः शाद्वलता तस्य यस्याग्निः कोटरे तरोः' इति तत्त्वविदो रागनिषेधपरं शास्त्रं 'शास्त्रार्थस्य समाप्तत्वान्मुक्तिः स्यात्तावता मितेः ॥ रागादयः सन्तु कामं न तद्भावोऽपराध्यते' इति तस्यैव रागांगीकारपरं च शास्त्रं एवं च सति तत्त्वविदो दृढरागाभावे सति शास्त्रद्वयं सार्थमर्थवद्भवति अविरोधतः रागनिषेधपरस्य शास्त्रस्य दृढरागविषयत्वात्तदभ्युपगमपरस्यशास्त्रस्य रागाभासविषयत्वादिति भावः ॥ ९१ ॥

जगन्मिथ्यात्ववत्स्वात्मासंगत्वस्य समीक्षणात् ॥
कस्य कामायेति वचो भोक्तृभावविवक्षया ॥ ९२ ॥

एवं किमिच्छन्नित्यंशस्याभिप्रायमुपवर्ण्य कस्य कामायेत्यंशस्याभिप्राय माह । जगदिति । यथा जगन्मिथ्यात्वबोधेन वास्तवकाम्याभावविवक्षया कि मिच्छन्नित्युक्तं एवमात्मनोऽसंगत्वबोधेन वास्तवभोक्तृत्वाभावविवक्षया कस्य कामायेति श्रुत्याऽभिहितामित्यर्थः ॥ ९२ ॥

पतिजायादिकं सर्वं तत्तद्भोगाय नेच्छति ॥
किंत्वात्मभोगार्थमिति श्रुतावुद्घोषितं बहु ॥ ९३ ॥

नन्वात्मनो भोक्तृत्वप्रतिषेधस्तत्प्रसक्तिपूर्वको वक्तव्यः सा तु न विद्यते असंगत्वादात्मन इत्याशंक्य तस्याःस्वानुभवसिद्धत्वान्नैवमित्यभिप्रेत्य तद नुवादिकां श्रुतिमर्थतोऽनुक्रामति । पतिजायेति । न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवतीत्यारभ्य आत्मनस्तु कामाय सर्वंप्रियं भवतीत्यंतेन वाक्य संदर्भेण पतिजायादिकस्य प्रपंचस्यात्मनोभोगसाधनत्वं प्रतिपाद्यते तत आ त्मनो भोक्तृत्वप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ ९३ ॥

किं कूटस्थश्चिदाभासोऽथ वा किं वोभयात्मकः ॥
भोक्ता तत्र न कूटस्थोऽसंगत्वाद्भोक्तृतां व्रजेत् ॥ ९४ ॥

एवमात्मनो भोक्तृत्वं प्रदर्श्य तदपवादाय भोक्तारं विकल्पयति । किं कूट स्थ इति । किं कूटस्थस्य भोक्तृत्वं उत चिदाभासस्य किं वोभयात्मकस्येति विकल्पार्थः । तत्र प्रथमं प्रत्याह । भोक्ता तत्रेति ॥ ९४ ॥

सुखदुःखाभिमानाख्यो विकारो भोग उच्यते ॥
कूटस्थश्च विकारी चेत्येतन्न व्याहतं कथम् ॥ ९५ ॥

असंगत्वमस्तु भोक्तृत्वमप्यस्तु को दोष इत्याशंक्याह । सुखेति । सुखि त्वदुःखित्वाभिमानलक्षणो भोगः सोऽसंगस्य कूटस्थस्य न युज्यते कूटस्थत्व विकारित्वयोरेकत्र समावेशायोगादित्यर्थः ॥ ९५ ॥

विकारिबुद्ध्यधीनत्वादाभासे विकृतावपि ॥
निरधिष्ठानविभ्रांतिः केवला न हि तिष्ठति ॥ ९६ ॥

ननु तर्हि विकारिणश्चिदाभासस्य भोक्तृत्वं स्यादित्याशंक्य विकारित्वे

ऽपि निरधिष्ठानस्य तस्यैवासिद्धेर्मैवमिति परिहरति । विकारीति । चिदाभासस्य विकारिबुद्ध्युपाध्यधीनत्वात्स्वास्मिन् विकारे संभवत्यपि तस्य आरोपितस्य आरोपितस्वरूपत्वेन अधिष्ठानभूतं कूटस्थं विहाय स्वातंत्र्येण अवस्थानासंभवात्केवलचिदाभासस्यापि भोक्तृत्वं न संभवतीति भावः ॥ ६६ ॥

उभयात्मक एवातो लोके भोक्ता निगद्यते ॥
तादृगात्मानमारभ्य कूटस्थः शेषितः श्रुतौ ॥ ६७ ॥

तस्मात् तृतीयः पक्षः परिशिष्यते इत्याह । उभयात्मक इति । यत एकैकस्य भोक्तृत्वं न संभवति अत उभयात्मकः साधिष्ठानचिदाभास एव लोके व्यवहारदशायां भोक्तेत्यभिधीयते परमार्थतस्तूभयात्मकत्वमेव न घटते इति भावः । नन्व 'संगो ह्ययं पुरुष' इत्यादौ असंगत्वस्येव ' योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वि ' त्यादौ बुद्धिसाक्षित्वस्यापि श्रवणादुभयात्मकं भोक्तृस्वरूपमपि पारमार्थिकमेव स्यान्न लोकव्यवहारमात्रसिद्धमित्याशंक्य श्रुतेस्तत्र तात्पर्याभावान्मैवमित्याह । तादृगिति । तादृगात्मानं बुद्ध्युपाधिकं भोक्तारमात्मानमारभ्य अनूद्य कूटस्थः बुद्ध्यादिकल्पनाधिष्ठानभूतश्चिदात्मा शेषितः बुद्ध्याद्यनात्मनिरसनेन परिशेषितः श्रुतौ बृहदारण्यकादावित्यर्थः ॥ ६७ ॥

आत्मा कतम इत्युक्ते याज्ञवल्क्यो विबोधयन् ॥
विज्ञानमयमारभ्यासंगं तं पर्यशेषयत् ॥ ६८ ॥

तत्र बृहदारण्यकवाक्यार्थं तावत्संक्षिप्य दर्शयति । आत्मेति । जनकेन कतम आत्मेत्येवमात्मानि पृष्टे सति याज्ञवल्क्यस्तं विबोधयन् 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणे' ष्वित्यादिना विज्ञानमयमुपक्रम्य 'असंगो ह्ययं पुरुष' इत्यसंगं कूटस्थं परिशेषितवानित्यर्थः ॥ ९८ ॥

कोऽयमात्मेत्येवमादौ सर्वत्रात्मविचारतः ॥
उभयात्मकमारभ्य कूटस्थः शेष्यते श्रुतौ ॥ ६९ ॥

एवं बृहदारण्यके असंगात्मपरिशेषप्रकारं प्रदर्श्य ऐतरेयादिश्रुत्यंतरेष्वपि तद्दर्शयति । कोऽयमात्मेति । वयमुपास्महे कतरः स आत्मेत्येवमादौ आत्मविचारेणांतः करणोपाधिकमात्मानमारभ्य प्रज्ञानमात्रात्मकः कूटस्थः

परिशेषितः एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् एवमुक्तश्रुतिपर्यालोचनायां उभयात्मक स्य भोक्तुर्मिथ्यात्वं पारमार्थिकस्य असंगस्यकूटस्थस्य अभोक्तृत्वंसिद्धम् ॥१६६

कूटस्थसत्यतां स्वस्मिन्नध्यस्यात्माऽविवेकतः ॥
तात्त्विकीं भोक्तृतां मत्वा न कदाचिज्जिहासति ॥ २०० ॥

ननूक्तरीत्या भोक्तुर्मिथ्यात्वे प्राणिनां तस्मिन् सत्यत्वबुद्धिः कुतो जाय ते इत्याशंक्याह । कूटस्थेति । आत्मा लोकप्रसिद्धो भोक्ताऽविवेकतः स्वस्य कूटस्थात् विवेकज्ञानाभावेन कूटस्थनिष्ठं सत्यत्वं आत्मन्यध्यस्य तद्द्वारा स निष्ठस्य भोक्तृत्वस्यापिसत्यतां मत्वा भोगं कदाचिदपि न हातुमिच्छति २००

भोक्ता स्वस्यैव भोगाय पतिजायादिमिच्छति ॥
एष लौकिकवृत्तांतः श्रुत्या सम्यगनूदितः ॥ १ ॥

ननुतर्हि 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती' त्यात्मशेषत्वं भोग्यस्य कथं प्रतिपाद्यते इत्याशंक्य न कूटस्थात्मशेषत्वं प्रतिपाद्यते किंतु लोकप्रसि द्धोभयात्मकभोक्तृशेषत्वमेव श्रुत्याऽनूद्यते इत्याह । भोक्तेति । लोके यो भो क्ता सः स्वस्यैव भोगाय पतिजायादिभोगोपकरणमिच्छतीत्ययं लौकिकवृ त्तांतः श्रुत्या सम्यगनूदितः नार्थांतरं प्रतिपाद्यते इत्यर्थः ॥ १ ॥

भोग्यानां भोक्तृशेषत्वान्मा भोग्येष्वनुरज्यताम् ॥
भोक्तर्येव प्रधानेऽतोनुरागं तं विधित्सति ॥ २ ॥

अनुवादः किमर्थमित्याशंक्य भोक्तर्येव प्रेम्णो विधानायेत्याह । भोग्या नामिति । भोग्यानां पतिजायादीनां भोक्तुः स्वस्य भोगोपकरणत्वाद्भोग्ये ष्वनुरागो न कर्त्तव्यः किंतु प्रधानभूते भोक्तर्येवानुरागः कर्तव्य इति विधा ना येत्यर्थः ॥ २ ॥

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ॥
त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु ॥ ३ ॥

भोग्येषु प्रेमत्यागपुरःसरं आत्मप्रेमकर्तव्यतायां दृष्टांतत्वेनेश्वरे प्रेमप्रार्थ नापुरःसरं पुराणवचनमुदाहरति । या प्रीतिरिति । अविवेकिनामात्मज्ञानशू न्यानां विषयेष्वनपायिनी दृढा या प्रीतिरस्ति हे माप लक्ष्मीपते सा प्रीति

स्वामनुस्मरतस्त्वां सदा चिंतयतो मे हृदयान्मनसः सर्पतु अपगच्छतु। मम मनो विषयेष्वासक्तिं परित्यज्य त्वय्येव सदा तिष्ठत्वित्यर्थः। यद्वा अविवेकिनां विषयेषु वृद्धा या यादृशी प्रीतिरस्ति सा तादृशी विषयेषु विद्यमाना प्रीतिः त्वामनुस्मरतो मे हृदया न्माऽपसर्पतु मा अपगच्छतु सदा तिष्ठत्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

इतिन्यायेन सर्वस्माद्भोग्यजाताद्विरक्तधीः ॥
उपसंहृत्य तां प्रीतिं भोक्तर्यन्नं बुभुत्सते ॥ ४ ॥

भवत्वेवं पुराणे श्रुतौ किमायातमित्यत आह। इति न्यायेनेति। इत्यनेन पुराणोक्तन्यायेन सर्वस्माद्भोग्यजातात् पतिजायादिलक्षणात् विरक्तधीःविरक्ता धीर्यस्य असौ विरक्तधीः पुरुषः तां भोग्यगोचरां प्रीतिं भोक्तर्यात्मन्युपसंहृत्य एनमात्मानं बुभुत्सते बोद्धुमिच्छति ॥ ४ ॥

स्रक्चन्दनवधूवस्त्रसुवर्णादिषु पामरः ॥
अप्रमत्तो यथा तद्वन्न प्रमाद्यति भोक्तरि ॥ ५ ॥

एवमात्मन्येव प्रेमोपसंहारे फलितंसदृष्टांतमाह। स्रक्चंदनेति। पामरः पृथक्जनः स्रगादिविषये यथाऽप्रमत्तः सावधानो भवति एवं मुमुक्षुरप्यात्मविषये न प्रमाद्यत्यनवधानं न करोति किंतु तच्चिंतयैव तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

काव्यनाटकतर्कादिमभ्यस्यति निरंतरम् ॥
विजिगीषुर्यथा तद्वन्मुमुक्षुः स्वं विचारयेत् ॥ ६ ॥

अनवधानाभावमेव बहुभिर्दृष्टांतैः स्पष्टयति। काव्येति। यथा विजिगीषुः प्रतिवादिजयकाम इहलोके प्रधानः पुरुषो निरंतरं काव्यादीनभ्यस्यति एवं मुमुक्षुरपि सदा स्वात्मानं विचारयेत् ॥ ६ ॥

जपयागोपासनादि कुरुते श्रद्धया यथा ॥
स्वर्गादिवांछया तद्वच्छ्रद्दध्यात्स्वे मुमुक्षया ॥ ७ ॥

जपेति। यथा वैदिकश्च स्वर्गाद्यर्थी तत्तत्साधनानि जपादीनिश्रद्धापुरःसरम् [illegible] मुमुक्षुरपि मोक्षेच्छया स्वे श्रौते आत्मनि विश्वासं कुर्यात् ७

चित्तैकाग्र्यं यथा योगी महायासेन साधयेत् ॥
अणिमादिप्रेप्सयैवं विविच्यात् स्वं मुमुक्षया ॥ ८ ॥

चित्तैकाग्र्यमिति । योगी योगाभ्यासवानणिमाद्यै श्वर्यलाभेच्छया म हायासेन चित्तैकाग्र्यं यथा संपादयेत्तद्वदयमप्यात्मानं सदा विविच्यात् दे हादिभ्यो विविच्यजानीयादित्यर्थः ॥ ८ ॥

कौशलानि विवर्धन्ते तेषामभ्यासपाटवात् ॥
यथा तद्वद्विवेकोऽस्याप्यभ्यासाद्विशदायते ॥ ९ ॥

नन्वेवमेतेषां सदाऽभ्यासेन किं फलमित्यत आह । कौशलानीति । यथा तेषां काव्याद्यभ्यासवतां अभ्यासपाटवेन तस्मिन् तस्मिन्विषये कौशलानि विवर्धन्ते एवमस्यापि मुमुक्षोरभ्यासाद्विवेको देहादिभ्य आत्मनो भेदज्ञानं विशदायते स्पष्टंभवति ॥ ९ ॥

विविंचता भोक्तृतत्वं जाग्रदादिष्वसंगता ॥
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां साक्षिण्यध्यवसीयते ॥ १० ॥

विवेकवैशद्यस्य फलमाह । विविंचतेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भोक्तृ त्वं भोक्तुःपारमार्थिकस्वरूपं विविंचता भोग्येभ्यो जडजातेभ्यो भेदेन जान ता पुरुषेण जाग्रदादिषु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिष्ववस्थासु साक्षिण्यसंगताऽध्यव सीयते निश्चीयते इत्यर्थः ॥ १० ॥

यत्र यद्दृश्यते द्रष्ट्रा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥
तत्रैव तन्नेतरत्रेत्यनुभूतिर्हि संमता ॥ ११ ॥

अन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति । यत्रेति । जाग्रदादिषु मध्ये यत्र यस्मि स्थाने जाग्रति स्वप्ने सुषुप्तौ वा यत्स्थूलं सूक्ष्ममानंदश्चेति त्रिविधं भोग्यं द्रष्ट्रा साक्षिणा दृश्यते अनुभूयते तत् दृश्यं तत्रैव तस्यामेवावस्थायां ति ष्ठति इतरत्र न इतरस्यामवस्थायां नास्ति द्रष्टा तु सर्वत्रानुगततया वर्तते इत्यनुभवः सर्वसंमतः हि प्रसिद्धमेतदित्यर्थः ॥ ११ ॥

सयत्तत्रेक्षते किंचित्तेनानन्वागतो भवेत् ॥

दृष्ट्वैव पुण्यं पापं चेत्येवं श्रुतिषु डिंडिमः ॥ १२ ॥

न केवलमनुभवः आगमोऽपीत्यभिप्रायेण 'स यत्तत्र किंचित् पश्यत्य नन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुषः स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा च रित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्यां द्रवती' त्यादिवा क्यद्वयमर्थतः पठति। सयदिति। स आत्मा तत्र तस्यामवस्थायां यत्किंचि द्रोग्यमीक्षते पश्यति तेन दृश्येनानन्वागतो भवेदनुसृत्य गतो न भवेत् किंतु स्वयमेवावस्थांतरं गच्छतीत्यर्थः। पुण्यं पुण्यफलं सुखं। पापं तत्फलं दुःखं च दृष्ट्वैवानादायैवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपंचं यत्प्रकाशते ॥
तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबंधैः प्रमुच्यते ॥ १३ ॥

भोक्तृतत्त्वविवेचनपराणि श्रुत्यंतराणि दर्शयति। जाग्रदिति। यत्सत्य ज्ञानानंदलक्षणं ब्रह्म साक्षिरूपेणावस्थितं तज्जाग्रदादिप्रपंचं प्रकाशते प्रका शयति तद्ब्रह्माहमस्मिन बुद्धिचिदाभासाद्यहमस्मीति ज्ञात्वा श्रुत्यनुभवा भ्यां निश्चित्य सर्वबंधैः प्रमातृत्वकर्तृत्वादिभिः प्रमुच्यते प्रकर्षेण सर्वात्मना मुच्यते ॥ १३ ॥

एक एवात्मा मंतव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥
स्थानत्रयव्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १४ ॥

एक इति। जाग्रदादिष्ववस्थासु एक एवात्मा मंतव्यः एवं विवेकज्ञाने न स्थानत्रयव्यतीतस्य अवस्थात्रयाद्विविक्तस्यात्मनः पुनर्जन्म न विद्यते एतच्छरीरपातानंतरं शरीरांतरप्राप्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ॥
तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः ॥ १५ ॥

त्रिष्विति। त्रिषु धामसु त्रिष्ववस्थानेषु यद्भोग्यं स्थूलप्रविविक्तानंदरूपं यश्च भोक्ता विश्वतैजसप्राज्ञरूपो यश्च भोगस्तदनुभवरूपश्चेति ये विद्यंते ते भ्यः स्थानादिभ्यो विलक्षणो यश्चिन्मात्ररूपः साक्षी सदाशिवः निरतिश यानंदरूपत्वेन सर्वदा शोभमानः परमात्माऽस्ति सोऽहमस्मीत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं विवेचिते तत्त्वे विज्ञानमयशब्दितः ॥
चिदाभासो विकारी यो भोक्तृत्वं तस्य शिष्यते ॥ १६ ॥

एवं विवेकेनात्मतत्त्वेऽसंगे निश्चिते सति भोक्तृत्वं कस्येत्यत आह । एवमिति । यो विज्ञानशब्देन अभिधीयमानश्चिदाभासस्तस्य विकारित्वात् भोक्तृत्वमित्यर्थः ॥ १६ ॥

मायिकोऽयं चिदाभासः श्रुतेरनुभवादपि ॥
इंद्रजालं जगत्प्रोक्तं तदंतःपात्ययं यतः ॥ १७ ॥

ननु चिदाभासस्य भोक्तृत्वांगीकारे कस्य कामायेति वचो भोक्तृभावविवक्षयेति पूर्वोक्तं व्याहन्येतेत्याशंक्य तस्य वचनस्य पारमार्थिकभोक्तृभावपरत्वमभिप्रेत्य भोक्तुश्चिदाभासस्य मिथ्यात्वं साधयति । मायिक इति । अयं चिदाभासो मायिको मृषात्मकः श्रुतेः जीवेशावाभासेन करोतीति श्रुतेः अनुभवादपि द्रष्ट्रादित्रितयमध्यवर्तित्वेन अनुभूयमानत्वादपीत्यर्थः । तदेवोपपादयति इंद्रजालमिति । इंद्रजालवन्मिथ्याभूते जगत्यंतर्भूतत्वादस्यापि मिथ्यात्वं तद्वदनुभूयते विद्वद्भिरिति शेषः यस्माज्जगदंतः पातीत्यतो मृषेति योजना ॥ १७ ॥

विलयोऽप्यस्य सुप्त्यादौ साक्षिणा ह्यनुभूयते ॥
एतादृशं स्वस्वभावं विविनक्ति पुनः पुनः ॥ १८ ॥

अस्य जगत इव विनाशित्वानुभवादपि मृषात्वमित्याह । विलयोऽपीति । मूर्छादिरादिशब्दार्थः । भवतु मृषात्वं ततः किमित्यत आह । एतादृशमिति । यदा कूटस्थाद्विवेचितश्चिदाभासो मायिको ज्ञातस्तदा स्वस्वभावं स्वतत्त्वमेतादृशं मृषात्मकं पुनः पुनः विविनक्ति कूटस्थाद्विविच्य जानाति ॥

विविच्य नाशं निश्चित्य पुनर्भोगं न वांछति ॥
मुमूर्षुः शायितो भूमौ विवाहं कोऽभिवांछति ॥ १९ ॥

ततोऽपि किमित्यत आह । विविच्येति । स्वविनाशनिश्चये भोगेच्छाऽभावे दृष्टांतमाह मुमूर्षुरिति ॥ १९ ॥

जिह्रेति व्यवहर्तुं च भोक्ताऽहमिति पूर्ववत् ॥
छिन्ननास इव ह्रीतः क्लिश्यन्नारब्धमश्नुते ॥ २० ॥

किंच पूर्ववदहं भोक्तेति व्यवहर्तुमपि लज्जते इत्याह। जिह्रेतीति। तर्हि ज्ञानोत्पत्त्यनंतरं प्रारब्धावसानपर्यंतं कथं व्यवहरतीत्यत आह। छिन्नेति। ह्रीतो लज्जितः क्लिश्यन्नेदानीमपि कर्म क्षीयते इति क्लेशमनुभवन् प्रारब्धमश्नुते प्रारब्धकर्मफलं भुंक्ते इत्यर्थः ॥ २० ॥

यदा स्वस्यापि भोक्तृत्वं मंतुं जिह्रेत्ययं तदा ॥
साक्षिण्यारोपयेदेतदिति कैव कथा वृथा ॥ २१ ॥

इदानीं ज्ञानानंतरं साक्षिणो भोक्तृत्वाभावः कैमुतिकन्यायसिद्धइत्याह। यदेति। अयं चिदाभासः स्वस्यापि भोक्तृत्वं मंतुं अहं भोक्तेति ज्ञातुं जिह्रेति विलज्जते यदा तदा एतत्स्वगतं भोक्तृत्वं साक्षिण्यसंगे आरोपयेदिति वृथाऽर्थशून्या कथा कैव न काऽपीत्यर्थः ॥ २१ ॥

इत्यभिप्रेत्य भोक्तारमाक्षिपत्यविशंकया ॥
कस्य कामायेति ततः शरीरानुज्वरो न हि ॥ २२ ॥

उक्तमर्थं श्रुत्यारूढं करोति। इतीति। 'कस्य कामाये' ति श्रुतिरित्यर्थः। कूटस्थस्य चिदाभासस्य वा पारमार्थिकभोक्तृत्वाभावमभिप्रेत्य अविशंकया शंकाराहित्येन भोक्तारमाक्षिपति निराकरोति। भवत्वेवं भोक्ताक्षेपः ततः किमित्यत आह। तत इति। न हि ज्वरो ज्वरणं संतापः ॥ २२ ॥

स्थूलं सूक्ष्मं कारणं च शरीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥
अवश्यं त्रिविधोऽस्त्येव तत्र तत्रोचितोज्वरः ॥ २३ ॥

तत्त्वविदः शरीरानुज्वराभावं दर्शयितुं शरीरभेदं तत्र तत्र ज्वरसद्भावंच दर्शयति। स्थूलमिति ॥ २३ ॥

वातपित्तश्लेष्मजन्यव्याधयः कोटिशस्तनौ ॥
दुर्गंधित्वकुरूपत्वदाहभंगादयस्तथा ॥ २४ ॥

तत्र स्थूलशरीरे ज्वरांस्तावदाह। वातेति ॥ २४ ॥

कामक्रोधादयः शांतिदांत्याद्या लिंगदेहगाः ॥
ज्वरा द्वयेऽपि बाधंते प्राप्त्याऽप्राप्त्या नरं क्रमात् ॥ २५ ॥

सूक्ष्मशरीरे ज्वरान् दर्शयति । कामेति । कामशांत्यादीनां च ज्वरत्वमु पपादयति । द्वयेऽपीति । द्वयेऽपि द्विविधा अपि क्रमेण प्राप्त्यप्राप्तिभ्यां नरं बाधंतेऽतो ज्वरसाम्यात् ज्वरा इत्युच्यंते इत्यर्थः ॥ २५ ॥

स्वं परं च न वेत्त्यात्मा विनष्ट इव कारणे ॥
आगामि दुःखबीजं चेत्येतदिंद्रेण दर्शितम् ॥ २६ ॥

कारणशरीरगतो ज्वरः छांदोग्यश्रुताबुक्त इत्याह । स्वंपरमिति । 'न हि खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामी' तिवाक्येन स्वपरज्ञानशून्यत्वमज्ञानेन नष्टप्रायत्वं परेद्युरागामिदुःखबीजं च इंद्रेण शिष्येण गुरोः प्रजापतेः पुरतो निवेदितमित्यर्थः ॥ २६ ॥

एते ज्वराः शरीरेषु त्रिषु स्वाभाविका मताः
वियोगे तु ज्वरैस्तानि शरीराण्येव नासते ॥ २७ ॥

एवं त्रिष्वपि देहेषु ज्वरानभिधाय तेषामपरिहार्यत्वमाह । एत इति । त्रिष्वपि शरीरेषु प्रतीयमाना एते ज्वराः शरीरैः सहोत्पन्नत्वेन स्वाभाविकाः संमताः स्वाभाविकत्वं व्यतिरेकमुखेन द्रढयति । वियोगेत्विति । यतः कारणेभिर्ज्वरैस्तेषां शरीराणां वियोगे सति तानि शरीराणि नासते एव नैव तिष्ठंति अतः स्वाभाविका इत्यर्थः ॥ २७ ॥

तंतोर्वियुज्येत पटो बालेभ्यः कम्बलो यथा ॥
मृदो घटस्तथा देहो ज्वरेभ्योऽपीति दृश्यताम् ॥ २८ ॥

तत्र दृष्टांतमाह । तंतोरिति ॥ २८ ॥

चिदाभासे स्वतः कोऽपि ज्वरो नास्ति यतश्चितः
प्रकाशैकस्वभावत्वमेव दृष्टं न चेतरत् ॥ २९ ॥

इदानीं कूटस्थे ज्वराभावं कैमुतिकन्यायेन दिदर्शयिषुश्चिदाभासे तं

ज्वराभावं दर्शयति । चिदाभास इति । चिदाभासे स्वतःशरीरत्रयगतज्वर संबंधमंतरेण न कोऽपिज्वरो विद्यते । कुत इत्यत आह । यतइति । चितः प्रकाशैकस्वभावस्य विद्वदनुभवसिद्धत्वात्प्रतिबिंबस्य चिदाभासस्य तथात्व मेष्टव्यमिति भावः ॥ २६ ॥

चिदाभासेऽप्यसंभाव्या ज्वराः साक्षिणि का कथा ॥
एवमप्येकतां मेने चिदाभासो ह्यविद्यया ॥ ३० ॥

यदर्थं चिदाभासे ज्वराभाव उपपादितस्तदिदानीं दर्शयति । चिदाभासेऽपीति । यदा चिदाभासेऽपि ज्वरा न संभाव्यंते तदा न साक्षिणि संभवंतीति किमु वक्तव्यं इति भावः । ननु तर्हि ज्वरामीत्यनुभवस्य का गतिरित्यत आह । एवमप्येकतामिति ॥ ३० ॥

साक्षिसत्यत्वमध्यस्य स्वेनोपेते वपुस्त्रये ॥
तत्सर्वं वास्तवं स्वस्यस्वरूपमिति मन्यते ॥ ३१ ॥

एकतां मेने इति संक्षेपेणोक्तमर्थं प्रपंचयति । साक्षीति । चिदाभासः स्वेन सहिते शरीरत्रये साक्षिगतं सत्यत्वमध्यस्य तत्सर्वं ज्वरवत् शरीरत्रयं स्वस्य वास्तवं रूपमिति मन्यते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एतस्मिन् भ्रांतिकालेऽयं शरीरेषु ज्वरत्स्वथ ॥
स्वयमेव ज्वरामीति मन्यते हि कुटुंबिवत् ॥ ३२ ॥

एवं भ्रांतिज्ञाने सति किं भवतीत्याह । एतस्मिन्निति । अयं चिदाभासः अस्यां भ्रांतिवेलायां शरीरनिष्ठं ज्वरं स्वात्मन्यारोपयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतमाह कुटुंबिवदिति ॥ ३२ ॥

पुत्रदारेषु तप्यत्सु तपामीति वृथा यथा ॥
मन्यते पुरुषस्तद्वदाभासोऽप्यभिमन्यते ॥ ३३ ॥

दृष्टांतं विशदयति । पुत्रदारेष्विति ॥ ३३ ॥

विविच्य भ्रांतिमुज्झित्वा स्वयमप्यगणयन्सदा ॥
चिंतयन्साक्षिणं कस्माच्छरीरमनुसंज्वरेत् ॥ ३४ ॥

एवमविवेकदशायां चिदाभासस्य भ्रांत्या ज्वरं प्रदर्श्य विवेकदशायां तदभावं दर्शयति । विविच्येति । चिदाभासः कूटस्थं स्वात्मानं शरीराणि च विविच्य भेदेनज्ञात्वा तत्सर्वं वास्तवं स्वस्य रूपमिति मन्यते इत्युक्तां भ्रान्तिं परित्यज्य स्वस्याभावरूपत्वज्ञानेन स्वस्मिन्नप्यादरमकुर्वन् स्वस्य निजं रूपं ज्वरादिरहितं साक्षिणं सदाचिंतयन् कस्मात् शरीरमनुसंज्वरेत् ज्वरवच्छरीरमनुसृत्यस्वयं कस्मात् संज्वरेत् न संज्वरेदेवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अयथावस्तुसर्पादिज्ञानं हेतुः पलायने ॥
रज्जुज्ञानेऽहिधीध्वस्तौ कृतमप्यनुशोचति ॥ ३५ ॥

भ्रांतिज्ञानतत्त्वज्ञानयोः ज्वरतदभावकारणत्वं दृष्टांतप्रदर्शनेन स्पष्टयति । अयथेति । रज्ज्वादौ कल्पितस्य सर्पादेः ज्ञानं पलायने कारणं भवति आदिशब्देन स्थाणौ कल्पितश्चोरो गृह्यते रज्ज्वादिज्ञानेन सर्पादिबुद्धिनिवृत्तौ तदपि पलायनमनुशोचति वृथा कृतं मयेत्यनुतप्यते इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

मिथ्याभियोगदोषस्य प्रायश्चित्तप्रसिद्धये ॥
क्षमापयन्निवात्मानं साक्षिणं शरणं गतः ॥ ३६ ॥

साक्षिणं सदा चिंतयन्नित्युक्तमर्थं दृष्टांतेन स्पष्टयति । मिथ्येति । यथा लोके मिथ्याऽभियोगकर्ता तद्दोषस्य प्रायश्चित्तसिद्ध्यर्थं मिथ्याभियुक्तं पुनः पुनः क्षमापयति एवमयं चिदाभासोऽपि साक्षिण्यसंगात्मनि भोक्तृत्वाद्यारोपलक्षणमिथ्याभियोगदोषप्रायश्चित्तार्थं साक्षिणमात्मानं क्षमापयन्निव शरणं गतः ॥ ३६ ॥

आवृत्तपापनुत्यर्थं स्नानाद्यावर्त्यते यथा ॥
आवर्तयन्निव ध्यानं सदा साक्षिपरायणः ॥ ३७ ॥

तत्रैव दृष्टांतांतरमाह । आवृत्तेति । यथा पापकारिणा पुरुषेणावृत्तपापापनुत्यर्थं अभ्यस्तपापापनोदाय विहितं स्नानादिकं प्रायश्चित्तमावर्त्यते पुनः पुनरनुष्ठीयते तथाऽयमपि चिरं साक्षिणि संसारित्वाद्यारोपणदोषपरिहाराय ध्यानं परिवर्तयन्निव सदासाक्षिपरायणो भवति ॥ ३७ ॥

उपस्थकुष्ठिनी वेश्या विलासेषु विलज्जते ॥
जानतोऽग्रे तथा भासः स्वप्रख्यातौ विलज्जते ॥ ३८ ॥

एवं साक्षिपरत्वं दृष्टांतैरुपवर्ण्य स्वगुणप्रख्याने लज्जालुत्वं सदृष्टांतमाह। उपस्थकुष्ठिनीति ॥ ३८ ॥

गृहीतो ब्राह्मणो म्लेच्छैः प्रायश्चित्तं चरन् पुनः ॥
म्लेच्छैः संकीर्यते नैव तथा भासः शरीरकैः ॥ ३९ ॥

इदानीं शरीरत्रयाद्विवेचितस्य चिदाभासस्य पुनस्तैः सह तादात्म्यभ्रमाभावे दृष्टांतमाह। गृहीत इति ॥ ३९ ॥

यौवराज्ये स्थितो राजपुत्रः साम्राज्यवांछया ॥
राजानुकारी भवति तथा साक्ष्यनुकार्ययम् ॥ ४० ॥

न केवलं स्वापराधनिवृत्तये साक्ष्यनुसरणं किंतु महत्प्रयोजनसिद्ध्यर्थमपीति सिंहावलोकनन्यायेन सदृष्टांतमाह। यौवराज्यइति। राजानुकारी भवति राजेव प्रजारंजनादिगुणवान् भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

यो ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवत्येव इति श्रुतिः ॥
श्रुत्वा तदेकचित्तः सन् ब्रह्म वेत्ति न चेतरत् ॥ ४१ ॥

ननु युवराजस्य राजानुसरणे साम्राज्यफलं दृश्यते नैवं साक्ष्यनुसरणे अतस्तदनुसरणे कथं प्रवर्तते इत्याशंक्याह। य इति। 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रंथिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवती' ति श्रुतौ ब्रह्मभावादिरूपस्य फलस्य श्रूयमाणत्वात् तत्फलवांछयासाक्ष्यनुसरणे प्रवर्तनं युक्तमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

देवत्वकामा ह्यग्न्यादौ प्रविशंति यथा तथा ॥
साक्षित्वेनावशेषाय स्वविनाशं स वांछति ॥ ४२ ॥

ननु ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मभावप्राप्तौ चिदाभासत्वमेव विनश्येदतःस्वविनाशाय कथंप्रवर्तते इत्याशंक्याह। देवत्वकामेति। यथा लोके देवत्वप्राप्तिकामा मनुष्या भृग्वग्निप्रयागगंगाप्रवेशादौ प्रवर्तंते एवं साक्षिरूपेण अवस्थानलक्ष-

णस्य अधिकफलस्य विद्यमानत्वाच्चिदाभासत्वापगमहेतौ ब्रह्मज्ञानेऽपि प्रा-
प्तिर्घटते एवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

यावत्स्वदेहदाहं स नरत्वं नैव मुञ्चति ॥
यावदारब्धदेहं स्यान्नाभासत्वविमोचनम् ॥ ४३ ॥

ननु तत्त्वज्ञानेनाभासत्वमपगच्छति चेत्कथं तत्त्वविदां जीवत्वव्यवहार
इत्याशंक्यप्रारब्धकर्मक्षयपर्यंतं तदुपपत्तिं सदृष्टांतमाह। यावदिति। यथाऽ
ग्न्यादौ प्रविष्टः पुरुषः दाहादिना स्वदेहनाशपर्यंतं नरत्वं नरव्यवहारयोग्यतं
नैव मुंचति एवं प्रारब्धकर्मक्षयपर्यंतं चिदाभासत्वव्यवहारो न निवर्तते
इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

रज्जुज्ञानेऽपि कंपादिः शनैरेवोपशाम्यति ॥
पुनर्मंदांधकारे सा रज्जुः क्षिप्तोरगी भवेत् ॥ ४४ ॥

ननु भोक्तृत्वादिभ्रमोपादानस्य अज्ञानस्य निवृत्तत्वात्कथं पुनर्भोगानुवृ-
त्तिः कथवा मर्त्योऽहमिति विपरीतप्रतीतिरित्याशंक्य दृष्टांतप्रदर्शनेन एत-
त्संभावयति। रज्जुज्ञान इति ॥ ४४ ॥

एवमारब्धभोगोऽपि शनैः शाम्यति नो हठात् ॥
भोगकाले कदाचित्तु मर्त्योऽहमिति भासते ॥ ४५ ॥

दार्ष्टांतिके योजयति। एवमिति ॥ ४५ ॥

नैतावताऽपराधेन तत्त्वज्ञानं विनश्यति ॥
जीवन्मुक्तिव्रतं नेदं किन्तु वस्तुस्थितिः खलु ॥ ४६ ॥

ननु पुनर्मर्त्यत्वबुद्ध्युदये तेन तत्त्वज्ञानं बाध्येत इत्याशंक्याह। नैतावते-
ति। कदाचिदहं मर्त्य इत्येवंविधज्ञानोदयमात्रेण आगमप्रमाणजनिततत्त्व
ज्ञानं न बाध्यते। कुत इत्यत आह। जीवन्मुक्तीति। इदं मर्त्यत्वबुद्ध्युपाकर
णलक्षणं जीवन्मुक्तिव्रतंनियमेनानुष्ठेयं न भवति किंतु सम्यग्ज्ञानेन भ्रांति
ज्ञाननिवृत्तिरित्ययं वस्तुस्वभावःअतः कदाचिन्मर्त्यत्वबुद्ध्युदयेऽपि पुनस्तत्त्व
ज्ञानांतरेण तस्या एव बाध्यत्वमिति भावः ॥ ४६ ॥

दशमोऽपि शिरस्ताडं रुदन्बुद्ध्वा न रोदिति ॥
शिरोव्रणस्तु मासेन शनैः शाम्यति नो तदा ॥ ४७ ॥

भवतु रज्जुसर्पादिस्थले विपरीतज्ञाननिवृत्तावपि तत्कार्यकंपाद्यनुवृत्तिः प्रकृतदृष्टांते दशमे 'दशमस्त्वमसीति' वाक्यविचारजन्यज्ञानेन भ्रमनिवृत्तौ तत्कार्यानुवृत्तिर्नोपलभ्यते इत्याशंक्याह। दशमोऽपीति। दशमोऽस्मीति ज्ञानोदये सति शिरस्ताडनपूर्वकं रोदनमात्रं निवर्तते ताडनजन्यव्रणस्तु अनुवर्तते एवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

दशमास्मृतिलाभेन जातो हर्षो व्रणव्यथाम् ॥
तिरोधत्ते मुक्तिलाभस्तथा प्रारब्धदुःखिताम् ॥ ४८ ॥

ननु ज्ञानोत्तरकालेऽपि संसारानुवृत्तौ जीवन्मुक्तेः कुतः पुरुषार्थतेत्याशंक्य मुक्तिलाभजन्यहर्षस्य तद्दुःखाच्छादकस्य सत्त्वात्पुरुषार्थतेति दृष्टांतपूर्वकमाह दशमेति ॥ ४८ ॥

व्रताभावाद्यदाऽध्यासस्तदा भूयो विविच्यताम् ॥
रससेवी दिने भुंक्ते भूयोभूयो यथा तथा ॥ ४९ ॥

जीवन्मुक्तिव्रतं नेदमित्युक्तं तत्र व्रतत्वाभावे किमायातमित्यत आह। व्रताभावादिति। पुनः पुनर्विचारकरणे दृष्टांतमाह। रससेवीति। यथा रससेवी नरः एकस्मिन्नेव दिने क्षुद्बाधापरिहाराय पुनःपुनर्भुंक्ते तद्वदध्यासनिवृत्तये पुनः पुनर्विवेकः क्रियतामित्यर्थः ॥ ४९ ॥

शमयत्यौषधेनायं दशमः स्वं व्रणं यथा
भोगेन शमयित्वैतत्प्रारब्धं मुच्यते तथा ॥ ५० ॥

ज्ञानेनानिवर्त्यस्य प्रारब्धकर्मफलस्य केन तर्हि निवृत्तिरित्याशंक्य ताडजन्यव्रणस्य औषधेनैव भोगेनैव निवृत्तिरित्याह शमयतीति ॥ ५० ॥

किमिच्छन्निति वाक्योक्तः शोकमोक्ष उदीरितः ॥
आभासस्य ह्यवस्थैषा षष्ठी तृप्तिस्तु सप्तमी ॥ ५१ ॥

अपरोक्षज्ञानशोकनिवृत्त्याख्ये उभे इमे अवस्थे जीवगे ब्रूत 'आत्मानं

चेदि ' तिश्रुतिरित्यनेन श्लोकेन ' आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पु
रुषः ॥ किमिच्छन् कस्यकामाय शरीरमनुसंज्वरेदि ' त्यस्मिन्मंत्रे परोक्षज्ञान
शोकनिवृत्त्याख्ये जीवावस्थे द्वे अभिहिते इत्युक्तम् । इदानीं तदभिधान
न्तितां जीवस्य सप्तमीं तृप्तिलक्षणामवस्थां वृत्तानुकीर्तनपूर्वकं वक्तुमारभते
किमिच्छन्निति । किमिच्छन्नित्युत्तरार्धेनाभिहितोयः शोकमोक्षः स एतान
ग्रंथसंदर्भेण उदीरितोऽभिहितः एषा ' अज्ञानमावृत्तिस्तद्वद्विक्षेपश्च परोक्षधीः
अपरोक्षमतिः शोकमोक्षस्तृप्तिर्निरंकुशे ' त्यनेन श्लोकेनाभिहितासुसप्त
जीवावस्थासु षष्ठीत्याह। आभासस्येति। सप्तमी व्याख्यायते इति शेषः॥५१

सांकुशा विषयैस्तृप्तिरियं तृप्तिर्निरंकुशा ॥
कृतं कृत्यं प्रापणीयं प्राप्तमित्येव तृप्यति ॥ ५२

अपरोक्षज्ञानजन्यायास्तृप्तेर्निरंकुशत्वं प्रतियोगिप्रदर्शनपुरःसरंप्रतिजान
सांकुशेति । विषयलाभजन्यायास्तृप्तेर्विषयांतरकामनया कुण्ठितत्वात्सां
शत्वं अस्यास्तुतदभावान्निरंकुशत्वं तदेव दर्शयति कृतमिति ॥ ५२ ॥

ऐहिकामुष्मिकव्रातसिद्ध्यै मुक्तेश्च सिद्धये ॥
बहु कृत्यं पुराऽस्याभूत्तत्सर्वमधुना कृतम् ॥ ५३ ॥

कृतकृत्यत्वमेवोपपादयति । ऐहिकेति । अस्य विदुषस्तत्त्वज्ञानोदया
मिह लोके इष्टप्राप्तये अनिष्टनिवृत्तये च कृषिवाणिज्यादिकं स्वर्गादि
यागोपासनादिकं मोक्षसाधनज्ञानसिद्धये श्रवणादिकं चेति बहुविधं क
मासीत् । इदानीं तु सांसारिकफलेच्छाभावाद्ब्रह्मानन्दसाक्षात्कारस्य
त्वाच्च तत्सर्वं कृषियागश्रवणादिकं कृतं कृतप्रायमभूदतः परमनुष्ठेय
वादित्यर्थः ॥ ५३ ॥

तदेतत्कृतकृत्यत्वं प्रतियोगिपुरःसरम् ॥
अनुसंदधदेवायमेवं तृप्यति नित्यशः ॥ ५४ ॥

एवं कृतकृत्यत्वमुपपाद्य तत्फलभूतां तृप्तिं दर्शयति । तदेतदिति ।
योगिपुरःसरं प्रतियोग्यनुसंधानपूर्वकं यथा भवति तथा एवं वक्ष्यमाण
रेण सर्वदा तृप्यति ॥ ५४ ॥

दुःखिनोऽज्ञाः संसरंतु कामं पुत्राद्यपेक्षया ॥
परमानंदपूर्णोऽहं संसरामि किमिच्छया ॥ ५५ ॥

तदेवानुसंधानं प्रपंचयति। दुःखिनोज्ञा इत्यादिना। 'कृतकृत्यतया तृप्तः प्राप्तप्राप्यतया पुनरि' त्यतः प्राक्तनेन ग्रंथेन तत्र तावदैहिकसुखार्थिभ्यो वैलक्षण्यं स्वस्यदर्शयति। दुःखिन इति ॥ ५५ ॥

अनुतिष्ठन्तु कर्माणि परलोकयियासवः ॥
सर्वलोकात्मकः कस्मादनुतिष्ठामि किं कथम् ॥ ५६ ॥

स्वर्गाद्यर्थं कर्मानुष्ठातृभ्यो वैलक्षण्यमाह अनुतिष्ठंत्विति ॥ ५६ ॥

व्याचक्षतां ते शास्त्राणि वेदानध्यापयंतु वा ॥
येऽत्राधिकारिणो मे तु नाधिकारोऽक्रियत्वतः ॥ ५७ ॥

ननु स्वार्थप्रवृत्त्यभावेऽपि परार्थप्रवृत्तिः किं न स्यादित्याशंक्याधिकाराभावात्साऽपि नास्तीत्याह। व्याचक्षतामिति ॥ ५७ ॥

निद्राभिक्षे स्नानशौचे नेच्छामि न करोमि च ॥
द्रष्टारश्चेत्कल्पयंति किं मे स्यादन्यकल्पनात् ॥ ५८ ॥

ननु स्वदेहभरणार्थं भिक्षाहरणादिकं परलोकार्थस्नानादिकं च भवता क्रियमाणमुपलभ्यते अतोऽक्रियत्वमसिद्धमित्याशंक्य तदपि स्वदृष्ट्या नैवास्ति किंत्वन्यैरेव कल्पितमित्याह। निद्रेति ॥ ५८ ॥

गुंजापुंजादि दह्येत नान्यारोपितवह्निना ॥
नान्यारोपितसंसारधर्मानेवमहं भजे ॥ ५९ ॥

अन्यकल्पनयाऽपिबाधोऽस्तीत्याशंक्यतदभावेदृष्टान्तमाह। गुंजापुंजेति ५९.

शृण्वंत्वज्ञाततत्त्वास्ते जानन्कस्माच्छृणोम्यहम् ॥
मन्यंतां संशयापन्ना न मन्येऽहमसंशयः ॥ ६० ॥

ननु फलांतरेच्छाभावे कर्मानुष्ठानं मा भूत्तत्वसाक्षात्काराय श्रवणादिकं त्वन्यमेवेत्याशंक्य अज्ञानाद्यभाववच्छ्रवणादिकर्तृत्वमपि नास्तीत्याह। शृण्वंत्विति। अज्ञाततत्त्वाः अज्ञातं ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणंतत्त्वंयैस्तेतथाभूताः

श्रवणं कुर्वंतु तत्त्वमित्थमन्यथा वेति संशयवंतो मननं कुर्वंतु मम तदुभया भावान्नोभयत्र प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६० ॥

विपर्यस्तो निदिध्यासेत्किं ध्यानमविपर्ययात् ॥
देहात्मत्वविपर्यासं न कदाचिद्भजाम्यहम् ॥ ६१ ॥

मा भूतां श्रवणमनने विपर्ययनिरासार्थं निदिध्यासनं कर्तव्यमित्याश क्य देहादावात्मत्वबुद्धिलक्षणस्य विपर्ययस्य अभावात्तदपि नानुष्ठेयमि त्याह । विपर्यस्त इति ॥ ६१ ॥

अहं मनुष्य इत्यादिव्यवहारो विनाऽप्यमुम् ॥
विपर्यासं चिराभ्यस्तवासनातोऽवकल्पते ॥ ६२ ॥

ननु विपर्ययाभावे अहं मनुष्य इति व्यवहारः कथं घटते इत्याशंक्य वा सनावशाद्भवतीत्याह । अहमिति ॥ ६२ ॥

प्रारब्धकर्मणि क्षीणे व्यवहारो निवर्तते ॥
कर्माक्षये त्वसौ नैव शाम्येद्ध्यानसहस्रतः ॥ ६३ ॥

तर्ह्यस्य व्यवहारस्य निवृत्तिसिद्धये ध्यानं संपाद्यमित्याशंक्य प्रारब्ध यमंतरेणास्य निवृत्तिर्नास्तीत्याह । प्रारब्धेति ॥ ६३ ॥

विरलत्वं व्यवहृतेरिष्टं चेद्ध्यानमस्तु ते ॥
आबाधिकां व्यवहृतिं पश्यन् ध्यायाम्यहंकुतः ॥ ६४ ॥

ननु प्रारब्धनिमित्तकस्यापि व्यवहारस्य विरलत्वाय ध्यानं कर्तव्य त्याशंक्य व्यवहारस्य अबाधकत्वदर्शनात्तन्निवृत्तये ध्यानमननुष्ठेयमित्य विरलत्वमिति ॥ ६४ ॥

विक्षेपो नास्ति यस्मान्मेन समाधिस्ततो मम ॥
विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः ॥ ६५ ॥

ध्यानस्य अकर्तव्यत्वेऽपि विक्षेपपरिहाराय समाधिः कर्तव्य इत्याशं विक्षेपसमाधानयोर्मनोधर्मत्वान्न विक्षेपनिवारकेऽपि समाधौ ममाधिका त्याह । विक्षेप इति ॥ ६५ ॥

नित्यानुभवरूपस्य को मे वाऽनुभवः पृथक् ॥
कृतं कृत्यं प्रापणीयं प्राप्तमित्येव निश्चयः ॥ ६६ ॥

ननु तथाऽपि समाधिफलमनुभवः संपादनीय इत्याशंक्य तस्य मत्स्वरूपत्वान्न संपाद्यते इत्याह । नित्येति । उपपादितं कृतकृत्यत्वं निगमयति । कृतं कृत्यमिति ॥ ६६ ॥

व्यवहारो लौकिको वा शास्त्रीयो वाऽन्यथाऽपि वा ॥
ममाकर्तुरलेपस्य यथाऽऽरब्धं प्रवर्तताम् ॥ ६७ ॥

एवं सर्वत्र कर्तृत्वानभ्युपगमेऽनियतवृत्तित्वं प्रसज्येतेत्याशंक्य प्रारब्धवशात् प्राप्तमनियतवृत्तित्वमंगीकरोति । व्यवहार इति । लौकिको भिक्षाहारादिः शास्त्रीयो जपसमाध्यादिरन्यथाऽपि वा प्रतिषिद्धहिंसादिर्वा व्यवहारः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहितस्य ममप्रारब्धं कर्मानतिक्रम्य प्रवर्ततामित्यर्थः ॥ ६७ ॥

अथवा कृतकृत्योऽपि लोकानुग्रहकाम्यया ॥
शास्त्रीयेणैव मार्गेण वर्तेऽहं का मम क्षतिः ॥ ६८ ॥

एवं वस्तुतत्त्वमभिधाय प्रौढवादेनाह । अथवेति । लोकानुग्रहकाम्यया प्राण्यनुग्रहेच्छयेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

देवार्चनस्नानशौचभिक्षादौ वर्ततां वपुः ॥
तारं जपतु वाक् तद्वत्पठत्वाम्नायमस्तकम् ॥ ६९ ॥
विष्णुं ध्यायतु धीर्यद्वा ब्रह्मानन्दे विलीयताम् ॥
साक्ष्यहं किंचिदप्यत्र न कुर्वे नापि कारये ॥ ७० ॥

शास्त्रीय एव मार्गे प्रवर्तनांगीकारे तर्हि तदभिमानप्रयुक्तो विकारः स्यादित्याशंक्याह देवार्चनेत्यादिना । श्लोकद्वयेन तारं प्रणवमाम्नायमस्तकं वेदांतशास्त्रम् ॥ ६९ । ७० ॥

एवं च कलहः कुत्र संभवेत्कर्मिणो मम ॥
विभिन्नविषयत्वेन पूर्वापरसमुद्रवत् ॥ ७१ ॥

फलितमाह । एवं चेति ॥ ७१ ॥

वाग्धीषु निर्बंधः कर्मिणो न तु साक्षिणि ॥
ज्ञानिनः साक्षलेपत्वे निर्बंधो नेतरत्र हि ॥ ७२ ॥

विभिन्नविषयत्वमेव स्पष्टयति । वपुरिति ॥ ७२ ॥

एवं चान्योन्यवृत्तांतानभिज्ञौ बधिराविव ॥
विवदेतां बुद्धिमंतो हसंत्येव विलोक्य तौ ॥ ७३ ॥

अथापि यौ ज्ञानिकर्मिणौ कलहं कुर्वाते तौ विद्वद्भिः परिहसनीयावि त्याह । एवं चेति ॥ ७३ ॥

यं कर्मी न विजानाति साक्षिणं तस्य तत्त्ववित् ॥
ब्रह्मत्वं बुध्यतां तत्र कर्मिणः किं विहीयते ॥ ७४ ॥

कुतः परिहास्यत्वमित्याशंक्य निर्विषयकलहकारित्वादित्याह । यमिति कर्मीयं साक्षिणं कर्मानुष्ठानोपयोगिदेहवाग्बुद्ध्यतिरिक्तं प्रत्यगात्मानं न विजानाति तत्त्वविदातस्य ब्रह्मत्वे बुद्धेः कर्मिणः कर्मानुष्ठाने किं हीयते ॥ ७४ ॥

देहवाग्बुद्धयस्त्यक्ता ज्ञानिनाऽनृतबुद्धितः ॥
कर्मी प्रवर्तयत्वाभिर्ज्ञानिनो हीयतेऽत्र किम् ॥ ७५ ॥

देहेति । ज्ञानिना मिथ्यात्वबुद्ध्या परित्यक्ताभिर्देहवाग्बुद्धिभिः कर्मानुष्ठाने ज्ञानिनो वा किं हीयते अतो निर्विषयकलहकारिणोः परिहसनीयत्वमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

प्रवृत्तिर्नोपयुक्ता चेन्निवृत्तिः कोपयुज्यते ॥
बोधहेतुर्निवृत्तिश्चेद्बुभुत्सायां तथेतरा ॥ ७६ ॥

कर्मानुष्ठानं प्रयोजनशून्यत्वान्न ज्ञानिनाऽभ्युपगम्यते इति शंकते । प्रवृत्तिरिति । उपभोगाभावो निवृत्तावपि समान इति परिहरति निवृत्तिरिति निवृत्तेर्बोधहेतुत्वान्नोपयोगाभाव इति शंकते । बोधहेतुर्निवृत्तिश्चेदिति । तर्हि प्रवृत्तिरपि बुभुत्साहेतुत्वादुपयोगवतीत्याह । बुभुत्सेति ॥ ७६ ॥

बुद्धश्चेन्नबुभुत्सेत नाप्यसौ बुध्यते पुनः ॥
अबाधादनुवर्तेत बोधो न त्वन्यसाधनात् ॥ ७७ ॥

ननु बुद्धस्य बुभुत्साभावात् प्रवृत्तेरनुपयोगित्वमिति पुनः शं के । बुद्ध श्चेदिति तर्हि बुद्धस्य पुनर्बोधाभावात्तद्धेतुनिवृत्ति पि बुद्धं प्रत्यनुपयोगिनी त्याह । नापीति । सकृज्जातस्य बोधस्य स्थिरत्वाय निवृत्तिरपेक्ष्यते इत्याशं क्य स्थिरत्वं बाधकाभावमपेक्षते न साधनांतरमित्याह । अबाधादिति । वा क्यप्रमाणजन्यज्ञानस्य बलवता प्रमाणेन बाधाभावादनुवृत्तिः स्यादेव अतो न साधनांतरं तदर्थमनुष्ठेयमित्यर्थः ॥ ७७ ॥

नाविद्या नापि तत्कार्यं बोधं बाधितुमर्हति ॥
पुरैव तत्त्वबोधेन बाधिते ते उभे यतः ॥ ७८ ॥

ननु प्रमाणांतरेण अबाधेऽप्यविद्यया तत्कार्येण कर्तृत्वाध्यासेन वा बाधः स्यादित्याशंक्याह । नाविद्येति । तत्र हेतुमाह । पुरैवेति ॥ ७८ ॥

बाधितं दृश्यतामक्षैस्तेन बाधो न शक्यते ॥
जीवन्नाखुर्न मार्जारं हंति हन्यात्कथं मृतः ॥ ७९ ॥

नन्वविद्याया बाधितत्वेऽपि तत्कार्यस्य प्रतीयमानस्य बाधितत्वासंभवा त्तेन बोधस्य बाधो भवेदित्याशंक्य उपादाननिवृत्त्यैव तस्यापि बाधितत्वान्न तेनापि बाधः शंकितुंशक्यते इत्याह । बाधितमिति तत्र दृष्टान्तमाह । जी वन्निति । आखुर्मूषकः ॥ ७९ ॥

अपि पाशुपतास्त्रेण विद्धश्चेन्न ममार यः ॥
निष्फलेषु वितुन्नांगो नंक्ष्यतीत्यत्र का प्रमा ॥ ८० ॥

द्वैतदर्शनेन तत्त्वबोधस्य बाधाभावं कैमुतिकन्यायप्रदर्शनेन द्रढयितुं त दनुकूलं दृष्टान्तमाह । अपीति । यः समर्थः पाशुपतास्त्रेण विद्धोऽपि नम मार चेत्किल स निष्फलेषु वितुन्नांगः शल्यरहितेषुणा व्यथितदेहः सन्नं क्ष्यति नाशं प्राप्स्यतीत्यत्र का प्रमा प्रमाणं नास्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥

आदावविद्यया चित्रैः स्वकार्यैर्जृंभमाणया ॥
युद्ध्वा बोधोऽजयत्सोऽद्य सुदृढो बाध्यतां कथम् ॥ ८१ ॥

दृष्टान्तसिद्धमर्थं दार्ष्टांतिके योजयति । आदाविति । आदौ विचारात्‌ ससमये चित्रैर्बहुविधैस्तत्कार्यैः प्रमातृत्वादिभिः जृंभमाणया विवर्धमानया

अविद्यया बोधो युद्ध्वा युद्धं कृत्वा तामजयत् स एवाभ्यासपाटवेन सुदृढो ऽद्येदानीमविद्यानिवृत्तौ सत्यं निर्मलेन तत्कार्येणाध्यासेन कथं बाध्यतां न कथमपि बाध्येत इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

तिष्ठंत्वज्ञानतत्कार्यशवा बोधेन मारिताः ॥
न भीतिर्बोधसम्राजः कीर्तिः प्रत्युत तस्य तैः ॥ ८२ ॥

उपपादितमर्थं श्रोतृबुद्ध्यारोहाय रूपकेणाह । तिष्ठंत्विति ॥ ८२ ॥

य एवमतिशूरेण बोधेन न वियुज्यते ॥
प्रवृत्त्या वा निवृत्त्या वा देहादिगतयाऽस्य किम् ॥ ८३ ॥

भवत्वेवं प्रकृते किमायातमित्यत आह । य इति । यः पुमानेवमुक्तप्रकारेण अतिशूरेण अविद्यातत्कार्यघातकेन बोधेन ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानेन न वियुज्यते न कदाऽपि वियुक्तो भवति अस्य पुंसो देहादिनिष्ठया प्रवृत्त्या निवृत्त्या वा किं न किमपीष्टमनिष्टं वेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

प्रवृत्तावाग्रहो न्याय्यो बोधहीनस्य सर्वथा ॥
स्वर्गाय वाऽपवर्गाय यतितव्यं यतो नृभिः ॥ ८४ ॥

तर्हि ज्ञानिवदज्ञानिनोऽपि प्रवृत्तावाग्रहो न युक्त इत्याशंक्याह । प्रवृत्ताविति । तत्रोपपत्तिमाह । स्वर्गायेति ॥ ८४ ॥

विद्वांश्चेत्तादृशां मध्ये तिष्ठेत्तदनुरोधतः ॥
कायेन मनसा वाचा करोत्येवाखिलाः क्रियाः ॥ ८५ ॥

विदुष आग्रहो न युक्त इत्युक्तं तर्हि कर्मिणां मध्ये वर्तमानेन तेन किं कर्तव्यमित्याह । विद्वांश्चेदिति । विद्वांस्तादृशां कर्मिणां मध्ये तिष्ठेच्चेत्तदनुरोधतः तेषामनुसारेण शरीरादिभिः सर्वाः क्रियाः करोत्येव न तान् कर्मिणो निवारयेदित्यर्थः ॥ ८५ ॥

एष मध्ये बुभुत्सूनां यदा तिष्ठेत्तदा पुनः ॥
बोधायैषां क्रियाः सर्वा दूषयंस्त्यजतु स्वयम् ॥ ८६ ॥

अस्यैव तत्त्वबुभुत्सूनां मध्येऽवस्थितस्य कृत्यमाह । एष इति । एष वि

द्वान् बुभुत्सूनां मध्ये यदा तिष्ठेत्तदा एषां बुभुत्सूनां बोधाय तत्त्वज्ञानजननाय ताः क्रियाः दूषयन् स्वयमपि त्यजतु ॥ ८६ ॥

अविद्वदनुसारेण वृत्तिर्बुद्धस्य युज्यते ॥
स्तनंधयानुसारेण वर्तते तत्पिता यतः ॥ ८७ ॥

कुत एवं कर्तव्य मित्याह। अविद्वदिति। अज्ञान्यनुसारेण ज्ञानिनो वर्तनमुचितं कृपालुत्वात्तेषामनुकंपनीयत्वाच्चेति भावः। एवं क्व दृष्टमित्यत आह। स्तनंधयेति। स्तनंधयाः स्तनपानकर्तारः शिशव इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

अधिक्षिप्तस्ताडितो वा बालेन स्वपिता तदा ॥
न क्लिश्नाति न कुप्येत बालं प्रत्युत लालयेत ॥ ८८ ॥

पितुः स्तनंधयानुसारित्वमेव दर्शयति। अधिक्षिप्त इति ॥ ८८ ॥

निंदितः स्तूयमानो वा विद्वानज्ञैर्न निंदति ॥
न स्तौति किंतु तेषां स्याद्यथा बोधस्तथाऽऽचरेत् ॥ ८९ ॥

दार्ष्टांतिके योजयति। निंदित इति। विद्वान् अज्ञैर्निंदितः स्तूयमानो वा स्वयं न निंदति न स्तौति किंत्वेषामज्ञानां यथा बोध उपजायते तथाऽऽचरेत् ॥ ८९ ॥

येनायं नटनेनात्र बुध्यते कार्यमेव तत् ॥
अज्ञप्रबोधान्नैवान्यत्कार्यमस्त्यत्र तद्विदः ॥ ९० ॥

एवमाचरणे निमित्तमाह। येनेति। अयमज्ञानी अत्रास्मिन् लोके विदुषो येन यादृशेन नटनेनाचरणेन बुध्यते तत्त्वमवगच्छति तदाचरणं तेन कर्तव्यमेव। तर्हितद्वदेव कार्यांतरमपि प्रसज्येतेत्यत आह। अज्ञेति। यतस्तद्विदस्तत्त्वविदः अत्रलोकेऽज्ञप्रबोधादन्यत्कर्त्तव्यं नैवास्त्यतस्तदनुसरणेन तद्बोधनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ९० ॥

कृतकृत्यतया तृप्तः प्राप्तप्राप्यतया पुनः ॥
तृप्यन्नेवं स्वमनसा मन्यतेऽसौ निरंतरम् ॥ ९१ ॥

वृत्तवर्त्तिष्यमाणयोस्तात्पर्यमाह। कृतकृत्येति। असौ विद्वान् पूर्वोक्तप्र

कारेण कृतकृत्यतया कृतं कृत्यजातं येनासौ कृतकृत्यस्तस्य भावस्तत्ता तया तृप्तः सन्वक्ष्यमाणप्रकारेण प्राप्तप्राप्यतया प्राप्तं प्राप्यं येन सः प्राप्तप्राप्यस्तस्य भावस्तत्तातया तृप्यन् तृप्तो भवन् स्वमनसा निरंतरमेवं मन्यते ॥ ६१ ॥

धन्योऽहं धन्योऽहं नित्यं स्वात्मानमंजसा वेद्मि ॥
धन्योऽहं धन्योहं ब्रह्मानंदो विभाति मे स्पष्टम् ॥ ६२ ॥

किं मन्यते इत्यत आह । धन्योऽहं धन्योऽहमित्यादिना । धन्यः कृतार्थः । आदरार्थे वीप्सा । नित्यमनवरतं स्वात्मानं स्वस्य निजं रूपं देशाद्यनवच्छिन्नं प्रत्यगात्मानमंजसा साक्षाद्यतो वेद्मि जानाम्यतो धन्यः एवमात्मज्ञानलाभनिमित्तां तुष्टिमभिधाय तत्फललाभनिमित्तां तां दर्शयति । धन्य इति । ब्रह्मानंदः ब्रह्मभूतानंदः मेस्पष्टं विभाति स्पष्टं यथा भवति तथा स्फुरतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

धन्योऽहं धन्योहं दुःखं सांसारिकं न वीक्षेऽद्य ॥
धन्योऽहं धन्योऽहं स्वस्याज्ञानं पलायितं क्वापि ॥ ६३ ॥

एवमिष्टप्राप्तौ तुष्टिमभिधायानिष्टनिवृत्त्याऽपि तुष्यतीत्याह । धन्योऽहमिति । अद्य इदानीं दुःखं दुःखस्वरूपं संसारं न वीक्षे न पश्याम्यतः कृतार्थ इत्यर्थः । दुःखाप्रतीतौ कारणमाह । धन्योऽहमिति । अनेककर्मवासनामूलमज्ञानं क्वापि पलायितंनष्टमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

धन्योऽहं धन्योऽहं कर्तव्यं मे न विद्यते किंचित् ॥
धन्योऽहं धन्योऽहं प्राप्तव्यं सर्वमद्य संपन्नम् ॥ ६४ ॥

अज्ञान निवृत्ति फलं कृतकृत्यत्वं प्राप्तप्राप्यत्वं च दर्शयति । इति ॥ ६४ ॥

धन्योऽहं धन्योऽहं तृप्तेर्मेकोपमा भवेल्लोके ॥
धन्योऽहं धन्योहं धन्योधन्यः पुनःपुनर्धन्यः ॥ ६५ ॥

इदानीं कृतकृत्यत्वमित्यादिना जातायास्तृप्तेर्निरतिशयत्वमाह । इति इतः परं वक्तव्यादर्शनात्तुष्टिरेव परिस्फुरतीति दर्शयति धन्य इति ॥

अहो पुण्यमहो पुण्यं फलितं फलितं दृढम् ॥
अस्य पुण्यस्य संपत्तेरहो वयमहो वयम् ॥ ९६ ॥

अस्य सर्वस्य कारणभूतपुण्यपुंजपरिपाकमनुस्मृत्य तुष्यतीत्याह । अहो पुण्यमिति ।एवंविधपुण्यसंपादकमात्मानं अनुस्मृत्य तुष्यति अस्येति ॥९६॥

अहो शास्त्र महो शास्त्र महो गुरु रहो गुरुः ॥
अहो ज्ञान महो ज्ञान महो सुख महो सुखम् ॥ ९७ ॥

इदानीं सम्यग्ज्ञानसाधनं शास्त्रं तदुपदेष्टारमाचार्यमनुस्मृत्य तुष्यति । अहोशास्त्रमिति । पुनश्च शास्त्रजन्यं ज्ञानं तत्सुखं चानुस्मृत्य संतुष्यति । अहो ज्ञानमिति ॥ ९७ ॥

तृप्तिदीपमिमं नित्यं येऽनुसंदधते बुधाः ॥
ब्रह्मानंदे निमज्जंतस्ते तृप्यंति निरंतरम् ॥ २९८ ॥

इति श्रीविद्यारण्यकृतपंचदश्यां तृप्तिदीपप्रकरणम् ॥

ग्रंथाभ्यासफलमाह । तृप्तिदीपमिति ॥ २९८ ॥

इतिश्रीमत्प०परिव्राजकाचार्यश्रीभारतीती०तृप्तिदीप०व्याख्या समाप्ता ॥

पञ्चदशी सटीक ॥

अथ कूटस्थदीपप्रकरणम् ८ ॥

खादित्यदीपिते कुड्ये दर्पणादित्यदीप्तिवत् ॥
कूटस्थभासितो देहो धीस्थजीवेन भास्यते ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ अथ कूटस्थदीपव्याख्या ॥ नत्वा श्रीभारतीतीर्थवि-रण्यमुनीश्वरौ ॥ कुर्वे कूटस्थदीपस्य व्याख्यां तात्पर्यदीपिकाम् ॥ १ ॥ अथ मुमुक्षोर्मोक्षसाधनस्य ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानस्य त्वंपदार्थशोधनपूर्वकत्वात् त्वं-पदार्थशोधनपरं कूटस्थदीपाख्यं ग्रंथमारभमाण आचार्योऽस्य ग्रंथस्य वेदां-प्रकरणत्वेन तदीयैरेव विषयादिभिस्तद्वत्तासिद्धिमभिप्रेत्य त्वंपदलक्ष्यवा-कूटस्थजीवौ सदृष्टांतं भेदेन निर्दिशति । खादित्येति । खादित्यदीपिते आदित्यः खादित्यः प्रसिद्धः सूर्य इत्यर्थः । तेन च तत्संबंध्यालोको लक्ष्-तेन दीपिते प्रकाशिते कुड्ये दर्पणादित्यदीप्तिवद् दर्पणेषु निपत्य पर्याव-कुड्यसंबद्धैरादित्यरश्मिभिस्तत्प्रकाशनमिव कूटस्थभासितः कूटस्थेना-कारिचैतन्येन भासितः प्रकाशितो देहो धीस्थजीवेन बुद्धिस्थचिदाभा-भास्यते प्रकाश्यते अनेन सामान्यतो विशेषतश्च कुड्यावभासकादित्-काशद्वयमिव देहावभासकचैतन्यद्वयमस्तीति प्रतिज्ञातं भवति ॥ १ ॥

अनेकदर्पणादित्यदीप्तीनां बहुसंधिषु ॥
इतरा व्यज्यते तासामभावेऽपि प्रकाशते ॥ २ ॥

ननु तत्र दर्पणादित्यदीप्तिव्यतिरेकेण खादित्यदीप्तिर्नोपलभ्यते इ-

शंक्य ताभ्यस्तां विभज्य दर्शयति। अनेकेति। या अनेका बहुदर्पणजन्याः कुड्ये तत्रतत्र मंडलाकारविशेषप्रभा दृश्यंते तासां संधौ मध्ये इतरा सामान्यप्रकाशरूपा स्वादित्यप्रभा व्यज्यते अभिव्यक्तोपलभ्यते तासां दर्पणजन्यप्रभाणामभावे दर्पणापगमादिना सत्त्वे च स्वयं सर्वत्र प्रकाशते ॥ २ ॥

चिदाभासविशिष्टानां तथाऽनेकधियामसौ ॥
संधिं धियामभावं च भासयन् प्रविविच्यताम् ॥ ३ ॥

दृष्टांतसिद्धमर्थं दार्ष्टांतिके योजयति चिदाभासेति। तथा तेनैव प्रकारेण चिदाभासविशिष्टानां चित्प्रतिबिंबयुक्तानां अनेकधियामनेकासां बुद्धिवृत्तीनां घटज्ञानादिशब्दवाच्यानां संधिमंतरालं जाग्रदादौ धियां तासामेव बुद्धिवृत्तीनामभावं च सुषुप्त्यादौ भासयन् प्रकाशयन् असौ कूटस्थः प्रविविच्यतां ताभ्योभेदेन ज्ञायतामित्यर्थः ॥ ३ ॥

घटैकाकारधीस्था चिद् घटमेवावभासयेत् ॥
घटस्य ज्ञातता ब्रह्मचैतन्येनावभासते ॥ ४ ॥

इदानीं देहांतः कूटस्थचिदाभासयोः भेदप्रदर्शनाय देहाद्बहिरपि चिदाभासब्रह्मणीविभज्य दर्शयति। घटेति घटैकाकारधीस्था चिद्घटस्यैकस्याकार इवाकारो यस्याः सा घटैकाकारा तथाविधायां बुद्धौ वर्तमानः चिदाभासः घटमेवावभासयेत् तस्य घटस्य ज्ञातताख्यो धर्मो घटो ज्ञात इति व्यवहारहेतुर्यः स घटकल्पनाधिष्ठानेन ब्रह्मचैतन्येन साधनभूतेनावभासते प्रकाशते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अज्ञातत्वेन ज्ञातोऽयं घटो बुद्ध्युदयात्पुरा ॥
ब्रह्मणैवोपरिष्टात्तु ज्ञातत्वेनेत्यसौ भिदा ॥ ५ ॥

ननु ज्ञातताव भासकचैतन्येनैव घटप्रतीतिसंभवाद् बुद्धिः किमर्थेत्याशंक्य घटस्य ज्ञाततादिभेदसिद्ध्यर्थेत्याह। अज्ञातत्वेनेति। बुद्ध्युदयात् पुरा अयं घटो ब्रह्मणैवाज्ञातत्वेन प्रकाशितो बुद्ध्युत्पत्तौ सत्यां ज्ञातत्वेन ब्रह्मणैव प्रकाश्यते इति इयानेव भेदः नान्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

चिदाभासांतधीवृत्तिर्ज्ञानं लोहांतकुंतवत् ॥
जाड्यमज्ञानमेताभ्यां व्याप्तः कुंभो द्विधोच्यते ॥ ६ ॥

नन्वेकस्यैव घटस्य ज्ञातत्वाज्ञातत्वलक्षणं द्वैरूप्यं कथं संभवतीत्याशंक्य तदवबोधनाय ज्ञातताऽज्ञातताानिमित्तयोर्ज्ञानाज्ञानयोः स्वरूपंतावद्दर्शयति चिदाभासेति । चिदाभासांतधीवृत्तिः चिदाभासश्चित्प्रतिबिंबः सोऽते पुरोभागे यस्याः सा धीवृत्तिर्ज्ञानमित्युच्यते बोधेद्धा बुद्धिरित्याचार्यैरभिधानात् । तत्र दृष्टांतः । लोहांतकुंतवदिति । जाड्यं स्वतः स्फूर्तिरहितत्वमज्ञानमित्युच्यते एताभ्यां पर्यायेण व्याप्तः सर्वतः संबद्धः कुंभो द्विधोच्यते ज्ञात इति अज्ञात इति चोच्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अज्ञातो ब्रह्मणा भास्यो ज्ञातः कुंभस्तथा न किम् ॥
ज्ञातत्वजननेनैव चिदाभासपरिक्षयः ॥ ७ ॥

नन्वज्ञातस्य कुंभस्य अज्ञानव्याप्तत्वाद्भवतु ब्रह्मावभास्यत्वं ज्ञानव्याप्तस्य तु ज्ञातस्य कुंभस्य कुतो ब्रह्मचैतन्यावभास्यत्वमित्याशंक्य अज्ञानस्य अज्ञातताजननमात्रेणेवज्ञानस्यापि ज्ञातताजननमात्रेणोपक्षीणत्वादज्ञातकुंभवत् ज्ञातस्यापि ब्रह्मावभास्यत्वं भवतीत्याह । अज्ञात इति । यथाऽज्ञातकुंभो ब्रह्मणा भास्यस्तथा ज्ञातकुंभो न किं ब्रह्मावभास्यो भवति किंतु भवत्येवेत्यर्थः । कुत इत्यत आह । ज्ञातत्वेति ॥ ७ ॥

आभासहीनया बुद्ध्या ज्ञातत्वं नैव जन्यते ॥
तादृग्बुद्धेर्विशेषः को मृदादेः स्याद्विकारिणः ॥ ८ ॥

नन्वज्ञातताजननाय अज्ञानमिव ज्ञातताजननायापि बुद्धिरेवालं किमनेन चिदाभासेनेत्याशंक्य चिदाभासरहिताया बुद्धेर्घटादिवदप्रकाशरूपत्वेन ज्ञातताजननं न संभवतीत्याह । आभासेति ॥ ८ ॥

ज्ञात इत्युच्यते कुंभो मृदा लिप्तो न कुत्र चित् ॥
धीमात्रव्याप्तकुंभस्य ज्ञातत्वं नेष्यते तथा ॥ ९ ॥

चिदाभासरहितबुद्धिव्याप्तस्य घटस्य ज्ञातत्वाभावं दृष्टांतप्रदर्शनेन

यति। ज्ञातइति। लोके कुत्रचिदपि घटः मृदा शुक्लकृष्णरूपया लिप्तो लेपनं प्राप्तो ज्ञात इति नोच्यते यथा तथा चिदाभासरहितबुद्धिव्याप्तस्यापि कुंभस्य ज्ञातत्वं नाभ्युपगम्यत इति भावः ॥ ९ ॥

ज्ञातत्वं नाम कुंभेऽतश्चिदाभासफलोदयः ॥
न फलं ब्रह्मचैतन्यं मानात्प्रागपि सत्त्वतः ॥ १० ॥

फलितमाह। ज्ञातत्वमिति। यतः केवलायाः बुद्धेर्ज्ञातत्वजननासमर्थत्वमतः कुंभेचिदाभासलक्षणस्य फलस्योत्पत्तिरेव ज्ञातत्वं नाम प्रसिद्धमित्यर्थः। नन्वत्रापि चिदाभासो न कल्पनीयः ब्रह्मचैतन्यस्यैव फलस्य सद्भावादित्याशंक्याह। न फलमिति। ब्रह्मचैतन्यं फलं घटादिस्फुरणं न भवतीति कुत इत्यत आह। मानादिति। मानात्प्रागपि प्रमाणप्रवृत्तेः पूर्वमपि विद्यमानत्वात्फलस्य तु तदुत्तरकालीनत्वनियमादितिभावः ॥ १० ॥

परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता ॥
संवित्सैवेह मेयोऽर्थो वेदांतोक्तिप्रमाणतः ॥ ११ ॥

नन्विदं परागर्थप्रमेयेष्वित्यादिसुरेश्वरवार्त्तिकविरुद्धमित्याशंक्य तद्विवक्षानभिज्ञस्यइदं चोद्यमिति परिहरति। परागर्थेति। अस्य चायमर्थः परागर्थो बाह्या घटादयः पदार्थास्तेषु प्रमेयेषु प्रमाणविषयेषु सत्सु या प्रमाणफलत्वेनाभ्युपेता संविदस्ति सैवेहास्मिन्वेदांतशास्त्रे वेदांतोक्तिप्रमाणतो वेदांतवाक्यलक्षणप्रमाणेन मेयोऽर्थो ज्ञातव्योऽर्थः ॥ ११ ॥

इति वार्तिककारेण चित्सादृश्यं विवक्षितम् ॥
ब्रह्मचित्फलयोर्भेदः सहस्र्यां विश्रुतो यतः ॥ १२ ॥

इत्यनेन वार्तिकेन ब्रह्मचैतन्यसदृशश्चिदाभासः प्रमाणफलत्वेन विवक्षितो न ब्रह्मचैतन्यमिति भावः। वार्त्तिककाराणामीदृशी विवक्षेति कुतोऽवगम्यते इत्याशंक्य तद्गुरुभिः श्रीमदाचार्यैरुपदेशसहस्र्यां ब्रह्मचैतन्यचिदाभासयोर्भेदस्य प्रतिपादितत्वादित्याह। ब्रह्मचिदिति। ब्रह्मचिच्च फलं च ब्रह्मचित्फले तयोरिति विग्रहः ॥ १२ ॥

आभास उदितस्तस्माज्ज्ञातत्वं जनयेद्घटे ॥
तत्पुनर्ब्रह्मणाभास्यमज्ञातत्ववदेव हि ॥ १३ ॥

एवं च सति प्रकृते किमायातमित्यत आह । आभास इति । यस्माद्ब्र ह्मचित्फलयोर्भेदः प्रसिद्धः तस्माद्घटे उदित उत्पन्न आभासश्चिदाभासस्त घटे ज्ञातत्वंपुनरज्ञातत्ववद् ब्रह्मणैवाभास्यं भवति हि प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १३ ॥

धीवृत्त्याभासकुंभानां समूहो भास्यते चिदा ॥
कुंभमात्रफलत्वात्स एक आभासतः स्फुरेत् ॥ १४ ॥

एवं ब्रह्मचिदाभासयोर्भेदमुपपादितं विषयभेदप्रदर्शनेन स्पष्टयति । धी वृत्त्येति । चिदा ब्रह्मचैतन्येनेत्यर्थः चिदाभासस्य कुंभमात्रनिष्ठफलरूपत्वा त्तेनाभासेन स घट एकएव स्फुरेद्भासेतेत्यर्थः ॥ १४ ॥

चैतन्यं द्विगुणं कुंभे ज्ञातत्वेन स्फुरत्यतः ॥
अन्येऽनुव्यवसायाख्यमाहुरेतद्यथोदितम् ॥ १५ ॥

कुंभस्य चिदाभासब्रह्मोभयभास्यत्वे लिंगमाह । चैतन्यमिति । अतो घ टस्य ब्रह्मचिदाभासोभयभास्यत्वात्कुंभे ज्ञातत्वेन द्विगुणं चैतन्यं भाति इद मेव घटज्ञाततावभासकं चैतन्यं तार्किकैर्नामांतरेण व्यवह्रियते इत्याह अन्ये इति । यथोदितं यथोक्तमेतदेव ब्रह्मचैतन्यं अन्ये तार्किका अनुव्यवसायाख्यं ज्ञानांतरं प्राहुरिति योजना ॥ १५ ॥

घटोऽयमित्यसावुक्तिराभासस्य प्रसादतः ॥
विज्ञातो घट इत्युक्तिर्ब्रह्मानुग्रहतो भवेत् ॥ १६ ॥

अयं घट इतिव्यवहारभेदादपि चिदाभासब्रह्मणोर्भेदोऽवगंतव्य इत्याह घटोऽयमिति ॥ १६ ॥

आभासब्रह्मणी देहाद्बहिर्यद्वद्विवेचिते ॥
तद्वदाभासकूटस्थौ विविच्येतां वपुष्यपि ॥ १७ ॥

देहाद्बहिश्चिदाभासब्रह्मणी विविच्येते यथा तथा देहांतश्चिदाभासकूटस्थौ विवेचनीयावित्याह । आभासेति ॥ १७ ॥

अहंवृत्तौ चिदाभासः कामक्रोधादिकासु च ॥
संव्याप्य वर्तते तप्ते लोहे वन्हिर्यथा तथा ॥ १८ ॥

ननुदेहाद्बहिश्चिदाभासव्याप्य घटाकारवृत्तिवदांतरविषयगोचरवृत्त्यभावात्कथं तद्व्यापकश्चिदाभासोऽभ्युपगम्यते इत्याशंक्य विषयगोचरवृत्त्यभावेऽप्यहमादिवृत्तिसद्भावात्तद्व्यापकश्चिदाभासोऽभ्युपगंतुं शक्यते इति सदृष्टांतमाह। अहमिति ॥ १८ ॥

स्वमात्रं भासयेत्तप्तं लोहं नान्यत्कदाचन ॥
एवमाभाससहिता वृत्तयः स्वस्वभासिकाः ॥ १९ ॥

अहमादिवृत्तीनामेव चिदाभासभास्यत्वं दृष्टांतप्रपंचनेन स्पष्टयति। स्वमात्रमिति ॥ १९ ॥

क्रमाद्विच्छिद्य विच्छिद्य जायंते वृत्तयोऽखिलाः ॥
सर्वा अपि विलीयंते सुप्तिमूर्च्छासमाधिषु ॥ २० ॥

एवं चिदाभासं व्युत्पाद्य कूटस्थस्वरूपं व्युत्पादयितुं तदुपयोगिनं वृत्त्यभावावसरं दर्शयति। क्रमादिति ॥ २० ॥

संधयोऽखिलवृत्तीनामभावाश्चावभासिताः ॥
निर्विकारेण येनासौ कूटस्थ इति चोच्यते ॥ २१ ॥

भवत्वेवं समाध्यादौ वृत्तिविलयोऽनेन कथं कूटस्थोऽवगम्यते इत्याशंक्य वृत्त्यभावसाक्षित्वेनासाववगम्यते इत्याह। संधय इति। वृत्तिसंधयो वृत्त्यभावाश्च येन चैतन्येनावभास्यंते स कूटस्थोऽवगंतव्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥

घटे द्विगुणचैतन्यं यथा बाह्ये तथांऽतरे ॥
वृत्तिष्वपि ततस्तत्र वैशद्यं संधितोऽधिकम् ॥ २२ ॥

एवं च सति किं फलितमित्यत आह। घट इति। बाह्ये घटे यथा घटमात्रावभासकश्चिदाभासः घटस्य ज्ञाततावभासकं ब्रह्मचैतन्यं चेति चैतन्यद्वैगुण्यं तथांतरेऽहंकारादिवृत्तिष्वपि कूटस्थचैतन्यं वृत्त्यवभासकश्चिदाभासश्चेति द्विगुणचैतन्यमस्तितत्रोपपत्तिमाह। तत इति। यतो द्विगुणचैतन्यमस्ति

ततः संधितः संधिभ्यस्तत्रवृत्तिषु वैशद्यमधिकं दृश्यत इति शेषः ॥ २२ ॥

ज्ञातताज्ञातते न स्तो घटवद्वृत्तिषु क्वचित् ॥
स्वस्य स्वेनागृहीतत्वात्ताभिश्चाज्ञाननाशनात् ॥ २३ ॥

नन्वत्रापि घटादिष्विव ज्ञातताज्ञातताविभासकत्वेन कूटस्थः किं नेष्यत इत्याशंक्य तत्र ज्ञातताद्यभावादेवेत्याह । ज्ञाततेति । तत्रोपपत्तिमाह । स्वस्येति । ज्ञानाज्ञानव्याप्तिभ्यां ज्ञातताज्ञातते भवतः वृत्तीनां तु स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानव्याप्तिर्नास्ति ताभिर्वृत्तिभिः स्वोत्पत्तिमात्रेण स्वगोचराज्ञानस्य निवर्तितत्वादज्ञानस्य व्याप्तिरपि नास्तीतिभावः ॥ २३ ॥

द्विगुणीकृतचैतन्ये जन्मनाशानुभूतितः ॥
अकूटस्थं तदन्यत्तु कूटस्थमविकारतः ॥ २४ ॥

ननु कूटस्थचिदाभासयोरुभयोरपि चित्त्वे समाने एकस्य कूटस्थत्वमपरस्य अकूटस्थत्वमित्येतत्कुत इत्याशंक्य चिदाभासनिष्ठयोर्जन्मनाशयोरनुभूयमानत्वादस्य अकूटस्थत्वमपरस्य विकारित्वे प्रमाणाभावात्कूटस्थत्वमित्याह । द्विगुणीति ॥ २४ ॥

अंतःकरणतद्वृत्तिसाक्षीत्यादावनेकधा ॥
कूटस्थ एव सर्वत्र पूर्वाचार्यैर्विनिश्चितः ॥ २५ ॥

चिदाभासव्यतिरिक्तकूटस्थाभ्युपगमः स्वकपोलकल्पित इत्याशंक्याचार्यैः कूटस्थस्योपपादितत्वान्नैवमित्याह । अंतःकरणेति । अंतःकरणतद्वृत्तिसाक्षी चैतन्यविग्रहः आनंदरूपः सत्यः सन् किं नात्मानं प्रपद्यसे इत्यादावित्यर्थः ॥ २५ ॥

आत्माभासाश्च याश्चैवं मुखाभासाश्रया यथा ॥
गम्यंते शास्त्रयुक्तिभ्यामित्याभासश्च वर्णितः ॥ २६ ॥

कूटस्थातिरिक्तचिदाभासोऽपि तैर्वर्णित इत्याह । आत्माभासेति । आत्मा चाभासश्चाश्रयश्च आत्माभासाश्रयाश्चेति द्वंद्वः समासः मुखाभासाश्रया इत्यत्रापि तथा मुखं प्रसिद्धमाभासो मुखप्रतिबिंबः आश्रयो दर्पणादि

तित्रयं यथा प्रत्यक्षेणावगम्यते एवमात्मा कूटस्थ आभासः चिदाभास आश्रयोऽतःकरणादिरिति त्रयोऽपि शास्त्रयुक्तिभ्यामवगम्यन्ते इत्यर्थः । अत्र चाभासशब्देन कूटस्थातिरिक्तश्चिदाभासोवर्णित इति भावः । मनसः साक्षी बुद्धेः साक्षीति बुद्धिसाक्षिणः कूटस्थस्य प्रतिपादकं शास्त्रं 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवे' ति चिदाभासप्रतिपादकं विकारित्वा विकारित्वादिरूपा युक्तिः पूर्वमेवोक्तेतिभावः ॥ २६ ॥

बुद्ध्यवच्छिन्नकूटस्थो लोकांतरगमागमौ ॥
कर्त्तुं शक्तो घटाकाश इवाभासेन किं वद ॥ २७ ॥

तत्र चिदाभासमाक्षिपति । बुद्धीति । स्वस्मिन् कल्प्यमानया बुद्ध्याऽवच्छिन्नकूटस्थ एव घटद्वारा घटाकाश इव बुद्धिद्वारा लोकांतरे गमनागमने कर्तुं शक्नोति अतश्चिदाभासकल्पनायां गौरवमिति भावः ॥ २७ ॥

शृणवसंगः परिच्छेदमात्राज्जीवो भवेन्नहि ॥
अन्यथा घटकुड्याद्यैरवच्छिन्नस्य जीवता ॥ २८ ॥

असंगस्य कूटस्थस्य बुद्ध्यवच्छेदमात्रेण जीवत्वं न घटते अन्यथाऽतिप्रसंगादिति परिहरति । शृणवसंग इति ॥ २८ ॥

न कुड्यसदृशी बुद्धिः स्वच्छत्वादिति चेत्तथा ॥
अस्तु नाम परिच्छेदे किंस्वाच्छ्येन भवेत्तव ॥ २९ ॥

बुद्धिकुड्ययोः स्वाच्छ्यास्वाच्छ्याभ्यां वैषम्यं शंकते । नेति । उक्तं स्वच्छत्वं परिच्छेदप्रयोजकं न भवतीत्याह । तथास्त्विति ॥ २९ ॥

प्रस्थेन दारुजन्येन कांस्यजन्येन वा न हि ॥
विक्रेतुस्तंडुलादीनां परिमाणं विशिष्यते ॥ ३० ॥

उक्तमर्थं दृष्टांतेन स्पष्टयति । प्रस्थेनेति । दारुकांस्यजन्ययोः प्रस्थयोः स्थिते स्वच्छत्वास्वच्छत्वे तंडुलपरिमाणे न्यूनाधिकभावहेतू न भवत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

परिमाणाविशेषेपि प्रतिबिंबो विशिष्यते ॥

कांस्ये यदि तदा बुद्धावप्याभासो भवेद्बलात् ॥ ३१ ॥

कांस्यप्रस्थे तंडुलपरिमाणाधिक्याभावेऽपि प्रतिबिंबलक्षणमाधिक्यम स्तीत्याशंक्य तर्हि बुद्धावपि चिदाभासो भवतैवांगीकृतः स्यादित्याह । प रिमाणविशेष इति ॥ ३१ ॥

ईषद्भासनमाभासः प्रतिबिंबस्तथाविधः ॥
बिंबलक्षणहीनः सन् बिंबवद्भासते स हि ॥ ३२ ॥

प्रतिबिंबांगीकारे चिदाभासः कथमंगीकृतः स्यादित्याशंक्य प्रतिबिंबा भासशब्दाभ्यामभिधेयस्य अर्थस्य ऐक्यादित्याह । ईषदिति । प्रतिबिंबस्या ऽभासत्वं कथमित्याशंक्य आभासलक्षणयोगादित्याह । बिंबलक्षणेति । हि यस्मात् कारणात् प्रतिबिंबो बिंबलक्षणरहितो बिंबवदवभासते अतो बिंबाभा स इति भावः ॥ ३२ ॥

ससंगत्वविकाराभ्यां बिंबलक्षणहीनता ॥
स्फूर्तिरूपत्वमेतस्य बिंबवद्भासनं विदुः ॥ ३३ ॥

आभासलक्षणयोगित्वमेव स्पष्टयति । ससंगत्वेति । एतस्य चिदाभास स्य ससंगत्वविकारित्वाभ्यां बिंबभूतासंगाविकारिचैतन्यलक्षणहीनत्वं स्फु रणरूपत्वं बिंबवदवभासनमित्यर्थः । हेतुलक्षणरहिता हेतुवदवभासमाना हे त्वाभासा इतिवदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

न हि धीभावभावित्वादाभासोऽस्ति धियः पृथक् ॥
इति चेदल्पमेवोक्तं धीरप्येवं स्वदेहतः ॥ ३४ ॥

इत्थं चिदाभासस्य अप्रयोजकतां निराकृत्य इदानीं तस्य बुद्धेः पृथक् सत्त्वं साधयितुं पूर्वपक्षमाह । नहीति । यथा मृदि सत्यामेव भवन् घटो न मृदो भिद्यतेतद्वदिति भावः । नन्वेवं तर्हि देहातिरिक्ता धीरपि न सिध्येदि ति प्रतिबंद्या परिहरति । अल्पमिति ॥ ३४ ॥

देहे मृतेऽपि बुद्धिश्चेच्छास्त्रादस्ति तथासति ॥
बुद्धेरन्यश्चिदाभासः प्रवेशश्रुतिषु श्रुतः ॥ ३५ ॥

प्रतिबंदीमोचनं शंकते। देहे मृत इति। देहव्यतिरिक्ताया बुद्धेः 'स विज्ञानो भवती' त्यादिश्रुतिसिद्धत्वान्नासत्त्वमिति भावः। ननु श्रुतिबलाद्देहातिरिक्ता बुद्धिरभ्युपगम्यते चेत्तर्हि प्रवेशश्रुति बलाद्बुद्ध्यतिरिक्तश्चिदाभासोऽप्यभ्युपेय इत्याह। तथासतीति ॥ ३५ ॥

धीयुक्तस्य प्रवेशश्चेन्नैतरेये धियः पृथक् ॥
आत्मा प्रवेशं संकल्प्य प्रविष्ट इति गीयते ॥ ३६ ॥

ननु बुद्ध्युपाधिकस्यैव प्रवेशो युज्यते नेतरस्येति शंकते। धीयुक्तस्येति। ऐतरेय श्रुतौ बुद्ध्यतिरिक्तस्यैव प्रवेशश्रवणान्मैवमिति परिहरति। ऐतरेय इति ॥ ३६ ॥

कथं न्विदं साक्षदेहं मदृते स्यादितीरणात् ॥
विदार्य मूर्धसीमानं प्रविष्टः संसरत्ययम् ॥ ३७ ॥

तांश्रुतिमर्थतः पठति। कथंन्विति। अयं परमात्मा साक्षदेहमक्षाणि चदेहाश्चाक्ष देहास्तैः सह वर्तत इति साक्षदेहमिदं जडजातं मदृते चेतनं मां विहाय कथं नु स्यान्न कथमपि निर्वहेदिति विचार्य मूर्द्धसीमानं कपालत्रयमध्यदेशं विदार्य स्वसन्निधिमात्रेण भित्त्वा प्रविष्टः सन् संसरति जाग्रदादिकमनुभवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

कथं प्रविष्टोऽसंगश्चेत्सृष्टिर्वाऽस्य कथं वद ॥
मायिकत्वं तयोस्तुल्यं विनाशश्च समस्तयोः ॥ ३८ ॥

नन्वसंगस्यात्मनः प्रवेशोऽप्ययुक्त इति शंकते। कथं प्रविष्ट इति। इदं चोद्यं सृष्टावपि समानमित्याह। सृष्टिरिति। सृष्टिकर्तुर्मायिकत्वान्न दोष इत्याशंक्य अयं परिहारः प्रष्टर्यपि समान इत्याह। मायिकत्वमिति। अनयोर्मायिकत्वे हेतुः समान इत्याह। विनाश इति ॥ ३८ ॥

समुत्थायैष भूतेभ्यस्तान्येवानुविनश्यति ॥
विस्पष्टमिति मैत्रेय्यै याज्ञवल्क्य उवाच हि ॥ ३९ ॥

विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य

संज्ञास्तीति औपाधिकरूपस्य विनाशित्वप्रतिपादिकां श्रुतिं दर्शयति। स मुत्थायेति। एष प्रज्ञानघन आत्मा एतेभ्यो देहेंद्रियादिरूपेभ्यः पंचभूतके येभ्यो निमित्तभूतेभ्य उपाधिभ्यः समुत्थाय जीवत्वाभिमानं प्राप्य तान्येव देहादीनि विनश्यंत्यनुविनश्यति तेषु विनश्यत्सु तत्कृतं जीवत्वाभिमानं जहाति एवं प्रकारेण सोपाधिकरूपस्य विनाशित्वं याज्ञवल्क्यो मैत्रेय्यै उवाच उक्तवानित्यर्थः ॥ ३९ ॥

अविनाश्ययमात्मेति कूटस्थः प्रविवेचितः ॥
मात्रासंसर्ग इत्येवमसंगत्वस्य कीर्तनात् ॥ ४० ॥

'अविनाशी वारेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मे' ति श्रुत्या कूटस्थस्ततो विभिन्नः प्रदर्शित इत्याह। अविनाशीति। 'मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवती' तिश्रुत्याऽवि नाशित्वे हेतुमसंगत्वं चोक्तवानित्याह। मात्रेति। मीयंते इति मात्रा देहादय स्ताभिरस्यात्मनोऽसंसर्गो भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

जीवापेतं वाव किल शरीरं म्रियते न सः ॥
इत्यत्र न विमोक्षोऽर्थः किंतु लोकांतरे गतिः ॥ ४१ ॥

ननु 'जीवापेतं वाव किल इदं म्रियते न जीवो म्रियते' इति श्रुत्या अस्य औपाधिकस्याप्यविनाशित्वं प्रतिपाद्यते इत्याशंक्य तस्याः श्रुतेर्देहांतरप्राप्ति विषयतयानात्यंतिकनाशाभावपरत्वमित्याह। जीवापेतमिति। जीवापेतं जीवरहितं जीवेन त्यक्तमिति यावत् वाव एव जीवो न म्रियते इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

नाहं ब्रह्मेति बुध्येत स विनाशीति चेन्न तत् ॥
सामानाधिकरण्यस्य बाधायामपि संभवात् ॥ ४२ ॥

ननु जीवस्य विनाशित्वेऽहं ब्रह्मास्मीत्यविनाशिब्रह्मतादात्म्यज्ञानं न घटते इति शंकते। नाहमिति। विनाशी स जीवोऽहं ब्रह्मेति ब्रह्मरूपेणात्मानं न बुध्येत न जानीयाद्विनाश्यविनाशिनोरेकत्वविरोधादिति चेन्मुख्यसामा नाधिकरण्याभावेऽपि बाधायां सामानाधिकरण्यसंभवात् जीवभावबाधेन ब्रह्म भावोऽवगंतुं शक्यते इत्याह। नतदिति ॥ ४२ ॥

योऽयं स्थाणुः पुमानेष पुंधिया स्थाणुधीरिव ॥
ब्रह्मास्मीति धिया शेषाप्यहंबुद्धिर्निवर्त्यते ॥ ४३ ॥

बाधासामानाधिकरण्येन वाक्यार्थप्रतिपत्तिप्रकारो वार्तिककारैः सदृष्टां तो ऽभिहित इतीममर्थं तद्वाक्योदाहरणपूर्वकं दर्शयति। योयं स्थाणुरिति। स्थाणुरेष पुमानित्यस्मिन्वाक्ये पुरुषत्वबोधेन स्थाणुत्वबुद्धिर्निवर्त्यते यथा एवमहं ब्रह्मास्मीति बोधेनाहं बुद्धिः कर्त्ताऽहमस्मीत्येवमादिरूपा सर्वापि निवर्त्यत इति ॥ ४३ ॥

नैष्कर्म्यसिद्धावप्येवमाचार्यैः स्पष्टमीरितम् ॥
सामानाधिकरण्यस्य बाधार्थत्वमतोऽस्तु तत् ॥ ४४ ॥

नैष्कर्म्येति। एवमुक्तेन प्रकारेणाचार्यैर्वार्तिककारैर्नैष्कर्म्यसिद्धौ सामानाधिकरण्यस्य बाधार्थत्वं स्पष्टमीरितमिति फलितमाह। अतोऽस्तुतदिति अतः कारणाद् ब्रह्माहमस्मीति वाक्ये तत्सामानाधिकरण्यस्य बाधार्थत्वमस्त्वित्यर्थः ॥ ४४ ॥

सर्वं ब्रह्मेति जगता सामानाधिकरण्यवत् ॥
अहं ब्रह्मेति जीवेन सामानाधिकृतिर्भवेत् ॥ ४५ ॥

नन्वेवमपि श्रुतिषु बाधायां सामानाधिकरण्यं न क्वापि दृष्टमित्याशंक्य सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेत्यत्र बाधायां सामानाधिकरण्यं दृष्टमतोऽत्रापि तद्भविष्यतीत्याह। सर्वं ब्रह्मेतीति ॥ ४५ ॥

सामानाधिकरण्यस्य बाधार्थत्वं निराकृतम् ॥
प्रयत्नतो विवरणे कूटस्थस्य विवक्षया ॥ ४६ ॥

ननु तर्हि विवरणाचार्यैर्बाधासामानाधिकरण्यं कुतोनिराकृतमित्याशंक्य तैरहं शब्देन कूटस्थस्य विवक्षितत्वादित्याह। सामानाधिकरण्यस्येति॥४६॥

शोधितस्त्वंपदार्थो यः कूटस्थो ब्रह्मरूपताम् ॥
तस्य वक्तुं विवरणे तथोक्तमितरत्र च ॥ ४७ ॥ ॥

शोधित। इति। शोधितो बुद्ध्या कूटस्थत्वविवक्षयेत्युक्तमर्थं विवृणोति।

दिभ्यो विवेचितस्त्वंपदलक्ष्यो यः कूटस्थो वक्ष्यमाणलक्षणस्तस्य ब्रह्मरूपतां सत्यत्वादिलक्षणब्रह्मरूपतां वक्तुं विवरणादिषु बाधासामानाधिकरण्यनिरा करणपूर्वकं मुख्यसामानाधिकरण्यमुक्तमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

देहेंद्रियादियुक्तस्य जीवाभासभ्रमस्य या ॥
अधिष्ठानचितिः सैषा कूटस्थात्र विवक्षिता ॥ ४८ ॥

इदानीं कूटस्थस्य ब्रह्मणैक्यं संभावयितुं कूटस्थशब्देन विवक्षितमर्थमाह। देहेति । आदिशब्देन मन आदयो गृह्यंते एवं च देहेंद्रियादियुक्तस्य शरी रद्वययुक्तस्य जीवाभासभ्रमस्य चिदाभासरूपभ्रमस्य याऽधिष्ठानचितिरधि धिष्ठानचैतन्यमस्ति तदत्र वेदांतेषु कूटस्थत्वेन विवक्षितमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

जगद्भ्रमस्य सर्वस्य यदधिष्ठानमीरितम् ॥
त्रय्यंतेषु तदत्र स्याद्ब्रह्मशब्दविवक्षितम् ॥ ४९ ॥

ब्रह्मशब्दस्य चार्थमाह। जगदिति । कृत्स्नजगत्कल्पनाधिष्ठानं यच्चैतन्यं वेदांतेषु निरूपितं तदत्र ब्रह्मशब्देन विवक्षितमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

एतस्मिन्नेव चैतन्ये जगदारोप्यते यदा ॥
तदा तदेकदेशस्य जीवाभासस्य का कथा ॥ ५० ॥

ननु जीवभ्रमाधिष्ठानं चैतन्यं कूटस्थ इत्युक्तमनुपपन्नं जीवस्यारोपितत्वा सिद्धेरित्याशंक्य तस्यारोपितत्वं कैमुतिकन्यायेन साधयति। एतस्मिन्निति। जगदेकदेशत्वंचा 'नेन जीवेनानुप्रविश्ये' त्यादिश्रुतिसिद्धम् ॥ ५० ॥

जगत्तदेकदेशाख्यसमारोप्यस्य भेदतः ॥
तत्त्वंपदार्थौ भिन्नौ स्तो वस्तुतस्त्वेकता चितेः ॥ ५१ ॥

ननु जगदधिष्ठानचैतन्यस्यैकत्वात्तत्त्वंपदार्थयोर्भेदाभावे तत्त्वंपदार्थयोः पौनरुक्त्यमित्याशंक्य तयोरौपाधिको भेदो वास्तवमैक्यमित्याह । जगदि ति । जगत्तदेकदेश इति च आख्याः यस्य समारोप्यस्य तत्तथा जातावेक वचनम् ॥ ५१ ॥

कर्तृत्वादीन्बुद्धिधर्मान् स्फूर्त्याख्यां चात्मरूपताम् ।

दधद्विभाति पुरत आभासोऽतो भ्रमो भवेत् ॥ ५२ ॥

ननु चिदाभासस्य शुक्तिकारजतादिवदधिष्ठानारोप्योभयधर्मवत्त्वानुपलंभात् कथमारोपितत्वमित्याशंक्याह। कर्तृत्वादीनिति। बुद्ध्युपाधिद्वारा समारोप्यमाणान् कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रमातृत्वादीन् स्फुरणलक्षणमात्मरूपत्वं च दधत्पुरतो भाति स्पष्टं प्रतिभासते अत आभासः कल्पित इत्यर्थः॥५२॥

का बुद्धिः कोऽयमाभासः को वात्माऽत्र जगत्कथम् ॥
इत्यनिर्णयतो मोहः सोऽयं संसार इष्यते ॥ ५३ ॥

अस्य भ्रमस्य किं कारणमित्याकांक्षायां बुद्ध्यादिस्वरूपापरिज्ञानमेवेत्याह। काबुद्धिरिति। तस्य निवर्तनीयत्वाय अनर्थहेतुतामाह। सोयमिति॥५३॥

बुद्ध्यादीनां स्वरूपं यो विविनक्ति स तत्त्ववित् ॥
स एव मुक्त इत्येवं वेदांतेषु विनिश्चयः ॥ ५४ ॥

अस्य किं निवर्तकमित्याकांक्षायां बुद्ध्यादिस्वरूपविवेक एव निवर्तक इत्यभिप्रेत्यतद्वानेव ज्ञानी तत एवानर्थनिवृत्तिरित्याह।बुद्ध्यादीनामिति ५४

एवं च सति बंधः स्यात्कस्येत्यादिकुतर्कजाः ॥
विडंबना दृढं खंड्याः खंडनोक्तिप्रकारतः ॥ ५५ ॥

एवं बंधमोक्षयोरविवेकमूलत्वे सत्यद्वैतवादे कस्य बंधः कस्य वा मोक्ष इत्येवमादिरूपास्तार्किकैः क्रियमाणाः कुतर्कमूलाः परिहासविशेषाः खंडनोक्तयुक्तिभिस्तेषां निरुत्तरत्वापादनेन परिहरणीया इत्याह। एवमिति॥ ५५॥

वृत्तेः साक्षितया वृत्तिप्रागभावस्य च स्थितः ॥
बुभुत्सायां तथाऽज्ञोऽस्मीत्याभासाज्ञानवस्तुनः॥५६।

एवं श्रुतियुक्तिभ्यां कूटस्थं बुद्ध्यादिभ्यो विविच्य दर्शयित्वा पुराणेष्वपि तद्विवेकः कृत इत्याह। वृत्तेरित्यादिश्लोकत्रयेण। कामादिवृत्त्युत्पत्तौ सत्यां तत्साक्षित्वेन वृत्त्युदयात्पूर्वं तत्प्रागभावसाक्षित्वेन जिज्ञासायां सत्यां तत्साक्षित्वेन ततः पूर्वमज्ञोऽस्मीत्यनुभूयमानाज्ञानसाक्षित्वेन च शिव एव तिष्ठति ॥ ५६ ॥

असत्यालंबनत्वेन सत्यः सर्वजडस्य तु ॥
साधकत्वेन चिद्रूपः सदा प्रेमास्पदत्वतः ॥ ५७ ॥

स चासत्यस्य जगतः आलंबनत्वेन अधिष्ठानत्वेन सत्यः जडस्य सर्वस्य साधकत्वेनावभासकत्वात् चिद्रूपः सर्वदा प्रेमविषयत्वादानंदरूपः ॥ ५७ ॥

आनंदरूपःसर्वार्थसाधकत्वेन हेतुना ॥
सर्वसंबंधवत्त्वेन संपूर्णः शिवसंज्ञितः ॥ ५८ ॥

सर्वार्थावभासकत्वेन सर्वसंबंधित्वात्संपूर्ण इत्युच्यते अत्र चेदमभिप्रेतं विमतः शिवः वृत्त्यादिभ्यो भिद्यते वृत्त्यादिसाक्षित्वाद् यद्यद्वृत्त्यादिभ्यो न भिद्यते तत्तद्वृत्त्यादिसाक्षि न भवति यथा वृत्त्यादिविमतः सत्यो भवितुमर्हति मिथ्याधिष्ठानत्वादसत्यरजताधिष्ठानशुक्तिवद् विमतश्चिद्रूपः जडमात्रावभासकत्वाद्यच्चिद्रूपं न भवति तत्सर्वं जडावभासकमपि न भवति यथा घटादिविमतः परमानंदरूपः परप्रेमास्पदत्वाद् यत्परमानंदरूपं न भवति तत्परप्रेमास्पदमपि न भवति यथा घटादि विमतः परिपूर्णः सर्वसंबंधित्वाद्गमनवत् सर्वसंबंधित्वं च सर्वार्थसाधकत्वेन विमतः सर्वसंबंधवान् सर्वावभासकत्वाद् यः सर्वसंबंधवान् न भवति स सर्वावभासकोऽपि न भवति यथा । दीपादिरिति ॥ ५८ ॥

इति शैवपुराणेषु कूटस्थः प्रविवेचितः ॥
जीवेशत्वादिरहितः केवलः स्वप्रभः शिवः ॥ ५९ ॥

उदाहृतपुराणवाक्यस्य तात्पर्यमाह । इतीति । इत्येवंप्रकारेण सूतसंहितादिपुराणेषु जीवेश्वरत्वादिकल्पनारहितः केवलोऽद्वितीयः स्वप्रभः स्वयंप्रकाशः चैतन्यरूपः शिवः कूटस्थो विवेचित इत्यन्वयः ॥ ५९ ॥

मायाभासेन जीवेशौ करोतीति श्रुतत्वतः ॥
मायिकावेव जीवेशौ स्वच्छौ तौ काचकुंभवत् ॥ ६० ॥

जीवेशत्वादिरहितत्वं कुत इत्याशंक्य श्रुत्या तयोर्मायिकत्वप्रदर्शनादित्याह । मायेति । जीवेशावभासेन 'करोतिमाया चाविद्या च स्वयमेव भव

ती'ति श्रुतिर्मायाविद्याधीनयोश्चिदाभासयोर्मायिकत्वं प्रतिपादयतीति भावः। मायिकत्वे तयोर्देहादिभ्यो वैलक्षण्यं न स्यादित्याशंक्य पार्थिवत्वाविशेषेऽपि काचकुंभस्य घटादिभ्यो वैलक्षण्यमिवानयोरपि स्यादित्याह। स्वच्छाविति ॥ ६० ॥

अन्नजन्यं मनो देहात्स्वच्छं यद्वत्तथैव तौ ॥
मायिकावपि सर्वस्मादन्यस्मात्स्वच्छतां गतौ ॥ ६१ ॥

ननु घटकाचकुंभारंभकयोर्मृद्विशेषयोर्भेदात्तद्वैलक्षण्यमुचितं जगज्जीवेश्वरभेदहेतोर्मायाया एकत्वात्तयोर्जगतो वैलक्षण्यमनुचितमित्याशंक्य अन्नजन्ययोर्देहमनसोर्यथा वैलक्षण्यं तद्वदित्याह। अन्नेति ॥ ६१ ॥

चिद्रूपत्वं च संभाव्यं चित्त्वेनैव प्रकाशनात् ॥
सर्वकल्पनशक्ताया मायाया दुष्करं न हि ॥ ६२ ॥

भवतु काचादिवत् स्वच्छत्वं चित्त्वं तु कुत इत्याशंक्यानुभवादित्याह। चिद्रूपेति। चिद्रूपत्वेन प्रकाशनमपि मायिकयोरनुपपन्नमित्याशंक्य तस्या दुर्घटकारित्वादुपपन्नमित्याह। सर्वेति ॥ ६२ ॥

अस्मन्निद्राऽपि जीवेशौ चेतनौ स्वप्नगौ सृजेत् ॥
महामाया सृजत्येतावित्याश्चर्यं किमत्र ते ॥ ६३ ॥

उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेन द्रढयति। अस्मदिति ॥ ६३ ॥

सर्वज्ञत्वादिकं चेशे कल्पयित्वा प्रदर्शयेत् ॥
धर्मिणं कल्पयेद्याऽस्याः को भारो धर्मकल्पने ॥ ६४ ॥

ईश्वरस्यापि मायिकत्वे तस्य जीववदसर्वज्ञत्वादिकं स्यादित्याशंक्य सर्वज्ञत्वादिकमपि मायैव कल्पयिष्यति इत्याह। सर्वज्ञत्वेति तत्रोपपत्तिमाह धर्मिणमिति ॥ ६४ ॥

कूटस्थेऽप्यतिशंका स्यादिति चेन्माऽतिशंक्यताम् ॥
कूटस्थमायिकत्वे तु प्रमाणं न हि विद्यते ॥ ६५ ॥

ननु जीवेशयोरिव कूटस्थस्यापि मायिकत्वंप्रसज्येतेति शंकते। कूटस्थ

इति । प्रमाणाभावान्नैवमिति परिहरति । माऽतिशंक्यतामिति ॥ ६५ ॥

वस्तुत्वं घोषयंत्यस्य वेदांताः सकला अपि ॥
सपत्नरूपं वस्त्वन्यन्न सहंतेऽत्र किंचन ॥ ६६ ॥

कूटस्थस्य वास्तवत्वेपि प्रमाणं नोपलभ्यते इत्याशंक्य श्रुतयः सर्वा अपि प्रमाणमित्याह । वस्तुत्वमिति । अत्र कूटस्थस्य पारमार्थिकत्वे प्रतिपक्षतमन्यद्वस्तु किंचन न सहंत इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

श्रुत्यर्थं विशदीकुर्मो न तर्काद्वच्मि किंचन ॥
तेन तार्किकशंकानामत्र कोऽवसरो वद ॥ ६७ ॥

ननु कूटस्थस्य जीवेशयोश्च वास्तवत्वावास्तवत्वसाधने श्रुतय एव प्र॰ ते न तर्कैः किंचिदपि साध्यते इत्याशंक्य मुमुक्षूणां श्रुत्यर्थविशदीकरणे प्रवृत्तत्त्वान्न तर्कोपन्यास इत्याह । श्रुत्यर्थमिति ॥ ६७ ॥

तस्मात्कुतर्कं संत्यज्य मुमुक्षुः श्रुतिमाश्रयेत् ॥
श्रुतौ तु माया जीवेशौ करोतीति प्रदर्शितम् ॥ ६८ ॥

ततः किमित्यत आह । तस्मादिति मुमुक्षूणां श्रुत्यर्थः कीदृशोऽनुसंधे॰ इत्याह । श्रुतावित्यादिना । श्रुतिषु जीवेशयोर्मायिकत्वम् ॥ ६८ ॥

ईक्षणादिप्रवेशांता सृष्टिरीशकृता भवेत् ॥
जाग्रदादिविमोक्षांतः संसारो जीवकर्तृकः ॥ ६९ ॥

ईक्षणादिप्रवेशांतायाः सृष्टेः ईश्वरकर्तृत्वं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिबन्धमोक्षलक्ष॰ णस्य संसारस्य जीवकर्तृत्वम् ॥ ६९ ॥

असंग एव कूटस्थः सर्वदा नास्य कश्चन ॥
भवत्यतिशयस्तेन मनस्येवं विचार्यताम् ॥ ७० ॥

कूटस्थस्यासंगत्वादिकं मृतिजन्मादिलक्षणस्य व्यवहारजातस्याभा॰ च प्रतिपादितमतो मुमुक्षुरिममर्थं सर्वदा विचारयेदित्यभिप्रायः ॥ ७० ॥

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ॥
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ७१ ॥

कूटस्थस्य जन्माद्यतिशयाभावः कुतोऽवगम्यते इत्याशंक्य श्रुतिवाक्या दित्यभिप्रेत्य तद्वाक्यं पठति। न निरोध इति॥ ७१॥

अवाङ्मनसगम्यंतं श्रुतिर्बोधयितुं सदा॥
जीवमीशं जगद्वापि समाश्रित्य प्रबोधयेत्॥ ७२॥

ननु तर्हि श्रुतिषु तत्र तत्र जीवेश्वरादि स्वरूप प्रतिपादनं किमर्थमित्याशंक्या वाङ्मनसगोचरस्यात्मनोऽवबोधनायेत्याह। अवाङ्मनसेति॥ ७२॥

यया यया भवेत्पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि॥
सा सैव प्रक्रियेह स्यात् साध्वीत्याचार्यभाषितम्॥ ७३॥

ननु तत्त्वस्यैकरूपस्य श्रुतिबोध्यते श्रुतिषु विगानं कुतो दृश्यत इत्याशंक्य न तत्त्वेविगानमस्ति अपि तु तद्बोधनप्रकारे तदपि बोध्यपुरुषचित्तवैषम्यानुसारेण सुरेश्वराचार्यैरुक्तमित्याह। यया ययेति॥ ७३॥

श्रुतितात्पर्यमखिलमबुद्ध्वा भ्राम्यते जडः॥
विवेकी त्वखिलं बुद्ध्वा तिष्ठत्यानंदवारिधौ॥ ७४॥

श्रुत्यर्थस्यैकरूपत्वे तत्प्रतिपादकानामेव कुतो विप्रतिपत्तिरित्याशंक्य श्रुतितात्पर्यबोधशून्यानामेव विप्रतिपत्तिर्न तु तद्विदामित्याह। श्रुतितात्पर्यमिति॥ ७४॥

मायामेघो जगन्नीरं वर्षत्वेष यथा तथा॥
चिदाकाशस्य नो हानिर्न वा लाभ इति स्थितिः॥ ७५॥

तर्हि विवेकिनो निश्चयः कीदृश इत्याकांक्षायामाह। मायेति॥ ७५॥

इमं कूटस्थदीपं योऽनुसंधत्ते निरंतरम्॥
स्वयं कूटस्थरूपेण दीप्यतेऽसौ निरंतरम्॥ ७६॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविद्यारण्य
स्वामिविरचितपञ्चदश्यां कूटस्थदीपः समाप्तः॥

ग्रंथाभ्यासफलमाह। इमइति॥ ७६॥

इतिश्री कूटस्थदीपतात्पर्यदीपिका समाप्तिमगमत्॥

पञ्चदशी सटीक ॥

अथ ध्यानदीप ।

संवादिभ्रमवद्ब्रह्मतत्त्वोपास्त्याऽपि मुच्यते ॥
उत्तरे तापनीयेऽतः श्रुतोपास्तिरनेकधा ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ । क्रियते ध्यानदीपस्य व्याख्या संक्षेपतो मया ॥ १ ॥ इह तावद्वेदांतशास्त्रे नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टयसंपन्नस्य सम्यक्श्रवणमनननिदिध्यासनानुष्ठानवतस्तत्त्वंपदार्थविवेचनपूर्वकं महावाक्यार्थापरोक्षज्ञानेन ब्रह्मभावलक्षणो मोक्षो भवतीति प्रतिपादितं तत्र श्रुतोपनिषत्कस्यापि बुद्धिमांद्यादिना केन चित् प्रतिबंधेन वाक्यार्थविषया परोक्षप्रमित्यनुत्पत्तौ सत्यां तदुत्पादनद्वारा मोक्षफलकोपासनानि दिदर्शयिषुरादौ तावत्सदृष्टांतं ब्रह्मतत्त्वोपासनयाऽपि मोक्षो भवतीति प्रतिजानीते । संवादीति । यथा संवादिभ्रमेण प्रवृत्तस्याभिप्रेतार्थलाभो भवति एवं ब्रह्मतत्त्वोपासनयाऽप्यभिलषितब्रह्मभावलक्षणो मोक्षो भवतीत्यर्थः । तत्र किं प्रमाणमित्यत आह । उत्तर इति । यत उपासनयाऽपि मोक्षोऽस्त्यतः तापनीयोपनिषद्यनेकप्रकारेण ब्रह्मतत्त्वोपासना श्रुता उक्तेत्यर्थः ॥ १ ॥

मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्याऽभिधावतोः ॥
मिथ्याज्ञानाविशेषेऽपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रति ॥ २ ॥

संवादिभ्रमवदित्युक्तं प्रपंचयितुं संवादिभ्रमप्रतिपादकवार्तिकं पठति। मणिप्रदीपेति। मणिश्च प्रदीपश्च मणिप्रदीपौ तयोः प्रभे मणिप्रदीपप्रभे तयोरिति विग्रहः मणिप्रभायां दीपप्रभायां च या मणिबुद्धिः सा मिथ्याज्ञानमेव तस्मिंस्तद्बुद्धित्वाद् अथापि मणिप्रभायां च या मणिबुद्धिःसाऽर्थक्रियाकारिणी मणिबुद्ध्याभिधावतः पुरुषस्य मणिलाभो भवति इतरस्य तु नास्तीत्यर्थक्रियायां वैषम्यमस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

दीपोऽपवरकस्यांतर्वर्तते तत्प्रभा बहिः ॥
दृश्यते द्वार्यथान्यत्र तद्वद्दृष्टा मणेः प्रभा ॥ ३ ॥

वार्त्तिकं व्याचष्टे। दीपोऽपवरकस्यांतरित्यादिना श्लोकत्रयेण। कस्मिंश्चिन्मंदिरे अपवरकस्यांतर्दीपस्तिष्ठति तस्य प्रभा बहिर्द्वारप्रदेशे रत्नमिव वर्तुलोपलभ्यते तथाऽन्यस्मिन्मंदिरे अपवरकस्यांतः स्थितस्य रत्नस्य प्रभा बहिर्द्वारप्रदेशे दीपप्रभेव रत्नसमानोपलभ्यते ॥ ३ ॥

दूरे प्रभाद्वयं दृष्ट्वा मणिबुद्ध्याऽभिधावतोः ॥
प्रभायां मणिबुद्धिस्तु मिथ्याज्ञानं द्वयोरपि ॥ ४ ॥

दूर इति। तथाविधं प्रभाद्वयं दूरतो दृष्ट्वा अयं मणिरयं मणिरिति बुद्ध्या द्वौ पुरुषावभिधावनं कुरुतः तयोर्द्वयोरपि प्रभाविषये जायमानं मणिज्ञानं भ्रांतमेव ॥ ४ ॥

न लभ्यते मणिर्दीपप्रभां प्रत्यभिधावता ॥
प्रभायां धावताऽवश्यं लभ्येतैव मणिर्मणेः ॥ ५ ॥

अथापि दीपप्रभायां मणि बुद्धिं कृत्वा धावता पुरुषेण मणिर्नोपलभ्यते मणेः प्रभायां मणि बुद्ध्या धावता मणिर्लभ्येतैव ॥ ५ ॥

दीपप्रभामणिभ्रांतिर्विसंवादिभ्रमः स्मृतः ॥
मणिप्रभामणिभ्रांतिः संवादिभ्रम उच्यते ॥ ६ ॥

भवत्वेवं वार्त्तिकार्थः प्रकृते किमायातमित्यत आह। दीपप्रभेति। या दीपप्रभायां मणिभ्रांतिरस्ति सः विसंवादिभ्रम इति स्मृतो विद्वद्भिर्मणिलाभ

लक्षणार्थक्रियारहितत्वाद् या मणिप्रभायां मणिबुद्धिरस्ति सा तु मणिलाभ लक्षणार्थक्रियावत्त्वात् संवादि भ्रम इत्यर्थः ॥ ६ ॥

बाष्पं धूमतया बुद्ध्वा तत्रांगारानुमानतः ॥
वह्निर्यदृच्छया लब्धः स संवादिभ्रमो मतः ॥ ७ ॥

एवं प्रत्यक्षविषये संवादिभ्रमं दर्शयित्वाऽनुमानविषयेऽपि तं दर्शयति। बाष्पमिति । क्वचित् प्रदेशे स्थितं वाष्पं धूमत्वेन निश्चित्य तन्मूलप्रदेशे अयं प्रदेशः अग्निमान् धूमवत्त्वादित्यनुमाय प्रवृत्तेन पुरुषेण दैवगत्या यद्यग्निस्तत्रोपलभ्येत तदा वाष्पविषयं धूमज्ञानं संवादिभ्रमो मतः ॥ ७ ॥

गोदावर्युदकं गंगोदकं मत्वा विशुद्धये ॥
संप्रोक्ष्य शुद्धिमाप्नोति स संवादिभ्रमो मतः ॥ ८ ॥

आगमविषयेऽपि तं दर्शयति। गोदावर्युदकमिति । गोदावर्युदकस्यापि विशुद्धिहेतुत्वमागमसिद्धमतस्तत्प्रोक्षणादपि विशुद्धिरस्त्येव अथापि गोदावर्युदकेयागंगोदक बुद्धिःसा भ्रांतिरेव ॥ ८ ॥

ज्वरेणाप्तः सन्निपातं भ्रांत्या नारायणं स्मरन् ॥
मृतःस्वर्गमवाप्नोति स संवादिभ्रमो मतः ॥ ९ ॥

उदाहरणांतरमाह । ज्वरेणाप्त इति । ज्वरेण सन्निपातं प्राप्तः पुरुष इदं नारायणस्मरणं मम स्वर्गसाधनमिति ज्ञानमंतरेणापि सन्निपातप्रयुक्तभ्रमवशात् साधारणपुरुषतया चैद्यादिवन्नारायणं स्मरन् मृतः स्वर्गमवाप्नोत्येव 'हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः' 'आक्रुश्य पुत्रमघवान् यदजामिलोऽपि नारायणेतिं म्रियमाण इयायमुक्ति' मित्यादिपुराणवचनेभ्यः अत्रापि नारायणनाम्नः पुत्रनामत्वज्ञानं भ्रांतिरेव ॥ ९ ॥

प्रत्यक्षस्यानुमानस्य तथा शास्त्रस्य गोचरे ॥
उक्तन्यायेन संवादिभ्रमाः संति हि कोटिशः ॥ १० ॥

एवं त्रिविधसंवादिभ्रमोदाहरणेन सिद्धमर्थमाह । प्रत्यक्षस्येति ॥ १० ॥

अन्यथा मृत्तिकादारुशिलाः स्युर्देवताः कथम् ॥

अग्नित्वादिधियोपास्याः कथं वा योषिदादयः॥ ११॥

विपक्षे बाधकप्रदर्शनेनोक्तमर्थं द्रढयति। अन्यथेति। अन्यथा संवादिभ्रमाभावे मृदादयः फलसिद्धये देवतात्वेन पूज्या न भवेयुः स्वतो देवतात्वाभावादित्यर्थः। बाधकांतरमाह। अग्नित्वादिति। पंचाग्निविद्यायां 'योषा वाव गोतमाग्निः पुरुषो वाव गोतमाग्निः पृथिवी वाव गोतमाग्निः पर्जन्यो वाव गोतमाग्निरसौ वाव द्युलोको गोतमाग्नि' रित्यादिवाक्यैर्योषित्पुरुषपृथिवीपर्जन्यद्युलोकानामग्नित्वेनोपासनं ब्रह्मलोकावाप्तिफलकं न भवेदित्यर्थः। आदिपदेन 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश' इत्येवमादयो गृह्यंते॥ ११॥

अयथावस्तुविज्ञानात्फलं लभ्यत ईप्सितम्॥
काकतालीयतः सोऽयं संवादिभ्रम उच्यते॥ १२॥

इदानीं बहुभिर्ग्रंथैरुपपादितं संवादिभ्रमं बुद्धिसौकर्याय संक्षिप्य दर्शयति। अयथावस्त्विति। विहितादविहिताद्वा यस्मादयथावस्तुविज्ञानाद्विपरीतज्ञानादीप्सितमभिलषितं फलं काकतालीयन्यायतो दैवगत्या लभ्यते सोऽयं संवादिभ्रम इत्यर्थः॥ १२॥

स्वयंभ्रमोऽपि संवादी यथा सम्यक्फलप्रदः॥
ब्रह्मतत्त्वोपासनाऽपि तथा मुक्तिफलप्रदा॥ १३॥

ननु ब्रह्मोपासनस्यायथावस्तुविषयस्य कथं सम्यग्ज्ञानसाध्यं मुक्तिफलप्रदत्वमित्याशंक्य संवादिभ्रमवदेवेत्याह स्वयंभ्रम इति॥ १३॥

वेदांतेभ्यो ब्रह्मतत्त्वमखंडैकरसात्मकम्॥
परोक्षमवगम्यैतदहमस्मीत्युपासते॥ १४॥

ननु ब्रह्मत्त्वं ज्ञात्वोपासनं क्रियतेऽज्ञात्वा वा आद्ये उपासनावैयर्थ्यं मोक्षसाधनस्य ज्ञानस्यैव विद्यमानत्वात् द्वितीये विषयापरिज्ञानादुपासनमेव न घटत इत्याशंक्याह। वेदांतेभ्य इति। अयमभिप्रायः ब्रह्मात्मैकत्वापरोक्षज्ञा

नस्य मोक्षसाधनस्यानुत्पन्नत्वान्नोपासनावैयर्थ्यं शास्त्रात्परोक्षतयावगतत्वाद् ब्रह्मण उपासनाविषयत्वमिति ॥ १४ ॥

प्रत्यग्व्यक्तिमनुल्लिख्य शास्त्राद्विष्णवादिमूर्तिवत् ॥
अस्ति ब्रह्मेतिसामान्यज्ञानमत्र परोक्षधीः ॥ १५ ॥

उपास्यब्रह्मतत्त्वगोचरस्य परोक्षज्ञानस्य किंरूपमित्याकांक्षायामाह। प्रत्यगिति। प्रत्यग्व्यक्तिं बुद्ध्यादिसाक्षिणमानंदात्मानमनुल्लिख्याविषयीकृत्य शास्त्रात् सत्यज्ञानादिवाक्यजाताद् ब्रह्मास्तीत्येवं सामान्याकारेण जायमानं ज्ञानमत्रास्यामुपासनायां परोक्षधीः परोक्षज्ञानं विवक्षितमित्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। विष्णवादीति। विष्णवादिमूर्तिप्रतिपादकशास्त्रजन्यज्ञानवदित्यर्थः ॥

चतुर्भुजाद्यवगतावपि मूर्तिमनुल्लिखन् ॥
अक्षैः परोक्षज्ञान्येव न तदा विष्णुमीक्षते ॥ १६ ॥

ननु शास्त्रेण विष्णवादिमूर्तेश्चतुर्भुजत्वादिविशेषप्रतीतेस्तज्ज्ञानस्य कुतः परोक्षत्वमित्याशंक्याह। चतुर्भुजादीति। शास्त्रेण चतुर्भुजत्वादिविशेषप्रतीतावपि चक्षुरादिभिर्विष्णवादिमूर्तिमविषयीकुर्वन् पुरुषः परोक्षज्ञान्येव तत्रोपपत्तिमाह। न तदेति। तदोपासनाकाले विष्णुमुपास्यं नेक्षते नेन्द्रियैर्विषयीकरोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

परोक्षत्वापराधेन भवेन्नातत्त्ववेदनम् ॥
प्रमाणेनैव शास्त्रेण सत्त्वमूर्त्तेर्विभासनात् ॥ १७ ॥

ननु विष्णवादिगोचरज्ञानस्य व्यक्त्युल्लेखित्वाभावाद् भ्रमत्वमित्याशंक्य प्रमाणेन जनितत्वान्न भ्रमत्वमित्याह। परोक्षत्वेति परोक्षज्ञानत्वं भ्रांतित्वे कारणं न भवति किं तु विषयासत्यत्वम् इह तु प्रमाणभूतेन शास्त्रेण यथार्थभूताया विष्णवादिमूर्त्तेरवभासनान्न भ्रमत्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥

सच्चिदानंदरूपस्य शास्त्राद्भानेऽप्यनुल्लिखन् ॥
प्रत्यंचं साक्षिणं तत्त्व ब्रह्मसाक्षान्न वीक्षते ॥ १८ ॥

ननु सच्चिदानंदव्यक्त्युल्लेखिनो ब्रह्मतत्त्वज्ञानस्य शास्त्रजन्यस्यापि

परोक्षतेत्याशंक्यापरोक्षत्वप्रयोजकप्रत्यक्त्वोल्लेखाभावादित्याह। सच्चिदानंदेति। 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म "नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरंजनः सद्धीदं सर्वं तत्सदिति' इत्यादिशास्त्रात्सच्चिदानंदरूपस्य ब्रह्मणो भानेऽपि प्रत्यञ्चं साक्षिणमनुल्लिखन् तस्य ब्रह्मणः प्रत्यगात्मरूपत्वमजानानस्तद्ब्रह्म साक्षान्न वीक्षते नैव पश्यति ॥ १८ ॥

शास्त्रोक्तेनैव मार्गेण सच्चिदानंदनिश्चयात् ॥
परोक्षमपि तज्ज्ञानं तत्त्वज्ञानं न तु भ्रमः ॥ १९ ॥

कथं तर्हि तथाविधब्रह्मगोचरस्य ज्ञानस्य तत्त्वज्ञानत्वमित्याशंक्यागमप्रमाणजन्यत्वादित्याह। शास्त्रेति। तज्ज्ञानं परोक्षमपि शास्त्रोक्तेनैव प्रकारेण ब्रह्मणः सच्चिदानंदरूप निश्चायकत्वात् सम्यग्ज्ञानमेव न भ्रमइत्यर्थः॥१९

ब्रह्म यद्यपि शास्त्रेषु प्रत्यक्त्वेनैव वर्णितम् ॥
महावाक्यैस्तथाऽप्येतद्दुर्बोधमविचारिणः ॥ २० ॥

ननु सत्यज्ञानादिवाक्यैर्ब्रह्मणः सच्चिदानंदरूपत्वमिव तत्त्वमस्यादिवाक्यैः प्रत्यग्रूपत्वमपि तस्य बोध्यत एव अतः शास्त्रजन्यस्यापि ज्ञानस्य प्रत्यक्त्वुल्लेखित्वादपरोक्षमेवेत्याशंक्याह। ब्रह्मेति। यद्यपि वेदांतेषु महावाक्यैर्ब्रह्मप्रत्यगात्मत्वेनैवापेदिष्टं तथाऽप्येतत् प्रत्यग्रूपत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्त्वंपदार्थविवेकशून्यस्य दुर्बोधं बोद्धुमशक्यमतः केवलाद्वाक्यान्नापरोक्षज्ञानमुत्पद्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥

देहाद्यात्मत्वविभ्रांतौ जाग्रत्यां न हठात्पुमान् ॥
ब्रह्मात्मत्वेन विज्ञातुं क्षमते मंदधीत्वतः ॥ २१ ॥

ननु सम्यग्ज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतंत्रत्वात् प्रमाणस्य च तत्त्वमस्यादिवाक्यरूपस्य सद्भावाद्वस्तुनश्च ब्रह्मात्मैक्यलक्षणस्य विद्यमानत्वात्कुतो विचारमंतरेण दुर्बोधत्वमित्याशंक्याह। देहादिति। ब्रह्मात्मैकत्वापरोक्षज्ञानविरोधिनो देहेंद्रियादिष्वात्मत्वभ्रमस्य विचारनिवर्त्यस्य सद्भावात्तन्निवृत्तये विचारोऽपेक्ष्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

ब्रह्ममात्रं सुविज्ञेयं श्रद्धालोः शास्त्रदर्शिनः ॥

अपरोक्षद्वैतबुद्धिः परोक्षाद्वैतबुद्ध्यनुत् ॥ २२ ॥

ननु तर्हि देहेंद्रियादिगोचरस्य द्वैतभ्रमस्य सद्भावादद्वितीयब्रह्मगोचरं रोक्षज्ञानमपि नोदीयादित्याशंक्य परोक्षद्वैतभ्रमस्य परोक्षाद्वैतज्ञानाविरोधि त्वाच्छ्रद्धावतःपुंसः शास्त्रात्परोक्षज्ञानमुत्पद्यतएवेत्याह। ब्रह्ममात्रमिति। अ परोक्षद्वैतबुद्धिर्यतः परोक्षाद्वैतबुद्ध्यनुदतो ब्रह्ममात्रं सुविज्ञेयमितियोजना

अपरोक्षशिलाबुद्धिर्न परोक्षेशतां नुदेत् ॥
प्रतिमादिषु विष्णुत्वे को वा विप्रतिपद्यते ॥ २३ ॥

अपरोक्षभ्रमस्य परोक्षसम्यग्ज्ञानाविरोधित्वे दृष्टांतमाह। अपरोक्षेति विरोधाभावमेवोदाहृत्य दर्शयति। प्रतिमादिष्विति ॥ २३ ॥

अश्रद्धालोरविश्वासो नोदाहरणमर्हति ॥
श्रद्धालोरेव सर्वत्र वैदिकेष्वधिकारतः ॥ २४ ॥

केचन विप्रतिपद्यमाना उपलभ्यंते इत्याशंक्याह। अश्रद्धालोरिति कुत इत्यत आह। श्रद्धालोरेवेति। सर्वेषु वेदोक्तानुष्ठानेषु श्रद्धालोरेव श्र द्धावत एवाधिकारित्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

सकृदाप्तोपदेशेन परोक्षज्ञानमुद्भवेत् ॥
विष्णुमूर्त्युपदेशो हि न मीमांसामपेक्षते ॥ २५ ॥

एतावता परोक्षज्ञाने किमायातमित्यत आह। सकृदाप्त इति। उक्तम लोकानुभवेन द्रढयति। विष्णुमूर्तीति ॥ २५ ॥

कर्मोपास्ती विचार्येतेऽनुष्ठेयाविनिर्णयात् ॥
बहुशाखाविप्रकीर्णं निर्णेतुं कः प्रभुर्नरः ॥ २६ ॥

ननु तर्हि शास्त्रेषु कुतो विचाराः क्रियंत इत्याशंक्यानुष्ठेययोः कर्मो सनयोः संदेहसंभवात्तन्निर्णयाय विचाराः क्रियंत इत्याह। कर्मोपास्तीति संदेहसंभवमेवोपपादयति। बहुशाखेति। अनेकासु शाखासु तत्र तत्र दितं कर्म उपासनं वा एकत्र समाहृत्य निर्णेतुमस्मदादिर्नरः कः प्रभुः मर्थः न कोऽपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

निर्णीतोऽर्थः कल्पसूत्रैर्ग्रथितस्तावताऽस्ति कः ॥
विचारमंतरेणापि शक्तोऽनुष्ठातुमंजसा ॥ २७ ॥

ननु तर्ह्यननुष्ठेयत्वमेव कर्मोपासनयोः प्राप्तमित्याशंक्याह । निर्णीत इति जैमिन्यादिभिः पूर्वाचार्यैर्निश्चितोऽर्थः अनुष्ठानप्रकारः कल्पसूत्रैः संगृहीतोऽस्तितावता तैर्ग्रथितत्वेनैव तेषु विश्वासवान् पुरुषः विचारं विनाऽपि कर्म सम्यगनुष्ठातुं शक्नोत्येव ॥ २७ ॥

उपास्तीनामनुष्ठानमार्षग्रंथेषु वर्णितम् ॥
विचाराक्षममर्त्याश्च तच्छ्रुत्वोपासते गुरोः ॥ २८ ॥

ननु तत्रोपासनाविचाराभावात् तदनुष्ठानं न संभवेदित्याशंक्याह । उपास्तीनामिति । आर्षग्रंथेषु ब्रह्मवासिष्ठादिमंत्रकल्पेषूपासनाप्रकारो वर्णितः । ततो विचारासमर्था मनुष्याः कल्पेषूक्तं तदुपासनं गुरुमुखादवगत्यानुतिष्ठंतीति भावः ॥ २८ ॥

वेदवाक्यानि निर्णेतुमिच्छन्मीमांसतां जनः ॥
आप्तोपदेशमात्रेण ह्यनुष्ठानं हि संभवेत् ॥ २९ ॥

ननु तर्हि इदानीं तनैरपि ग्रंथकर्तृभिर्वेदवाक्यविचारः कुतः क्रियत इत्याशंक्य स्वस्वबुद्धिपरितोषायैव क्रियते नानुष्ठानसिद्ध्य इत्याह । वेदेति २९ ॥

ब्रह्मसाक्षात्कृतिस्त्वेवं विचारेण विना नृणाम् ॥
आप्तोपदेशमात्रेण न संभवति कुत्रचित् ॥ ३० ॥

ननु ब्रह्मोपासनवद् ब्रह्मसाक्षात्कारस्याप्युपदेशमात्रादेव सिद्धिः किं न स्यादित्याशंक्याह । ब्रह्मेति ॥ ३० ॥

परोक्षज्ञानमश्रद्धा प्रतिबध्नाति नेतरत् ॥
अविचारोऽपरोक्षस्य ज्ञानस्य प्रतिबंधकः ॥ ३१ ॥

आप्तोपदेशमात्रेणोपासनानुष्ठानोपयोगि परोक्षज्ञानमुत्पद्यते अपरोक्षज्ञानं तु विचारमंतरेण न जायत इत्युक्तं । तत्र कारणमाह । परोक्षेति । यतोऽविश्वास एव परोक्षज्ञानं प्रतिबध्नाति नाविचारोऽतस्तन्निवृत्तौ सकृदुपदेशा-

देव परोक्षज्ञान जन्मोपपद्यते अविचारप्रतिबंधस्यापरोक्षज्ञानस्य तु विचा
द्वारा तन्निवृत्तिमंतरेणोत्पत्तिर्न संभवति अतोविचारः कर्तव्य इति भावः ३१॥

विचार्याप्यापरोक्ष्येण ब्रह्मात्मानं न वेत्ति चेत् ॥
आपरोक्ष्यावसानत्वाद्भूयो भूयो विचारयेत् ॥ ३२ ॥

ननु विचारे कृतेऽपि यदाऽपरोक्षज्ञानं न जायते तदा किं कर्तव्यमित्यत
आह । विचार्यापीति । तत्त्वंपदार्थौ सम्यग्विचार्यापि वाक्यार्थं ब्रह्मात्मैकत्व
मपरोक्षतया न जानातीति चेत्तदापि पुनःपुनर्विचार एव कर्तव्योऽपरोक्षज्ञान
हेतोरन्यस्याभावादितिभावः ॥ ३२ ॥

विचारयन्नामरणं नैवात्मानं लभेत चेत् ॥
जन्मांतरे लभेतैव प्रतिबंधक्षये सति ॥ ३३ ॥

ननु भूयो भूयो विचारेणापि इह साक्षात्कारानुदये सति विचारो व्यर्थः
स्यादित्याशंक्याह । विचारयन्निति ॥ ३३ ॥

इह वाऽमुत्र वा विद्येत्येवं सूत्रकृतोदितम् ॥
शृण्वंतोऽप्यत्र बहवो यन्न विद्युरिति श्रुतिः ॥ ३४ ॥

नन्विदं कुतोऽवगतमित्याशंक्य ब्रह्मसूत्रकृता व्यासेनैहिकमप्यप्रस्तुत
प्रतिबंधे तद्दर्शनादित्यस्मिन् सूत्रेऽभिधानादित्याह । इह वामुत्रेति । सति
प्रतिबंधे इह जन्मनिज्ञानानुत्पत्तौ श्रुतिं दर्शयति । शृण्वंत इति ॥ ३४ ॥

गर्भ एव शयानः सन् वामदेवोऽवबुद्धवान् ॥
पूर्वाभ्यस्तविचारेण यद्वदध्ययनादिषु ॥ ३५ ॥

इह जन्मनि श्रवणादिकर्तुः जन्मांतरेऽपरोक्षज्ञानं भवतीत्यत्रापि 'गर्भे
सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वे' त्यादिकांश्रुतिमर्थतः पठति । गर्भ
इति । इह जन्मन्युत्पन्नस्य ज्ञानस्य कालांतरोत्पत्तौ दृष्टांतमाह । यद्वदिति ३५॥

बहुवारमधीतेऽपि तदा नायाति चेत्पुनः ॥
दिनांतरेऽनधीत्यैव पूर्वाधीतं स्मरेत्पुमान् ॥ ३६ ॥

दृष्टांतं विवृणोति । बहुवारमिति ॥ ३६ ॥

कालेन परिपच्यंते कृषिगर्भादयो यथा ॥
तद्वदात्मविचारोऽपि शनैः कालेन पच्यते ॥ ३७ ॥

आदिशब्देन परिगृहीतानि दृष्टांतांतराण्याह। कालेनेति। दार्ष्टांतिके योजयति। तद्वदिति ॥ ३७ ॥

पुनःपुनर्विचारेऽपि त्रिविधप्रतिबंधतः ॥
न वेत्ति तत्त्वमित्येतद्वार्तिके सम्यगीरितम् ॥ ३८ ॥

बहुवारं विचारितेऽपि तत्त्वे प्रतिबंधबलात्साक्षात्कारो न जायत इत्येतद्वार्तिककारैरपि निरूपितमित्याह। पुनःपुनरिति ॥ ३८ ॥

कुतस्तज्ज्ञानमिति चेत्तद्धि बंधपरिक्षयात्।
असावपि च भूतो वा भावी वा वर्ततेऽथ वा ॥ ३९ ॥

तान्येव वार्त्तिकान्युदाहरति। कुतस्तज्ज्ञानमित्यादिना। भरतस्य त्रिजन्मभिरित्यंतेन। तत्र तावत्पूर्वमनुत्पन्नस्य ज्ञानस्येदानीमुत्पत्तौ कारणं पृच्छति। कुत इति ॥ उत्तरमाह। तद्धि बंधेति। बंधः प्रतिबंधस्तस्य परिक्षयादित्यर्थः। सोऽपि प्रतिबंधो भूतो भावी वर्तमानश्चेति त्रिविध इत्याह। असाविति ॥ ३९ ॥

अधीतवेदवेदार्थोऽप्यत एव न मुच्यते ॥
हिरण्यनिधिदृष्टांतादिदमेव हि दर्शितम् ॥ ४० ॥

भवत्वेवं त्रिविधप्रतिबंधस्ततः किमित्यतआह। अधीतेति। अत एव प्रतिबंधसद्भावादेवेत्यर्थः। सति प्रतिबंधे ज्ञानं नोदेतीत्येतत् तद्यथा 'हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरंतो न विंदेयु एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्ब्रह्मलोकं गच्छंत्यएतं ब्रह्मलोकं न विंदंत्यनृतेन हि प्रत्यूढा' इत्यनया श्रुत्या प्रदर्शितमित्याह। हिरण्येति ॥ ४० ॥

अतीतेनापि महिषीस्नेहेन प्रतिबंधतः ॥
भिक्षुस्तत्त्वं न वेदेति गाथा लोके प्रगीयते ॥ ४१ ॥

अतीतेनेति। अयमन्वतीतस्य प्रतिबंधकत्वं न दृष्टमित्याशंक्याह।

र्थः कश्चिद्यतिः पूर्वं गार्हस्थ्यदशायां कस्यां चिन्महिष्यां स्नेहं कृत्वा पश्चात्संन्यासानंतरं श्रवणेप्रवृत्तोऽपि तेनैव स्नेहेन जनितात्प्रतिबंधात्तत्त्वं गुरूणोपदिष्टमपि न ज्ञातवानित्येवंविधागाथा लोके प्रगीयते न पुराणादिषु प-ठ्यत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अनुसृत्य गुरुः स्नेहं महिष्यां तत्त्वमुक्तवान् ॥
ततो यथावद्वेदैष प्रतिबंधस्य संक्षयात् ॥ ४२ ॥

तर्हि तथाविधस्य तस्य कथं ज्ञानोत्पत्तिरित्यत आह । अनुसृत्येति । गुरुस्तस्यतत्त्वोपदेष्टा तदीयमहिषीस्नेहमनुसृत्य तस्यामेव महिष्यां तत्त्वं तन्महिष्युपाधिकं ब्रह्मोक्तवान् ततः सोऽपि महिषीस्नेहलक्षणप्रतिबंधकापगमेन गुरूपदिष्टं तत्त्वं यथावच्छास्त्रोक्तप्रकारेणैव ज्ञातवानित्यर्थः ॥ ४२ ॥

प्रतिबंधो वर्तमानो विषयासक्तिलक्षणः ॥
प्रज्ञामांद्यं कुतर्कश्च विपर्ययदुराग्रहः ॥ ४३ ॥

एवमतीतप्रतिबंधं प्रदर्श्य वर्तमानं दर्शयति । प्रतिबंध इति । वर्त्तमानः प्रतिबंधश्चित्तस्य विषयासक्तिरूपःएकः प्रज्ञामांद्यं बुद्धेस्तैक्ष्ण्याभावः कुतर्कश्च शुष्कतार्किकत्वेन श्रुत्यर्थस्यान्यथोहनं विपर्ययदुराग्रहः विपर्यये आत्मनः कर्तृत्वादिधर्मयुक्तत्वज्ञानलक्षणे दुराग्रहो युक्तिरहितोऽभिनिवेशः एतेषामन्यतमस्यापि सत्त्वे ज्ञानं नोदेतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

शमाद्यैः श्रवणाद्यैश्च तत्र तत्रोचितैः क्षयम् ॥
नीतेऽस्मिन्प्रतिबंधेऽतः स्वस्य ब्रह्मत्वमश्नुते ॥ ४४ ॥

अस्यापि प्रतिबंधस्य केन निवृत्तिरित्यत आह । शमाद्यैरिति शमादयः 'शांतोदांत उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वे' तिश्रुत्युक्ताः श्रवणादयः 'श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य' इति श्रुत्याभिहिताः एतैः साधनैस्तत्र तत्र तस्य तस्य प्रतिबंधस्य निवर्तने उचितैर्योग्यैस्तस्मिंस्तस्मिन् प्रतिबंधे क्षयं नीते सति विनाशिते सति अतः प्रतिबंधापगमादेव स्वस्य प्रत्यगात्मनो ब्रह्मत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

आगामिप्रतिबंधश्च वामदेवे समीरितः ॥
एकेन जन्मना क्षीणो भरतस्य त्रिजन्मभिः ॥ ४५ ॥

इदानीं भाविप्रतिबंधं दर्शयति। आगामीति। आगामिप्रतिबंधो जन्मांतरहेतुः प्रारब्धशेष इत्यर्थः। तस्य च भोगमंतरेण निवृत्त्यभावात्तन्निवृत्तौ कालनियमो नास्तीत्याह। एकेनेति। स च एकेन जन्मना क्षीणो वामदेवस्येति शेषः। भरतस्य त्रिजन्मभिः क्षीण इत्यनुषज्यते ॥ ४५ ॥

योगभ्रष्टस्य गीतायामतीते बहुजन्मनि ॥
प्रतिबंधक्षयः प्रोक्तो न विचारोऽप्यनर्थकः ॥ ४६ ॥

नन्वेकेन त्रिजन्मभिरिति नियतकालत्वं भवतैवोच्यत इत्याशंक्याह। योगेति। योगभ्रष्टस्तत्त्वसाक्षात्कारपर्यंतं विचाररहित इत्यर्थः। तर्हि तत्त्वविचारो निष्फलः स्यादित्याशंक्याह। न विचारोऽपीति। प्रतिबंधनिवृत्त्यनंतरमेवापरोक्षज्ञानलक्षणफलसद्भावादिति भावः ॥ ४६ ॥

प्राप्य पुण्यकृतांल्लोका नात्मतत्त्वविचारतः ॥
शुचीनां श्रीमतां गेहे साभिलाषोऽभिजायते ॥ ४७ ॥

गीतायां प्रतिपादितमर्थं दर्शयति। प्राप्येत्यादिना। ततो याति परां गतिमित्यंतेन प्राप्येति। योगभ्रष्ट आत्मतत्त्वविचारबलादेव पुण्यकारिणां लोकान् स्वर्गविशेषान्प्राप्यतत्र बहुकालं सुखमनुभूय तद्भोगावसाने साभिलाषश्चेदस्मिन् लोकेशुचीनां मातृतःपितृतःशुद्धानां श्रीमतांकुलेऽभिजायते॥४७॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ॥
निस्पृहो ब्रह्मतत्त्वस्य विचारात्तद्धि दुर्लभम् ॥ ४८ ॥

निस्पृहः स्वयमतिविरक्तश्चेद्ब्रह्मतत्त्वविचारापक्षांतरमाह। अथवेति। निस्पृहः स्वयमतिविरक्तश्चेद्ब्रह्मतत्त्वविचारादेव धीमतामात्मतत्त्वनिश्चयविचारवतां योगिनां चित्तैकाग्र्यवतां कुले भवति। जायत इत्यर्थः। पूर्वस्मात् पक्षात्को विशेष इत्याह। तद्धीति। हि यस्मात्कारणात् तद्योगिकुले जन्मदुर्लभमल्पपुण्येनालभ्यमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ॥

यतते च ततो भूयस्तस्मादेतद्धि दुर्लभम् ॥ ४९ ॥

तस्य दुर्लभत्वमुपपादयति । तत्रेति । हि यस्मात् कारणात् तत्र तस्मिन् जन्मनि पौर्वदेहिकं पूर्वदेहभवं तं बुद्धिसंयोगं तत्त्वविचारगोचरबुद्धिसंबंधं शीघ्रं लभते प्राप्नोति न केवलं बुद्धिसंबंधमात्रलाभः किंतु ततः पूर्वस्मात् प्रयत्नाद्भूयो यततेचाधिकं प्रयत्नंकरोति तस्मादेतज्जन्म दुर्लभमित्यर्थः ४९॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ॥
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परांगतिम् ॥ ५० ॥

भूयोऽभ्यासे कारणमाह । पूर्वेति । योगभ्रष्टस्तेन पूर्वाभ्यासे नैवावशोऽपि अस्वाधीनोऽपि ह्रियते आकृष्यते एवमनेकेषु जन्मसु कृतेन प्रयत्नेन संसिद्धस्तत्त्वज्ञानसंपन्नस्ततस्तस्मात् तत्त्वज्ञानात्परांगतिं मुक्तिं याति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

ब्रह्मलोकाभिवांछायां सम्यक् सत्यां निरुध्य ताम् ॥
विचारयेद्य आत्मानं न तु साक्षात्करोत्ययम् ॥ ५१ ॥

आगामि प्रतिबंधांतरं दर्शयति । ब्रह्मलोकेति । ब्रह्मलोकप्राप्तीच्छायां दृढायां सत्यां तां निरुध्य य आत्मानं विचारयेत्तस्य साक्षात्कारो नैव जायत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्था इति शास्त्रतः ॥
ब्रह्मलोके स कल्पांते ब्रह्मणा सह मुच्यते ॥ ५२ ॥

ननु तर्हि तस्य कदाऽपि मुक्तिर्न स्यादित्याशंक्याह । वेदांतेति । 'वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके परांतकाले परामृताः परिमुच्यंति सर्वे । ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदम् ॥' इत्यादिशास्त्रवशाद् ब्रह्मलोकप्राप्त्यनंतरं तत्त्वं साक्षात्कृत्य ब्रह्मणासह मुक्तिर्भविष्यतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

केषांचित्स विचारोऽपि कर्मणा प्रतिबध्यते ॥
श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य इति श्रुतेः ॥ ५३ ॥

एवं तत्त्वविचारे क्रियमाणे प्रतिबंधवशादत्र साक्षात्कारो न जायत इत्यभिधाय तीव्रपापिनां तु सोऽपि विचारो दुर्लभ इत्याह। केषां चिदिति। तत्र प्रमाणमाह। श्रवणायेति यः परमात्मा बहुभिः पुरुषैः श्रवणायापि श्रोतुमपि न लभ्यः दुर्लभ इत्यर्थः॥ ५३॥

अत्यंतबुद्धिमांद्याद्वा सामग्र्या वाप्यसंभवात्॥
यो विचारं न लभते ब्रह्मोपासीत सोऽनिशम्॥ ५४॥

एतावता सति प्रतिबंधे तत्त्वसाक्षात्कारस्तत्साधनभूतो विचारश्च न संभवति इत्यभिधायेदानीं विचारासमर्थेन पुरुषार्थार्थिना किं कर्तव्यमित्यपेक्षायां 'विचाराक्षममर्त्याश्च तच्छ्रुत्वोपासते गुरोरि' ति यत्प्राक् प्रतिज्ञातं तदुपपादयति। अत्यंतेति। सामग्र्यसंभवो नाम तदुपदेष्टुर्गुरोरध्यात्मशास्त्रस्य देशकालादेर्वा असंभवस्तस्मादित्यर्थः॥ ५४॥

निर्गुणब्रह्मतत्त्वस्य न ह्युपास्तेरसंभवः॥
सगुणब्रह्मणीवात्र प्रत्ययावृत्तिसंभवात्॥ ५५॥

ननु निर्गुणब्रह्मतत्त्वस्य गुणरहितत्वात्तदुपासनं न घटत इत्याशंक्योपासनस्य प्रत्ययावृत्तिरूपत्वात् सगुणब्रह्मणीव निर्गुणेपि तत्संभवतीत्याह निर्गुणेति॥ ५५॥

अवाङ्मनसगम्यं तन्नोपास्यमितिचेत्तदा॥
अवाङ्मनसगम्यस्य वेदनं न च संभवेत्॥ ५६॥

ननु निर्गुणस्य ब्रह्मणो वाङ्मनसगोचरत्वाभावान्नोपास्यत्वमित्याशंक्य वेदनपक्षे ऽप्ययं दोषः समान इत्याह। अवाङ्मनसेति॥ ५६॥

वागाद्यगोचराकार मित्येवं यदि वेत्त्यसौ॥
वागाद्यगोचराकार मित्युपासीत नो कुतः॥ ५७॥

ननु ब्रह्मावाङ्मनसगोचरमित्येवं ज्ञातुं शक्यमित्याशंक्य एवमेवोपासितुमपि शक्यमित्याह। वागादीति॥ ५७॥

सगुणत्वमुपास्यत्वाद्यदि वेद्यत्वतोऽपि तत्॥

वेद्यं चेल्लक्षणावृत्त्या लक्षितं समुपास्यताम् ॥ ५८

ब्रह्मण उपास्यत्वे सगुणत्वं प्रसज्येतेत्याशंक्य वेद्यत्वेऽपि तत्सगुणत्वं स्यादित्याह। सगुणत्वमिति। तत्सगुणत्वमित्यर्थः। ननु लक्षणावृत्त्याश्रयणान्न वेद्यत्वे सगुणत्वप्रसंग इत्याशंक्य उपासनमपि तथैव क्रियतामित्याह। वेद्यं चेदिति ॥ ५८ ॥

ब्रह्मविद्धि तदेव त्वं न त्विदं यदुपासते ॥
इति श्रुतेरुपास्यत्वं निषिद्धं ब्रह्मणो यदि ॥ ५६ ॥

ननु ब्रह्मण उपास्यत्वं श्रुत्या निषिध्यत इति शंकते। ब्रह्मविद्धीति। 'यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनोमतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत' इति श्रुतिरुपास्यस्यब्रह्मत्वं निषेधयतीत्यर्थः। त्वं यद्वाङ्मनसागम्यं तदेव ब्रह्म विद्धीदमिति यत्तूपासतेपुरुपास्तन्न विद्धीति योजना ॥ ५६ ॥

विदितादन्यदेवेति श्रुतेर्वेद्यत्वमस्य न ॥
यथा श्रुत्यैव वेद्यं चेत्तथा श्रुत्याऽप्युपास्यताम् ॥ ६० ॥

उपास्यत्ववद् वेद्यत्वस्यापि तन्निषेधः समान इत्याह। विदितादिति। अन्यदेव 'तद्विदितादथोविदितादधीति' ब्रह्मणो वेद्यत्वमपि निवारयतीत्यर्थः। विदितात् ज्ञातादित्यर्थः। अविदितादज्ञातादित्यर्थः। विदिताविदिताभ्यामन्यद् ब्रह्मेति श्रुतिःप्रतिपादयंतीति चेत्तर्हि तथैव तज्जानीयादित्याशंक्योपासनेऽप्येतत्समानमित्याह। यथेति ॥ ६० ॥

अवास्तवी वेद्यता चेदुपास्यत्वं तथा न किम् ॥
वृत्तिव्याप्तिर्वेद्यता चेदुपास्यत्वेऽपि तत्समम् ॥ ६१ ॥

ननु वेद्यत्वं ब्रह्मणो वास्तवं न भवतीत्याशंक्योपास्यत्वमपि तथेत्याह। अवास्तवीति। ननु वेदनपक्षे वृत्तेर्ब्रह्माकारत्वमस्ति नोपासन इत्याशंक्य शब्दबलात्तदाकारत्वमुभयत्र समानमित्याह। वृत्तीति ॥ ६१ ॥

का ते भक्तिरुपास्तौ चेत्कस्ते द्वेषस्तदीरय ॥
मानाभावो न वाच्योऽस्यां बहु श्रुतिषु दर्शनात् ॥ ६२ ॥

युक्तिशून्य उपालंभस्तु त्वत्पक्षेऽपि समान इत्याह। का त इति। ननु
निर्गुणोपासने प्रमाणं नास्तीत्याशंक्यानेकासु श्रुतिषु उपलभ्यमानत्वान्मै
वमित्याह। मानाभाव इति॥ ६२॥

उत्तरस्मिंस्तापनीये शैब्यप्रश्नेऽथ काठके॥
मांडूक्यादौ च सर्वत्र निर्गुणोपास्तिरीरिता॥ ६३॥

बहुश्रुतिषु दर्शनादित्युक्तमर्थं विवृणोति। उत्तरस्मिन्निति। तापनीयो
पनिषदि 'तावदेवाह वै प्रजापतिमब्रुवन्नणोरणीयांसमिममात्मानमोंकारं
नो व्याचक्ष्वे'त्यादिना बहुधा निर्गुणोपासनमभिधीयते शैब्यप्रश्ने प्रश्नो
पनिषदि पंचमे प्रश्ने 'यः पुनरेतंत्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभि
ध्यायीते'ति काठके कठवल्ल्यां 'सर्वे वेदा यत्पदमामनंती'त्युपक्रम्य 'एत
द्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतदालंबनश्रेष्ठ'मित्यादिना प्रणवोपासनमुच्यते मांडूक्यो
पनिषदि 'ओमित्येतदक्षरमिदंसर्व'मित्यादिनावस्थात्रयातीततुरीयोपासन
मेवाभिधीयत इत्यर्थः आदिशब्देन तैत्तिरीयमुंडकादयो गृह्यंते॥ ६३॥

अनुष्ठानप्रकारोऽस्याः पंचीकरण ईरितः॥
ज्ञानसाधनमेतच्चेन्नेति केनात्र वारितम्॥ ६४॥

ननु निर्गुणोपासनं कथमनुष्ठेयमित्यत आह। अनुष्ठानेति नन्वेतदुपा-
सनंज्ञानसाधनमेव न मुक्तिसाधनमित्याशंक्य ब्रह्मतत्त्वोपास्त्यापि मुच्यत
इतिवदतामस्माकमनुकूलमित्याह। ज्ञानसाधनमिति॥ ६४॥

नानुतिष्ठति कोऽप्येतदिति चेन्माऽनुतिष्ठतु॥
पुरुषस्यापराधेन किमुपास्तिः प्रदुष्यति॥ ६५॥

ननु सगुणोपासनमेव सर्वैरनुष्ठीयते न निर्गुणोपासनमित्याशंक्य तस्य
प्रमाणसिद्धस्यापलापो न युक्त इत्याह। नानुतिष्ठतीति॥ ६५॥

इतोऽप्यतिशयं मत्वा मंत्रान्वश्यादिकारिणः॥
मूढा जपंतु तेभ्योऽतिमूढाः कृषिमुपासताम्॥ ६६॥ दृष्टांतमाह। इतोऽपीति।

प्रमाणसिद्धस्यानुष्ठानाभावेनापरित्याज्यत्वे

अयमभिप्रायः यथा सगुणोपासनेभ्यः कालांतरभाविफलेभ्यो वश्यादिकारिमंत्रेषु ऐहिकफलप्रदत्वमतिशयं बुद्ध्वा मूढानां तन्मंत्रजपादौ प्रवृत्तावपि विवेकिभिःसगुणोपासनं न परित्यज्यते यथा वा नियमानुष्ठानापेक्षेभ्यस्तेभ्योऽपि मंत्रेभ्यः कृष्यादावतिशयं नियमनैरपेक्ष्यं मत्वा मूढतराणां तत्र प्रवृत्तावपि तन्मंत्रानुष्ठानं न परित्यज्यते तथा सांसारिकफलेप्सूनां निर्गुणोपासनानुष्ठानाभावेऽपि न मुमुक्षुभिर्निर्गुणोपासनं त्यज्यत इति ॥ ६६ ॥

तिष्ठंतु मूढाः प्रकृता निर्गुणोपास्तिरीर्यते ॥
विद्यैक्यात्सर्वशाखास्थान् गुणानत्रोपसंहरेत् ॥ ६७ ॥

एवं प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरति । तिष्ठंत्विति । सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादित्युक्तन्यायेन निर्गुणोपासनस्यैकत्वात् तासु तासु शाखासु श्रुतानुपास्यगुणानेकत्रोपसंहृत्योपासनं कर्तव्यमित्याह । विद्येति ॥ ६७ ॥

आनंदादेर्विधेयस्य गुणसंघस्य संहृतिः ॥
आनंदादय इत्यस्मिन् सूत्रे व्यासेन वर्णिता ॥ ६८ ॥

ते च गुणा द्विप्रकाराः विधेया निषेध्याश्चेति तत्रा ' नंदो ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्मनित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरंजनो विभुरद्वय आनंदः परः प्रत्यगेकरस' इत्यादयोये विधेयगुणास्तेषामुपसंहार ' आनंदादयः प्रधानस्ये' त्यस्मिन्नधिकरणेऽभिहित इत्याहआनंदादेरिति ॥ ६८ ॥

अस्थूलादेर्निषेध्यस्य गुणसंघस्य संहृतिः ॥
तथा व्यासेन सूत्रेऽस्मिन्नुक्ताऽक्षरधियां त्विति ॥ ६९ ॥

ये चास्थूलमनणवह्रस्वं यत्तदद्रश्यमग्राह्यमशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमित्यादयो नि । षेध्यगुणास्तत्र तत्र श्रुतास्तेषामुपसंहारो'ऽक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदनवत्तदुक्त' मित्यस्मिन्नधिकरणेऽभिहित इत्याह अस्थूलादेरिति ॥ ६९ ॥

निर्गुणब्रह्मतत्त्वस्य विद्यायां गुणसंहृतिः ॥
न युज्येतेत्युपालंभो व्यासं प्रत्येव मां न तु ॥ ७० ॥

ननु निर्गुणब्रह्मविद्यायां न गुणोपसंहार एव युज्यते निर्गुणविद्यात्ववि
रोधादित्याशंक्य सूत्रकारेणैवमभिहितस्योपसंहार स्यास्माभिरभिधीयमान
त्वान्नास्मान् प्रतीदं चोद्यमुचितमित्याह। निर्गुणेति ॥ ७० ॥

हिरण्यश्मश्रुसूर्यादिमूर्तीनामनुदाहृतेः ॥
अविरुद्धं निर्गुणत्वमिति चेत्तुष्यतां त्वया ॥ ७१ ॥

हिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणविशिष्टमूर्तीनाम् अनभिधानादिदं निर्गुणोपास
नमेवेति चेत्तर्हि न विरोध इत्याह। हिरण्येति। हिरण्यश्मश्रुसूर्यादिमूर्तीनां
हिरण्यमयानि श्मश्रूणियस्यासौ हिरण्यश्मश्रुः तथाविधः सूर्यो हिरण्यश्म
श्रुसूर्यः आदिर्येषां ते हिरण्यश्मश्रुसूर्यादयस्तेषां मूर्तयो हिरण्यश्मश्रुसूर्या
दिमूर्तयस्तासामिति विग्रहः ॥ ७१ ॥

गुणानां लक्षकत्वेन न तत्त्वेंऽतःप्रवेशनम् ॥
इति चेदस्त्वेवमेव ब्रह्म तत्त्वमुपास्यताम् ॥ ७२ ॥

ननु आनंदादीनामस्थूलादीनां च गुणानामुपास्यतत्त्वेंऽतःप्रवेशाभावा
त्तद्गुणविशिष्टत्वेन कथमुपास्यत्वमित्याशंक्य तेषां तत्त्वांतःप्रवेशाभावेऽपि
तेषां लक्षकत्वसंभवात्तैर्लक्षितं ब्रह्मोपास्यमित्याह। गुणानामिति ॥ ७२ ॥

आनंदादिभिरस्थूलादिभिश्चात्माऽत्र लक्षितः ॥
अखंडैकरसः सोऽहमस्मीत्येवमुपासते ॥ ७३ ॥

तथोपासनप्रकारमेव दर्शयति। आनंदादिभिरिति। अत्रासु श्रुतिषु यो
ऽखंडैकरसआत्मा आनंदादिभिरस्थूलादिभिश्च गुणैर्लक्षितः सोहमस्मीत्येव
मुपासते मुमुक्षवइति शेषः ॥ ७३ ॥

बोधोपास्त्योर्विशेषः क इति चेदुच्यते शृणु ॥
वस्तुतंत्रो भवेद्बोधः कर्तृतंत्रमुपासनम् ॥ ७४ ॥

नन्वेवं सति विद्योपासनयोः कुतो भेद इत्याशंक्य वस्तुतंत्रकर्तृतंत्रत्वा
भ्यां भेद इत्याह। बोधोपास्त्योरिति ॥ ७४ ॥

विचाराज्जायते बोधोऽनिच्छायं न निवर्तयेत् ॥

स्वोत्पत्तिमात्रात्संसारे दहत्यखिलसत्यताम् ॥ ७५ ॥

वैलक्षण्यांतरसिद्धये बोधस्य हेत्वादिकं दर्शयति विचाराज्जायत इत्या-
दिना श्लोकद्वयेन । विचारादिति । विचाराद्वस्तुतत्त्वविचाराद्बोधो जायते
किं च विचाराज्जायमानंयं बोधमनिच्छा बोधो माभूदित्येवंरूपा न निवर्त-
येन्न निवारयेत् उत्पद्यमानश्च बोधः स्वजन्ममात्रात्संसारेऽखिलस्य प्रपंचस्य
सत्यतां दहति नाशयति ॥ ७५ ॥

तावता कृतकृत्यःसन्नित्यतृप्तिमुपागतः ॥
जीवन्मुक्तिमनुप्राप्य प्रारब्धक्षयमीक्षते ॥ ७६ ॥

तावता तत्त्वज्ञानोत्पत्तिमात्रेण निरतिशयं सुखं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

आप्तोपदेशं विश्वस्य श्रद्धालुरविचारयन् ॥
चिंतयेत् प्रत्ययैरन्यैरनंतरितवृत्तिभिः ॥ ७७ ॥

उपासनायाश्च बोधाद्वैलक्षण्यांतरसिद्धये तद्दर्शयति । आप्त इति । आ-
प्तस्य गुरोरुपदेशमुपास्यस्वरूपप्रतिपादकवाक्यजातं विश्वस्य विश्वासं कृत्वा
विचारयन् उपास्यतत्त्वं प्रत्ययैरन्यैर्विजातीयघटादिविषयैरनंतरितवृत्तिभिर-
व्यवहितवृत्तिभिश्चिंतयेदिति ॥ ७७ ॥

यावच्चिंत्यस्वरूपत्वाभिमानः स्वस्य जायते ॥
तावद्विचिंत्य पश्चाच्च तथैवामृति धारयेत् ॥ ७८ ॥

कियंतं कालं चिंतयेदित्याशंक्याह । यावदिति ॥ ७८ ॥

ब्रह्मचारी भिक्षमाणो युतः संवर्ग विद्यया ॥
संवर्गरूपतां चित्ते धारयित्वा ह्यभिक्षत ॥ ७९ ॥

उपासकस्य तद्रूपत्वाभिमानमुदाहरणप्रदर्शनेन स्पष्टीकरोति।ब्रह्मचारीति।
कश्चित्संवर्गत्वगुणविशिष्टप्राणोपासकब्रह्मचारी भिक्षाहरणार्थमागत्याभिप्र-
तारिनाम्नो राज्ञःपुरतः'महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपाः
कापेयं नाभिपश्यंति मर्त्याःअभिप्रतारिन् वहुधा वसंत'मितिमंत्रेण स्वात्मनः
संवर्गरूपत्वं चित्ते धृतं प्रकटीकृतवानिति छांदोग्ये श्रूयत इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

पुरुषस्येच्छया कर्तुमकर्तुं कर्तुमन्यथा ॥
शक्योपास्तिरतो नित्यं कुर्यात्प्रत्ययसंततिम् ॥ ८० ॥

आसुप्तिधारणे निमित्तं दर्शयन्ननिच्छायं न निवर्तयेदित्युक्ताद्बोधधर्माद्वैलक्षण्यमाह। पुरुषस्येति। उपास्तिः पुरुषस्योपासकस्येच्छया कर्तुमकर्तुमन्यथा प्रकारांतरेण वा कर्तुं शक्या अतः पुरुषस्येच्छाधीनत्वादुपासनं सर्वदा कुर्यादित्यर्थः ॥ ८० ॥

वेदाध्यायी ह्यप्रमत्तोधीते स्वप्नेधिवासतः ॥
जपिता तु जपत्येव तथा ध्याताऽपि वासयेत् ॥ ८१ ॥

एवं सदा चिंतने किं भवतीत्यत आह। वेदाध्यायीति। अप्रमत्तो वेदाध्यायी सदाऽध्ययनशीलः जपिता सदा जपशीलोधिवासतः दृढवासनया स्वप्नादिस्वध्ययनं जपं वा करोति एवमुपासकोऽपि वासनादार्ढ्यात् स्वप्नादावपि ध्यायीतेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

विरोधिप्रत्ययं त्यक्त्वा नैरंतर्येण भावयन् ॥
लभते वासनावेशात्स्वप्नादावपि भावनाम् ॥ ८२ ॥

स्वप्नादावपि ध्यानानुवर्तने कारणमाह। विरोधीति। वासनावेशात्संस्कारपाटवाद्भावनां ध्यानम् ॥ ८२ ॥

भुंजानोऽपि निजारब्धमास्थातिशयतोऽनिशम् ॥
ध्यातुं शक्तो न संदेहो विषयव्यसनी यथा ॥ ८३ ॥

ननु प्रारब्धकर्मवशाद्विषयाननुभवतः कथं नैरंतर्येण भावनासिद्धिरित्याशंक्यास्थातिशये सति विषयव्यसनिवद्भावनासिद्धिः स्यादित्याह। भुंजान इति ॥ ८३ ॥

परव्यसनिनी नारी व्यग्राऽपि गृहकर्मणि ॥
तदेवास्वादयत्यंतः परसंगरसायनम् ॥ ८४ ॥

दृष्टांतं विवृणोति। परव्यसनिनीति ॥ ८४ ॥

परसंगं स्वादयंत्या अपि नो गृहकर्म तत् ॥

कुंठीभवेदपि त्वेतदापातेनैव वर्तते ॥ ८५ ॥

परसंगास्वादने गृहकृत्यविच्छेदः स्यादित्याशंक्याह । परसंगमिति ॥८५॥

गृहकृत्यव्यसनिनी यथा सम्यक्करोति तत् ॥
परव्यसनिनी तद्वन्न करोत्येव सर्वथा ॥ ८६ ॥

आपातेनैव वर्तते इत्युक्तमर्थं विवृणोति । गृहकृत्येति ॥ ८६ ॥

एवं ध्यानैकनिष्ठोऽपि लेशाल्लौकिकमारभेत् ॥
तत्त्ववित्त्वविरोधित्वाल्लौकिकं सम्यगाचरेत् ॥ ८७॥

दार्ष्टांतिके योजयति । एवं ध्यानेति । ननु तत्त्वविदपि लौकिकव्यवहारं किं लेशेनाचरति किं वा सम्यगिति विषयव्यवहारस्य तत्त्वज्ञानाविरोधित्वात् सम्यगेवाचरति इत्याह । तत्त्वविदिति ॥ ८७ ॥

मायामयः प्रपंचोऽयमात्मा चैतन्यरूपधृक् ॥
इतिबोधे विरोधः को लौकिकव्यवहारिणः ॥ ८८ ॥

अविरुद्धत्वमेव दर्शयति । मायामय इति ॥ ८८ ॥

अपेक्षते व्यवहृतिर्न प्रपंचस्य वस्तुताम् ॥
नाप्यात्मजाड्यं किं त्वेषा साधनान्येवकांक्षति ॥ ८९ ॥

विरोधाभावमेव प्रपंचयति । अपेक्षत इति ॥ ८९ ॥

मनोवाक्कायतद्बाह्यपदार्थाः साधनानि तान् ॥
तत्त्वविन्नोपमृद्नाति व्यवहारोऽस्य नो कुतः ॥ ९० ॥

कानि तानि व्यवहारसाधनानीत्यत आह । मनोवागिति । तद्बाह्याः पदार्थाः गृहक्षेत्रादयस्तान् मनआदींस्तत्त्वज्ञानी न निवारयति अतोऽस्य ज्ञानिनो व्यवहारः कुतो न भवति भवत्येवेत्यर्थः ॥ ९० ॥

उपमृद्नाति चित्तं चेद्ध्याताऽसौ न तु तत्त्ववित् ॥
न बुद्धिमर्दयन् दृष्टो घटतत्त्वस्य वेदिता ॥ ९१ ॥

ननु विषयानुपमर्दनेऽपि तत्त्वविदा चित्तोपमर्दनं कार्यमित्याशंक्य तथा करणे तत्त्वविदेव न स्यादित्याह । उपमृद्नातीति । ननु तत्त्वविदा चित्तं

पमृग्यते इत्येतत् क्व दृष्टमित्याशंक्याह। न बुद्धिमिति। घटतत्त्वस्य वेदिताज्ञा तावुद्धिमर्दयन् पीडयन्नैकाग्र्यं कुर्वन्पुरुषो न दृष्टो नोपलब्ध इत्यर्थः ॥ ९१॥

सकृत्प्रत्ययमात्रेण घटश्चेद्भासते सदा ॥
स्वप्रकाशोऽयमात्मा किं घटवच्च न भासते ॥ ९२॥

घटस्य स्थूलत्वेन स्पष्टत्वात्तद्दर्शने चित्तपीडनं नापेक्ष्यते ब्रह्मणस्त्वतथा त्वात् तज्ज्ञाने तदपेक्ष्यते इत्याशंक्य तस्य स्वप्रकाशत्वेन घटादपि स्पष्टतरत्वाच्चित्तनिरोधनं नैवापेक्ष्यते इत्याह सकृदिति ॥ ९२ ॥

स्वप्रकाशतया किं ते तद्बुद्धिस्तत्त्ववेदनम् ॥
बुद्धिश्च क्षणनाश्येति चोद्यं तुल्यं घटादिषु ॥ ९३ ॥

ननु ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेऽपि तद्गोचराया बुद्धिवृत्तेरेव तत्त्वज्ञानत्वात्तस्याश्च क्षणिकत्वेन ब्रह्मणि पुनःपुनरवस्थानमपेक्ष्यते इत्याशंक्येदं चोद्यं घटादिष्वपि समानमित्याह। स्वप्रकाशतयेति ॥ ९३ ॥

घटादौ निश्चिते बुद्धिर्नश्यत्येव यदा घटः ॥
इष्टो नेतुं तदा शक्य इति चेत्सममात्मनि ॥ ९४ ॥

घटादिज्ञानस्य क्षणिकत्वेऽपि सकृन्निश्चितस्य घटस्य सर्वदा व्यवहर्तुं शक्यत्वात् तत्र चित्तस्थैर्यसंपादनमप्रयोजकमित्याशंक्येदमात्मन्यपि समानमित्याह। घटादाविति ॥ ९४ ॥

निश्चित्य सकृदात्मानं यदापेक्षा तदैव तम् ॥
वक्तुं मंतुं तथा ध्यातुं शक्नोत्येव हि तत्त्ववित् ॥ ९५ ॥

सममात्मनीत्युक्तमर्थं विवृणोति। निश्चित्येति ॥ ९५ ॥

उपासक इव ध्यायँल्लौकिकं विस्मरेद्यदि ॥
विस्मरत्येव सा ध्यानाद्विस्मृतिर्न तु वेदनात् ॥ ९६॥

ननु तत्त्वविदप्युपासकवदात्मानुसंधानवशाज्जगदनुसंधानरहितो दृश्यत इत्याशंक्यसोऽनुसंधानाभावो ध्यानप्रयुक्तो न वेदनप्रयुक्त इत्याह। उपासक इति ॥ ९६ ॥

ध्यानं त्वैच्छिकमेतस्य वेदनान्मुक्तिसिद्धितः ॥
ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति शास्त्रेषु डिंडिमः ॥ ९७ ॥

ननु तत्त्वविदाऽपि मुक्तिसिद्धये ब्रह्मध्यानं कर्तव्यमित्याशंक्य 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्यते तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय' 'ज्ञात्वादेवं मुच्यते सर्वपापै' रित्यादिशास्त्रसद्भावान्न मोक्षाय ध्यानं कर्तव्यमित्याह। ध्यानमिति ॥ ९७ ॥

तत्त्वविद्यदि न ध्यायेत्प्रवर्तेत तदा बहिः ॥
प्रवर्ततां सुखेनायं को बाधोऽस्य प्रवर्तने ॥ ९८ ॥

ननु तत्त्वविदो ध्यानानभ्युपगमे तस्य सदा बहिः प्रवृत्तिः स्यादित्याशंक्य बाधकत्वात्प्रवृत्तेः साऽभ्युपेयत इत्याह। तत्त्वविदिति ॥ ९८ ॥

अतिप्रसंग इति चेत् प्रसंगं तावदीरय ॥
प्रसंगो विधिशास्त्रं चेन्न तत्तत्त्वविदं प्रति ॥ ९९ ॥

बहिःप्रवृत्त्यभ्युपगमेऽतिप्रसंगः स्यादित्याशंक्य प्रसंगस्य दुर्निरूपत्वान्नैवमितिपरिहरति। अतिप्रसंग इति। न प्रसंगो दुर्निरूप्यो विधिशास्त्रस्य प्रसंगशब्देन विवक्षितत्वाद् इति चेन्न तस्याज्ञानिविषयत्वेन तत्त्वविद्विषयत्वाभावादित्याह। प्रसंग इति। विधिशास्त्रमित्युपलक्षणं निषेधशास्त्रस्यापि ॥ ९९ ॥

वर्णाश्रमवयोवस्थाभिमानो यस्य विद्यते ॥
तस्यैव च निषेधाश्च विधयः सकला अपि ॥ १०० ॥

विधिशास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वमेव दर्शयति। वर्णेति ॥ १०० ॥

वर्णाश्रमादयो देहे मायया परिकल्पिताः ॥
नात्मनो बोधरूपस्येत्येवं तस्य विनिश्चयः ॥ १ ॥

ननु तत्त्वविदोऽपि देहधारित्वेन वर्णाश्रमाद्यभिमानित्वमस्तीत्याशंक्याह। वर्णाश्रमेति ॥ १ ॥

समाधिमथ कर्माणि मा करोतु करोतु वा ॥

हृदयेनास्तसर्वास्थो मुक्त एवोत्तमाशयः ॥ २ ॥

ननु तत्त्वविनिश्चयस्तावत्तिष्ठतु शास्त्रं तु तस्य कर्तव्यं प्रतिपादयतीत्याशंक्य तदपि तस्य कर्तव्याभावमेव बोधयतीत्याह। समाधिमिति। यो हृदयेन बुद्ध्या अस्तसर्वास्थः अस्ताः परित्यक्ताः अशेषाः आसक्तिविशेषाः यस्य तथाविधः अत एवोत्तमाशयः उत्तमः आशयः अभिप्रायो निर्मलं ज्ञानंयस्य स तथोक्तः स मुक्त एव अतः समाधिमथ कर्माणीत्यन्वयः ॥ २ ॥

नैष्कर्म्येण न तस्यार्थस्तस्यार्थोऽस्ति न कर्मभिः ॥
नसमाधानजप्याभ्यां यस्य निर्वासनं मनः ॥ ३ ॥

विदुषःकर्तव्यं नास्तीत्यत्र वचनांतरमुदाहरति। नैष्कर्म्येणेति। नैष्कर्म्यं कर्मराहित्यं तेन कर्मत्यागेनेत्यर्थः। समाधानं समाधिः जप्यं जपः ॥ ३ ॥

आत्मासंगस्ततोऽन्यत्स्यादिंद्रजालं हि मायिकम् ॥
इत्यचंचलनिर्णीते कुतो मनसि वासना ॥ ४ ॥

ननु विदुषाऽपि वासनानिवृत्तये ध्यानं कर्तव्यमित्याशंक्य सम्यग्ज्ञानिनो वासनैवनास्तीत्याह। आत्मेति ॥ ४ ॥

एवं नास्ति प्रसंगोऽपि कुतोऽस्यातिप्रसंजनम् ॥
प्रसंगो यस्य तस्यैव शंक्येतातिप्रसंजनम् ॥ ५ ॥

भवत्वेवं प्रकृते किमायातमित्यत आह। एवमिति। कस्य तर्ह्यतिप्रसंग इत्यतआह। प्रसंग इति ॥ ५ ॥

विध्यभावान्न बालस्य दृश्यतेऽतिप्रसंजनम् ॥
स्यात्कुतोऽतिप्रसंगोऽस्य विध्यभावे समे सति ॥ ६ ॥

एवं क दृष्टमित्यत आह। विध्यभावादिति। दार्ष्टांतिके योजयति। स्यादिति ॥ ६ ॥

न किंचिद्वेत्ति बालश्चेत्सर्वं वेत्त्येव तत्त्ववित् ॥
अल्पज्ञस्यैव विधयः सर्वे स्युर्नान्ययोर्द्वयोः ॥ ७ ॥

बालस्य विध्यभावे प्रयोजकमज्ञत्वमस्ति न विदुष इत्याशंक्य तस्याज्ञ-

त्वाभावेऽपिविध्यभावप्रयोजकं सर्वज्ञत्वमस्ति इत्याह। न किंचिदिति। तर्हि विध्यधिकारः कस्येत्याशंक्याह। अल्पज्ञस्येति ॥ ७ ॥

शापानुग्रहसामर्थ्यं यस्यासौ तत्त्वविद्यदि ॥
तन्न शापादिसामर्थ्यं फलं स्यात्तपसो यतः ॥ ८ ॥

ननु व्यासादिवच्छापानुग्रहसामर्थ्यं यस्य स एव तत्त्वविन्नान्य इति शंकते। शापेति। परिहरति। तन्नेति। तत्र हेतुमाह। शापादिसामर्थ्यमिति॥ ८॥

व्यासादेरपि सामर्थ्यं दृश्यते तपसो बलात् ॥
शापादिकारणादन्यत्तपो ज्ञानस्य कारणम् ॥ ९ ॥

ननु व्यासादीनां तत्त्वविदामपि शापादिसामर्थ्यं दृश्यते इत्याशंक्य तेषां न तत्त्वज्ञानफलं अपि तु तपःफलमित्याह। व्यासादेरिति। ननु तर्हि 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वे' ति श्रुतेस्तपोरहितस्य तत्त्वज्ञानमपि न घटेतेत्याशंक्य शापादिकारणादन्यस्यतपसःतत्त्वाज्ञैवमित्याह शापेति ॥ ९ ॥

द्वयं यस्यास्ति तस्यैव सामर्थ्यज्ञानयोर्जनिः ॥
एकैकं तु ततः कुर्वन्नेकैकं लभते फलम् ॥ १० ॥

तर्हि तेषां व्यासादीनां तत्त्वज्ञानित्वं शापादिकारणत्वं च कथं दृश्यत इत्याशंक्य उभयविधतपसः सद्भावादित्याह। द्वयमिति ॥ १० ॥

सामर्थ्यहीनो निंद्यश्चेद्यतिभिर्विधिवर्जितः ॥
निंद्यंते यतयोऽप्यन्यैरनिशं भोगलंपटैः ॥ ११ ॥

ननु यः शापादिसामर्थ्यरहितस्तस्य विध्यभावेऽपि विहितानुष्ठातृभिर्निंद्यत्वं स्यादित्याशंक्य तेषामपि विषयलंपटैर्निंद्यत्वं स्यादित्याह। सामर्थ्यहीन इति ॥ ११ ॥

भिक्षावस्त्रादि रक्षेयुर्यद्येते भोगतुष्टये ॥
अहो यतित्वमेतेषां वैराग्यभरमंथरम् ॥ १२ ॥

एतेऽपि भोगतुष्ट्यर्थं विषयान्संपादयेयुरित्याशंक्य तदा तेषां यतित्वमेव हीयेतेत्यभिप्रायेणोपहसति। भिक्षेति ॥ १२ ॥

वर्णाश्रमपरान्मूढा निंदंत्वित्युच्यते यदि ॥
देहात्ममतयो बुद्धं निंदंत्वाश्रममानिनः ॥ १३ ॥

विषयलंपटैः पामरैश्च क्रियमाणया निंदया क्रियापराणां शिष्टानां हानिर्नास्तीत्युच्यते चेत्तर्हि देहाभिमानिभिः क्रियापरैः क्रियमाणया निंदया तत्त्वविदोऽपि न हानिरित्याह। वर्णाश्रमेति ॥ १३ ॥

तदित्थं तत्त्वविज्ञाने साधनानुपमर्दनात् ॥
ज्ञानिनाऽऽचरितुं शक्यं सम्यग्राज्यादि लौकिकम् ॥ १४ ॥

प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरति। तदित्थमिति। तत्तस्मात्कारणादित्थमुक्तेन प्रकारेण तत्त्वविज्ञाने सति साधनानुपमर्दनाल्लौकिकव्यवहारसाधनानां मनआदीनामविलापनाल्लौकिकं राज्यादि राज्यपरिपालनादि कर्म वा ज्ञानिना सम्यगाचरितुं शक्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

मिथ्यात्वबुद्ध्या तत्रेच्छा नास्ति चेत्तर्हि माऽस्तु तत् ॥
ध्यायन्वाऽथ व्यवहरन्यथाऽरब्धं वसत्वयम् ॥ १५ ॥

ननु तत्त्वविदः प्रपंचमिथ्यात्वज्ञानेन तत्रेच्छैव नोदीयादिति चेत्तर्हि स्वकर्मानुसारेण वर्ततामित्याह। मिथ्यात्वेति ॥ १५ ॥

उपासकस्तु सततं ध्यायन्नेव वसेद्यतः ॥
ध्यानेनैव कृतं तस्य ब्रह्मत्वं विष्णुतादिवत् ॥ १६ ॥

इदानीमुपासकस्यातो वैषम्यं दर्शयति। उपासक इति। तत्रोपपत्तिमाह। यतइति। यतः कारणात्तस्य ब्रह्मत्वं ध्यानेनैव कृतं न प्रमाणेन प्रमितमतो ध्यायिना सदा ध्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। विष्णुतादिवदिति यथा स्वस्मिन् ध्यानेन संपादितस्य विष्णुत्वादेः पारमार्थिकत्वं नास्ति तद्वदित्यर्थः ॥ १६ ॥

ध्यानोपादानकं यत्तद्ध्यानाभावे विलीयते ॥
वास्तवी ब्रह्मता नैव ज्ञानाभावे विलीयते ॥ १७ ॥

ध्यानसंपादितस्यापि तस्य पारमार्थिकत्वं किं न स्यादित्याशंक्य ध्यान

संपादितस्य वाग्धेनुत्वादेर्ध्यानापायेऽपगमदर्शनान्नैवमित्याह । ध्यानेनेति । ज्ञानेन प्रकाशितस्य ब्रह्मत्वस्य ततो वैलक्षण्यमाह । वास्तवीति । हेतुगर्भितं विशेषणं यतोब्रह्मत्वं वास्तवमतो ज्ञापकज्ञानाभावे सति नैव विलीयते॥१७॥

ततोऽभिज्ञापकं ज्ञानं न नित्यं जनयत्यदः ॥
ज्ञापकाभावमात्रेण न हि सत्यं विलीयते ॥ १८ ॥

वास्तवत्वादेव ज्ञानेन नैव जन्यत इत्याह । तत इति । यतोऽदो ब्रह्मत्वं नित्यं ततो ज्ञानं तस्याभिज्ञापकमवोधकमेव न जनकमित्यर्थः । तत्रोपपत्तिं व्यतिरेकमुखेनाह । ज्ञापकेति । अयमभिप्रायः ब्रह्मत्वं यदि ज्ञानजन्यं स्यात्त र्हि ज्ञाननाशे स्वयंविलीयेत न च विलीयते अतो न जन्यत इत्यर्थः॥१८॥

अस्त्येवोपासकस्यापि वास्तवी ब्रह्मतेति चेत् ॥
पामराणां तिरश्चां च वास्तवी ब्रह्मता न किम् ॥ १९ ॥

ननु ज्ञानिवदुपासकस्यापि ब्रह्मत्वं वास्तवमस्त्येवेति शंकते । अस्त्येवेति अत्यल्पमिदमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह । पामराणामिति ॥ १९ ॥

अज्ञानादपुमर्थत्वमुभयत्रापि तत्समम् ॥
उपवासाद्यथा भिक्षा वरं ध्यानं तथान्यतः ॥ २० ॥

पामरादीनां विद्यमानमपि तद्ब्रह्मत्वमज्ञातत्वान्न पुरुषार्थोपयोगीत्याशंक्य अज्ञातत्वेनापुरुषार्थोपयोगित्वमुपासकस्यापि समानमित्याह । अज्ञानादिति । ननु तर्ह्युपासनं किमर्थमभिधीयत इत्याशंक्येतरानुष्ठानेभ्यः श्रेष्ठत्वाभिप्रयेणोक्तमिति दृष्टांतपूर्वकमाह उपवासादिति ॥ २० ॥

पामराणां व्यवहृतेर्वरं कर्माद्यनुष्ठितिः ॥
ततोऽपि सगुणोपास्तिर्निर्गुणोपासना ततः ॥ २१ ॥

इतरानुष्ठानाच्छ्रैष्ठ्यमेव दर्शयति । पामराणामिति ॥ २१ ॥

यावद्विज्ञानसामीप्यं तावच्छ्रैष्ठ्यं विवर्द्धते ॥
ब्रह्मज्ञानाय ते साक्षान्निर्गुणोपासनं शनैः ॥ २२ ॥

उत्तरोत्तरश्रैष्ठ्ये कारणमाह । यावदिति । निर्गुणोपासनस्य सर्वश्रैष्ठ्ये कारणमाह । ब्रह्मज्ञानाय त इति ॥ २२ ॥

यथा संवादिविभ्रांतिः फलकाले प्रमायते ॥
विद्यायते तथोपास्तिर्मुक्तिकालेतिपाकतः ॥ २३ ॥

उक्तमर्थं दृष्टांतप्रदर्शनपूर्वकं द्रढयति । यथेति ॥ २३ ॥

संवादिभ्रमतः पुंसः प्रवृत्तस्यान्यमानतः ॥
प्रमेति चेत्तथोपास्तिर्मांतरे कारणायताम् ॥ २४ ॥

ननु संवादिविभ्रांतिः स्वयमेव न प्रमा भवति किंतु तया प्रवृत्तस्येंद्रियार्थसन्निकर्षात्प्रमाजायत इति शंकते । संवादीति । अस्तु तर्हि निर्गुणोपासनमपि निदिध्यासनरूपं सद्वाक्यजन्यापरोक्षज्ञाने कारणं भविष्यतीत्याह तथेति ॥ २४ ॥

मूर्त्तिध्यानस्य मंत्रादेरपि कारणता यदि ॥
अस्तु नाम तथाप्यत्र प्रत्यासत्तिर्विशिष्यते ॥ २५ ॥

नन्वेवं सति मूर्त्तिध्यानादेरपि चित्तैकाग्र्यसंपादनद्वारा अपरोक्षज्ञानसाधनत्वं स्यादितिचेत्तदप्यंगीक्रियतइत्याह। मूर्तीति । तर्हि निर्गुणोपासने कोतिशयस्तत्राह । तथापीति । प्रत्यासतिः सामीप्यं ज्ञानंप्रतीति शेषः ॥२५॥

निर्गुणोपासनं पक्कं समाधिः स्याच्छनैस्ततः ॥
यः समाधिर्निरोधाख्यः सोऽनायासेन लभ्यते ॥ २६ ॥

प्रत्यासत्तिप्रकारमेव दर्शयति । निर्गुणेति । निर्गुणोपासनं यदा पक्कं भवति तदा सविकल्पकसमाधिःस्यात् ततः सविकल्पकसमाधेर्निरोधाख्यो यस्तस्यापि निरोधेसर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिरिति सूत्रोक्तलक्षणो निर्विकल्पकः समाधिः सोऽनायासेन लभ्यते ॥ २६ ॥

निरोधलाभे पुंसोंऽतरसंगं वस्तु शिष्यते ॥
पुनःपुनर्वासितेऽस्मिन्वाक्याज्जायेत तत्त्वधीः ॥२७॥

भवत्वेवं निर्विकल्पकलाभस्ततः किमित्यत आह । निरोधेति । ततोऽपि

किमित्यतआह । पुनःपुनरिति । अस्मिन्नसंगे वस्तुनि पुनःपुनर्वासिते भावितेसति वाक्यात्तत्त्वमस्यादिलक्षणात्तत्त्वधस्तित्त्वज्ञानमहंब्रह्मास्मीत्येवमाकारं जायेत उत्पद्येत ॥ २७ ॥

निर्विकारासंगनित्यस्वप्रकाशैकपूर्णताः ॥
बुद्धौ झटिति शास्त्रोक्ता आरोहंत्यविवादतः ॥ २८ ॥

तत्त्वज्ञानस्वरूपमेव विशदयति । निर्विकारेति ॥ २८ ॥

योगाभ्यासस्त्वेतदर्थोऽमृतबिंद्वादिषु श्रुतः ॥
एवं च दृष्टद्वारापि हेतुत्वादन्यतो वरम् ॥ २९ ॥

ननु निर्विकल्पकसमाधिवशादपरोक्षज्ञानमुदेतीत्यत्र किं प्रमाणमित्याशंक्यामृतबिंद्वादिश्रुतयः सर्वा अपि प्रमाणमित्याह । योगाभ्यासेति । फलितमाह । एवमिति । एवं च सति निर्गुणोपासनस्याप्यपरोक्षज्ञानप्रत्यासत्तिसंभवे सति दृष्टद्वारापि निर्विकल्पकसमाधिलाभद्वारेण अपिशब्दाददृष्टद्वारापि हेतुत्वात् ज्ञानसाधनत्वादन्यतः सगुणोपासनादिभ्यो वरं श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ २९ ॥

उपेक्ष्य तत्तीर्थयात्राजपादीनेव कुर्वताम् ॥
पिंडं समुत्सृज्य करं लेढीति न्याय आपतेत् ॥ ३० ॥

एवं निर्गुणोपासनस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वे सिद्धे सति तत्परित्यज्यान्यत्रप्रवृत्तानां वृथा श्रमः स्यादिति लौकिकन्यायदर्शनेनाह । उपेक्ष्येति ॥ ३० ॥

उपासकानामप्येवं विचारत्यागतो यदि ॥
बाढं तस्माद्विचारस्यासंभवे योग ईरितः ॥ ३१ ॥

नन्वात्मतत्त्वविचारं परित्यज्य निर्गुणोपासनं कुर्वतामप्ययं न्यायः समान इत्याशंक्यांगीकरोति । उपासकानामिति । तर्हि निर्गुणोपासनं कुतः प्रतिपाद्यत इत्यत आह तस्मादिति । यस्मादुक्तन्यायप्रसंगस्तस्माद्विचारासंभवे योग उपासनमुक्तमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

बहुव्याकुलचित्तानां विचारात्तत्त्वधीर्नहि ॥
योगो मुख्यस्ततस्तेषां धीदर्पस्तेन नश्यति ॥ ३२ ॥

विचारासंभवे कारणमाह। बद्धिति। यतोविचारो न संभवति अतो योगः कर्तव्य इत्याह। योग इति। मुख्यत्वे कारणमाह। धीदर्प इति। तेन योगेन यतो धीदर्पो नश्यति अतो मुख्य इत्यर्थः॥ ३२॥

अव्याकुलधियां मोहमात्रेणाच्छादितात्मनाम्॥
सांख्यनामा विचारः स्यान्मुख्यो झटिति सिद्धिदः॥३३॥

एवं व्याकुलचित्तानां योगस्य मुख्यत्वमभिधाय तद्रहितानां विचारएव मुख्य इत्याह। अव्याकुलेति। सांख्यनामा विचारः सांख्यशब्दवाच्यस्तत्त्वविचारो मुख्यः। कुत इत्यत आह। झटितीति॥ ३३॥

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते॥
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति॥ ३४॥

योगसांख्ययोरुभयोरपि तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिसाधनत्वे गीतावाक्यं प्रमाणयति। यत्सांख्यैरिति। यः सांख्यं च योगं च फलत एकं पश्यति स शास्त्रार्थं सम्यक् पश्यतीत्यर्थः॥ ३४॥

तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यमिति हि श्रुतिः॥
यस्तु श्रुतेर्विरुद्धसः आभासः सांख्ययोगयोः॥ ३५॥

न केवलं गीतावाक्यं किं तु तन्मूलभूता श्रुतिरप्यस्तीत्याह। तत्कारणमिति। ननु सांख्ययोगयोरुभयोरपि तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिसाधनत्वेनांगीकारे तच्छास्त्रे प्रतिपादितानां तत्त्वानामपि स्वीकार्यत्वं स्यादित्याशंक्याह। यस्त्विति। आभासो वाध्यतइत्यर्थः॥ ३५॥

उपासनं नापि पक्कमिह यस्य परत्र सः॥
मरणे ब्रह्मलोके वा तत्त्वं विज्ञाय मुच्यते॥ ३६॥

ननूपासनं कुर्वाणस्य तत्त्वज्ञानात्प्राङ् मरणे सति मोक्षो न सिद्ध्येदित्याशंक्याह। उपासनमिति॥ ३६॥

यंयं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यंते कलेवरम्॥
तंतमेवैति यच्चित्तस्तेन यातीति शास्त्रतः॥ ३७॥

मरणावसरे ज्ञानान्मुक्तिलाभे प्रमाणमाह । यं यं वापीति । यच्चित्तस्तेनैव प्राणमायाति 'प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथा संकल्पितं लोकं नयती' तिवाक्याच्चेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अंत्यप्रत्ययतो नूनं भावि जन्म तथा सति ॥
निर्गुणप्रत्ययोऽपि स्यात्सगुणोपासने यथा ॥ ३८ ॥

ननूदाहृताभ्यां श्रुतिस्मृतिवाक्याभ्यामंत्यप्रत्ययतो भाविजन्माभिधीयते ज्ञानान्मुक्तिरित्याशंक्य मुखतस्तथाऽभिधानमंगीकरोति । अंत्यप्रत्ययत इति । कथं तर्हि मरणकाले ज्ञानान्मोक्षो भवतीत्यत्रेदं वाक्यद्वयं प्रमाणत्वेनोपन्यस्तमित्याशंक्याह । तथा सतीति । तथा सति अंत्यप्रत्ययाद्भाविजन्मविनिश्चये सति सगुणोपासकस्य यथा मरणावसरे पूर्वाभ्यासवशात्सगुणब्रह्माकारः प्रत्ययो जायते एवं निर्गुणोपासकस्यापि निर्गुणब्रह्मगोचरः प्रत्ययो जायते जनिष्यते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

नित्यनिर्गुणरूपं तन्नाममात्रेण गीयताम् ॥
अर्थतो मोक्ष एवैष संवादिभ्रमवन्मतः ॥ ३९ ॥

ननु निर्गुणप्रत्ययाभ्यासवशान्निर्गुणब्रह्मप्राप्तिरेव भवेन्न मुक्तिरित्याशंक्य ब्रह्मप्राप्तिमुक्त्योः शब्दमात्रेण भेदो नार्थत इत्याह । नित्यनिर्गुणेति । तद्ब्रह्म नित्यमिति नाममात्रेणोच्यतामर्थतस्त्वेष मोक्ष एव स्वरूपावस्थितिर्मुक्तिरित्यभिधानादिति भावः । तत्र दृष्टांतमाह । संवादीति । यथा संवादिभ्रमो नाममात्रेण भ्रम इत्युच्यते वस्तुतस्तत्त्वज्ञानमेव तद्वदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

तत्सामर्थ्याज्जायते धीर्मूलाविद्यानिवर्तिका ॥
अविमुक्तोपासनेन तारकब्रह्मबुद्धिवत् ॥ ४० ॥

ननु निर्गुणोपासनस्य मानसक्रियारूपस्य मुक्तिसाधनत्वाभिधानं विरुद्धमित्याशंक्यतज्जन्यज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वाभिधानान्न विरोध इत्याह । तदिति । तत्र दृष्टांतमाह । अविमुक्त इति यथा अविमुक्तसगुणब्रह्मोपासनसामर्थ्यात्तारकब्रह्मविद्या जायते एवं निर्गुणोपासनान्निर्गुणब्रह्मज्ञानं जायत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

सोऽकामो निष्काम इति ह्यशरीरो निरिंद्रियः ॥
अभयं हीति मुक्तत्वं तापनीये फलं श्रुतम् ॥ ४१ ॥

ननु निर्गुणोपासनस्य मोक्षः फलमित्यत्र किं प्रमाणमित्याशंक्याह। सोकाम इति। 'सोऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामंत्यत्रैवसमवलीयंते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति अशरीरो निरिंद्रियोऽप्राणो ह्यमनाः सच्चिदानंदमात्रः स्वस्वराट् भवति य एवं वेद चिन्मयो ह्ययमोंकार श्चिन्मयमिदं सर्वं तस्मात्परमेश्वर एवैकमेवतद्भवत्येतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मा भयं वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेति रहस्य' मित्यादिवाक्यैस्तापनीयोपनिषदि निर्गुणोपासनस्य मोक्षः फलत्वेन श्रूयत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

उपासनस्य सामर्थ्याद्विद्योत्पत्तिर्भवेत्ततः ॥
नान्यः पंथा इति ह्येतच्छास्त्रं नैव विरुध्यते ॥ ४२ ॥

ननूपासनया मुक्तिः स्याच्चेत् 'नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाये' ति श्रुतिविरोध इत्याशंक्य विद्याव्यवधानेन मोक्षप्रदत्वाभिधानान्न विरोध इत्याह। उपासनस्येति ॥ ४२ ॥

निष्कामोपासनान्मुक्तिस्तापनीये समीरिता ॥
ब्रह्मलोकः सकामस्य शैब्यप्रश्ने समीरितः ॥ ४३ ॥

'मरणे ब्रह्मलोके वा तत्त्वं विज्ञाय मुच्यते' इत्युक्तार्थे श्रुतिं प्रमाणयति। निष्काम इति। तत्र सोऽकाम इत्यादि तापनीयवाक्यं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥ ४३ ॥

य उपास्ते त्रिमात्रेण ब्रह्मलोके स नीयते ॥
स एतस्माज्जीवघनात्परं पुरुषमीक्षते ॥ ४४ ॥

इदानीं शैब्यप्रश्नोपनिषद्वाक्यमर्थतः पठति। य उपास्त इति। 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परंपुरुषमभिध्यायीत सतेजसि सूर्ये संपन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इति सकामस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिः श्रूयते इत्यर्थः। ननु शैब्यप्रश्ने सकामस्य ब्रह्म-

लोकगतिरेव प्रतीयते इत्याशंक्य तत्र तत्व साक्षात्कारश्च श्रूयते इत्याह स एतस्मादिति । ब्रह्मलोकं गतः स उपासकः एतस्माज्जीवघनाज्जीवसमष्टि रूपात् हिरण्यगर्भात्परमुत्कृष्टं पुरुषं निरुपाधिकचैतन्यरूपंपरमात्मानमीक्षते साक्षात्करोति ॥ ४४ ॥

अप्रतीकाधिकरणे तत्क्रतुन्याय ईरितः ॥
ब्रह्मलोकफलं तस्मात्सकामस्येति वर्णितम् ॥ ४५ ॥

किंचा 'प्रतीकालंबनान्नयतीति बादरायणः' 'उभयथादोषात्तत्क्रतुश्च' त्यत्र कामानुसारेण फलप्राप्तिर्भवतीति प्रतिपादितं तस्मादपि सकामस्य ब्रह्मलोकगतिरित्युक्तेत्याह अप्रतीकेति ॥ ४५ ॥

निर्गुणोपास्तिसामर्थ्यात्तत्र तत्त्वमवेक्षते ॥
पुनरावर्तते नायं कल्पांते च विमुच्यते ॥ ४६ ॥

तर्हि सकामस्य तत्त्वज्ञानं कुतो जायते इत्याशंक्याह । निर्गुणेति । 'इमं मानवमावर्तं नावर्तते न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते' इति 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसद्भावान्न तस्य पुनः संसारप्राप्तिः किंतु मुक्तिरेवे त्याह । पुनरावर्तत इति ॥ ४६ ॥

प्रणवोपास्तयः प्रायो निर्गुणा एव वेदगाः ॥
क्वचित्सगुणताप्युक्ता प्रणवोपासनस्य हि ॥ ४७ ॥

इदानीं प्रणवोपासनप्रसंगात् बुद्धिस्थं तद्द्वैविध्यं दर्शयति । प्रणवेति ॥ ४७ ॥

परापरब्रह्मरूप ओंकार उपवर्णितः ॥
पिप्पलादेन मुनिना सत्यकामाय पृच्छते ॥ ४८ ॥

द्वैविध्ये प्रमाणमाह । परापरेति । 'एतद्वै सत्यकामपरं चापरं च ब्रह्म यदोंकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेन एकतरमन्वेती' ति उभयरूपत्वं प्रतिपादितमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

एतदालंबनं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥
इति प्रोक्तं यमेनापि पृच्छते नचिकेतसे ॥ ४९ ॥

कठवल्ल्या यमेनाप्ये 'तदालंबनं ज्ञात्वे' त्यादिना द्वैविध्यमुक्तमित्याह एतदालंबनमिति ॥ ४९ ॥

इह वा मरणे वाऽस्य ब्रह्मलोकेऽथ वा भवेत् ॥
ब्रह्मसाक्षात्कृतिः सम्यगुपासीनस्य निर्गुणम् ॥ ५० ॥

उक्तमर्थमुपसंहरति । इह वेति ॥ ५० ॥

अर्थोऽयमात्मगीतायामपि स्पष्टमुदीरितः ॥
विचाराक्षम आत्मानमुपासीतेति संततम् ॥ ५१ ॥

विचारात्तत्त्वज्ञानसंपादनासमर्थस्य निर्गुणब्रह्मध्यानेऽधिकार इत्ययमर्थ आत्मगीतायां सम्यगभिहित इत्याह । अर्थोऽयमिति ॥ ५१ ॥

साक्षात्कर्तुमशक्तोऽपि चिंतयेन्मामशंकितः ॥
कालेनानुभवारूढो भवेयं फलितो ध्रुवम् ॥ ५२ ॥

आत्मगीतावाक्यान्येवोदाहरति । साक्षादिति ॥ ५२ ॥

यथाऽगाधनिधेर्लब्धौ नोपायः खननं विना ॥
मल्लाभेऽपि तथा स्वात्मचिंतां मुक्त्वा न चापरः ॥ ५३ ॥

ध्यानस्य सम्यग् ज्ञानोपायत्वे दृष्टांतमाह । यथेति । दार्ष्टांतिके योजयति । मल्लाभ इति ॥ ५३ ॥

देहोपलमपाकृत्य बुद्धिकुद्दालकात्पुनः ॥
खात्वा मनोभुवं भूयो गृह्णीयान्मां निधिं पुमान् ॥ ५४ ॥

व्यतिरेकेणोक्तमर्थमन्वयमुखेनाह । देहोपलमिति ॥ ५४ ॥

अनुभूतेरभावेऽपि ब्रह्मास्मीत्येव चिंत्यताम् ॥
अप्यसत्प्राप्यते ध्यानान्नित्याप्तं ब्रह्म किं पुनः ॥ ५५ ॥

अनुभूतेरिति । ध्याज्ञानेऽसमर्थस्य ध्यानेऽधिकार इत्यत्रवाक्यांतरं पठति । अनुभूतेरिति । ध्यानाद्ब्रह्मप्राप्तौ कैमुतिकन्यायमाह । अपीति । उपासकस्य पूर्वमविद्यमानमपि देवत्वादिकं ध्यानात् प्राप्यते किल स्वरूपत्वेन नित्यप्राप्तं सर्वात्मकं ब्रह्मध्यानात् प्राप्यत इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

अनात्मबुद्धिशैथिल्यं फलं ध्यानाद्दिनेदिने ॥
पश्यन्नपि न चेद्ध्यायेत्कोऽपरोऽस्मात्पशुर्वद ॥ ५६ ॥

ब्रह्मध्यानफलस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादपि ध्यानं कर्तव्यमित्याह। अनात्मेति ॥ ५६॥

देहाभिमानं विध्वस्य ध्यानादात्मानमद्वयम् ॥
पश्यन्मर्त्योऽमृतो भूत्वा ह्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ ५७ ॥

इदानीमुपपादितमर्थं संक्षिप्य दर्शयति । देहाभिमानमिति । मरणशीले देहेऽहमित्यभिमानपरित्यागात्स्वयममृतो भूत्वा अत्रास्मिन्नेव शरीरे स्वस्य निजं रूपं सच्चिदानंदरूपं ब्रह्म प्राप्नोति ॥ ५७ ॥

ध्यानदीपमिमं सम्यक्परामृशति यो नरः ॥
मुक्तसंशय एवायं ध्यायति ब्रह्म संततम् ॥ ५८ ॥

इतिश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यविद्यारण्यप्रणीतपंचदश्यां ध्यानदीपप्रकरणम् ॥ ९ ॥

ध्यानदीपानुसंधानफलमाह । ध्यानदीपमिति ॥ ५८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनिवर्यकिंकरेण श्रीरामकृष्णाख्यविदुषा विरचितं ध्यानदीपव्याख्यानं समाप्तम् ॥ ९॥

इति ध्यानदीपप्रकरणम् ॥ ९ ॥

पञ्चदशी सटीक ॥

अथ नाटकदीपप्रकरणम् १० ।

परमात्माऽद्वयानंदपूर्णः पूर्वं स्वमायया ॥
स्वयमेव जगद्भूत्वा प्राविशज्जीवरूपतः ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ नाटकदीपव्याख्या प्रारंभः ॥ नत्वा श्रीभारती तीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ ॥ अर्थो नाटकदीपस्य मया संक्षिप्य वक्ष्यते ॥१॥ चिकीर्षितस्य ग्रंथस्य निष्प्रत्यूहपरिपूरणायाभिमतदेवतातत्त्वानुस्मरणलक्षणं मंगलमाचरन् मंदाधिकारिणामनायासेन निष्प्रपंचब्रह्मात्मतत्त्वप्रतिपत्तिसिद्धये 'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचं प्रपंच्यते । शिष्याणां बोधसिद्ध्यर्थं तत्त्वज्ञैः कल्पितः क्रम ' इति न्यायमनुसृत्य आत्मन्यध्यारोपं तावदाह परमात्मेति । पूर्वं सृष्टेः प्रागद्वयानंदपूर्णः 'सदेवसोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं विज्ञानमानंदं ब्रह्म पूर्णमदः पूर्ण ' मित्यादि श्रुति प्रसिद्धः स्वगतादिभेदशून्यः परमानंदरूपः परिपूर्णः परमात्मा स्वमायया 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वर ' मिति श्रुत्युक्तया स्वनिष्ठया मायाशक्त्या 'स्वयं जगद्भूत्वा तदात्मानं स्वयमकुरुत सच्च त्यच्चाभवदि ' ति श्रुतेः स्वयमेव जगदाकारतां प्राप्य जीवरूपतः प्राविशत् 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ' अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्ये ' त्यादिश्रुतेर्जीवरूपेण प्रविष्टवानित्यर्थः॥१॥

विष्णवाद्युत्तमदेहेषु प्रविष्टो देवता भवेत् ॥
मर्त्याद्यधमदेहेषु स्थितो भजति मर्त्यताम् ॥ २ ॥

ननु परमात्मन एवैकस्य सर्वशरीरेषु प्रविष्टत्वे पूज्यपूजकादिभावेन प्रतीयमान उत्तमाधमभावो विरुध्येतेत्याशंक्याह। विष्णिवति। नायं स्वाभाविक उत्तमाधमभावः किं तु शरीरोपाधिनिबंधनः अतो न विरोध इति भावः॥ २॥

अनेकजन्मभजनात् स्वविचारं चिकीर्षति ॥
विचारेण विनष्टायां मायायां शिष्यते स्वयम् ॥ ३ ॥

इत्थमात्मन्यध्यारोपं संक्षेपेण प्रदर्श्य ससाधनं तदपवादं संक्षिप्यदर्शयति। अनेकेति। अनेकजन्मभजनादनेकेषु जन्मस्वनुष्ठितानां कर्मणां ब्रह्मणि समर्पणरूपाद्भजनात् स्वविचारं स्वस्यात्मनो ब्रह्मरूपस्य ज्ञानसाधनं श्रवणादिकं चिकीर्षति कर्तुमिच्छति ततः स्वविचारेण विचारजनितज्ञानेन मायायां स्वस्याद्वयानंदत्वादिरूपाच्छादिकायामज्ञानाविद्यादिशब्दवाच्यायां विनष्टायां निवृत्तायां स्वयमद्वयानंदपूर्णः परमात्मैवावशिष्यते॥ ३ ॥

अद्वयानंदरूपस्य सद्वयत्वं च दुःखिता ॥
बंधः प्रोक्तः स्वरूपेण स्थितिर्मुक्तिरितीर्यते ॥ ४ ॥

ननु 'तद ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबंधैः प्रमुच्यत' इत्यादि श्रुतिभिर्बंधनिवृत्तिलक्षणस्य मोक्षस्य ज्ञानफलत्वाभिधानात् परमात्मविशेषणस्य तत्फलताभिधानमनुपपन्नमित्याशंक्याह। अद्वयानंदेति। अद्वितीये ब्रह्मणि वास्तवस्य बंधस्य मोक्षस्य वा दुर्निरूपत्वाद्दुःखित्वादिभ्रम एव बंधस्वरूपावस्थितिलक्षणा तन्निवृत्तिरेव मोक्षः अतो न श्रुति विरोध इति भावः॥ ४॥

अविचारकृतो बंधो विचारेण निवर्तते॥
तस्माज्जीवपरात्मानौ सर्वदैव विचारयेत्॥ ५ ॥

ननु 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इति स्मृतेर्मोक्षस्य कर्मसाधनत्वावगमात् किमनेन विचारजनितज्ञानेनेत्यत आह। अविचारेति। विचारप्रागभावोपलक्षिताज्ञानकृतस्य बंधस्य न विचारजन्यज्ञानादन्यतो

निवृत्तिरुपपद्यते उदाहृतस्मृतौ च संसिद्धिशब्देन चित्तशुद्धिरेवाभिधीयते न मोक्ष इति भावः। विचारेण बंधनिवृत्तिरुक्ता किंविषयेण विचारेणेत्यत आह। तस्मादिति। तत्त्वसाक्षात्कारपर्यंतं सर्वदा विचारं कुर्यादित्यर्थः॥ ५॥

अहमित्यभिमंता यः कर्ताऽसौ तस्य साधनम्॥
मनस्तस्य क्रिये अंतर्बहिर्वृत्ती क्रमोत्थिते॥ ६॥

तत्र जीवस्वरूपं तावन्निरूपयति। अहमिति। यश्चिदाभासविशिष्टोऽहंकारो व्यवहारदशायां देहादावहमित्यभिमन्यते असौ कर्ता कर्तृत्वादिधर्मविशिष्ठो जीव इत्यर्थः। तस्य किं करणमित्यपेक्षायामाह। तस्येति। कामादिवृत्तिमानंतःकरणभागो मनः करणस्य क्रियाव्याप्तत्वात्तत्क्रियां दर्शयति। तस्य क्रियेति॥ ६॥

अंतर्मुखाऽहमित्येषा वृत्तिः कर्तारमुल्लिखेत्॥
बहिर्मुखेदमित्येषा बाह्यं वस्त्विदमुल्लिखेत्॥ ७॥

अनयोः स्वरूपं विषयं च विविच्य दर्शयति। अंतर्मुखेति। इदमित्येषेति। बहिर्वृत्तेः स्वरूपाभिनयः अवशिष्टेन विषयप्रदर्शनं बाह्यं देहाद्बहिर्वर्तमानमिदंतयानिर्दिश्यमानं वस्तूल्लिखेत् विषयी कुर्यादित्यर्थः॥ ७॥

इदमो ये विशेषाः स्युर्गंधरूपरसादयः॥
असांकर्येण तान् भिंद्याद् घ्राणादींद्रियपंचकम्॥ ८॥

ननु मनसैव सर्वव्यवहारसिद्धौ चक्षुरादिवैयर्थ्यं प्रसज्येतेत्याशंक्याह। इदमइति। मनसेदमिति सामान्यमात्रं गृह्यते न तु तद्विशेषो गंधादिरतस्तद्ग्रहणे घ्राणादिकमुपयुज्यत इत्यर्थः॥ ८॥

कर्तारं च क्रियां तद्वद्व्यावृत्तविषयानपि॥
स्फोरयेदेकयत्नेन योऽसौ साक्ष्यत्र चिद्वपुः॥ ९॥

एवं सोपकरणं जीवस्वरूपं निरूप्य परमात्मानं निरूपयति। कर्तारमिति। कर्तारं पूर्वोक्तमहंकाररूपं क्रियामहमिदमात्मकमनोवृत्तिरूपां व्यावृत्तविषयानपि व्यावृत्तान् अन्योन्यविलक्षणान् घ्राणादिग्राह्यान् गंधादीन् विषयांश्च

एकयत्नेन युगपदेव यश्चिद्वपुश्चिद्रूप एव सन् स्फोरयेत् प्रकाशयेत् असा-वत्र वेदांतशास्त्रे साक्षीत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ईक्षे शृणोमि जिघ्रामि स्वादयामि स्पृशाम्यहम् ॥
इति भासयते सर्वं नृत्यशालास्थदीपवत् ॥ १० ॥

साक्षिण एकयत्नेन सर्वस्फोरकत्वमभिनीय दर्शयति । ईक्षेशृणोमीति। ईक्षे रूपमहं पश्यामीत्येवंद्रष्टृदर्शनदृश्यलक्षणां त्रिपुटीमेकयत्नेन भासयेत् एवं शृणोमीत्यादावपि योज्यं युगपदत्रिकारित्वे अनेकावभासकत्वे दृष्टांतमाह । नृत्यशालास्थदीपवदिति ॥ १० ॥

नृत्यशालास्थितो दीपः प्रभुं सभ्यांश्च नर्तकीम् ॥
दीपयेदविशेषेण तदभावेऽपि दीप्यते ॥ ११ ॥

दृष्टांतं स्पष्टयति । नृत्येति । अविशेषेण प्रभ्वादिविषयविशेषावभासनाय वृद्ध्यादिविकारमंतरेणेति यावत् ॥ ११ ॥

अहंकारं धियं साक्षी विषयानपि भासयेत् ॥
अहंकाराद्यभावेऽपि स्वयं भात्येव पूर्ववत् ॥ १२ ॥

दार्ष्टांतिके योजयति । अहंकारमिति । सुषुप्त्यादावहंकाराद्यभावेऽपि तत्साक्षितया भात्येवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

निरंतरं भासमाने कूटस्थे ज्ञप्तिरूपतः ॥
तद्भासा भास्यमानेयं बुद्धिर्नृत्यत्यनेकधा ॥ १३ ॥

ननु प्रकाशरूपाया बुद्धेरेवाहंकारादिसर्ववस्त्ववभासकत्वसंभवात् किं तदतिरिक्तसाक्षिकल्पनयेत्याशंक्याह । निरंतरमिति । कूटस्थे निर्विकारे साक्षिणि ज्ञप्तिरूपतः स्वप्रकाशचैतन्यतया निरंतरं भासमाने सदा स्फुरति सति इयं बुद्धिस्तद्भासा तस्य साक्षिणः स्वरूपचैतन्येन भासमाना प्रकाश्यमानैव अनेकधा घटोयं पटोयमित्यादि ज्ञानाकारेण नृत्यति विक्रियते । अयं भावः यतो बुद्धेर्विकारितया जडत्वात्स्वतः स्फूर्तिराहित्यमतस्तदतिरिक्तः सर्वावभासकः साक्ष्यभ्युपगंतव्य इति ॥ १३ ॥

अहंकारः प्रभुः सभ्या विषया नर्तकी मतिः ॥
तालादिधारीण्यक्षाणि दीपः साक्ष्यवभासकः ॥ १४ ॥

उक्तमर्थं श्रोतृबुद्धिसौकर्याय नाटकत्वेन निरूपयति अहंकार इति । विषयभोगसाकल्यवैकल्याभिमानप्रयुक्तहर्षविषादवत्त्वान्नृत्याभिमानिप्रभुतुल्यत्वमहंकारस्य परिसरवर्तित्वेऽपि विषयाणां तद्राहित्यात्सभ्यपुरुषसाम्यं नानाविधविकारवत्त्वान्नर्तकीसाम्यं धियः धीविक्रियाणामनुकूलव्यापारवत्त्वात्तालादिधारिसमानत्वमिंद्रियाणां एतत्सर्वावभासकत्वात्साक्षिणो दीपसादृश्यमस्तीति दृष्टव्यम् ॥ १४ ॥

स्वस्थानसंस्थितो दीपः सर्वतो भासयेद्यथा ॥
स्थिरस्थायी तथा साक्षी बहिरंतः प्रकाशयेत् ॥ १५ ॥

ननु साक्षिणोऽप्यहंकाराद्यवभासकत्वे तेन तेनसंबंधापगमागमरूप विकारवत्त्वं स्यादित्याशंक्याह । स्वस्थानेति । दीपो यथा गमनादिविकारशून्यः स्वदेशेऽवस्थित एव सन् स्वसन्निहिताखिलपदार्थानवभासयति एवं साक्ष्यपीति भावः ॥ १५ ॥

बहिरंतर्विभागोऽयं देहापेक्षो न साक्षिणि ॥
विषया बाह्यदेशस्था देहस्यांतरहंकृतिः ॥ १६ ॥

ननु साक्षिणो बहिरंतरवभासकत्वाभिधानमनुपपन्नम् 'अपूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमिति श्रुत्या तस्य बाह्यांतरविभागाभावाभिधानादित्याशंक्याह । बहिरिति । कस्यबाह्यत्वं कस्य चांतरत्वमित्यत आह । विषया इति ॥ १६ ॥

अंतस्था धीः सहैवाक्षैर्बहिर्याति पुनःपुनः ॥
भास्यबुद्धिस्थचांचल्यं साक्षिण्यारोप्यते वृथा ॥ १७ ॥

ननु 'स्थिरस्थायी तथा साक्षी बहिरंतः प्रकाशयेत्' इति अविकारिणः सतो बहिरंतरवभासकोक्तिरयुक्ता अहं घटं पश्यामीत्यत्र अहमित्यंतरहंकारसाक्षितया प्रथमतो भासकस्य अनंतरं घटं पश्यामीति घटकारवृत्तिस्फुरणरूपेण बहिर्निर्गमानुभवादित्याशंक्याह । अंतस्थेति । दृष्टग्राहकत्वेन देहांत-

रावस्थिता बुद्धिः रूपादि ग्रहणाय चक्षुरादिद्वारा भूयो भूयो निर्गच्छति तथा च तन्निष्ठं चांचल्यं तद्भासके साक्षिण्यारोप्यते अतो न वास्तवं साक्षिणश्चांचल्यमिति भावः ॥ १७ ॥

गृहांतरगतः स्वल्पो गवाक्षादातपोऽचलः ॥
तत्र हस्ते नर्त्यमाने नृत्यतीवातपो यथा ॥ १८ ॥

भासके भास्यचांचल्यारोपः क्व दृष्ट इत्याशंक्याह । गृहांतरगत इति। गवाक्षात् गृहांतरगतः स्वल्पातपोऽचल एव वर्तते तत्र तस्मिन्नातपे पुरुषेण हस्ते नर्त्यमाने इतस्ततश्चाल्यमाने यथा आतपो नृत्यतीव चलतीव लक्ष्यते न तु चलतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

निजस्थानस्थितः साक्षी बहिरंतर्गमागमौ ॥
अकुर्वन् बुद्धिचांचल्यात् करोतीव तथा तथा ॥ १९ ॥

दार्ष्टांतिकमाह । निजस्थानेति ॥ १९ ॥

न बाह्यो नांतरः साक्षी बुद्धेर्देशौ हि तावुभौ ॥
बुद्ध्याद्यशेषसंशांतौ यत्र भात्यस्ति तत्र सः ॥ २० ॥

निजस्थानस्थित इत्यनेन किं वाह्यादिदेशस्थत्वमेवोच्यते नेत्याह । न वाह्य इति । तत्र हेतुमाह । बुद्धेरिति । तर्हि किं विवक्षितमित्यत आह । बुद्ध्यादीति । आदिशब्देनेंद्रियादयो गृह्यंते संशांतिशब्देन तत्प्रतीत्युपरतिर्विवक्षिता ॥ २० ॥

देशः कोऽपि न भासेत यदि तर्ह्यस्त्वदेशभाक् ॥
सर्वदेशप्रक्लृप्त्यैव सर्वगत्वं न तु स्वतः ॥ २१ ॥

ननु सर्वव्यवहारोपरतौ देश एवनोपलभ्यते कुतस्तन्निष्ठत्वमुच्यतइत्याशंक्य स्वाभिप्रायमाविष्करोति । देश इति । देशादिकल्पनाधिष्ठानस्य स्वातिरिक्तदेशापेक्षा नास्तीति भावः । ननु देशाद्यभावे शास्त्रे सर्वगतसर्वसाक्षित्वाद्युक्तिर्विरुध्येतेत्यत आह । सर्वदेशेति । स्वाभाविकमेव किं न स्यादित्यत आह । नतु स्वत इति । अद्वितीयत्वादसंगत्वाच्चेति भावः ॥ २१ ॥

अंतर्बहिर्वा सर्वं वा यं देशं परिकल्पयेत् ॥
बुद्धिस्तद्देशगः साक्षी तथा वस्तुषु योजयेत् ॥ २२ ॥

सर्वगतत्ववत्सर्वसाक्षित्वमपि न वास्तवमित्याह। अंतर्बहिरिति ॥ २२॥

यद्यद्रूपादि कल्प्येत बुद्ध्या तत्तत्प्रकाशयन् ॥
तस्य तस्य भवेत्साक्षी स्वतो वाग्बुद्ध्यगोचरः ॥ २३ ॥

तथा वस्तुषु योजयेदित्येतत्प्रपंचयति। यद्यदिति। तर्हि किं तस्यनिजं रूपमित्यत आह। स्वत इति ॥ २३ ॥

कथं तादृङ्मया ग्राह्य इति चेन्मैव गृह्यताम् ॥
सर्वग्रहोपसंशांतौ स्वयमेवावशिष्यते ॥ २४ ॥

अवाङ्मनसगोचरत्वे मुमुक्षुणा न गृह्येतेति शंकते। कथमिति। अग्राह्यत्वमिष्टमेवेत्याह। मैवेति। नन्वात्मनो ग्राह्यत्वाभावे विचारेण विनष्टायां मायायां शिष्यतेस्वयमित्युक्तं परमात्मावशेषणं न सिध्येदित्यत आह। सर्वग्रहेति। स्वात्मातिरिक्तस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वनिश्चयेन तत्प्रतीत्युपशांतौस्वात्मैव सत्यतयाऽवशिष्यत इतिभावः ॥ २४ ॥

न तत्र मानापेक्षाऽस्ति स्वप्रकाशस्वरूपतः ॥
तादृग्व्युत्पत्त्यपेक्षा चेच्छ्रुतिं पठ गुरोर्मुखात् ॥ २५ ॥

यद्यप्युक्तन्यायेन स्वात्मा परिशिष्यते तथाऽपि तदापरोक्ष्याय किंचित्प्रमाणमपेक्षितमित्यत आह। न तत्रेति। तत्र हेतुमाह। स्वप्रकाशेति। नन्वात्मनः स्वप्रकाशतया स्वतःस्फूर्तौ मानं नापेक्ष्यते इति व्युत्पत्तिसिद्धये मानमपेक्षितमित्याशंक्य श्रुतिरेवात्र प्रमाणमित्याह। तादृगिति ॥ २५ ॥

यदि सर्वग्रहत्यागोऽशक्यस्तर्हि धियं व्रज ॥
शरणं तदधीनोंतर्बहिर्वैषोऽनुभूयताम् ॥ २६ ॥

इति पंचदश्यां नाटकदीपः समाप्तः ॥

एवमुत्तमाधिकारिण आत्मानुभवोपायमभिधाय मंदाधिकारिणस्तं दर्शयति यदीति। बुद्धिशरणत्वे किं फलमित्यत आह। तदधीन इति। बुद्ध्या यद्यत्परिकल्प्यते बाह्यमांतरं वा तस्य तस्य साक्षित्वेन तदधीनः परमात्मा तथैवानुभूयतामित्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिवर्यकिङ्करेण रामकृष्णाख्यविदुषा विरचिते पंचदशीप्रकरणे नाटकदीपव्याख्या समाप्ता ॥ १० ॥

पञ्चदशी सटीक ॥

ब्रह्मानन्दे योगानन्दप्रकरणम् ॥ ११ ॥

ब्रह्मानंदं प्रवक्ष्यामि ज्ञाते तस्मिन्नशेषतः ॥
ऐहिकामुष्मिकानर्थव्रातं हित्वा सुखायते ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ अथ योगानंदव्याख्याप्रारंभः ॥ नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ ॥ ब्रह्मानंदाभिधं ग्रंथं व्याकुर्वे बोधसिद्धये ॥ १ ॥ चिकीर्षितग्रंथस्य निष्प्रत्यूहपरिपूरणार्यं परिपंथिकल्मषनिवृत्तये अभिमतदेवतातत्त्वानुसंधानलक्षणमंगलमाचरन् श्रोतृप्रवृत्तिसिद्धये सप्रयोजनमभिधेयमाविष्कुर्वन् ग्रंथारंभं प्रतिजानीते । ब्रह्मानंदमिति 'निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः । ये मंदास्तेऽनुकंप्यंते सविशेषनिरूपणैः' इति सविशेषब्रह्मरूपाणां देवतानां तत्त्वस्य निर्विशेषब्रह्मरूपत्वाभिधानाद्ब्रह्मणश्चा 'ऽऽनंदो ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिभिरानंदरूपताभिधानात् ब्रह्मानंद मित्यानंदरूपस्य ब्रह्मणो वाचकशब्दप्रयोगेण 'यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदती' ति श्रुतिप्रोक्तन्यायेन ब्रह्मानुसंधानलक्षणं मंगलाचरणं सिद्धं ब्रह्मणश्च सर्ववेदांतप्रतिपाद्यत्वात् तत्प्रकरणरूपस्य अस्य ग्रंथस्यापि तदेव विषय इति ब्रह्मशब्दप्रयोगेण विषयश्चापि सूचितः । ऐहिकेति । उत्तरार्धेन अनिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्तिरूपं प्रजोजनद्वयमुक्तत एवोक्तं ब्रह्मानंदं ब्रह्म चासावानंदश्चेति ब्रह्मानं-

दः वाच्यवाचकयोरभेदोपचारात्तत्प्रतिपादको ग्रंथोऽपि ब्रह्मानंदस्तं प्रवक्ष्यामीति तस्मिन् प्रतिपाद्यप्रतिपादकरूपेब्रह्मानंदे ज्ञातेऽवगते सति ऐहिकामुष्मिकानर्थव्रातम् ऐहिकानाम् इह लोके भवानांदेहपुत्रादिष्वहं ममाभिमानप्रयुक्तानाम् आध्यात्मिकादितापानाम् आमुष्मिकाणाममुष्मिन् परलोके भवानां च तेषामनर्थानां व्रातः समूहः तमशेषतः निःशेषं यथा भवति तथा हित्वा परित्यज्य सुखायते सुखरूपं ब्रह्मैव भवति ॥ १ ॥

ब्रह्मवित्परमाप्नोति शोकं तरति चात्मवित् ॥
रसो ब्रह्मरसं लब्ध्वाऽऽनंदीभवति नान्यथा ॥ २ ॥

ब्रह्मज्ञानस्य अनिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्तिहेतुत्वे बहूनि श्रुतिस्मृतिवाक्यानि प्रमाणानिसंतीति प्रदर्शयितुकामः 'तावद्ब्रह्मविदाप्नोति परं श्रुतं ह्येवमेव भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवान् शोकस्यपारं तारयत्वि' ति वाक्यद्वयमर्थतः पठति । ब्रह्मविदिति । ब्रह्मविद् ब्रह्मवेत्तीति परमुत्कृष्टमानन्दरूपं ब्रह्म प्राप्नोति आत्मविद् भूमशब्दवाच्यं देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यम् आत्मानं वेत्तीत्यात्मवित् शोकं स्वसंसृष्टं पुरुषं शोचयतीति शोकस्तमोमूलः संसारस्तं तरति अतिक्रामति । ननूदाहृततैत्तिरीयकश्रुतिवाक्ये ब्रह्मज्ञानस्य परप्राप्तिहेतुतैवावभासते नानंदप्राप्तिहेतुतेत्याशंक्य आनन्दप्राप्तिहेतुत्वप्रतिपादनपरं 'रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनंदीभवती' ति तदीयमेव वाक्यमर्थतः पठति । रस इति । 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति प्रकरणादौ ब्रह्मात्मशब्दाभ्यामभिहितो य आत्माऽसौ रसः सार आनन्दरूप इत्यर्थः । रसमानंदरूपं ब्रह्म लब्ध्वा ब्रह्माहमस्तीति ज्ञानेन प्राप्यानंदीभवतीति अपरिच्छिन्ननिरतिशयसुखवान् भवति । उक्तमर्थं व्यतिरेकप्रदर्शनेन द्रढयति । नान्यथेति । अन्यथा ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानं विहाय साधनांतरानुष्ठानेन नानंदीभवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रतिष्ठां विंदते स्वस्मिन् यदा स्यादथ सोऽभयः ॥
कुरुतेऽस्मिन्नंतरं चेदथ तस्य भयं भवेत् ॥ ३ ॥

एवमन्वयमुखेनेष्ट प्राप्त्यनिष्टनिवृत्तिप्रतिपादनपराणि वाक्यानि प्रद-र्श्य अन्वयव्यतिरेकाभ्यामनर्थनिवृत्तिप्रदर्शनपरम् 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्न दृश्येऽनात्म्ये निरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विंदतेऽथ सोऽभयं गतो भवति यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुतेऽथ तस्य भयं भवती'ति वाक्यद्वयमर्थतो नुक्रामति। प्रतिष्ठामिति। अस्यायमर्थः यदा यस्मिन्काले हीति विद्वत्प्र-सिद्धिप्रदर्शनपरो निपातः एवेत्ययमेवानर्थनिवृत्त्युपायो नान्य इति नियम नार्थः एष मुमुक्षुः एतस्मिन्विद्वदनुभवगम्ये अदृश्ये इन्द्रियागोचरे अनात्म्ये अनात्मीये स्वरूपतया स्वकीयत्वरहिते अनिरुक्ते निरुक्तं निर्वचनं शब्देना भिधानं यत्र नास्ति तदनिरुक्तं तस्मिन्ननिलयने निलीयतेऽस्मिन्निति निल-यनमाधारः स न विद्यते यस्य तस्मिन्स्वमहिम्नि स्थित इत्यर्थः। अभयमद्वि-तीयं 'द्वितीयाद्वै भयं भवती'ति श्रुतेर्भयशब्देन अत्र भयहेतुर्भेदो लक्ष्यते न विद्यते भयं भेदो यथा भवति तथा प्रतिष्ठां प्रकर्षेण संशयविपर्ययराहित्ये न स्थितिः ब्रह्माहमस्मीत्यवस्थानं प्रतिष्ठा तां विंदते गुरुपसत्त्यादिना श्रव णादिकं कृत्वा लभतेऽथ तदानीमेव स एवं विद्वानभयं भयरहितं मोक्षरूपम द्वितीयं ब्रह्म गतः प्राप्तो भवति 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतेः। यदा यस्मिन्नेव काले एष पूर्वोक्तः एतस्मिन्नदृष्टत्वादिगुणके प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि उदितिनिपातः अपिशब्दार्थः अरमुदल्पमपि अंतरं भेदम् उपास्योपासका-दिलक्षणं कुरुते पश्यति धातूनामनेकार्थत्वादथ तदानीमेव तस्य भेददर्शिनो भयं संसारप्रयुक्तं दुःखं भवति॥ ३॥

वायुः सूर्यो वह्निरिंद्रो मृत्युर्जन्मांतरेंतरम्॥
कृत्वा धर्मं विजानंतोऽप्यस्माद्भीत्या चरंति हि॥ ४॥

भेददर्शिनां भयं भवतीत्येतद्दृढीकर्तुं ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानरहितानां वाय्वा दीनां भयप्रदर्शनपरं 'भीषास्माद्वातः पवते' इत्यादि मंत्रमर्थतः पठति। वायुरिति। वाय्वादयो जगन्नियामकत्वेन प्रसिद्धाः पंचापि देवता अतीते जन्मनि धर्ममिष्टापूर्तादि लक्षणं विजानंतोऽपि ज्ञानपूर्वकमनुष्ठितवंतोऽपि अंतरं प्रत्यग्ब्रह्मणोर्भेदं कृत्वाऽस्माद्ब्रह्मणो भीत्याऽस्मिन्वाय्वादिजन्मनि च

रंति स्वस्वव्यापारेषु सदा प्रवर्तंते हिशब्देन 'भयादस्याग्निस्तपति भयात्त पति सूर्यः । भयादिंद्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पंचमः' इति कठश्रुतौ यमेनोक्तां प्रसिद्धिं दर्शयति ॥ ४ ॥

आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन ॥
एतमेव तपेन्नैषा चिंता कर्माग्निसंभृता ॥ ५ ॥

ननु 'तरति शोकमात्मविदि' त्यादिषूदाहृतवाक्येषु ब्रह्मानंदज्ञानस्यानर्थनिवृत्तिहेतुत्वं स्पष्टं नावभासत इत्याशंक्य तथाप्रतिपादनपरं वाक्यमुदाहरति । आनंदमिति । राहोः शिर इत्यादिवद् भेदव्यपदेश औपचारिकः ब्रह्मणः स्वरूपभूतमानंदं विद्वानपरोक्षतया जानन् पुरुषः कुतश्चन कस्मादपि ऐहिकभयहेतोर्व्याघ्रादेः पारलौकिकभयहेतोः पापादेर्वा न बिभेति भयं न प्राप्नोति। ननु तत्त्वविदः पापादेर्भयंनास्तीत्येतत्कुतोऽवगम्यत इत्याशंक्य तत्प्रतिपादकम् 'एतᳪ ह वाव न तपति किमहᳪ साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमि' ति वाक्यमर्थतः पठति । एतमिति । कर्माग्निसंभृता पुण्यपापरूपकं कर्मैवाग्निः अकरणकरणाभ्यामग्निवत्संतापहेतुत्वात् तेन संभृता संपादिता एषा पुण्यं नाकरवं कस्मात् पापं तु कृतवान्कुत इत्येवंरूपा चिंता एतमेव तत्त्वविदमेव न तपेत् न संतापयेत् नान्यमविद्वांसं स तु तया चिंतया सदा संतप्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं विद्वान्कर्मणी द्वे हित्वाऽऽत्मानं स्मरेत्सदा ॥
कृते च कर्मणी स्वात्मरूपेणैवैष पश्यति ॥ ६ ॥

पुण्यपापयोरतापकत्वे हेतुप्रदर्शनपरं 'स य एवं विद्वानेते आत्मानᳪ स्पृणुते उभे ह्येवैष एते आत्मानᳪ स्पृणुते' इति वाक्यद्वयमर्थतः । पठति । एवमिति । स यः कश्चित्पुमानेवमुक्तेन प्रकारेण 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक' इत्यनेन प्रकारेण विद्वान् जानन् प्रवर्तते स एते पुण्यपापे हित्वेत्यध्याहारः आत्मानं ब्रह्माभिन्नं प्रत्यञ्चं स्पृणुते प्रीणयति सदा स्मरेदित्यर्थः । यतः पुण्यपापयोर्मिथ्यात्वानुसंधानेन हानं कृतम् अतस्तद्विषया चिंतैव नास्ति कुतस्तन्निमित्तकस्तापइत्यभिप्रायः । किंचयेष विद्वानेतेपूर्वोक्तेउभे

पुण्यपापरूपेकर्मणी देहेंद्रियादिप्रवृत्त्याजनिते 'स्वात्मानुरूपेणैवेदं सर्वयदयमात्मे'त्यादिवाक्योक्तप्रकारेणपश्यति जानातीत्यर्थः । अतःस्वात्माभिन्नत्वादप्यतापकत्वमिति भावः ॥ ६ ॥

भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः ॥
क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ७ ॥

ननु 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि' इत्यादिशास्त्रसद्भावादनादौ संसारेबहुजन्मोपार्जितेषु पुण्यापुण्यलक्षणेषु कर्मस्वसंख्यातेषु अप्रसिद्धत्वेनात्मतयाअनुसंधानायोग्येषु सत्सु कथं तद्विषया चिंता न भवदित्याशंक्य सनिदानानां तेषां तत्त्वज्ञानेन विनाशित्वान्न चिंताजनकत्वमित्यभिप्रायेण हृदयग्रंथ्यादिनिवृत्तिपरं मुंडकादिश्रुतिषु स्थितं वाक्यं पठति । भिद्यत इति । परावरे परमपि हिरण्यगर्भादिकं पदमवरं निकृष्टं यस्मात्तस्मिन् परात्मनि दृष्टे साक्षात्कृते अस्य साक्षात्कारवतो हृदयस्यबुद्धेश्चिदात्मनश्च ग्रंथिवद्दृढसंश्लेषरूपत्वाद् ग्रंथिरन्योन्याध्यासो भिद्यते विदीर्यते विनश्यतीत्यर्थः । सर्वसंशयाः आत्मा देहादिव्यतिरिक्तो नवा, व्यतिरिक्तोऽपि कर्तृत्वादिधर्मयोगी न वा, अकर्तृत्वेऽपि तस्य ब्रह्मणो भेदोऽस्ति न वा, अभेदेऽपि तज्ज्ञानं कर्मादिसहितं मुक्तिसाधनं केवलं वेत्यादयः छिद्यते द्वैधीक्रियंते तत्त्वतः साक्षात्कृतस्य वस्तुनः संशयविपर्ययविषयत्वादर्शनादिति भावः । कर्माणि संचितानि पुण्यापुण्यलक्षणानि क्षीयंते स्वनिदानाज्ञानविनाशेन विनश्यंतीति ॥ ७ ॥

तमेव विद्वानत्येति मृत्युं पंथा न चेतरः ॥
ज्ञात्वा देवं पाशहानिः क्षीणैः क्लेशैर्न जन्मभाक् ॥ ८ ॥

ननु 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्मलिप्यते नरे ॥ विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयंसह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुत' इत्यादि श्रुतेः 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । यथान्नं मधुसंयुक्तं मधु चान्नेन संयुतम् ॥ एवंतपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं महदित्यादि' स्मृतेश्च केवलस्य वा ज्ञानसमुचितस्य

वा कर्मणो मुक्तिहेतुत्वं स्यादित्याशंक्य उदाहृतवाक्यस्थलेऽपि तपःशब्दस्य पापनिवृत्तिपरत्वादाङ्शब्दस्य च पापेनिवृत्तिपरत्वात् संसिद्धिशब्देन च ज्ञानसाधनचित्तशुद्ध्यभिधानाद्विद्याशब्देन चोपासनाया विवक्षितत्वान्नकर्मणां मुक्तिसाधनत्वमित्यभिप्रायेण साधनांतरनिषेधपरं 'तमेव विदित्वाऽति मृत्युमतिनान्यः पंथाविद्यतेऽयनाये' तिश्वेताश्वतरवाक्यमर्थतः पठति । तमेवेति । तं पूर्वोक्तं परमात्मानं विद्वानेव मृत्युं संसारमत्येति अतिक्रामति इतरः समुच्चयरूपः केवलः कर्मरूपो वा पंथा मार्गो मोक्षोपायो न च नैव विद्यते। ननूदाहृतासु श्रुतिष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामैहिकानिष्टनिवृत्तिरेव प्राधान्येनावभासते नामुष्मिकीत्याशंक्यामुष्मिकस्यानिष्टस्य भाविजन्मपूर्वकत्वात्तस्य सनिदानस्याभावप्रतिपादकं 'ज्ञात्वादेवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्म मृत्युप्रहाणिरि'ति श्वेताश्वतरवाक्यमर्थतः पठति । ज्ञात्वेति । देवं स्वप्रकाशं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म ज्ञात्वा परोक्षतयाऽनुभूय स्थितस्य कामक्रोधादीनां सर्वेषां पाशानां हानिर्भवति तैःपाशशब्दाभिधेयैः रागादिभिः क्लेशैः क्षीणैर्नष्टैर्भाविजन्महेतुकर्मारंभायोगाच्च तन्न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

देवं मत्वा हर्षशोकौ जहात्यत्रैव धैर्यवान् ॥
नैनं कृताकृते पुण्यपापे तापयतः क्वचित् ॥ ९ ॥

ननु शोकतरणादिफलं श्रूयते एव नानुभूयते ज्ञानिनामपीष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थप्रवृत्तिदर्शनादित्याशंक्य दृढापरोक्षज्ञानिनां तदभावप्रतिपादनपरम् 'अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाती' ति कठश्रुतिवाक्यमर्थतः पठति । देवमिति । धैर्यवान्ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नो देवं चिदानंदादिलक्षण मत्वाऽवगम्याऽत्रैवास्मिन्नेव जन्मनिर्हर्षशोकौ जहाति । 'एतमेव तपेन्नैपा चिंता कर्माग्निसंभृते' त्युक्तार्थेविशेषप्रदर्शनपरं 'कृताकृते तपत' इति याज्ञवल्क्यब्राह्मणवाक्यमर्थतः पठति । नैनमिति । पूर्वमकृतं पुण्यं कृतं च पापं तत्त्वविदस्तापहेतुर्न भवतीत्युक्तम् । इह तु कृतमकृतं वा पुण्यं पापं वा तथाविधं तापकं न भवतीत्युच्यत इति विशेषः । तथा हि तापो नाम चित्तविकारविशेषःपुण्यं कृतं सद्धर्षलक्षणं विकारमुत्पादयति अकृतं विषादं पापं

पुनस्तद्वैपरीते ना कृतं हर्षमुत्पादयति कृतंविषादं तत्त्वविदस्तु उभेअप्युभय
विधविकारहेतू न कदाचिद्भवतः अविक्रियब्रह्मरूपत्वज्ञानादित्यभिप्रायः ९॥

इत्यादि श्रुतयोबह्वः पुराणैः स्मृतिभिः सह ॥
ब्रह्मज्ञानेऽनर्थहानिमानंदं चाप्यघोषयन् ॥ १० ॥

नन्वियंत्येव वाक्यानि प्रमाणानि नेत्याह। इत्यादि श्रुतय इति। आदि
शब्देन ‘इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः। य
एतद्विदुरमृतास्ते भवंत्यथेतरे दुःखमेवापि यंति॥ तद्योयो देवानां प्रत्यबुध्य
त स एव तदभवत् निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यत’ इत्याद्याः श्रुतयो गृह्यंते
‘सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि। संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्य
मधिगच्छति॥ क्षेत्रज्ञस्यात्मविज्ञानाद्विशुद्धिःपरमा मता’ इत्यादिपुराणस्मृ
तिवचनैःसह प्रमाणानीत्यर्थः। उदाहृतानां श्रुतिस्मृतिपुराणवाक्यानांसर्वेषां
तात्पर्यमाह। ब्रह्मज्ञान इति॥ १०॥

आनंदस्त्रिविधो ब्रह्मानंदो विद्यासुखं तथा॥
विषयानंद इत्यादौ ब्रह्मानंदो विविच्यते॥ ११॥

ननु ब्रह्मानंद इत्यानंदपदस्य ब्रह्मपदेन विशेषणादानंदांतरमस्तीत्यवग
म्यते साकतिविधः कीदृशश्चानंद इत्याकांक्षायां तद्भेददर्शनपूर्वकं ब्रह्मानंद
विवेचनं प्रतिजानीते। आनंद इति। ब्रह्मानंदो विद्यानंदो विषयानंद इत्य
नेन प्रकारेणानंदस्य त्रैविध्यमवगंतव्यं तत्रेतरयोरानंदयोः ब्रह्मानंदमूलत्वा
दादावध्यायत्रयेण ब्रह्मानंदो विभज्यप्रदर्श्यत इत्यर्थः॥ ११॥

भृगुः पुत्रः पितुः श्रुत्वा वरुणाद्ब्रह्मलक्षणम्॥
अन्नप्राणमनोबुद्धीस्त्यक्त्वाऽऽनंदं विजज्ञिवान्॥ १२॥

तत्रादौ तावत्तैत्तिरीय श्रुतिपर्यालोचनायामानंदरूपं ब्रह्म अवगम्यते इत्य
भिप्रायेणभृगुवल्ल्या अर्थं संक्षेपेण दर्शयति। भृगुरिति। भृगुनामकः पुत्रः
पितुर्वरुणाख्यादब्रह्मलक्षणं ‘यतो वा इमानि भूताति जायंते येन जातानि
जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म’इत्येवंरूपं श्रुत्वा अन्न
मयादिकोशेषु तल्लक्षणासंभवेन तेषामब्रह्मत्वं निश्चित्यानंदं आनंदमयको

शे पंचमावयवत्वेन 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा' इति श्रुतंबिंबभूतमानंदं ब्रह्मलक्षणयोजनया ब्रह्मत्वेन ज्ञातवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

आनंदादेव भूतानि जायंते तेन जीवनम् ॥
तेषां लयश्च तत्रातो ब्रह्मानंदो न संशयः ॥ १३ ॥

कथमानंदे तल्लक्षणं योजितवानित्याशंक्य तद्योजनाप्रकारदर्शनपरम् "आनंदाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायंते आनंदेनजातानि जीवंतिआनंदं प्रयंत्यभिसंविशंति" इति वाक्यमर्थतः पठति । आनंदादिति । ग्राम्यधर्मनिमित्तकानंदादेव भूतानि प्राणिनोजायंते उत्पद्यंते तेन विषयभोगादिनिमित्तकेनानंदेन जीवनं प्राप्नुवंति तेपां प्राणिनां लयश्च तत्र तस्मिन् सुषुप्तिकालिके स्वस्वरूपभूते आनंदे एव भवति सुषुप्तावानंदातिरेकेण कस्याप्यनुभवाभावादतआनंदो ब्रह्मैव सर्वानुभवसिद्धत्वान्नात्र संशयः कर्तव्य इति भावः ॥ १३ ॥

भूतोत्पत्तेः पुरा भूमा त्रिपुटी द्वैतवर्जनात् ॥
ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपा त्रिपुटी प्रलये हि नो ॥ १४ ॥

एवं तैत्तिरीय श्रुतिपर्यालोचनया ब्रह्मण आनंदरूपतां प्रदर्श्य छांदोग्यश्रुतिपर्यालोचनयाऽपि तां दिदर्शयिषुः सनत्कुमारनारदसंवादरूपे सप्तमाध्याये स्थितस्य भूमरूपब्रह्मप्रतिपादकस्य 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' इत्यादिवाक्यस्यार्थं संक्षेपेणाह । भूतोत्पत्तेरिति । भूतानामाकाशादीनां तत्कार्याणां जरायुजांडजादीनां चोत्पत्तेः पूर्वं त्रिपुटीद्वैतवर्जनात् त्रयाणां ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपाणां पुटानामाकाराणां समाहारस्त्रिपुटी सैव द्वैतं तस्य वर्जनमभावस्तस्माद्भूमा देशतः कालतो वस्तुतो वा परिच्छेदशून्यः परमात्मा भावानयने द्रव्यानयनम् इति न्यायाद्भूमैवासीदित्य ध्याहारः तदेव द्वैतवर्जनमुपपादयति ज्ञातृज्ञानेति । वक्ष्यमाणज्ञात्रादिरूपात्रिपुटी प्रलयकाले नास्तीत्येतत्सर्ववेदांतसंमतमिति हिशब्दं प्रयुंजानस्यायमभिप्रायः ॥ १४ ॥

विज्ञानमय उत्पन्नो ज्ञाता ज्ञानं मनोमयः ॥

ज्ञेयाः शब्दादयो नैतत्त्रयमुत्पत्तितः पुरा ॥ १५ ॥

इदानीं ज्ञात्रादिस्वरूपं दर्शयति । विज्ञानमय इति । परमात्मन उत्पन्नो बुद्ध्युपाधिको जीवो विज्ञानमयो ज्ञाता मनोमयः मनसि प्रतिबिंबितं मनोमयशब्दवाच्यं चैतन्यं ज्ञानं शब्दस्पर्शादयो ज्ञेयाः प्रसिद्धाः इदं त्रयं कालाडुत्पत्तेः पुरा कारणव्यतिरेकेण नास्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

त्रयाभावे तु निर्द्वैतः पूर्ण एवानुभूयते ॥
समाधिसुप्तिमूर्च्छासु पूर्णः सृष्टेः पुरा तथा ॥ १६ ॥

फलितमाह । त्रयेति । ज्ञात्रादित्रयाभावे निर्द्वैतः द्वैतरहितः पूर्ण एवाऽनुभूयते कुत्रानुभूयत इत्यत आह । समाधीति । विद्वदनुभवप्रदर्शनाय समाधिग्रहणं सर्वानुभवद्योतनाय सुषुप्तिमूर्च्छयोरुदाहरणं सुषुप्त्याद्युत्थितस्य द्वैतादर्शनस्मरणान्यथानुपपत्त्या निर्द्वैतस्य तदनुभवितुः सिद्धिरिति भावः । भवतु सुषुप्त्यादावद्वैतसिद्धिः प्रकृतकिमायातमित्यत आह । पूर्ण इति । यथा सुषुप्त्यादौ परिच्छेदकाभावात्पूर्णः तथा सृष्टेःपुराऽपि तदभावात्पूर्ण इत्यर्थः ॥ १६ ॥

यो भूमा स सुखं नाल्पे सुखं त्रेधा विभेदिनि ॥
सनत्कुमारः प्राहैवं नारदायातिशोकिने ॥ १७ ॥

अस्तु ब्रह्मणः पूर्णत्वमानंदरूपत्वे किमायातमित्याशंक्य अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भूम्नः सुखरूपत्वप्रदर्शनपरं ‘ यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ती’ति वाक्यमर्थतोऽनुक्रामति । यो भूमेति । यःपूर्वोक्तो भूमा स सुखरूप एव अद्वितीये दुःखहेतोरभावाद् अल्पे परिच्छिन्ने तस्यैव विवरणं त्रेधा विभेदिनीति हेतुगर्भ विशेषणं सुखं तत्र न विद्यते इत्यर्थः । एवं कस्मै केनाभिहितमित्यत आह । सनत्कुमार इति । नारदस्यशिष्यत्वे कारणमाह । अतिशोकिन इति । अतिशयितःअधिकःशोकोऽस्यास्तीत्यतिशोकी तस्मै ॥ १७ ॥

सपुराणान् पंच वेदान् शास्त्राणि विविधानि च ॥
ज्ञात्वाऽप्यनात्मवित्त्वेन नारदोऽतिशुशोच ह ॥ १८ ॥

नस्यातिशोकित्वे हेतुमाह । सपुराणानिति । नारदः पुराणैः सह वर्तंते

इतिसपुराणाः पंच वेदास्तान्विविधानि च शास्त्राणि विदित्वाऽप्यात्मज्ञानारहितत्वेनातिशयेन शोकं प्राप्तः ॥ १८ ॥

वेदाभ्यासात्पुरा तापत्रयमात्रेण शोकिता ॥
पश्चात्त्वभ्यासविस्मारभंगगर्वैश्च शोकिता ॥ १९ ॥

ननु वेदशास्त्रविषयकज्ञानस्य शोकनिवर्तकत्वेन प्रसिद्धस्य कथमति शोकहेतुत्वमित्यत आह । वेदाभ्यासादिति । तापत्रयेण आध्यात्मिकादि लक्षणेनैव शोकिताशोकोऽस्यास्तीति शोकी तस्य भावस्तत्ता आसीदि त्यध्याहारः । पश्चात्त्विति । तुशब्दोविशेषद्योतनार्थः । अभ्यासः पाठाद्या तैनं विस्मारः पठितस्य विस्मरणं भंगः स्वतोऽधिकेन तिरस्कारः गर्वो न्यून दर्शनेन स्वाधिक्यबुद्धिः एतैः कारणैः शोकित्वम् ॥ १९ ॥

सोऽहं विद्वन्प्रशोचामि शोकपारं नयात्र माम् ॥
इत्युक्तः सुखमेवास्य पारमित्यभ्यधादृषिः ॥ २० ॥

नन्वेवं सर्वज्ञस्यापि नारदस्यातिशोकित्वं जातमिति कुतोऽवगम्यत इत्याशंक्य 'सोहं भगवः शोचामी' ति तदीयादेव वाक्यादवगतमित्यभि त्य 'तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयत्वि' ति तन्निवृत्त्युपाये तेन पृष्टे ति सनत्कुमारो भूमशब्दवाच्यंसुखरूपं ब्रह्मैव ज्ञायमानं शोकनिवृत्त्युपा 'इति सुखं त्वेव जिज्ञासितव्यमि' त्यारभ्योत्तरग्रंथसंदर्भेणोक्तवानित्याह सोऽहमिति ॥ २० ॥

सुखं वैषयिकं शोकसहस्रेणावृतत्वतः ॥
दुःखमेवेति मत्वाऽऽह नाल्पेऽस्ति सुखमित्यसौ ॥ २१ ॥

ननु स्रगादिजन्येषु सुखेषु बहुषु सत्सु नाल्पे सुखमस्तीत्युक्तिरनुपपन्ने चेन्न तेषां स्रगादीनां दुःखानुषंगेण विषसंपृक्तान्नवद्बहुदुःखरूपत्वस्य मुने नाऽभिप्रेतत्वादित्याह । सुखमिति ॥ २१ ॥

ननु द्वैते सुखं माभूदद्वैतेऽप्यस्ति नो सुखम् ॥
अस्ति चेदुपलभ्येत तथा च त्रिपुटी भवेत् ॥ २२ ॥

द्वैते सुखाभावमंगीकृत्य अद्वैतेऽपि तमाशंकते । नन्विति । तत्रानुपलब्धिं प्रमाणयति । अस्ति चेदिति । अद्वैते यदि सुखं विद्यते तर्हि विषयसुखादिवदुपलभ्येत यतो नोपलभ्यतेऽतो नास्तीत्यर्थः । ननूपलभ्यते इत्याशंक्यमानं प्रत्याह । तथेति । अनुभवस्य अनुभवित्रनुभाव्यसापेक्षत्वाद् अद्वैतहानिरिति भावः ॥ २२ ॥

मास्त्वद्वैते सुखं किं तु सुखमद्वैतमेवहि ॥
किं मानमिति चेन्नास्ति मानाकांक्षा स्वयंप्रभे ॥ २३ ॥

अद्वैतस्य सुखाधिकरणत्वनिषेधमंगीकरोति सिद्धांती । मास्त्विति । तत्र हेतुमाह । किं त्विति । हि यस्मात्कारणादद्वैतमेव सुखम् अतः सुखाधिकरणं न भवतीत्यर्थः अद्वैतं सुखमित्यत्र किं प्रमाणमित्याशंकानुवादपूर्वकं तस्य स्वप्रकाशत्वात्प्रमाणप्रश्नएवानुपपन्न इत्याह । किं मानमिति ॥२३॥

स्वप्रभत्वे भवद्वाक्यं मानं यस्माद्भवानिदम् ॥
अद्वैतमभ्युपेत्यास्मिन्सुखं नास्तीति भाषते ॥ २४ ॥

ननु स्वप्रकाशत्वेऽपि किं प्रमाणमित्याशंक्य त्वदीयमेववचनं प्रमाणमित्याह । स्वप्रभत्वे इति । तदुपपादयति । यस्मादिति । यतः कारणाद्भवताप्रमाणनैरपेक्ष्येण अद्वैतमभ्युपेत्य सुखमेवाक्षिप्यते अतःस्वप्रभत्वमित्यर्थः२४॥

नाभ्युपैम्यहमद्वैतं त्वद्वचोनूद्य दूषणम् ॥
वच्मीति चेत्तदा ब्रूहि किमासीद्द्वैततः पुरा ॥ २५ ॥

न मया द्वैतमभ्युपगम्यते किं तु त्वदुक्तमद्वैतमनूद्य दूष्यतेऽतो नोक्तसिद्धिरिति शंकते । नाभ्युपैमीति । विकल्पासहत्वादद्वैतानभ्युपगमोऽनुपपन्न इति मन्वानः पृच्छति । तदेति ॥ २५ ॥

किमद्वैतमुत द्वैतमन्यो वा कोटिरंतिमः ॥
अप्रसिद्धो न द्वितीयोऽनुत्पत्तेः शिष्यतेऽग्रिमः॥ २६ ॥

किंशब्दसूचितं विकल्पं दर्शयति । किमद्वैतमिति । तृतीयं पक्षं निराकरोति । अंतिम इति । द्वैताद्वैतविलक्षणस्य रूपस्य लोकेऽदर्शनादिति

भावः । द्वितीयं पक्षं निराकरोति । न द्वितीय इति । तत्र हेतुमाह । अनुत्प चेरिति । द्वैतस्य तदानीमनुत्पन्नत्वादिति भावः । अतः प्रथमः पक्षः परिशिष्यत इत्याह । शिष्यते इति ॥ २६ ॥

अद्वैतसिद्धिर्युक्त्यैव नानुभूत्येति चेद्वद ॥
निर्दृष्टांता सदृष्टांता वा कोट्यंतरमत्र नो ॥ २७ ॥

ननूक्तेन प्रकारेणाद्वैतं युक्त्यैव सिध्यति नानुभवेनेति चोदयति । अद्वैतेति । अद्वैतसिद्धिर्युक्त्यैवेत्युक्तं विकल्पासहत्वादनुपपन्नमिति मन्वानो युक्तिं विकल्पयति सिद्धांतीवदेति । विकल्पस्य न्यूनतां निराकरोति । कोट्यंतरमिति ॥ २७ ॥

नानुभूतिर्न दृष्टांत इति युक्तिस्तु शोभते ॥
सदृष्टांतत्वपक्षे तु दृष्टांतं वद मे मतम् ॥ २८ ॥

प्रथमं पक्षं सोपहासं निराकरोति । नानुभूतिरिति । अद्वैतसिद्धिर्युक्त्यैवेति वदताऽनुभूतिस्तावन्नाभ्युपेयते युक्तिस्तु दृष्टांतप्रदर्शनमंतरेण न किंचित्साधयति अतो न दृष्टांत इत्युक्तिरयुक्तेति भावः । द्वितीये विकल्पे उभयवादिसंप्रतिपन्नो दृष्टांतो वक्तव्यइत्याह । सदृष्टांतेति ॥ २८ ॥

अद्वैतः प्रलयो द्वैतानुपलंभेन सुप्तिवत् ॥
इति चेत्सुप्तिरद्वैतेत्यत्र दृष्टांतमीरय ॥ २९ ॥

तर्हि दृष्टांतेनैवाद्वैतं साधयामीति शंकते पूर्ववादी । अद्वैत इति । प्रलयो द्वैतरहितो भवितुमर्हति द्वैतानुपलब्धिमत्त्वात् योयो द्वैतानुपलब्धिमान्स स द्वैतरहितः यथा स्वाप इति । नन्वेवं साधयतस्तव स्वसुप्तिर्दृष्टांतः परसुप्तिर्वा । आद्ये तस्याः परं प्रत्यसिद्धत्वेन तत्सिद्धये दृष्टांतांतरं वक्तव्यमित्याह । सुप्तिरिति ॥ २९ ॥

दृष्टांतः परसुप्तिश्चेदहो ते कौशलं महत् ॥
यः स्वसुप्तिं न वेत्त्यस्य परसुप्तौ तु का कथा ॥ ३० ॥

ननु तस्याः परसुप्तिरेव दृष्टांतः इति द्वितीयं विकल्पमाशंकते । दृष्टांत

इति। परसुप्तेस्तवाप्रसिद्धत्वेन त्वया दृष्टांतीकरणमनुपपन्नमिति सोपहासमाह सिद्धांती। अहो इति। यो भवान् सुप्तेरनुभवगम्यत्वानंगीकारेण स्वसुप्तिमपि न वेत्ति अस्य तव परसुप्तौ का कथा परसुप्तिज्ञानं न भवतीति किमु वक्तव्यमिति भावः॥ ३०॥

निश्चेष्टत्वात्परः सुप्तो यथाऽहमिति चेत्तदा॥
उदाहर्तुः सुषुप्तेस्ते स्वप्रभत्वं बलाद्भवेत्॥ ३१॥

नन्वनुमानात्परसुप्तिसिद्धिरिति शंकते। निश्चेष्टेति। विमतः परः सुप्तो भवितुमर्हति प्राणादिमत्त्वे सति निश्चेष्टत्वान्मद्वदित्यनुमानादित्यर्थः। एवं तर्हि तव सुप्तेः स्वप्रकाशत्वं परिशिष्यत इत्याह सिद्धांती। तदेति। तदा तर्हि मां प्रति सुषुप्तिमुदाहर्तुर्दृष्टांतीकर्तुस्ते तव सुप्तेः स्वप्रभत्वं स्वप्रकाशत्वं बलात्सुप्त्युदाहरणसामर्थ्यादेव भवेत्॥ ३१॥

नेंद्रियाणि न दृष्टांतस्तथाऽप्यंगीकरोषि ताम्॥
इदमेव स्वप्रभत्वं यद्भानं साधनैर्विना॥ ३२॥

कथं बलाद्भवतीत्याशंक्याह। नेंद्रियाणीति। सुप्तिग्राहकाणींद्रियाणि न संति तेषां स्वकारणे विलीनत्वाद् दृष्टांतश्च संप्रतिपन्नो नास्ति परसुप्तेरप्रसिद्धत्वस्योक्तत्वात्तथापितां सुप्तिमंगीकरोषि एवंच सति साधनैर्विना ज्ञानसाधनमंतरेणापि भानं प्रकाशनमिति यदिदमेव स्वप्रभत्वं सुषुप्त्या इत्यर्थः। अत्रायं प्रयोगः विमता सुप्तिः स्वप्रकाशा असत्स्वपि ज्ञानसाधनेषु प्रकाशमानत्वात् सांख्याभिमतात्मवत्प्रभाकराभिमतसंवेदनवत् शाक्याभिमतस्वात्मवदित्यर्थः॥ ३२॥

स्तामद्वैतस्वप्रभत्वे वद सुप्तौ सुखं कथम्॥
शृणु दुःखं तदा नास्ति ततस्ते शिष्यते सुखम्॥ ३३॥

इत्थं प्रलयस्य दृष्टांतत्वेनोदाहृतायाः सुषुप्तेरद्वैतत्वं स्वप्रभत्वं च प्रसाध्य तत्र सुखप्रसाधनाय पूर्वपक्षिण आकांक्षामुत्थापयति। स्तामिति। सुखप्रतियोगिनो दुःखस्यतदानीमसत्त्वात्सुखमेव परिशिष्यत इत्याह। शृण्विति।

सुखदुःखयोः प्रकाशतमसोरिव परस्परविरोधित्वाद् दुःखाभावे सुखमेवाभ्युपेय मिति भावः ॥ २३ ॥

अंधःसन्नप्यनंधःस्याद्विद्धोऽविद्धोथ रोग्यपि ॥
अरोगीति श्रुतिःप्राह तच्च सर्वे जना विदुः ॥ ३४ ॥

सुप्तौ दुःखाभावे किं मानमित्याकांक्षायां श्रुत्यनुभवावित्याह । अंध इति। "तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वाऽधःसन्ननंधो भवति विद्धःसन्नविद्धो भवति उपतापी सन्ननुपतापी भवति तद्यद्यपीदं भगवःशरीरमंधं भवत्यनंधः स भवती"त्यादि श्रुतिर्देहाभिमानयुक्तानंधत्वादीन् दोषान्सुप्तौ निवारयति व्याध्यादिना पीड्यमानस्यापि सुप्तौ तद्दुःखानुभवो नास्तीत्येतत्सर्वजनप्रसिद्धंचेत्यर्थः॥३४॥

न दुःखाभावमात्रेण सुखं लोष्टशिलादिषु ॥
द्वयाभावस्य दृष्टत्वादिति चेद्विषमं वचः ॥ ३५ ॥

ननु यत्र दुःखाभावस्तत्र सुखमित्यस्याः व्याप्तेर्लोष्टादौ व्यभिचार इति शंकते । न दुःखेति । दुःखाभावमात्रेण सुखं कल्पयितुं न शक्यते लोष्टशिलादिषु द्वयाभावस्य सुखदुःखयोरभावस्य दर्शनादित्यर्थः । दृष्टांतदार्ष्टांतिकयो वैषम्यान्नैवमितीति परिहरति । विषममिति । वचो दृष्टांतवचनं विषमं दार्ष्टांतिकाऽननुसारीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

मुखदैन्यविकासाभ्यां परदुःखसुखोहनम् ॥
दैन्याद्यभावतो लोष्टे दुःखाद्यूहो न संभवेत् ॥ ३६ ॥

दृष्टांतस्याननुकूलत्वमेवोपपादयति । मुखेति । अन्यनिष्टयोः सुखदुःखयोरूहनं यथाक्रममुखदैन्यविकासाभ्यां लिंगाभ्यां कर्तव्यम् अयंदुःखी विषण्णवदनत्वात्संप्रतिपन्नवत् अयं सुखी प्रसन्नवदनत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । भवत्वेवं लोके प्रकृते किमायातमित्यत आह । दैन्येति । लोष्टादौ मुखदैन्यादिलिंगाभावात्सुखदुःखयोरूहनमेव न संभवति अतस्तत्र दुःखाभावोपि न निश्चेतुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

स्वकीये सुखदुःखे तु नोहनीये ततस्तयोः ॥

भावो वेद्योऽनुभूत्यैव तदभावोऽपि नान्यतः ॥ ३७॥

इदानीं परकीयसुखदुःखाभ्यां स्वकीयसुखदुःखयोर्वैषम्यं दर्शयति। स्वकीय इति। स्वनिष्ठयोस्तु सुखदुःखयोरनुभवसिद्धत्वान्नानुमेयत्वं यतस्ततस्तयोः सुखदुःखयोर्भावः सद्भावो यथानुभूत्यैव वेद्यः प्रत्यक्षेणावगम्यते तथा तदभावोऽपि तयोः सुखदुःखयोरभावोऽपि अन्यतः अन्यस्मादनुमानादेर्नावगम्यते किंतु प्रत्यक्षेणैवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तथा सति स्वसुप्तौ च दुःखाभावोऽनुभूतितः
विरोधिदुःखराहित्यात्सुखं निर्विघ्नमिष्यताम् ॥ ३८ ॥

फलितमाह। तथेति। तथा सति स्वकीयस्य सुखादेरनुभवगम्यत्वे सति स्वसुप्तौ स्वकीयसुषुप्तावपि विद्यमानो दुःखाभावोऽनुभवेनैव सिद्धः। ततोऽपि किं तत्राह। विरोधीति। सुप्तौ सुखविरोधिनो दुःखस्याभावान्निर्विघ्नं बाधरहितं सुखमिष्यतामभ्युपेयताम् ॥ ३८ ॥

महत्तरप्रयासेन मृदुशय्यादिसाधनम् ॥
कुतः संपाद्यते सुप्तौ सुखं चेत्तत्र नो भवेत् ॥ ३९ ॥

शय्यादिसुखसाधनसंपादनान्यथानुपपत्त्यापि सुप्तौ सुखमस्तीत्यवगम्यत इत्याह। महदिति। तत्र तस्यां सुप्तौ सुखं न भवेच्चेत् महत्तरप्रयासेन बहुविधवित्तव्ययशरीरपीडनादिना मृदुलं शय्यादि कशिपुमंचादि साधनं सुखसाधनं कुतः कस्मात्कारणात्संपाद्यते न कुतोऽपीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

दुःखनाशार्थमेवैतदिति चेद्रोगिणस्तथा ॥
भवत्वरोगिणस्त्वेतत्सुखायैवेति निश्चिनु ॥ ४० ॥

अर्थापत्तेरन्यथोपपत्तिं शंकते। दुःखेति। एतच्छय्यादिसाधनसंपादनं दुःखनिवृत्तिफलकं न नियतमिति परिहरति। रोगिण इति। रोगादिदुःखे सति तन्निवृत्तये तद्भवतु तदभावे तु निवर्त्यदुःखाभावात्तत्संपादनं सुखायैवेत्यवगम्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

तर्हि साधनजन्यत्वात्सुखं वैषयिकं भवेत् ॥

भवत्वेवात्र निद्रायाःपूर्वं शय्यासनादिजम् ॥ ४१ ॥

ननु सौषुप्तसुखस्य शय्यादिसाधनजन्यत्वे आत्मस्वरूपत्वं व्याहन्येतेति शंकते। तर्हीति। किं निद्रागमनात्पूर्वकालीनस्य विषयजन्यत्वमुच्यतेऽत निद्राकालीनस्येति विकल्प्याद्यमंगीकरोति। भवत्विति ॥ ४१ ॥

निद्रायां तु सुखं यत्तज्जन्यते केन हेतुना ॥
सुखाभिमुखधीरादौ पश्चान्मज्जेत्परे सुखे ॥ ४२ ॥

द्वितीयं निराकरोति। निद्रायामिति। सुषुप्तौ शय्याद्यनुसंधानाभावात्त-ज्जन्यत्वं तस्य न संभवतीति भावः। ननु निद्रायामजन्यं सुखं यद्यस्ति तर्हि तद्विषयसुखवत्कुतोनानुभूयतइत्याशंक्यानुभवितुस्तदातस्मिन्निमग्नत्वान्न विषयसुखवत्तदनुभव इत्यभिप्रायेणाह। सुखेति। आदौनिद्रायाःपूर्वस्मिन्काले जीवः सुखाभिमुखधीः शय्यादिजन्यसुखाभिमुखा धीर्बुद्धिर्यस्य स तथाविधो भवति पश्चान्निद्राकाले परे उत्कृष्टे सुखे स्वरूपसुखे मज्जेद्विलीनो भवेत् ४२॥

जाग्रद्व्यावृत्तिभिः शांतो विश्रम्याथ विरोधिनि ॥
अपनीते स्वस्थचित्तोऽनुभवेद्विषये सुखम् ॥ ४३ ॥

संक्षेपेणोक्तमर्थं श्लोकत्रयेण प्रपंचयति। जाग्रद्व्यावृत्तिभिरित्यादिना। जीवोजाग्रद्व्यावृत्तिभिर्जागरणावस्थायां क्रियमाणैर्व्यापारविशेषैः श्रांतो विश्रम्य मृदुशय्यादौ शयनं कृत्वाऽथानंतरं विरोधिनि व्यापारजनिते दुःखे ऽपनीते निवर्तिते सतिस्वस्थचित्तोऽव्याकुलमना भूत्वाशय्यादौ विषये जायमानं सुखमनुभवेत्साक्षात्कुर्यात् ॥ ४३ ॥

आत्माभिमुखधीवृत्तौ स्वानंदः प्रतिबिंबति ॥
अनुभूयैनमत्रापि त्रिपुट्या श्रांतिमाप्नुयात् ॥ ४४ ॥

विषयसुखं च कीदृशमित्याकांक्षायां तत्स्वरूपं दर्शयन् परे सुखे निमज्जन निमित्तत्वेन तदनुभवेपि श्रमं दर्शयति। आत्मेति। अनागतविषयसंपादनादिना दुःखमनुभूय तन्निवृत्तये मृदुशय्यादौ शयानस्य बुद्धिरंतर्मुखा भवति तस्यांच बुद्धिवृत्तौ स्वरूपभूत आनंदः स्वाभिमुखे दर्पणे मुखमिव प्रतिबिंबति

एष हि विषयानंदः अत्राप्यस्यामपि वेलायामेनं विषयानंदमनुभूयानुभवित्र नुभवानुभाव्यलक्षणया त्रिपुट्या श्रमंप्राप्नुयात् ॥ ४४ ॥

तच्छ्रमस्यापनुत्त्यर्थं जीवो धावेत्परात्मनि ॥
तेनैक्यं प्राप्य तत्रत्यो ब्रह्मानंदः स्वयं भवेत् ॥ ४५ ॥

ततः किं तत्राह। तच्छ्रमस्येति। तस्य त्रिपुटीदर्शनजनितस्य श्रमस्यापनोदाय स एव जीवः परमात्मन्यानंदरूपे ब्रह्मणि धावेत् शीघ्रं गच्छेद् गत्वा च तेन ब्रह्मणैक्यं तादात्म्यं गत्वा 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवती'ति श्रुतेः स्वयमपि तत्रत्यस्तस्यां सुषुप्तौ स्थितो ब्रह्मानंदो भवेत् ॥ ४५ ॥

दृष्टांताः शकुनिः श्येनः कुमारश्च महान्नृपः ॥
महाब्राह्मण इत्येते सुप्त्यानंदे श्रुतीरिताः ॥ ४६ ॥

अस्मिन्नुपपादिते सौषुप्तआनंदे शकुन्यादयो बहवो दृष्टांताः श्रुत्युक्ता विद्यंत इत्याह। दृष्टांता इति। शकुन्यादिभिः पंचभिर्दृष्टांतैः सुप्तावानंदोपपादनेन तत्र सुखं नास्तीति मत निराकृतम् ॥ ४६ ॥

शकुनिः सूत्रबद्धः सन् दिक्षु व्यापृत्य विश्रमम् ॥
अलब्ध्वा बंधनस्थान हस्तस्तंभाद्युपाश्रयेत् ॥ ४७ ॥

तत्र तावत्स यथा शकुनिःसूत्रेण प्रबद्धो दिशंदिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा बंधनमेवोपाश्रयते एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशंपतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपाश्रयते प्राणबंधनंहि सोम्य मन इत्यस्यदृष्टांतदार्ष्टांतिकप्रतिपादनपरस्य छांदोग्यश्रुतिवाक्यस्यार्थं संक्षेपेण दर्शयतिश्लोकद्वयेन। शकुनिरिति। हस्तादौ कचिदाधारसूत्रेणबद्धःशकुनिःपक्षी आहारादिग्रहणाय दिक्षु प्राच्यादिषु व्यापारं कृत्वा तत्र विश्रमं विश्रम्यतेऽस्मिन्निति विश्रमः आधारः तमलब्ध्वा बंधनस्थानं हस्तादिकमेव यथाश्रयेत्॥४७॥

जीवोपाधिमनस्तद्वद्धर्माधर्मफलाप्तये ॥
स्वप्ने जाग्रति च भ्रांत्वा क्षीणे कर्मणि लीयते ॥ ४८ ॥

तथा जीवोपाधिभूतं मनोपि पुण्यापुण्यफलयोः सुखदुःखयोरनुभवाय

स्वप्नजाग्रदवस्थयोस्तत्र तत्र भ्रांत्वा भोगप्रदे कर्मणि क्षीणे सति स्वोपादानेऽज्ञाने विलीयते तल्लये च तदुपहितो जीवः परमात्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ४८॥

श्येनो वेगेन नीडैकलंपटः शयितुं व्रजेत् ॥
जीवः सुप्त्यै तथा धावेद्ब्रह्मानंदैकलंपटः ॥ ४९॥

इदानीं श्येनदृष्टांतप्रपंचनपरस्य 'तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रांतः संहत्य पक्षौ स्वालयायैव ध्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा आनंदाय धावति यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यती' त्यस्यबृहदारण्यकवाक्यस्यार्थं संक्षिप्याह। श्येन इति। यथा आकाशे सर्वतः प्रचरन् श्येन एतन्नामा पक्षी गगने संचारनिमित्त श्रमपरिहाराय शयितुं शयनं कर्तुं नीडैकलंपटः कुलायैकाभिलाषवान् व्रजेत् शीघ्रं गच्छत् तद्वदेव जीवो मनउपाधिकश्चिदाभासोपि ब्रह्मानंदैकाभिलाषवान् स्वापाय शीघ्रं गच्छेद्धृदयाकाशमिति शेषः॥ ४६॥

अतिबालः स्तनं पीत्वा मृदुशय्यागतो हसन् ॥
रागद्वेषाद्यनुत्पत्तेरानंदैकस्वभावभाक् ॥ ५०॥

'स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वाऽतिघ्नीमानंदस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेत' इति कुमारादिदृष्टांतत्रयप्रदर्शनपरं बालाकिब्राह्मणगतवाक्यं श्लोकत्रयेण व्याचष्टे। अतिबाल इत्यादिना। यथा स्तनंधयः शिशुः आगलं स्तनं पाययित्वा मृदुत्वादिगुणयोगिनि तल्पे शायितः स्वकीयादिज्ञानशून्यत्वेन रागादिरहितः सन् सुखमूर्त्तिरेवावतिष्ठते ॥ ५०॥

महाराजः सार्वभौमः संतृप्तः सर्वभोगतः ॥
मानुषानंदसीमानं प्राप्यानंदैकमूर्तिभाक् ॥ ५१॥

यथा वा सार्वभौमो राजाऽविशदबुद्धित्वेपि सर्वैर्मानुषानंदैर्युक्तत्वात्प्रार्थनीयाभावेन रागादिरहित आनंदमूर्त्तिरेवावतिष्ठते ॥ ५१॥

महाविप्रो ब्रह्मवेदी कृतकृत्यत्वलक्षणाम् ॥
विद्यानंदस्य परमां काष्ठां प्राप्यावतिष्ठते ॥ ५२॥

यथा वा महाविप्रो महाब्राह्मणः प्रत्यगभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारवान् अहं कृतकृत्य इत्येवंरूपां विद्यानंदस्य परमां सीमां जीवन्मुक्ततां प्राप्तः परमानंदस्वरूप एवावतिष्ठते तथा सुप्तोप्यानंदरूपस्तिष्ठतीति शेषः ॥ ५२ ॥

मुग्धबुद्धातिबुद्धानां लोके सिद्धा सुखात्मता ॥
उदाहृतानामन्ये तु दुःखिनो न सुखात्मकाः ॥ ५३ ॥

नन्वेते कुमारादयस्त्रय एव किमिति दृष्टांतीकृता नान्य इत्याशंक्य दृष्टांतत्रयोदाहरणतात्पर्यमाह । मुग्धेति । विवेकशून्यानां मध्ये बालः सुखी विवेकिषु सार्वभौमः अतिविवेकिष्वानंदात्मसाक्षात्कारवाने व इतरे तु सर्वदा रागादिमत्त्वादसुखिन इति दृष्टांतीकृता इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

कुमारादिवदेवायं ब्रह्मानंदैकतत्परः ॥
स्त्रीपरिष्वक्तवद्वेद न बाह्यं नापि चांतरम् ॥ ५४ ॥

भवन्त्वेते सुखिनः प्रकृते किमायातमित्याशंक्य दार्ष्टांतिक श्रुतिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । कुमारादीति । कुमारादिवत्कुमारादयो यथाऽऽनंदभाजः एवमयमपि सुषुप्तः ब्रह्मानंदैकतत्परः ब्रह्मानंदैकभागित्यर्थः । ब्रह्मानंदैकपरत्वे युक्तिप्रदर्शनपरं 'तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नांतरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नांतर' मिति ज्योतिर्ब्राह्मणगतं वाक्यमर्थतोनुक्रामति । स्त्रीपरिष्वक्तेति । यथा लोके प्रियया स्त्रिया आलिंगितः कामी बाह्याभ्यंतरविषयज्ञानशून्यत्वात्सुखमूर्तिर्भवति तथा सुषुप्तौ प्राज्ञेन परमात्मनैक्यं गतो जीवो बाह्यादिविषयज्ञानाभावादानंदरूप एव भवति ॥ ५४ ॥

बाह्यं रथ्यादिकं वृत्तं गृहकृत्यं यथांतरम् ॥
तथा जागरणं बाह्यं नाडीस्थः स्वप्न आंतरः ॥ ५५ ॥

अत्र दृष्टांतदार्ष्टांतिकवाक्यस्थयोर्बाह्याभ्यंतरशब्दयोर्विवक्षितमर्थं क्रमेण दर्शयति । बाह्यमिति । वृत्तं वृत्तांतः नाडीस्थः जाग्रद्वासनया नाडीमध्ये दृश्यमानः प्रपंचः स्वप्न इत्युच्यते ॥ ५५ ॥

पितापि सुप्तावपितेत्यादौ जीवत्ववारणात् ॥

सुप्तौ ब्रह्मैव नो जीवः संसारित्वासमीक्षणात् ॥ ५६ ॥

जीवः सुप्तौ ब्रह्मानंदरूपेणैवावतिष्ठत इत्यत्र युक्तिप्रदर्शनपराया अत्र 'पिताऽपिता भवती' त्यादिकायाः श्रुतेस्तात्पर्यमाह । पितेति । अत्र सुप्तावाध्यासिकानां पितृत्वादिजीवधर्माणां श्रुत्यैव निवारितत्वाज्जीवत्वाप्रतीतौ ब्रह्मतैवावशिष्यत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

पितृत्वाद्यभिमानो यः सुखदुःखाकरः स हि ॥
तस्मिन्नपगते तीर्णः सर्वाञ्छोकान्भवत्ययम् ॥५७॥

ननु पितृत्वाद्यभिमानाभावेपि सुखित्वादिसंसारः किं न स्यादित्याशंक्य संसारस्य देहाभिमानमूलत्वात्तदभावेऽभाव इति मन्वानस्तत्प्रतिपादकं 'तीर्णोहि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवती' ति समनंतरवाक्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे । पितृत्वादीति ॥ ५७ ॥

सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमसाऽऽवृतः ॥
सुखरूपमुपैतीति ब्रूते ह्याथर्वणी श्रुतिः ॥ ५८ ॥

ननूदाहृताभिः श्रुतिभिर्न सुखप्राप्तिर्मुखतोऽभिधायमानोपलभ्यतइत्याशंक्य तत्राभिधानपरं कैवल्यश्रुतिवाक्यमर्थतः पठति । सुषुप्तीति । सकले जाग्रदादिलक्षणे प्रपंचे विलीने स्वोपादानभूतायां तमःप्रधानायां प्रकृतौ विलयं गते सति तमसा तया प्रकृत्या आवृत आच्छादितो जीवः सुखरूपं ब्रह्मोपैति इति तस्याः श्रुतेरर्थः ॥ ५८ ॥

सुखमस्वाप्समत्राहं न वै किंचिदवेदिषम् ॥
इति सुप्ते सुखज्ञाने परामृशति चोत्थितः ॥ ५९ ॥

न केवलमयं श्रुतिप्रसिद्धोर्थः किं तु सर्वानुभवसिद्धोपीत्याह । सुखमिति । सुषुप्तादुत्थितः पुरुषः एतावंतं कालं सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमित्येवं निद्राकालीने सुखाज्ञाने परामृशति स्मरति अतोपि सुप्तौ सुखमस्तीत्यवगम्यते ॥ ५९ ॥

परामर्शोनुभूतेस्तीत्यासीदनुभवस्तदा ॥

चिदात्मत्वात्स्वतो भाति सुखमज्ञानधीस्ततः॥ ६०॥

ननु परामर्शस्याप्रमाणत्वात्कथं तद्वलात्सुखसिद्धिरित्याशंक्य तस्या प्रामाण्येऽपि तन्मूलभूतानुभवबलात्तत्सिद्धिरित्यभिप्रायेणाहः परामर्श इति॥ परामर्शः स्मरणज्ञानमनुभूत एव विषये भवति नाननुभूतविषयइत्यस्माद्धे तोस्तदा सुप्तौ अनुभव आसीदित्यवगम्यते। ननु सुप्तौ मनःसहितानां ज्ञान करणानां विलीनत्वात्कथमनुभवसिद्धिरित्याशंक्य किं सुखानुभवसाधनं नास्तीत्युच्यते अज्ञानानुभवसाधनं वा नाद्यः स्वप्रकाशचिद्रूपत्वेन सुखस्य करणानपेक्षत्वात् न द्वितीयः स्वप्रकाशसुखबलादेव तदावरकाज्ञानप्रतीति सिद्धेरित्यभिप्रायेणाह। चिदात्मेति। ततः स्वप्रकाशसुखादज्ञानधीरज्ञानस्य प्रतीतिर्भवतीति॥ ६०॥

ब्रह्म विज्ञानमानंदमिति वाजसनेयिनः॥
पठंत्यतः स्वप्रकाशं सुखं ब्रह्मैव नेतरत्॥ ६१॥

ननु सौषुप्तसुखस्य स्वप्रकाशसुखत्वेपि ब्रह्मानन्दः स्वयं भवेदित्यत्रोक्तं ब्रह्मरूपत्वं न संभवति मानाभावादित्याशंक्य विज्ञानमानंदमित्यादि वृहदा रण्यकवाक्यस्य सद्भावान्मैवमित्याह। ब्रह्म विज्ञानमिति॥ ६१॥

यदज्ञानं तत्र लीनौ तौ विज्ञानमनोमयौ॥
तयोर्हि विलयावस्था निद्राऽज्ञानं च सैव हि॥ ६२॥

नन्वनुभवस्मरणयोरेकाधिकरणत्वनियमात्सुखमहमस्वाप्सं न किं चिदवे दिषमिति च सौषुप्तसुखाज्ञानयोर्विज्ञानमयशब्दवाच्येन जीवेन स्मर्यमाण त्वात् तस्यैव सुखाद्यनुभवितृत्वं वक्तव्यमित्याशंक्य तदुपाधेर्विज्ञानस्याज्ञान कार्यस्याज्ञाने विलीनत्वान्मैवमित्यभिप्रायेणाह। यदज्ञानमिति। न किं चि दवेदिषमितिस्मरणान्यथानुपपत्त्यागम्यमानं यदज्ञानमस्ति तत्र तस्मिन्न ज्ञाने तौ प्रमातृप्रमाणत्वेन प्रसिद्धौ विज्ञानमनोमयौ विलीनौ विज्ञानत्वाद्या कारं परित्यज्य कारणरूपेणावस्थितौ अतस्तदुपाधिकस्य नानुभवितृत्वमिति भावः। तत्रोपपत्तिमाह। तयोरिति। हि यस्मात्तयोर्विज्ञानमनोमययोर्विल यावस्था निद्रेत्युच्यते। 'विज्ञानविरतिः सुप्ति' रित्यभिधानात् तर्हि निद्रा

यामेव विलीनाविति वक्तव्यमित्याशंक्याह । अज्ञानमिति । सैव निद्रा विद्वद्भिरज्ञानमिति व्यवह्रियतइत्यर्थः ॥ ६२ ॥

विलीनघृतवत्पश्चात्स्याद्विज्ञानमयो घनः ॥
विलीनावस्थ आनंदमयशब्देन कथ्यते ॥ ६३ ॥

ननु तर्हि सौषुप्तसुखाद्यनुभवकालेऽसतो विज्ञानमयस्य प्रबोधे कथं तत्स्मर्तृत्वमित्याशंक्य विलयावस्थायामपि तत्स्वरूपनाशाभावाद्विलयावस्थोपाधिमदानंदमयरूपेणानुभवितृत्वं विज्ञानशब्दवाच्यघनीभावोपाधिमत्त्वेन स्मर्तृत्वं चैकस्य घटत इत्यभिप्रायेणाह । विलीनेति । यथाग्निसंयोगादिना विलीनं घृतं पश्चाद्वाय्वादिसंबंधवशाद्घनीभवति एवं जाग्रदादिषु भोगप्रदस्य कर्मणः क्षयवशान्निद्रारूपेण विलीनमंतःकरणं पुनर्भोगप्रदकर्मवशात्प्रबोधे विज्ञानाकारेण घनीभवति अतस्तदुपाधिक आत्मापि विज्ञानमयो घनः स्यात्स एव पूर्वं विलयावस्थोपाधिकः सन्नानंदमय इत्युच्यते ॥ ६३ ॥

सुप्तिपूर्वक्षणे बुद्धिवृत्तिर्या सुखबिंबिता ॥
सैव तद्बिंबसहिता लीनानंदमयस्ततः ॥ ६४ ॥

विलीनावस्थ आनंदमय इत्युक्तमेवार्थं स्पष्टीकरोति । सुप्तीति । सुप्तेः पूर्वस्मिन्नव्यवहिते क्षणे यांऽतर्मुखा बुद्धिवृत्तिः स्वरूपभूतसुखप्रतिबिम्बयुक्ता भवति ततः अनन्तरं तत्प्रतिबिम्बसहिता सैव वृत्तिर्निद्रारूपेण विलीना आनन्दमय इत्यभिधीयते ॥ ६४ ॥

अंतर्मुखो य आनंदमयो ब्रह्मसुखं तदा ॥
भुंक्ते चिद्बिंबयुताभिरज्ञानोत्पन्नवृत्तिभिः ॥ ६५ ॥

एवमानन्दमयस्वरूपं प्रदर्श्य तस्यैव प्रबोधकाले विज्ञानमयरूपेण स्मर्तृत्वसिद्धये तदानीं सुखानुभवमुपपादयति । अंतर्मुख इति । सुखप्रतिबिम्बसहितांतर्मुखधीवृत्तिजनितसंस्कारसहिताज्ञानोपाधिको य आनन्दमयस्तदा सुषुप्तौ ब्रह्मसुखं स्वरूपभूतं सुखं चिदाभाससहिताभिरज्ञानादुत्पन्नाभिः सुखादिगोचराभिर्वृत्तिभिः सत्त्वपरिणामविशेषैर्भुंक्तेऽनुभवति ॥ ६५ ॥

अज्ञानवृत्तयः सूक्ष्मा विस्पष्टा बुद्धिवृत्तयः ॥
इति वेदांतसिद्धांतपारगाः प्रवदंति हि ॥ ६६ ॥

ननु तर्हि जागरण इव तदानीं सुखमनुभवामीत्यभिमानः कुतो न स्यादित्याशंक्याविद्यावृत्तीनां बुद्धिवृत्तिवत्स्पष्टत्वाभावादित्यभिप्रायेणाह । अज्ञानवृत्तय इति । इदं कुतोवगतमित्यत आह । इतीति ॥ ६६ ॥

मांडूक्यतापनीयादिश्रुतिष्वेतदतिस्फुटम् ॥
आनंदमयभोक्तृत्वं ब्रह्मानंदे च भोग्यता ॥ ६७ ॥

नन्वानंदमयो ब्रह्मानंदं सूक्ष्माभिरविद्यावृत्तिभिर्भुंक्त इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह । मांडूक्येति । एतच्छब्दार्थमेवाह । आनंदेति ॥ ६७ ॥

एकीभूतः सुषुप्तस्थः प्रज्ञानघनतां गतः ॥
आनंदमय आनंदभुक्चेतोमयवृत्तिभिः ॥ ६८ ॥

इदानीं ' सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानंदमयो ह्यानंदभुक्चेतोमुख' इति मांडूक्यादिश्रुतिगतं वाक्यमर्थतः पठति । एकीभूत इति । सुषुप्तं सुषुप्तिस्तत्र तिष्ठतीति सुषुप्तस्थः सुषुप्त्यभिमानीत्यर्थः । आनंदमय आनंदप्रचुरः आनंदभुक् स्वरूपभूतमानंदं भुंक्त इत्यानंदभुक् चेतोमयवृत्तिभिरिति चेतश्चैतन्यं तन्मय्यस्तत्प्रचुराश्चित्प्रतिबिंबसहिता इत्यर्थः । ताश्च ता वृत्तयश्च चेतोमयवृत्तयः ताभिरानंदभुगिति योजना ॥ ६८ ॥

विज्ञानमयमुख्यैर्यो रूपैर्युक्तः पुराधुना ॥
स लयेनैकतां प्राप्तो बहुतंदुलपिष्टवत् ॥ ६९ ॥

तद्वाक्यगतस्यैकीभूत इतिपदस्यार्थमाह । विज्ञानेति । यः आत्मा पुरा जागरणावस्थायां विज्ञानमयमुख्यैः 'स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमय'इत्यादिश्रुत्युक्तै रूपैराकारविशेषैर्युक्तोऽभूत्स एवाधुना लयेन विज्ञान मनआद्युपाधिविलयेनैकतामेकाकारतां प्राप्तो गतो भवति । तत्र दृष्टांतमाह बह्विति बहुतंदुलजनितपिष्टवदित्यर्थः ॥ ६९ ॥

प्रज्ञानानि पुरा बुद्धिवृत्तयोथ घनोऽभवत् ॥
घनत्वं हिमबिंदूनामुदग्देशे यथा तथा ॥ ७०

अथ प्रज्ञानाघनशब्दार्थमाह । प्रज्ञानानीति । पुरा पूर्वं जाग्रदादौप्रज्ञानशब्दवाच्याघटादिगोचरा या बुद्धिवृत्तयोऽभवन् अथ सुषुप्तिकाले घटादि विषयाभावे सति घनोऽभवत् चिद्रूपेणैकरूपोभूत । तत्र दृष्टांतमाह । घनत्वमिति ॥ ७० ॥

तद्घनत्वं साक्षिभावं दुःखाभावं प्रचक्षते ॥
लौकिकास्तार्किका यावद्दुःखवृत्तिविलोपनात् ॥ ७१ ॥

इदानीं प्रज्ञानघनशब्दार्थनिरूपणप्रसंगादागतं किंचिदाह । तद्घनत्वमिति । यदिदंवेदांतेषु साक्षित्वेनाभिधीयमानं प्रज्ञानघनत्वमस्तितदेव लौकिकाः शास्त्रसंस्काररहिताः तार्किका वैशेषिकादयः शास्त्रिणश्च दुःखाभावं प्रचक्षते दुःखाभाव इत्याहुः । कुत इत्यत आह । यावदिति । यावत्यो दुःखवृत्तयस्तासां सर्वासां विलयादित्यर्थः ॥ ७१ ॥

अज्ञानबिंबिता चित्स्यान्मुखमानंदभोजने ॥
भुक्तं ब्रह्मसुखं त्यक्त्वा बहिर्यात्यथकर्मणा ॥ ७२ ॥

पूर्वोदाहृतश्रुतिवाक्यगतचेतोमुखशब्दार्थमाह । अज्ञानेति । आनंदभोजने सौषुप्तब्रह्मानंदास्वादने मुखं साधनमज्ञानबिंबिता चित् स्याद् अज्ञानवृत्तौ प्रतिबिंबितंचैतन्यमेव भवेत् ननु सुषुप्तावानंदमयरूपेण जीवेन ब्रह्मसुखं चेद्भुज्यते तर्हि तत्परित्यज्याथ बहिः कुतो जागरणं दुःखालयमागच्छेद् इत्यत आह । भुक्तमिति । पुण्यापुण्यकर्मपाशबद्धत्वात्तेन प्रेरितोजीवःसाक्षात्कृतमपि ब्रह्मानंदं परित्यज्याथ बहिर्याति जागरणादिकं गच्छतीत्यर्थः ७२॥

कर्म जन्मांतरेभूद्यत्तद्योगाद्बुध्यते पुनः ॥
इति कैवल्यशाखायां कर्मजो बोध ईरितः ॥ ७३ ॥

एतत्कुतोवगम्यत इत्याशंक्य' पुनश्च जन्मांतरकर्मयोगात्स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्ध' इति कैवल्यश्रुतिवाक्यादितिमन्वानस्तद्वाक्यमर्थतः पठंस्तदभिप्रायमाह । कर्मेति ॥ ७३ ॥

कंचित्कालं प्रबुद्धस्य ब्रह्मानंदस्य वासना ॥
अनुगच्छेद्यतस्तूष्णीमास्ते निर्विषयः सुखी ॥ ७४

सुप्तौ ब्रह्मानंदोनुभूत इत्यत्र लिंगं चाह। कं चिदिति प्रबुद्धस्य जागरणं प्राप्तस्यापि कंचित्कालं स्वल्पकालपर्यंतं सुप्तावनुभूतस्य ब्रह्मानंदस्य वासनासंस्कारोनुगच्छेदनुगच्छति कुत एतदवगम्यत इत्यतआह। यत इति यतः कारणात्प्रबोधादौ निर्विषयो विषयानुभवरहितोपि सुखी सन् तूष्णीमास्तेऽतोवगम्यत इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

कर्मभिः प्रेरितः पश्चान्नानादुःखानि भावयन् ॥
शनैर्विस्मरति ब्रह्मानंदमेषोखिलो जनः ॥ ७५ ॥

तर्हि तूष्णीं कुतो नावतिष्ठत इत्यत आह। कर्मभिरिति। कर्मभिः पूर्वोक्तैर्नोदितः सर्वोपि प्राणी पश्चान्नानाविधानि दुःखान्यनुसंदधानः शनैर्ब्रह्मानंदं विस्मरति ॥ ७५ ॥

प्रागूर्ध्वमपि निद्रायाः पक्षपातो दिने दिने ॥
ब्रह्मानंदे नृणां तेन प्राज्ञोस्मिन्विवदेत कः ॥ ७६ ॥

इतोपि ब्रह्मानंदेन विप्रतिपत्तिः कार्येत्याह। प्रागिति। प्रत्यहंमनुष्याणां निद्रायाः प्रागूर्ध्वमपि निद्रारंभे निद्रावसाने च ब्रह्मानंदे स्नेहोस्ति यतो निद्रादौ मृदुशय्यादि संपादयंति तदवसाने च तं परित्यक्तुमशक्तास्तूष्णीमासते तेन कारणेन अस्मिन्नानंदेको बुद्धिमान्विवदेत न कोपीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

ननु तूष्णीं स्थितो ब्रह्मानंदश्चेद्भाति लौकिकाः ॥
अलसाश्चरितार्थाः स्युः शास्त्रेण गुरुणात्र किम् ॥ ७७ ॥

तूष्णींस्थितिमात्र लभ्यत्वेगुरुशुश्रूषादिपूर्वकंश्रवणादिकं वृथास्यादित्यर्थः ॥ ७७ ॥ चोदयति। नन्विति। गुरुशुश्रूषादिलभ्यस्य ब्रह्मानंदानुभवस्य

वाढं ब्रह्मेति विद्युश्चेत्कृतार्थास्तावतैव ते ॥
गुरुशास्त्रे विनाऽत्यंतं गंभीरं ब्रह्म वेत्ति कः ॥ ७८ ॥

अयं ब्रह्मानंद इति ज्ञाते सति कृतार्थता भवत्येव तदेव गुरुशुश्रूषादिकमंत

रेण न संभवतीत्याह। बाढमिति। अत्यंतं गंभीरं दुरवगाहमवाङ्मनसगमं सर्वज्ञं सर्वांतरं सर्वात्मरूपं ब्रह्म गुरुशास्त्रे विहायान्येन केनाप्युपायेन को जानीयान्नको पीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

जानाम्यहं त्वदुक्त्याद्य कुतो मे न कृतार्थता ॥
शृण्वत्र त्वादृशो वृत्तं प्राज्ञंमन्यस्य कस्यचित् ॥ ७९॥

ननु त्वद्वाक्यादेव ब्रह्मानंदं जानतो मम न कृतार्थतालभ्यत इत्याशंकानुवादपूर्वकंसोपहासमुत्तरमाह। जानामीति॥ ७९॥

चतुर्वेदविदे देयमिति श्रृण्वन्नवोचत ॥
वेदाश्चत्वार इत्येवं वेद्मि मे दीयतां धनम् ॥ ८० ॥

तमेव वृत्तांतं दर्शयति। चतुर्वेदेति। कश्चिच्चतुर्वेदविदे कस्मैचिदिदं बहु धनं दातव्यमिति एवंविधं वाक्यं श्रुत्वा वेदाश्चत्वार इत्यस्मादेव वाक्यादहं वेद्मि अतो मे दीयतामिति वक्ति तद्वद्भवानपीत्यर्थः॥ ८० ॥

संख्यामेवैष जानाति न तु वेदानशेषतः ॥
यदि तर्हि त्वमप्येवं नाशेषं ब्रह्म वेत्सि हि ॥ ८१ ॥

ननु वेदाश्चत्वार इति यो वेद स वेदगतां संख्यामेव वेत्ति न तु वेदानां स्वरूपमिति चोदयति। संख्यामिति। साम्येन समाधत्ते। तर्हीति। एवं चतुर्वेदाभिज्ञंमन्य इव त्वमप्यशेषं संपूर्णं यथा भवति तथा ब्रह्म न वेत्सि नैव जानासि॥ ८१॥

अखंडैकरसानंदे मायातत्कार्यवर्जिते ॥
अशेषत्वसशेषत्ववार्तावसर एव कः ॥ ८२ ॥

ननु संख्यातिरिक्तवेदस्वरूपभेद इव स्वगतादिभेदशून्ये आनंदरूपे ब्रह्मणि अज्ञायमानस्यांशस्याभावादसंपूर्णज्ञानित्वोपालंभो न घटते इति चोदयति। अखंडैकेति ॥ ८२ ॥

शब्दानेव पठस्याहो तेषामर्थं च पश्यसि ॥
शब्दपाठेऽर्थबोधस्ते संपाद्यत्वेन शिष्यते ॥ ८३ ॥

ब्रह्मज्ञानेप्यशेषत्वादिकं दर्शयितुं ब्रह्मजानामीति वदंतं विकल्प्य पृच्छति। शब्दानिति। किमखंडैकरसमद्वितीयसच्चिदानंदरूपमित्यादिशब्दानेव पठसि आहो अथवा तेषां शब्दानामर्थं स्वगतादिभेदशून्यत्वादिकं च पश्यसि जानासि इति विकल्पार्थः। आद्येपक्षे सावशेषत्वं दर्शयति। शब्दपाठ इति ८३

अर्थे व्याकरणाद्बुद्धे साक्षात्कारोवशिष्यते ॥
स्यात्कृतार्थत्वधीर्यावत्तावद्गुरुमुपास्व भोः ॥ ८४ ॥

द्वितीयेपि। तद्दर्शयति। अर्थ इति। व्याकरणादित्युपलक्षणं निगमादेः व्याकरणादिना परोक्षज्ञाने संपादितेऽपि संशयादिनिरासेनापरोक्षीकरणमव शिष्यते तर्हि कदासंपूर्णत्वं ज्ञानस्येत्याशंक्य तदवधिं दर्शयति। स्यादिति। यदा कृतार्थत्वबुद्धिरुत्पद्यते तदा ज्ञानस्य संपूर्णताऽवगंतव्येत्यर्थः ॥ ८४ ॥

आस्तामेतद्यत्र यत्र सुखं स्याद्विषयैर्विना ॥
तत्र सर्वत्र विद्ध्येतां ब्रह्मानंदस्य वासनाम् ॥ ८५ ॥

एवं प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति। आस्तामिति यत्र यत्र यस्मिन्यस्मिन्काले तूष्णींभावादौ विषयानुभवमंतरेण सुखं भवति तत्र तत्र सुखस्य विषयजन्यत्वाभावात्सामान्याहंकारावृतत्वाच्च वासनानंदत्वमवगंतव्यमित्यर्थः ॥ ८५ ॥

विषयेष्वपि लब्धेषु तदिच्छोपरमे सति ॥
अंतर्मुखमनोवृत्तावानंदः प्रतिबिंबति ॥ ८६ ॥

एवं ब्रह्मानंदवासनानंदौ दर्शयित्वा इदानीमानंदत्रैविध्यनियमनायात्मा अंतर्मुखधीवृत्तावित्यत्रोक्तमेव विषयानंदं पुनरनुवदति। विषयेष्वपीति। यदा यदा स्रगादिविषयलाभात्तत्तदिच्छोपरमो भवति तदा तदा मनस्यंतर्मुखेसति तस्मिन् यः स्वात्मानंदः प्रतिबिंबितो भवत्ययं विषयानंद इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

ब्रह्मानंदो वासना च प्रतिबिंब इति त्रयम् ॥
अंतरेण जगत्यस्मिन्नानंदो नास्ति कश्चन ॥ ८७ ॥

फलितमाह। ब्रह्मानंद इति। उक्तप्रकारेण स्वप्रकाशतया सुषुप्तौ प्रतीयमानो भासमानो यो ब्रह्मानंदो यश्च तूष्णींस्थितौ विषयानुभवमंतरेण प्रतीयमानो

वासनानंदो योप्यभीष्टविषयलाभादंतर्मुखे मनसि प्रतिबिंबितो विषयानं
एतत्त्रितयातिरेकेणास्मिन् जगति न कश्चिदानंदोस्ति । नन्वानंदस्त्रिवि
ब्रह्मानंदो विद्यासुखं तथा विषयानंद इत्यनेन प्रकारेणानंदत्रैविध्यमुक्तमिद
नीं तु ब्रह्मानंदो वासना च प्रतिबिंब इति त्रयमिति तद्विलक्षणमानंदस्य
विध्यमुच्यते अतः पूर्वोत्तरविरोधः किं च ' यावद्यावदहंकारो विस्मृतोऽभ्या
सयोगतः तावत्तावत्सूक्ष्मदृष्टेर्निजानंदोनुमीयत ' इति ' तादृक् पुमानुदा
नकालेप्यानंदवासनाम् उपेक्ष्य मुख्यमानंदं भावयत्येव तत्पर ' इति चो
प्रकारद्वयातिरिक्तौ निजानंदमुख्यानंदावभिधीयेते तथा द्वितीयाध्याये ' मं
प्रज्ञंतु जिज्ञासुमात्मानंदेन बोधये ' दिति आत्मानंदस्ततोन्योभिधीयते ' यो
गानंदः पुरोक्तोय ' इत्यत्र योगानंदोपि कश्चिदवभासते ' ब्रह्मानंदाभिधे ग्रं
तृतीयाध्याय ईरितः अद्वैतानंद एव स्या' दित्यत्राद्वैतानंदं चान्यमवगच्छा
अतः 'अंतरेण जगत्यस्मिन्नानंदो नास्ति कश्चने ' त्युक्तिर्विरुध्येतेति चे
वम् विद्यानंदस्य विषयानंदवदंतःकरणवृत्तिविशेषत्वेन विषयानंदेंतर्भावस
विषयानंदवद्विद्यानंदो धीवृत्तिरूपक इत्युत्तरत्र धीवृत्तिरूपत्वाभिधानेन वि
क्षितत्वान्निजानंद मुख्यानंदात्मानंदयोगानंदाद्वैतानंदानां तु ब्रह्मानंदा
तिरिक्तत्वाच्च । तथा हि यावद्यावदहंकार इत्युदाहृतश्लोके योगलक्षणोपा
म्यतया योगानंदत्वेन विवक्षितस्य निजानंदस्यैव 'न द्वैतं भासते नापि
द्रा तत्रास्ति यत्सुखम् स ब्रह्मानंद इत्याह भगवानर्जुनं प्रति इत्यस्मिन्
श्लोक एव ब्रह्मानंदत्वाभिधानान्निजानंदो ब्रह्मानंदान्न भिद्यते तथा मुख्या
नंदोपि ब्रह्मानंद एव 'तथा च विषयानंदो वासनानंद इत्यमू आनंदौ ज
यन्नास्ते ब्रह्मानंदः स्वयंप्रभ' इत्यत्र जन्यत्वेनामुख्यभूतयोर्विषयानंदवास
नंदयोर्जनकत्वेनाभिहितस्य ब्रह्मानंदस्यैव तादृक् पुमानुदासीनकालेपी
दाहृत एव श्लोके आनंदवासनामुपेक्ष्य मुख्यमानंदं भावयत्येव तत्पर इ
मुख्यानंदत्वाभिधानादात्मानंदाद्वैतानन्दयोस्तु ब्रह्मानंदत्वम् ' योगानं
पुरोक्तो यः स आत्मानंद इष्यतामि'ति तृतीयाध्यायादौ प्रथमाध्याये यो
नंदतया विवक्षितस्य ब्रह्मानंदस्यैव योगानंदशब्देनानुवादपूर्वकमात्मा
तामभिधाय कथं ब्रह्मत्वमेतस्य सद्वयस्येति चेदिति प्रश्नपूर्वकमाकाशा

शरीरातमित्यादिनाऽद्वितीयस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादनादवगंतव्यम् तस्माद्ब्रह्मानं दो वासना च प्रतिबिंब इत्युक्तं त्रैविध्यं सुस्थम् ननु तर्हि 'नन्वेवं वासनानं दाद् ब्रह्मानंदादपीतरम् वेत्तु योगी निजानंदमि' त्यत्रनिजानंदस्य ब्रह्मानं दवासनानंदाभ्यां भेदेन निर्देशो न युज्यत इति न शंकनीयम्। एकस्यैव ब्रह्मानंदस्य जगत्कारणत्वोपाधिसाहित्यराहित्यभेदेन भेदव्यपदेशोपपत्तेः। तथा हि ब्रह्मानंदनिरूपणावसरे 'आनंदाद्ध्येवेमानि भूतानि जायंत' इत्या दिना जगत्कारणत्वाभिधानेन ब्रह्मानंदस्य समायत्वमवगम्यते निर्मायस्य जगत्कारणत्वानुपपत्तेः निजानंदनिरूपणकालेपि 'यावद्यावदहंकार' इत्या दिना सकारणस्याहंकारस्य विलयप्रतिपादनान्निजानंदस्य निर्मायत्वमिति भेदमनवद्यम् ॥ ८७ ॥

तथा च विषयानंदो वासनानंद इत्यमू ॥
आनंदो जनयन्नास्ते ब्रह्मानंदः स्वयंप्रभः ॥ ८८ ॥

नन्वस्मिन्नध्याये ब्रह्मानंदविवेचनस्यैव प्रस्तुतत्वादितरानंदद्वयप्रतिपाद नमप्रकृतासंगतमित्याशंक्य तयोर्ब्रह्मानंदजन्यत्वेन तद्बोधोपयोगित्वान्न प्र कृतासंगतमित्यभिप्रायेणाह । तथेति । तथा च एवमानंदत्रैविध्ये सति यः स्वप्रकाश आनंदो विषयानंदवासनानंदौ जनयति स ब्रह्मानंदो वेदित व्य इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

श्रुतियुक्त्यनुभूतिभ्यः स्वप्रकाशचिदात्मके ॥
ब्रह्मानंदे सुप्तिकाले सिद्धे सत्यन्यदा शृणु ॥ ८९ ॥

वृत्तानुसंकीर्तनपूर्वकमुत्तरग्रंथमवतारयति । श्रुतीति । श्रुतिभिः 'सुषुप्ति काले सकले विलीने तमोभिभूतः सुखरूपमेती'त्यादिभिरुदाहृताभिर्युक्ति भिः 'सुखमहमस्वाप्स'मित्यादिपरामर्शान्यथानुपपत्त्यादिभिरनुभूत्या च अ ज्ञानिकल्पितेन सुषुप्त्यनुभवेन च सुषुप्तिकाले स्वप्रकाशो ब्रह्मानंदः सा धितः इतः परमन्यदा जागरणावस्थायामपि यो ब्रह्मानंदावगमोपायो वक्ष्य ते तं शृणु इत्यर्थः ॥ ८९ ॥

य आनंदमयः सुप्तौ स विज्ञानमयात्मताम् ॥

गत्वा स्वप्नं प्रबोधं वा प्राप्नोति स्थानभेदतः ॥ ६० ॥

प्रतिज्ञातमेव ब्रह्मानंदावगमोपायं दर्शयितुं तदुपोद्घातत्वेन सनिमित्तं जीवस्यावस्थाद्वयप्राप्तिं दर्शयति । य इति । सुप्तौ सुषुप्तिकाले विलीनावस्थ आनंदमयशब्देन कथ्यत इत्युक्तो य आनंदमयः स विज्ञानशब्दाभिधेय बुद्ध्युपाधिमत्त्वेन विज्ञानमयतां प्राप्य स्थानभेदतो वक्ष्यमाणस्थानविशेष योगेन स्वप्नं जागरणं वा कर्मानुसारेण गच्छति ॥ ९० ॥

नेत्रे जागरणं कंठे स्वप्नः सुप्तिर्हृदंबुजे ॥
आपादमस्तकं देहं व्याप्य जागर्ति चेतनः ॥ ६१ ॥

इदानीं जाग्रदाद्यवस्थोपयोगीनि स्थानानि दर्शयति । नेत्र इति । नेत्र शब्दस्य कृत्स्नदेहोपलक्षणपरतामभिप्रेत्य नेत्रे जागरणमित्यंशस्यार्थमाह आपादेति । चेतनो जीवः ॥ ९१ ॥

देहतादात्म्यमापन्नस्तप्तायः पिंडवत्ततः ॥
अहं मनुष्य इत्येवं निश्चित्यैवावतिष्ठते ॥ ९२ ॥

देहं व्याप्येत्यनेन विवक्षितमर्थं दृष्टांतप्रदर्शनेन स्पष्टयति । देहतादात्म्य मिति । तत्र प्रमाणमाह । तत इति । यतो मनुष्यत्वादिजातिमता देहेन ता दात्म्यं प्राप्तस्ततः अहं मनुष्य इत्येवं निश्चित्य संशयादिरहितज्ञानेन शू लैवावतिष्ठते ॥ ६२ ॥

उदासीनः सुखी दुःखीत्यवस्थात्रयमेत्यसौ ॥
सुखदुःखे कर्मकार्ये त्वौदासीन्यं स्वभावतः ॥ ६३ ॥

देहतादात्म्याभिमानहेतुकान्येवावस्थांतराणि दर्शयति । उदासीन इ तत्र सुखित्वदुःखित्वयोः कर्मजन्यत्वज्ञानाय विशेषणभूतयोः सुखदुःखयो द्धेतुकत्वं दर्शयति । सुखेति ॥ ६३ ॥

बाह्यभोगान्मनोराज्यात्सुखदुःखे द्विधा मते ॥
सुखदुःखांतरालेषु भवेत्तूष्णीमवस्थितिः ॥ ६४ ॥

तयोश्च सुखदुःखयोर्निमित्तभेदाद्द्वैविध्यमाह । बाह्येति । तद्वौदा कदाचिदित्याह । सुखेति । व्यक्तिभेदविवक्षया बहुवचनम् ॥ ६

न कापि चिंता मेस्त्यद्य सुखमास इति ब्रुवन् ॥
औदासीन्ये निजानंदभानं वक्त्यखिलो जनः ॥ ९५ ॥

यदर्थं जाग्रदाद्युपन्यस्तं तदिदानीं दर्शयति । न कापीति । सर्वोपि जन
इदानीं ममकापि चिंता गृहादिविषया नास्ति अतः सुखं यथा भवति तथा
तिष्ठामीति वदन् औदासीन्यकाले स्वरूपानंदस्फूर्तिं ब्रूते अतो जागरणाव
स्थायामपि निजानंदभानमस्तीत्यवगंतव्यमित्यभिप्रायः ॥ ९५ ॥

अहमस्मीत्यहंकारसामान्याच्छादितत्त्वतः ॥
निजानंदो न मुख्योयं किं त्वसौ तस्य वासना ॥ ९६ ॥

नन्वौदासीन्येऽवभासमानस्य निजानंदत्वे तस्य ब्रह्मानंदत्वात्पूर्वोक्तावास
नानंदतान स्यादित्याशंक्याहंकारसामान्यावृतत्वान्न ब्रह्मानंदतेति परिहर
ति। अहमस्मीति । देवदत्तोहमित्यादि विशेषशून्येनाहमस्मीत्येवं रूपेणाहं
कारसामान्येनावृतत्वान्नायं मुख्यइत्यर्थः । तर्हि तस्य किंरूपतेत्यत आह ।
किं त्वसाविति ॥ ९६ ॥

नीरपूरितभांडस्य बाह्ये शैत्यं न तज्जलम् ॥
किं तु नीरगुणस्तेन नीरसत्तानुमीयते ॥ ९७ ॥

मुख्यानंदातिरिक्तवासनानंदसद्भावे दृष्टांतः । नीरेति । जलपूर्णकुंभस्य
वहिर्भागस्पर्शनेनोपलभ्यमानं यच्छैत्यमस्ति तत्तावज्जलं न भवति द्रवत्वा
नुपलंभात् । किं तर्हि तदित्यत आह किं त्विति । नीरगुणत्वं कथमवगम्य
त इत्यत आह । तेनेति विमतं घटे उपलभ्यमानं शैत्यं जनजन्यं भवितुम
र्हति शैत्यत्वात् जले उपलभ्यमानशैत्यवदिति ॥ ९७ ॥

यावद्यावदहंकारो विस्मृतोभ्यासयोगतः ॥
तावत्तावत्सूक्ष्मदृष्टेर्निजानंदोनुमीयते ॥ ९८ ॥

भवत्वेवं नीरानुमापकत्वं शैत्यस्य प्रकृते किमायातमित्याशंक्य तद्वद्वास
नानंदस्यापि मुख्यानंदानुमापकत्वमायातमित्याह । यावदिति । 'अभ्यास
योगतः ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छांत आत्मनी' ति श्रुत्यभि

हितनिरोधसमाध्यभ्यासयोगेन यावद्यावदहमादिवृत्तिविलयवशाच्चित्तस्य सूक्ष्मता जायते तावत्तावन्निजानंदाभिव्यक्तिर्भवतीति अनुमीयते। अयमत्र प्रयोगः अहंकारसंकोचविशेषविशिष्टक्षणेषु द्वितीयादिक्षणः पक्षः सः पूर्वस्मात् क्षणादधिकनिजानंदाविर्भाववान् अहंकारसंकोचविशेषयुक्तकालत्वादहंकारसंकोचयुक्ताद्यक्षणवदिति ॥ ९८ ॥

सर्वात्मना विस्मृतः सन्सूक्ष्मतां परमां व्रजेत् ॥
अलीनत्वान्न निद्रैषा ततो देहोपि नो पतेत् ॥ ९९ ॥

बुद्धिसौक्ष्म्यस्य कोऽवधिरित्याकांक्षायां साक्षात्कारोवधिरित्याह। सर्वेति। तर्हिसा निद्रैव स्यादित्यत आह। अलीनेति। सर्ववृत्तिविलयेप्यंतः करणस्वरूप विलयाभावान्नेयं निद्रा बुद्धेः कारणात्मनावस्थानं सुषुप्तिरित्याचार्यैरुक्तत्वादित्यर्थः। अंतःकरणस्वरूपविलयाभावे लिंगमाह। तत इति। यत्र सुषुप्त्यादावहंकारविलयस्तत्र देहपातो दृष्टः इह तु तदभावादविलीन इति गम्यते ॥ ९९ ॥

न द्वैतं भासते नापि निद्रा तत्रास्ति यत्सुखम् ॥
स ब्रह्मानंद इत्याह भगवानर्जुनं प्रति ॥ १०० ॥

फलितमाह। न द्वैतमिति यस्मिन्काले द्वैतभानं नास्ति निद्रापि नागच्छति तस्मिन्काले उपलभ्यमानं यत्सुखमस्ति स ब्रह्मानंद इत्यर्थः। अयं ब्रह्मानंद इति कुतोऽवगतमित्याशंक्य कृष्णवाक्यादित्याह। इतीति। गीतायां षष्ठाध्याय इति शेषः ॥ १०० ॥

शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ॥
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत् ॥ १ ॥

तत्र कैः श्लोकैरुक्तवानित्याशंक्य तान् श्लोकान् पठत्यर्थक्रमानुसारेण शनैरिति। अयमर्थः धृतिगृहीतया धैर्ययुक्तया बुद्ध्या साधनभूतया शनैर्न सहसा उपरमेत् मन उपरतिं कुर्यात्। कियत्पर्यंतमित्यत आह। आत्मेति। मन आत्मसंस्थं आत्मनि संस्था सम्यक् स्थिति 'रात्मैवेदं सर्वं न ततोन्य

किंचिदस्ती' त्येवंरूपा यस्यतदात्मसस्थं तथाविधं कृत्वा किंचिदपि न चिं तयेदेष योगस्य परमोऽवधिः॥ १॥

यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरम्॥
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत्॥ २॥

एतत्संपादने प्रवृत्तो योगी प्रथमं किं कुर्यादित्यत आह। यत इति। चंचलं स्वभावदोषादत एवास्थिरमेकत्र विषयेऽनियतमेवंविधं मनो यदायदा यतो यतो यस्माद्यस्माच्छब्दादेर्निमित्तान्निश्चरति निर्गच्छति ततस्ततस्तस्मात्तस्माच्छब्दादेः सकाशान्नियम्य तेषां शब्दादीनां मिथ्यात्वादिदोषदर्शनेनाभासीकृत्य वैराग्यभावनापूर्वकं निरुद्ध्यैतन्मन आत्मन्येव वशं नयेत् आत्मवश्यतामापादयेत् एवं योगमभ्यसतोऽभ्यासबलादात्मन्येव मनः प्रशाम्यति॥ २॥

प्रशांतमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम्॥
उपैति शांतरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम्॥ ३॥

मनःप्रशांतौ किं भवतीत्यत आह। प्रशांतेति। शांतरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशरजसमत एव प्रशांतमनसं प्रकर्षेण अत्यर्थं शांतं विक्षेपशून्यं मनो यस्य ब्रह्मभूतं, ब्रह्मैवेदं सर्व' मिति निश्चयवत्तया जीवन्मुक्तमकल्मषधर्मादि वर्जितमेनं योगिन उत्तमं क्षयित्वसातिशयित्वादि दोषरहितं सुखमुपैति उपगच्छति॥ ३॥

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया॥
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति॥ ४॥

संगृहीतार्थप्रपंचनपरान् तदीयानेव श्लोकान् पठति। यत्रेति। चित्तं यत्र यस्मिन् काले योगसेवया योगानुष्ठानेन सर्वस्माद्विषयात् निवारितं उपरमते उपरतिं गच्छति किंच यत्र यस्मिन् काले आत्मना समाधिपरिशुद्धेनांतःकरणेनात्मानं परं चैतन्यं ज्योतिःस्वरूपं पश्यन्नुपलभ्यमानः स्वस्मिन्नेव तुष्यति तुष्टिं भजते न विषयेष्वित्यर्थः॥ ४॥

सुखमात्यंतिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यमतींद्रियम्॥

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ ५ ॥

किं च यत्र यस्मिन् काले आत्मनि स्थितोऽयं योगी आत्यंतिकमत्यंत मेव भवतीत्यात्यंतिकमनंतं बुद्धिग्राह्यमिन्द्रियनिरपेक्षया बुद्ध्यागृह्यमाण मतींद्रियमिन्द्रियगोचरातीतमविषयजनितं यत्तदीदृशं सुखं वेत्ति अनुभवति किंच आत्मनि स्थितोयं तत्त्वतस्तस्मादात्मस्वरूपान्न चलति न प्रच्यवते ५॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ ६ ॥

किंच यमात्मानं लब्ध्वा प्राप्य परं लाभं लाभांतरं ततोधिकं न मन्यते 'आत्मलाभान्न परं विद्यत' इति स्मृतेः । किं च यस्मिन्नात्मतत्त्वे स्थितो गुरुणा महतापि दुःखेन शस्त्राभिघातादिलक्षणेन प्रह्लाद इव न विचाल्यते६॥

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ॥
स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा ॥ ७ ॥

इदानीमुपपादितं योगं निगमयति । तं विद्यादिति । शनैःशनैरित्यादि ना यावद्भिर्विशेषणैर्विशिष्ट आत्मावस्थाविशेषो यो योग उक्तस्तं दुःखसंयोग वियोगं दुःखैः संयोगो दुःखसंयोगस्तेन वियोगस्तं विपरीतलक्षणया योग संज्ञितं योग इत्येवं संज्ञा यस्येति तं योगसंज्ञितं विद्याज्जानीयात् एवंविधयो गानुष्ठाने किंचित्कर्तव्यताविशेषमाह।सनिश्चयेनेति। स पूर्वोक्तोयोगोनिश्च येनाध्यवसायेनानिर्विण्णचेतसा निर्वेदरहितेन चित्तेन योक्तव्योऽनुष्ठेयः॥७॥

युंजन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ॥
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते ॥ ८ ॥

इदानीमुक्तमर्थमुपसंहरति । युंजन्निति । विगतकल्मषो विगतपापो योगां तरायवर्जितो योगी सदात्मानमेवं यथोक्तेन प्रकारेण युंजन्ननुसंदधानः सु नानायासेनब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणासंस्पर्शो यस्य सुखस्यतद्ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्म रूप भूतमिति यावद् अत्यंतमविनश्वरंनिरतिशयंसुखमश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थः

उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकबिंदुना ॥

मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः ॥ ९ ॥

अनिर्वेदेन क्रियमाणो योगाभ्यासः फलपर्यंतो भवतीत्येतत्सदृष्टांतमाह। उत्सेक इति। कुशाग्रेणोद्धृतेनैकेन विंदुना क्रियमाण उदधेरुत्सेकः उद्धृत्य बहिःसेचनं परिखेदाभावे सति यद्वत्कालांतरे भवेदेव तद्वन्मनसो निग्रहोपि श्रमराहित्येन क्रियमाणः कालांतरे सिद्ध्येत् इदं च टिट्टिभोपाख्यानं मनसि निधायोक्तम् ॥ ९ ॥

बृहद्रथस्य राजर्षेः शाकायन्यो मुनिः सुखम् ॥

प्राह मैत्राख्यशाखायां समाध्युक्तिपुरःसरम् ॥ १० ॥

न केवलमयमर्थो गीतायामभिहितः किं तु मैत्रायणीयशाखायामपीत्याह बृहद्रथस्येति। मैत्रायणीयनामके यजुःशाखाभेदे शाकायन्यनामा कश्चिदृषिः स्वशिष्यत्वेनोपपन्नस्य बृहद्रथाख्यस्य राजर्षेः ब्रह्मसुखं समाध्यभिधानपूर्वकं यथा भवति तथोक्तवान् ॥ १० ॥

यथा निरिंधनो वह्निः स्वयोनावुपशाम्यति ॥

तथा वृत्तिशयाच्चितं स्वयोनावुपशाम्यति ॥ ११ ॥

केन प्रकारेणोक्तवानित्याशंक्य तत्प्रतिपादकांस्तदीयान् मंत्रान् पठति। यथेति। निरिंधनो दग्धकाष्ठो वह्निःस्वयोनौ स्वकारणे तेजोमात्रेउपशाम्यति ज्वालादिरूपंविशेषाकारंपरित्यज्यतेजोमात्ररूपेयथावतिष्ठतेतथा तेनैवप्रकारेण चित्तमंतःकरणमपि वृत्तिक्षयान्निरोधसमाध्यभ्यासेन राजसादिसकलवृत्तिनाशात्स्वकारणे सत्त्वमात्रे उपशाम्यति सत्त्वमात्रावशेषं भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

स्वयोनावुपशांतस्य मनसः सत्यकामिनः ॥

इंद्रियार्थविमूढस्यानृताःकर्मवशानुगाः ॥ १२ ॥

ततः किमत आह। स्वयोनाविति। सत्ये आत्मनि विषये कामोस्यास्तीति सत्यकामी तस्यात एव स्वयोनावुपशांतस्य उपशांतत्वादेव इंद्रियार्थविमूढस्येंद्रियार्थेषु विषयेषु शब्दादिषु विमूढस्य विमुखस्य ज्ञानशून्यस्य मनसः कर्मवशमनुगच्छंतीति कर्मवशानुगाः ससाधनाः सुखादयः अनृता मायिकत्वज्ञानेन मिथ्याभूताः स्युरित्यर्थः ॥ १२ ॥

चित्तमेव हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् ॥
यच्चित्तस्तन्मयो मर्त्यो गुह्यमेतत्सनातनम् ॥ १३ ॥

ननु चित्तोपशान्तौ जगन्मिथ्याभवतीत्येतदनुपपन्नं तदुपादानकत्वाभावात्तस्येत्याशंक्याह । चित्तमेवेति । यद्यपि स्वरूपेण चित्तोपादानकं जगन्न भवति तथापि तस्य भोग्यत्वं चित्तकारणमेव हिशब्देनात्र सर्वानुभवं प्रमाणयति । सुषुप्त्यादौ चित्तविलये भोगादर्शनादितिभावः । यतश्चित्तात्मकः संसारः अतस्तच्चित्तमेव प्रयत्नेनाभ्यासवैराग्यादिलक्षणेन शोधयेत् रजस्तमोराहित्येनैकाग्रं कुर्यात् । नन्वात्मनो विमुक्तये आत्मैव शोधनीयो न चित्तमित्याशंक्याह । यच्चित्त इति । मर्त्य इत्युपलक्षणं देहिमात्रस्य यो देही यच्चित्तो यस्मिन् पुत्रादौ विषये चित्तवान् भवति स तन्मयः तदात्मक एव तत्साकल्यवैकल्ययोरात्मन्येव समारोपणात् एतत्सनातनमिदमनादिसिद्धं गुह्यं रहस्यम् एतदुक्तं भवति स्वभावतः शुद्धस्यात्मनो यतश्चित्तसंपर्कादेव संसारित्वं 'ध्यायतीव लेलायतीव' तिश्रुतेः अतश्चित्तस्य शोधनेनात्मनः संसारनिवृत्तिरिति ॥ १३ ॥

चित्तस्य हि प्रसादेन हंति कर्म शुभाशुभम् ॥
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ १४ ॥

नन्वनादिभवपरंपरोपार्जितसुखदुःखप्रदपुण्यपापकर्मणोः सतोश्चित्तशोधनेनापि कथमात्मनः संसारनिवृत्तिर्भविष्यतीत्याशंक्य चित्तप्रसादोपलक्षितब्रह्मानुसंधानेन सकलकर्मक्षयोपपत्तेर्मैवमिति परिहरति । चित्तस्येति । हिशब्देन 'तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतंप्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयंते' 'उपपातकेषु सर्वेषु पातकेषु महत्सु च प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं समाचरेत्' इत्यादि श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिं द्योतयति । ततः किमित्यत आह । प्रसन्नेति । प्रसन्न आत्मा चेतो यस्य स तथोक्तः आत्मनि स्वस्वरूपभूते अद्वितीयानंदलक्षणे ब्रह्मणि स्थित्वा तदेवाहमिति निश्चयेन दृश्यजातं परिहृत्य चिन्मात्ररूपेणावस्थायाक्षय्यमविनाशि यत्सुखं स्वरूपभूतं तदश्नुते ॥ १४ ॥

समासक्तं यथा चित्तं जंतोर्विषयगोचरे ॥

यद्येवं ब्रह्मणि स्यात्तत्को न मुच्येत बंधनात् ॥ १५ ॥

प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वेत्युक्तमेवार्थं दृष्टांतोक्तिपुरःसरं द्रढयति । समास क्तमिति । प्राणिनश्चित्तं विषय एव गोचरः इंद्रियप्रचारभूमिस्तस्मिन्यथा स्व भावतः सम्यगासक्तं भवति तदेव चित्तं ब्रह्मणि प्रत्यगभिन्ने परमात्मनि यद्ये वमासक्तं स्यात्तर्हि कः संसारान्न मुच्येत सर्वोपि मुच्येतैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च ॥

अशुद्धं कामसंपर्काच्छुद्धं कामविवर्जितम् ॥ १६ ॥

उक्तार्थदार्ढ्याय मनसोवांतरभेदमाह । मन इति । तत्र कारणमाह । अ शुद्धमिति । काम इत्युपलक्षणं क्रोधादेरपि ॥ १६ ॥

मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ॥

बंधाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥ १७ ॥

द्विविधस्य तस्यैव क्रमेण संसारमोक्षयोर्हेतुतां दर्शयति । मन एवेति१७॥

समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो ।
निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत् ॥
न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा ।
स्वयं तदंतःकरणेन गृह्यते ॥ १८ ॥

'प्रसन्नात्माऽत्मनि स्थित्वा सुखमक्षय्यमश्नुत' इत्युक्तमेवार्थं श्रुतिः स्वयमे व प्रपंचयति । समाधीति । आत्मनि प्रत्यक्स्वरूपे निवेशितस्य समाधिनि र्धूतमलस्य समाधिना प्रत्यग्ब्रह्मणो रैक्यगोचरप्रत्ययावृत्त्या निर्धूतमलस्य निःशेषेण निवारितरजस्तमोमलस्य चेतसस्तस्मिन् समाधौ यत्सुखमुत्पद्यते तदा समाधावुत्पन्नं तत्सुखं गिरावाचा वर्णयितुं न शक्यते अलौकिकसुख त्वादित्यर्थः । किं तु स्वयं तत्स्वरूपभूतं सुखमंतःकरणेनैव गृह्यते ॥ १८ ॥

यद्यप्यसौ चिरं कालं समाधिर्दुर्लभो नृणाम् ॥

तथापि क्षणिको ब्रह्मानंदं निश्चाययत्यसौ ॥ १९ ॥

नन्वस्यैव समाधेर्दुर्लभत्वात्कथमनेन ब्रह्मानंदनिश्चयसंभव इत्याशंक्या

ह। यद्यपीति। अस्य समाधेः संततस्यासंभवेऽपि क्षणिकस्य तस्य संभवा त्तेनैवायमानंदो निश्चेतुं शक्यत इत्यर्थः॥ १९॥

श्रद्धालुर्व्यसनी योऽत्र निश्चिनोत्येव सर्वथा॥
निश्चिते तु सकृत्तस्मिन् विश्वसित्यन्यदाप्ययम्॥ २०॥

नन्वात्मदर्शनाय श्रवणादौ प्रवृत्ता अपि केचिदानंदनिश्चयशून्या बहिर्मुखा एव वर्तंत इत्याशंक्य श्रद्धादिरहितानां तथात्वेपि श्रद्धादिमतां तन्निश्चयो भवत्येवेत्याह। श्रद्धालुरिति। व्यसनं सर्वथा संपादयिष्यामीत्याग्रहः तद्वान् व्यसनी अत्र समाधौ सर्वथा अवश्यम् ततः किमित्यत आह। निश्चितेत्विति। अस्मिन् ब्रह्मानंदे सकृदेकदा क्षणिकसमाधौ निश्चिते सति अयं सकृन्निश्चयवानन्यदापि इतरस्मिन्नपि काले विश्वसिति आनंदोऽस्तीति विश्वासं करोति॥ २०॥

तादृक् पुमानुदासीनकालेप्यानंदवासनाम्॥
उपेक्ष्य मुख्यमानंदं भावयत्येव तत्परः॥ २१॥

ततोपि किं तत्राह। तादृगिति। तादृक् पुमान् श्रद्धादिपुरःसरं सकृन्निश्चयवान् पुरुष औदासीन्यदशायामपि उपलभ्यमानां पूर्वोक्तामानंदवासनामुपेक्ष्य तत्परो मुख्यानंदे तात्पर्यवान् भूत्वा तमेव भावयति॥ २१॥

परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृहकर्मणि॥
तदेवास्वादयत्यंतः परसंगरसायनम्॥ २२॥

एवं व्यवहारकालेपि निजानंदं भावयतीत्यत्र दृष्टांतमाह। परेति॥ २२॥

एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरो विश्रांतिमागतः॥
तदेवास्वादयत्यंतर्बहिर्व्यवहरन्नपि॥ २३॥

दार्ष्टांतिके योजयति। एवमिति॥ २३॥

धीरत्वमक्षप्राबल्येप्यानंदास्वादवांछया॥
तिरस्कृत्याखिलाक्षाणि तच्चिंतायां प्रवर्तनम्॥ २४॥

धीरशब्दार्थमाह। धीरत्वमिति। इन्द्रियाणां विषयाभिमुख्येन पुरुषा-

र्षणसामर्थ्येपि स्वरूपसुखानुसंधानेच्छया सर्वाणींद्रियाणि तिरस्कृत्यानंदानुसंधान एव प्रवर्तमानत्वं धीरत्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥

भारवाही शिरोभारं मुक्त्वास्ते विश्रमं गतः ॥
संसारव्यापृतित्यागे तादृग्बुद्धिस्तु विश्रमः ॥ २५ ॥

विश्रांतिशब्दस्य विवक्षितमर्थं सदृष्टांतमाह। भारवाहीति। यथा लोके भारं वहन् पुरुषः श्रमहेतुं शिरसि स्थितं भारं परित्यज्य श्रमरहितो वर्तते तथा संसारव्यापारत्यागे सति श्रमरहित आसमिति जायमाना या बुद्धिः सा विश्रमशब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

विश्रांतिं परमां प्राप्तस्त्वौदासीन्ये यथा तथा ॥
सुखदुःखदशायां च तदानंदैकतत्परः ॥ २६ ॥

इदानीं फलितमर्थमाह। विश्रांतिमिति। परमां निरतिशयां विश्रांतिं मुक्तलक्षणां प्राप्तः पुरुषः स्वस्य औदासीन्यदशायां यथापरमानंदास्वादने तात्पर्यवान् भवति एवं सुखदुःखहेतुप्राप्तिकालेपि तदनुसंधानं परित्यज्य निजानंदास्वादन एव तात्पर्यवान् भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

अग्निप्रवेशहेतौ धीः शृंगारे यादृशी तथा ॥
धीरस्योदेति विषयेऽनुसंधानविरोधिनि ॥ २७

ननु दुःखस्य प्रतिकूलत्वेन तदनुसंधानेच्छाभावेपि वैषयिकसुखस्यानुकूलत्वेन पुरुषैरर्थ्यमानत्वात्तदनुसंधानेच्छा कुतो न भवेदित्याशंक्य तस्य विषयसंपादनादिद्वाराऽतीव बहिर्मुखत्वापादनेन निजानंदानुसंधानविरोधित्वात्तदिच्छापि विवेकिनो न जायत इति दृष्टांतप्रदर्शनपूर्वकमाह। अग्नीति। शीघ्रं देहविमोचनेच्छायां दृढतरायां सत्यां तद्विलंबकारणे अलंकारादौ यथा अग्निप्रवेष्टुर्वैरस्यबुद्धिरुत्पद्यते एवं वैराग्यादिसाधनसंपन्नस्य विवेकिनो ब्रह्मानुसंधानविरोधिनि विषयसुखेऽपीत्यर्थः ॥ २७ ॥

अविरोधिसुखे बुद्धिः स्वानंदे च गमागमौ ॥
कुर्वंत्यास्ते क्रमादेषा काकाक्षिवदितस्ततः ॥ २८ ॥

मा भूद्विरोधिविषये सुखेच्छा अप्रयत्नसौलभ्येनाबहिर्मुखत्वहेतौ विषये किं न भवतीत्यत आह । अविरोधीति ॥ २८ ॥

एकैव दृष्टिः काकस्य वामदक्षिणनेत्रयोः ॥
यात्यायात्येवमानंदद्वये तत्त्वविदो मतिः ॥ २९

दृष्टांतं विवृणोति । एकैव दृष्टिरिति । यथा काकस्य दृष्टिर्दृश्यतेऽनयेति दर्शनसाधनं चक्षुरिंद्रियमेकमेव वामदक्षिणनेत्रयोः गोलकयोः पर्यायेण गमनागमने करोति एवं विवेकिनो बुद्धिरप्यानंदद्वय इत्यर्थः ॥ २९ ॥

भुंजानो विषयानंदं ब्रह्मानंदं च तत्त्ववित् ॥
द्विभाषाभिज्ञवद्विद्यादुभौ लौकिकवैदिकौ ॥ ३० ॥

दार्ष्टांतिकं प्रपंचयति । भुंजान इति । तत्त्ववित् हि विषयान् भुंजानस्तज्जन्यं विषयानंदमुपनिषद्वाक्यादवगतं ब्रह्मानंदं च लौकिकवैदिकवुभौ विषयानंदब्रह्मानंदौ भाषाद्वयवेदिवज्जानीयादित्यर्थः ॥ ३० ॥

दुःखप्राप्तौ नचोद्वेगो यथापूर्वं यतो द्विदृक् ॥
गंगामग्नार्द्धकायस्य पुंसः शीतोष्णधीर्यथा ॥ ३१ ॥

ननु दुःखानुभवदशायामुद्वेगे सति कथं निजानंदानुभव इत्याशंक्याह । दुःखेति । यतो यस्मात्कारणाद्विवेकी द्विदृक् लौकिकवैदिकव्यवहारयोरपि वेत्ता अतो दुःखप्राप्तावपि पूर्ववदज्ञानदशायामिव न तस्योद्वेगः विवेकेन तदा तदा बोध्यमानत्वादतो दुःखानुभवकालेपि निजानंदानुसंधानं न विरुध्यत इत्यर्थः । युगपदुभयानुसंधाने दृष्टांतमाह । गंगेति ॥ ३१ ॥

इत्थं जागरणे तत्त्वविदो ब्रह्मसुखं सदा ॥
भाति तद्वासनाजन्ये स्वप्ने तद्भासते तथा ॥ ३२ ॥

फलितमाह इत्थमिति । सदा सुखदुःखानुभवदशायां तूष्णीं स्थितौ चेत्यर्थः । न केवलं जागरण एव तद्भानं किं तु स्वप्नावस्थायामपीत्याह । तद्वासनेति । हेतुगर्भं विशेषणं जाग्रद्वासनाजन्यत्वात्स्वप्नस्य तत्रापि तद्ब्रह्मसुखं तथा जाग्रदवस्थायामिव भासत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अविद्यावासनाप्यस्तीत्यतस्तद्वासनोत्थिते ॥
स्वप्ने मूर्खवदेवैष सुखं दुःखं च वीक्षते ॥ ३३ ॥

ननु स्वप्नस्यानंदानुभववासनाजन्यत्वे सति आनंद एव भासत इत्याशंक्याह। अविद्येति। न केवलमानंदवासनाबलादेव स्वप्नो जायते किं तु अविद्यावासनाबलादपि अतस्तद्वासनाजन्यत्वात्तत्राज्ञस्येव सुखाद्यनुभवो भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ब्रह्मानंदाभिधे ग्रंथे ब्रह्मानंदप्रकाशकम् ॥
योगिप्रत्यक्षमध्याये प्रथमेऽस्मिन्नुदीरितम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारती
तीर्थविद्यारण्यमुनिवर्यविरचितपंचदश्यां ॥
ब्रह्मानंदे योगानंदो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

एतावता ग्रंथसंदर्भेणोक्तमर्थं निगमयति। ब्रह्मानंदेति। ब्रह्मानंदनामके अध्याय पंचात्मके ग्रंथेऽस्मिन् प्रथमेऽध्याये सुषुप्त्यवस्थायामौदासीन्यकालेपि समाध्यवस्थायां सुखदुःखदशायां च स्वप्रकाशचिद्रूपब्रह्मानंदस्य प्रकाशकं योग्यनुभवरूपं प्रत्यक्षमुक्तमित्यर्थः। इदं चोपलक्षणमागमादीनां तेषामप्यत्र दर्शितत्वात् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनिवर्य
किंकरेण श्रीरामकृष्णाख्यविदुषा विरचिते ब्रह्मानंदे
योगानंदो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इतिब्रह्मानन्दे योगानन्दः प्रकरणम् ११ ॥

पञ्चदशी ।

ब्रह्मानन्दे आत्मानन्दः

नन्वेवं वासनानंदाद्ब्रह्मानंदादपीतरम् ॥
वेत्तु योगी निजानंदं मूढस्यात्रास्ति का गतिः ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथात्मानंदव्याख्या ॥ अथ ब्रह्मानंदांतर्गतमात्मानंदनामकद्वितीयाध्यायमारभते तदेवं प्रथमाध्याये विवेकिनो योगेन निजानंदानुभवप्रकारं प्रदर्श्य मूढस्य जिज्ञासोरात्मानंदशब्दवाच्यत्वं पदार्थविवेचनमुखेन ब्रह्मानंदानुभवप्रकारप्रदर्शनाय शिष्यप्रश्नमवतारयति । नन्वेवमिति ॥ १ ॥

धर्माधर्मवशादेष जायतां म्रियतामपि ॥
पुनः पुनर्देहलक्षैः किन्नो दाक्षिण्यतो वद ॥ २ ॥

शिष्येणैवं पृष्टो गुरुरतिमूढस्य विद्याधिकार एव नास्तीत्याह । धर्मेति । एषोऽतिमूढोऽनादौ संसारेऽतीतेषु जन्मसु अनुष्ठितसुकृतदुष्कृतवशान्नानाविधदेहस्वीकारेण पुनःपुनर्जायतां म्रियतां चेत्यर्थः ॥ २ ॥

अस्ति वोऽनुजिघृक्षुत्वाद्दाक्षिण्येन प्रयोजनम् ॥
तर्हि ब्रूहि स मूढः किं जिज्ञासुर्वा पराङ्मुखः ॥ ३ ॥

सर्वानुग्राहकत्वादाचार्येण तस्यापि काचन गतिर्वक्तव्येति शिष्य आह अस्तीति । वो युष्माकमनुजिघृक्षुत्वादनुग्रहीतुमिच्छवोनुजिघृक्षवस्तेषां

भावस्तत्त्वं तस्माच्छिष्योद्धरणेच्छायुक्तत्वाद्दाक्षिण्यतस्तदुद्धरणलक्षणंप्रयोजनमस्तीत्यर्थः। एवं शिष्यवचनमाकर्ण्य गुरुस्तंविकल्प्य पृच्छति। तर्हीति। यदि मूढस्य काचन गतिर्वक्तव्या तर्हि मूढः किं रागी विरक्तो वा वदेति ॥ ३ ॥

उपास्तिं कर्म वा ब्रूयाद्विमुखाय यथोचितम् ॥
मंदप्रज्ञं तु जिज्ञासुमात्मानंदेन बोधयेत् ॥ ४ ॥

रागीचेत्तद्रागानुसारेण कर्म वोपासनं वा वक्तव्यमिति प्रथमे परिहारमाह। उपास्तिमिति । विमुखाय तत्त्वज्ञानविमुखाय बहिर्मुखायेत्यर्थः । यथोचितं यथायोग्यं ब्रह्मलोकादिकामश्चेदुपास्तिं ब्रूयात् स्वर्गादिकामश्चेत्कर्म ब्रूयादित्यर्थः। जिज्ञासुत्वेपि सोतिविवेकी मंदप्रज्ञो वेति विकल्प्यातिविवेकिनः पूर्वाध्यायोक्तप्रकारेण योगेनब्रह्मसाक्षात्कारमभिप्रेत्य मंदप्रज्ञस्यतद्दर्शनोपायमाह। मंदेति। यो मंदप्रज्ञः मंदा जडाप्रज्ञा बुद्धिर्यस्य स मंदप्रज्ञः तं मंदप्रज्ञं ज्ञातुमिच्छुः जिज्ञासुः तमात्मानंदेन आत्मानंदनिवेचनमुखेन बोधयेत ॥ ४ ॥

बोधयामास मैत्रेयीं याज्ञवल्क्यो निजप्रियाम् ॥
न वा अरे पत्युरर्थे पतिः प्रिय इतीरयन् ॥ ५ ॥

एवं केन को बोधित इत्यत आह। बोधयामासेति। याज्ञवल्क्य एतन्नामको यजुः शाखाविशेषप्रवर्तकः कश्चिदृषिः मैत्रेयीमेतन्नामिकां निजप्रियां स्वभार्यां न वा अरेपत्युरर्थे पतिः प्रियः इति 'न वा अरे पत्युः कामायपतिः प्रियो भवति' इत्यादिप्रकारेण ईरयन् ब्रुवन् बोधयामास बोधितवानित्यर्थः ॥ ५ ॥

पतिर्जाया पुत्रवित्ते पशुब्राह्मणबाहुजाः ॥
लोका देवा वेदभूते सर्वं चात्मार्थतः प्रियम् ॥ ६ ॥

उत्तरत्र 'परप्रेमास्पदत्वेन परमानंद इष्यता' मिति वाक्येन परप्रेमास्पदत्वेन हेतुनात्मनः परमानंदरूपतां सिसाधयिषुः आदौपरप्रेमास्पदत्वहेतुसमर्थनाय तावदुदाहृतवाक्यस्योपलक्षणपरतामभिप्रेत्य तत्प्रकरणस्थसकलपर्यायवाक्यतात्पर्यमाह। पतिरिति। पतिजायादिकं भोग्यजातं भोक्तुः शेषत्वात् भोक्तुः संबंधेनैव प्रियं न स्वरूपेणेत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

पत्याविच्छा यदा पत्न्यास्तदा प्रीतिं करोति सा ॥

क्षुदनुष्ठानरोगाद्यैस्तदा नेच्छति तत्पतिः ॥ ७ ॥

इदानीं पूर्वोदाहृतस्य 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवती'त्यस्य वाक्यस्य तात्पर्यार्थं विभज्य दर्शयति। पत्याविति। यदा यस्मिन्काले पत्न्याः जायायाः पत्यौ भर्तरि विषये इच्छा कामो भवति तदा सा पत्नी पत्यौ प्रीतिं स्नेहं करोति यदा तत्पतिः क्षुधादिना इच्छाभावहेतुनायुक्तो भवति चेत्तदा तं नेच्छति न कामयते॥७॥

न पत्युरर्थे सा प्रीतिः स्वार्थं एव करोति ताम् ॥
पतिश्चात्मन एवार्थे न जायार्थे कदाचन ॥ ८ ॥

एवं च सति किं फलितमित्यत आह। न पत्युरिति। जायया क्रियमाणाया प्रीतिः सा पत्युरर्थे पत्युः प्रयोजनाय न किं तु जाया तां पत्यौ प्रीतिं स्वार्थ एव स्वप्रयोजनायैव करोति 'न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिय भवत्यात्मनस्तु कामाय जायाप्रिया भवती'त्यादि 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवती आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती'त्यंतानां वाक्यानां तात्पर्यं क्रमेण विभज्य दर्शयति। पतिश्चेत्यादिना। पतिश्च भर्तापि स्व प्रयोजनायैव जायायां प्रीतिं करोति न जायाप्रीतय इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्योन्यप्रेरणेप्येवं स्वेच्छयैव प्रवर्तनम् ॥ ९ ॥

नन्वेकैककामनया प्रवृत्तौ प्रीतिः स्वार्थां भवतु युगपदुभयेच्छया प्रवृत्तौ तु प्रीतेरुभयार्थता स्यादित्याशंक्याह। अन्योन्येति। एवमुक्तेन प्रकारेण स्वेच्छयैव स्वकामनापूरणेच्छयैव प्रवर्तनमुभयोरपीति शेषः ॥ ९ ॥

श्मश्रुकंटकवेधेन बाले रुदति तत्पिता ॥
चुंबत्येव न सा प्रीतिर्बालार्थे स्वार्थ एव सा ॥ १० ॥

स्वेच्छया प्रवर्तनमेव दर्शयति। श्मश्रुकंटकेति। पित्रा क्रियमाणं पुत्रमुखादिचुंबनं न पुत्रप्रीत्यर्थं तस्य श्मश्रुकंटकवेधेन रोदनकर्तृत्वादतस्तत्पितुः स्वतुष्ट्यर्थमेवेत्यवगंतव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

निरिच्छमपि रत्नादिवित्तं यत्नेन पालयन् ॥
प्रीतिं करोति स स्वार्थेवित्तार्थत्वं न शंकितम् ॥ ११ ॥

चेतनेषु पतिजायापुत्रेषु क्रियमाणायाः प्रीतेः स्वार्थत्वपरार्थत्वसंदेह संभवावचेतनत्वे नेच्छामात्ररहितस्य वित्तविषयस्य तच्छंकैव नास्तीत्यभिप्रेत्य 'न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तंप्रियं भवती'त्यस्य वाक्यस्य तात्पर्यमाह। निरिच्छमपीति ॥ ११ ॥

अनिच्छति बलीवर्दे विवाहयिषते बलात् ॥
प्रीतिः सा वणिगर्थैव बलीवर्दार्थता कुतः ॥ १२ ॥

चेतनत्वेपि वहनादीच्छारहितपशुविषयस्य 'न वा अरे पशूना' मित्यस्य वाक्यस्य तात्पर्यमाह। अनिच्छतीति। बलीवर्दे अनडुहि अनिच्छति भारं वोढुमिच्छामकुर्वत्यपि बलाद्विवाहयिषते वाहयितुंकामयते तत्र वहनादिविषयायाः प्रीतेः वणिगर्थतैव न बलीवर्दार्थतेत्यर्थः ॥ १२ ॥

ब्राह्मण्यं मेस्ति पूज्योहमिति तुष्यति पूजया ॥
अचेतनाया जातेर्नो संतुष्टिः पुंस एव सा ॥ १३ ॥

'न वा अरे ब्रह्मणः कामाये' तिवाक्यस्य तात्पर्यमाह। ब्राह्मण्यमिति ब्राह्मण्यनिमित्तया पूजया ब्राह्मणोहमस्मीत्यभिमानवानेव तुष्यति न जडा जातिरित्यर्थः ॥ १३ ॥

क्षत्रियोहं तेन राज्यं करोमीत्यत्र राजता ॥
न जातेर्वैश्यजात्यादौ योजनायेदमीरितम् ॥ १४ ॥

'न वा अरे क्षत्रस्ये'त्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह। क्षत्रिय इति। राज्योपभोगनिमित्तं सुखं क्षत्रियत्वजातिमत एव न क्षत्रियत्वजातेरित्यर्थः। इदं क्षत्रियोदाहरणं वैश्याद्युपलक्षणार्थमित्याह। वैश्यजात्यादाविति ॥ १४ ॥

स्वर्गलोकब्रह्मलोकौ स्तां ममेत्यभिवांछनम् ॥
लोकयोर्नोपकाराय स्वभोगायैव केवलम् ॥ १५ ॥

'न वा अरे लोकानां कामाये'त्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह। स्वर्गलोक इति। लोकद्वयोपादानं कर्मोपासनालक्षनसाधनद्वयसंपाद्य सकललोकोपलक्षणार्थम् ॥ १५ ॥

ईशविष्णवादयो देवाः पूज्यंते पापनष्टये ॥
न तन्निष्पापदेवार्थं तत्तु स्वार्थं प्रयुज्यते ॥ १६ ॥

किं च । ईशविष्णवादव इति । पापनष्टये पापनिवृत्तय इत्यर्थः । तत्पूजनं न निष्पापदेवार्थं स्वतःपापरहितानां देवानां प्रयोजनाय किं तु स्वार्थं पूजाकर्तुः प्रयोजनाय ॥ १६ ॥

ऋगादयो ह्यधीयंते दुर्ब्राह्मण्यानवाप्तये ॥
न तत्प्रसक्तं वेदेषु मनुष्येषु प्रसज्जते ॥ १७ ॥

किं च । ऋगादय इति दुर्ब्राह्मण्यं व्रात्यत्वं तच्च दुर्ब्राह्मण्यं मनुष्येषु मनुष्यत्वावांतरजातिरूपं तद्रहितेषु वेदेषु न प्रसज्जत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

भूम्यादिपंचभूतानि स्थानतृट्पाकशोषणैः ॥
हेतुभिश्चावकाशेन वांछंत्येषां न हेतवः ॥ १८ ॥

किं च । भूम्यादीति । सर्वे प्राणिनः स्थानप्रदानतृट्निवारणपाककरणाद्रशोषणावकाशप्रदानाख्यैर्हेतुभिर्निमित्तैः पृथिव्यादीनि पंचभूतानि वांछंति अपेक्षंते एषां पृथिव्यादीनां तु हेतवः स्थानवांछनादीनि निमित्तानि न संति अतो न स्वयमाकांक्षंतइत्यर्थः ॥ १८ ॥

स्वामिभृत्यादिकं सर्वं स्वोपकाराय वांछति ॥
तत्तत्कृतोपकारस्तु तस्य तस्य न विद्यते ॥ १९ ॥

इदानीं 'न वा अरे सर्वस्य कामाये' त्यस्य वाक्यस्य तात्पर्यमाह । स्वामीति । भृत्यादिःसर्वो जनः स्वाम्यादिकं सर्वं स्वोपकाराय स्वप्रयोजनाय वांछति एवं स्वाम्यादिरपि ॥ १९ ॥

सर्वव्यवहृतिष्वेवमनुसंधातुमीदृशम् ॥
उदाहरणबाहुल्यं तेन स्वां वासयेन्मतिम् ॥ २० ॥

ननु श्रुताविवं बहूदाहरणदर्शनं किमर्थं कृतमित्याशंक्याह । सर्वव्यवहृतिष्विति । इच्छापूर्वकेषु सर्वेष्वपि भोजनादिव्यवहारेषु 'एवमात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती' त्युक्तेन प्रकारेणानुसंधातुमनुसंधानाय ईदृशं पति

जायादिषु प्रीतिदर्शनरूपमुदाहरणबाहुल्यमुक्तमिति शेषः। तेन कारणेन स्वां स्वसंबंधिनीं मतिं बुद्धिं वासयेत्। सर्वस्यापि स्वशेषत्वावगमेन स्वात्मनः प्रियतमत्वानुसंधानवतीं कुर्यादित्यर्थः॥ २०॥

अथ केयं भवेत्प्रीतिः श्रूयते या निजात्मनि॥
रागो वध्वादिविषये श्रद्धा यागादिकर्मणि॥
भक्तिः स्याद्गुरुदेवादाविच्छा त्वप्राप्तवस्तुनि॥ २१॥

नन्वात्मशेषत्वेन सर्वस्य प्रियत्वोक्तेरात्मनः प्रियतमत्वमुक्तमनुपपन्नं प्रीतिविकल्पे क्रियमाणे प्रीतेरेव दुर्निरूपत्वादित्यभिप्रायेण प्रीतिस्वरूपं पृच्छति। अथेति। अथशब्दः प्रश्नार्थः या निजात्मनि प्रीतिः श्रूयते इयं का किं रागरूपा किं वा श्रद्धारूपा उत भक्तिरूपा यद्वेच्छारूपेति किंशब्दार्थः चतुर्ष्वपि पक्षेषु। प्रीतेः सर्वविषयत्वं न संभवतीत्याह। राग इति। रागश्चेद्वध्वादिष्वेव स्यान्न यागादिषु श्रद्धाचेद्यागादिष्वेव स्यान्न वध्वादिषु भक्तिश्चेत् गुर्वादिष्वेव स्यान्नेतरेषु इच्छा चेदप्राप्तवस्तुविषयैव स्यान्नेतरविषया अतो न सर्वविषयत्वं प्रीतेरित्यर्थः॥ २१॥

तर्ह्यस्तु सात्विकी वृत्तिः सुखमात्रानुवर्तिनी॥
प्राप्ते नष्टेपि सद्भावादिच्छातो व्यतिरिच्यते॥ २२॥

उक्तप्रकारचतुष्टयातिरिक्तं पञ्चमादायोत्तरमाह। तर्ह्यस्त्विति। तर्हि प्रीतेः रागादिरूपत्वासंभवे सति सुखमात्रानुवर्तिनी सुखमेव सुखमात्रमनुसृत्य वर्तत इति सुखमात्रानुवर्तिनी सुखैकगोचरेत्यर्थः। सात्विकी सत्त्वगुणपरिणामरूपा वृत्तिरंतःकरणवृत्तिप्रीतिरस्तु। ननु तर्हि सा प्रीतिरिच्छैवेत्याशंक्य परिहरति। प्राप्त इति। इच्छा तावदप्राप्तसुखादिमात्रविषया इयं तु सर्वविषया प्राप्ते लब्धे सुखादौ नष्टेपि तस्मिन्विषये विद्यमानत्वात् अत इच्छातः इच्छाया व्यतिरिच्यते भिद्यते॥ २२॥

सुखसाधनतोपाधेरन्नपानादयः प्रियाः॥ २३॥

इदानीं सुखसाधनभूतेष्वन्नादिष्विवात्मन्यपि प्रीतिदर्शनादात्मनोप्यन्नादिवत्सुखसाधनत्वं स्यादिति शंकते। सुखेति। अन्नपानादयः सुखसाधन

त्वोपाधिना यथाप्रियः दृष्टा आत्माप्यानुकूल्यातिप्रियत्वादन्नादिसमोऽन्नपानादिवत्सुखसाधनं स्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥

आत्मानुकूल्यादन्नादिसमश्चेदमुनात्र कः ॥
अनुकूलयितव्यः स्यान्नैकस्मिन्कर्मकर्तृता ॥ २४ ॥

अत्रेदमनुमानं सूचितम् विमत आत्मा सुखसाधनं भवितुमर्हति प्रियत्वादन्नादिवदिति । अन्नपानादिषु भोग्यत्वमुपाधिरित्यभिप्रायेण परिहरति। अमुनेति । अत्रलोके अमुना सुखसाधनतयानुकूलेनानुकूलयितव्यः कः स्यान्न कोपि स्यादात्मातिरिक्तस्य भोक्तुरभावादित्यर्थः । ननु स्वयमेवानुकूलयितव्यः स्यादित्यत आह । नैकस्मिन्निति । एकस्यैवात्मनो युगपदुपकार्यत्वमुपकारकत्वं च इति धर्मद्वयं विरुध्यतइत्यर्थः ॥ २४ ॥

सुखे वैषयिके प्रीतिमात्रमात्मा त्वतिप्रियः ॥
सुखे व्यभिचरत्येषा नात्मनि व्यभिचारिणी ॥ २५ ॥

नन्वन्नादिवत्सुखसाधनत्वाभावेपि सुखवद्भोक्तृशेषता स्यादित्याशंक्य आत्मनोनिरतिशयप्रेमास्पदत्वान्नैवमिति परिहरति । सुख इति । वैषयिके विषयजन्ये सुखेप्रीतिमात्रं प्रीतिरेव न निरतिशया आत्मा त्वतिप्रियो निरतिशयप्रेमविषयः अतो न विषयजन्यसुखतुल्य इत्यर्थः तत्रोभयत्रोपपत्तिमाह । सुखे व्यभिचरतीति । सुखेवैषयिके सुखे जायमाना एषा प्रीतिर्व्यभिचरति कदाचित्सुखांतरं गच्छति न तस्मिन्नेव नियतावतिष्ठते आत्मनि तु विद्यमाना प्रीतिर्न व्यभिचारिणी विषयांतरगामिनी न भवति अतो निरतिशया सेत्यर्थः ॥ २५ ॥

एकं त्यक्त्वाऽन्यदादत्ते सुखं वैषयिकं सदा ॥
नात्मा त्याज्यो न चादेयस्तस्मिन्व्यभिचरेत्कथम् ॥ २६ ॥

सुखगोचरायाः प्रीतेर्व्यभिचारं दर्शयति । एकमिति । आत्मनि तु तदभावं दर्शयति। नात्मेति । अयोग्यत्वादित्यर्थः । फलितमाह । तस्मिन्निति २६

हानादानविहीनेस्मिन्नुपेक्षा चेतृणादिवत् ॥

उपेक्षितुः स्वरूपत्वान्नोपेक्ष्यत्वं निजात्मनः ॥ २७ ॥

हानादिविषयत्वाभावेप्यात्मनस्तृणादिवदुपेक्षाविषयत्वं किं न स्यादिति शङ्कते। हानेति। हानं परित्यागः आदानं स्वीकारः उपेक्षा औदासीन्यम् आत्मनो हानाद्यविषयत्ववदुपेक्षाविषयत्वमपि न संभवत्ययोग्यत्वादित्यभिप्रायेण परिहरति। उपेक्षितुरिति। उपेक्षितुः उपेक्षाकर्तुः यो निजात्मा अविनाशिस्वरूपमस्ति तस्य स्वस्वरूपत्वादेव स्वव्यतिरिक्ततृणादिवदुपेक्ष्यत्वमुपेक्षाविषयत्वं न विद्यत इति शेषः ॥ २७ ॥

रोगक्रोधाभिभूतानां मुमूर्षा वीक्ष्यते क्वचित् ॥
ततो द्वेषाद्भवेत्त्याज्य आत्मेति यदि तन्न हि ॥ २८ ॥

ननु हानविषयत्वमात्मनो नास्तीत्युक्तमनुपपन्नं द्वेषात्त्याज्यत्वदर्शनादिति शङ्कते। रोगेति। यतो मुमूर्षा दृश्यते तत आत्मनि द्वेषसंभवात् वृश्चिकादिवदात्मापि त्याज्य इति यद्युच्यतेति शेषः तत्त्यागस्यात्मव्यतिरिक्तदेहविषयत्वान्मैवमिति परिहरति। तन्नहीति ॥ २८ ॥

त्यक्तुं योग्यस्य देहस्य नात्मता त्यक्तुरेव सा ॥
न त्यक्तर्यस्ति स द्वेषस्त्याज्ये द्वेषे तु का क्षतिः ॥ २९ ॥

त्यक्तुमिति। त्यक्तुमुत्स्रष्टुं योग्यस्योचितस्य देहस्यात्मता नास्ति। कस्य तर्हि सेत्यत आह। त्यक्तुरिति। त्यक्तुर्देहत्यागकारिणो देहातिरिक्तस्य जीवस्य सा आत्मतेत्यर्थः। भवतु त्यक्तुरात्मत्वं प्रकृते किमायातमित्यत आह। न त्यक्तरीति। अतो नात्मनस्त्याज्यत्वमित्याभिप्रायः। मा भूदात्मनि द्वेषः देहे तूपलभ्यत एवेत्याशंक्याह। त्याज्येति। त्याज्ये देहगोचरे द्वेषेऽपि का क्षतिरात्मनस्त्यागाभाववादिनो ममेति शेषः ॥ २९ ॥

आत्मार्थत्वेन सर्वस्य प्रीतेश्चात्मा ह्यतिप्रियः ॥
सिद्धो यथा पुत्रमित्रात्पुत्रः प्रियतरस्तथा ॥ ३० ॥

तदेवं 'न वा अरे पत्युः कामाय' त्यारभ्य 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती' त्यंतायाः श्रुतेस्तात्पर्यपर्यालोचनया आत्मनः प्रियतमत्वं

प्रदर्श्य युक्तितोपि तद्दर्शयति। आत्मेति। सर्वस्य सुखसाहितस्य तत्साधन जातस्य पतिजायादेरात्मार्थत्वेन स्वस्योपकारकत्वेन प्रीतेश्च प्रियत्वादस्यात्मा उपकार्यः स्वयमतिशयेन प्रियः सिद्धोहि। एतदेव दृष्टांतप्रदर्शनेन स्पष्टयति। यथेति। लोके यथा पुत्रमित्रात्पुत्रस्य मित्रभूतात् पुत्रद्वारा प्रीतिविषयात् यज्ञदत्तादेः सकाशात् पुत्रो देवदत्तादिरव्यवधानेन प्रीतिविषयत्वात्तस्मादतिशयेन प्रियो भवति पितुर्विष्णुदत्तादेस्तथा तद्वत्स्वसंबंधित्वेन प्रीतिविषयात् सर्वस्मात्स्वयमतिशयेन प्रियो भवतीत्यर्थः॥ ३०॥

मा न भूवमहं किं तु भूयासं सर्वदेत्यसौ॥
आशीः सर्वस्य दृष्टेति प्रत्यक्षा प्रीतिरात्मनि॥ ३१॥

एवमात्मनि श्रुतियुक्तिभ्यामुपपादितां निरतिशयां प्रीतिं स्वानुभवप्रदर्शनेन दृढयति। मा न भूवमिति। अहं मा भूवमिति न न कापि ममासत्त्वमस्तु किं तु सर्वदा भूयासं सदा मम सत्ताऽस्तु इत्येवंरूपा आशीः प्रार्थना सर्वस्य प्राणिजातस्य संबंधिनी दृष्टा सर्वोप्येवमेव प्रार्थयत इत्यर्थः। फलितमाह। प्रत्यक्षेति। यत एवं सर्वैः प्रार्थ्यते अत आत्मनि निरतिशया प्रीतिः प्रत्यक्षसिद्धेत्यर्थः॥ ३१॥

इत्यादिभिस्त्रिभिः प्रीतौ सिद्धायामेवमात्मनि॥
पुत्रभार्यादिशेषत्वमात्मनः कैश्चिदीरितम्॥ ३२॥

वृत्तानुकीर्तनपुरःसरं मतांतरं दूषयितुमनुभाषते। इत्यादिभिरिति। इति शब्देनानुभवः परामृश्यते आदिशब्देन युक्तिश्रुतीत्यादिभिरनुभवयुक्तिश्रुतिलक्षणैः त्रिभिःप्रमाणैरेवमुक्तेन प्रकारेणात्मनि प्रीतौ सिद्धायामपि कैश्चित् श्रुत्यादितात्पर्यानभिज्ञैरात्मनः पुत्रभार्यादिशेषत्वं पुत्रादीन् प्रति स्वस्योपसर्जनत्वमीरितमभिहितम्॥ ३२॥

एतद्विवक्षया पुत्रे मुख्यात्मत्वं श्रुतीरितम्॥
आत्मा वै पुत्रनामेति तच्चोपनिषदि स्फुटम्॥ ३३॥

इदं कुतोवमतमित्यत आह। एतदिति। एतद्विवक्षया एवं कैश्चिदीरितं इत्येतदभिव्यक्तीकरणाभिप्रायेण 'आत्मा वै पुत्रनामासी' त्यादिकया श्रुत्या

पुत्रस्य मुख्यात्मत्वभीरितमित्यर्थः । किं च तत्पुत्रस्य मुख्यात्मत्वमुपनिषदि ऐतरेयोपनिषदादौ स्फुटं व्यक्तमभिहितमिति शेषः ॥ ३३ ॥

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते ॥
अथास्येतर आत्मायं कृतकृत्यः प्रमीयते ॥ ३४ ॥

केन वाक्येनेत्याकांक्षायां तद्वाक्यमर्थतः पठति । सोऽस्येति । अस्य पितुः 'सपुरुषे हवा अयमादितो गर्भो भवती' तिप्रकरणादौ पुरुषे देहे गर्भतेनोक्तः अयं सोग्र एव कुमारं जन्मनोग्रेऽधिभावयतीत्यत्रातिशयेन पालनीयतयोक्तः पुत्ररूप आत्मापुण्येभ्यः कर्मभ्यः पुण्यकर्मानुष्ठानाय प्रतिधीयते प्रतिनिधित्वेनावस्थाप्यते पित्रेति शेषः । अथानंतरमस्य पितुरयं प्रत्यक्षेण परिदृश्यमान इतरः पुत्रादन्यो जरसाग्रस्तः पितृरूप आत्मा स्वयं कृतकृत्यो नुष्ठितकृत्यजातः सन् प्रमीयते म्रियतइत्यर्थः ॥ ३४ ॥

सत्यप्यात्मनि लोकोऽस्ति नापुत्रस्यात एव हि ॥
अनुशिष्टं पुत्रमेव लोक्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ३५ ॥

उक्तार्थस्य दृढीकरणाय पुत्ररहितस्य परलोकाभावप्रदर्शनपरस्य 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ती' तिवाक्यस्यार्थमाह । सत्यपीति । यतः पुत्रस्य मुख्यमात्मत्वमस्त्यत एवात्मनि स्वस्मिन्सत्यपि स्थितेप्यपुत्रस्य पुत्ररहितस्यपितुर्लोकः परलोको नास्तिहि इदं पुराणादिषु प्रसिद्धमित्यर्थः । व्यतिरेकमुखेनोक्तस्यार्थस्यान्वयमुखेन प्रतिपादक 'स्यानुशिष्टं पुत्रं लोक्यमाहु रि' ति वाक्यस्यार्थमाह । अनुशिष्टमिति । मनीषिणः शास्त्रार्थाभिज्ञाः अनुशिष्टं वक्ष्यमाणे 'त्वं ब्रह्मे' त्यादिभिर्मंत्रैः शिक्षितमेव पुत्रं लोक्यं लोकाय हितं परलोकसाधनमाहुरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

मनुष्यलोको जय्यः स्यात्पुत्रेणैवेतरेण नो ॥
मुमूर्षुर्मन्त्रयेत्पुत्रं त्व ब्रह्मेत्यादिमंत्रकैः ॥ ३६ ॥

इदानीमैहिकसुखस्यापि पुत्रहेतुकत्वप्रतिपादनपरं 'सोयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैवजय्यो नान्येनकर्मणे' ति श्रुतिवाक्यमर्थतः पठति । मनुष्यलोक इति । मनुष्यलोकसुखं पुत्रेणैव जय्यं स्यात्संपाद्यं स्यादितरेण कर्मादिना साधनां

तरेण नो नैवभवति पुत्रशून्यस्य सुखसाधनमपि धनादिकं निर्वेदजनकं भवतीति भावः । अनुशिष्टं पुत्रं लोक्यमित्यत्र पुत्रानुशासनमुक्तमिदानीं तस्यावसरं तन्मंत्रांश्च दर्शयति । मुमूर्षुरिति । आदिशब्देन 'त्वं यज्ञस्त्वं लोक' इति मंत्रौ गृह्येते एभि'स्त्वं ब्रह्मे' त्यादिभिः त्रिभिर्मंत्रैः मुमूर्षुः पिता मरणावसरे पुत्रं मंत्रयेत् पुत्रस्यानुशासनं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

इत्यादिश्रुतयः प्राहुः पुत्रभार्यादिशेषताम् ॥
लौकिका अपि पुत्रस्य प्राधान्यमनुमन्वते ॥ ३७ ॥

उक्तमर्थं निगमयति । इत्यादीति । न केवलमयं श्रुतिसिद्धोर्थः किं तु लोकप्रसिद्धोपीत्याह । लौकिका इति ॥ ३७ ॥

स्वस्मिन्मृतेपि पुत्रादिर्जीवेद्वित्तादिना यथा ॥
तथैव यत्नं कुरुते मुख्याः पुत्रादयस्ततः ॥ ३८ ॥

तदेवोपपादयति । स्वस्मिन्निति । स्वस्मिन्पित्रादौ एकेनादिशब्देन भार्यादयो गृह्यंते द्वितीयेन क्षेत्रादयः । फलितमाह । मुख्या इति । यस्मात्प्रयासं सोढ्वाऽपिपुत्रादिजीवनोपायं संपादयति ततस्तस्मात्पुत्रादयो मुख्याः प्रधानभूता इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

बाढमेतावता नात्मा शेषी भवति कस्यचित् ॥
गौणमिथ्यामुख्यभेदैरात्मायं भवति त्रिधा ॥ ३९ ॥

एवं लोकप्रसिद्धिभ्यां प्रदर्शितं पुत्रादिप्राधान्यमंगीकरोति । बाढमिति । तर्ह्यात्मनः शेषित्वोपपादनं व्याकुप्येदित्याशंक्याह । एतावतेति एतावता पुत्रादेः क्वचित्प्राधान्यमस्तीत्येतावता नहि प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिरित्याशंक्य यत्र यत्र व्यवहारे यस्य यस्य आत्मत्वं विवक्ष्यते तस्य तस्यात्मनः तत्र तत्र प्राधान्यदर्शनायोपोद्घातत्वेनात्मत्रैविध्यमाह । गौणेति । गौणात्मा मिथ्यात्मा मुख्यात्मा चेत्ययमात्मा त्रिधा भवति ॥ ३९ ॥

देवदत्तस्तु सिंहोयमित्यैक्यं गौणमेतयोः ॥
भेदस्य भासमानत्वात्पुत्रादेरात्मता तथा ॥ ४० ॥

तत्र पुत्रादेर्गौणात्मत्वप्रदर्शनाय लोके गौणप्रयोगमुदाहरति। देवदत्त इति। अयं देवदत्तः सिंहइति यद्देवदत्तसिंहयोरैक्यं तद्गौणमौपचारिकं तत्र हेतुमाह। एतयोरिति। दार्ष्टांतिके योजयति। पुत्रादेरिति ॥ ४० ॥

भेदोस्ति पंचकोशेषु साक्षिणो न तु भात्यसौ ॥
मिथ्यात्मताऽतःकोशानां स्थाणोश्चौरात्मता यथा ॥४१॥

अनंतरं मिथ्यात्मानं दर्शयति। भेद इति। पंचकोशेष्वानंदमयाद्यन्नमयांतेषुपंचसु कोशेषु साक्षिणः सकाशाद्विद्यमानोपि भेदो नावभासते अत स्तेषां मिथ्यात्मत्वमित्यर्थः। मिथ्यात्मत्वे दृष्टांतमाह। स्थाणोरिति। वस्तुतश्चोराद्भिन्नस्य स्थाणोश्चोररूपत्वं यथा मिथ्या तद्वदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

न भाति भेदो नाप्यस्ति साक्षिणोऽप्रतियोगिनः ॥
सर्वांतरत्वातस्यैव मुख्यमात्मत्वमिष्यते ॥ ४२ ॥

एवं गौणमिथ्यात्मानावुपपाद्येदानीं साक्षिणो मुख्यात्मत्वमुपपादयति। न भातीति। साक्षिणः साक्षिरूपस्यात्मनो गौणात्मनः पुत्रादेरिव कस्मादपि भेदो न भाति मिथ्यात्मनो देहादेरिव भेदो नास्त्यपि तत्रोभयत्र हेतुः। अप्रतियोगिन इति। हेतुगर्भितं विशेषणमप्रतियोगित्वाद्यथा पुत्रादेर्देहादेरपि स्वयं प्रतियोगी विद्यते नैवं स्वस्य वस्तुभूतः कश्चित्प्रतियोग्यस्ति देहादेः सर्वस्यारोपितत्वादिति भावः। ननु भेदाभावेन साक्षिणो गौणमिथ्यात्वेऽसंभूतां मुख्यात्मत्वं तु कुत इत्यत आह। सर्वेति। सर्वस्माद्देहपुत्रादेरांतरत्वात्सर्वसाक्षिणः प्रतीचः सर्वांतरत्वेन प्रतीयमानत्वात्तस्यैव साक्षिण एव आत्मत्वं मुख्यमनौपचारिकमिष्यते अभ्युपगम्यत इत्यर्थः। अत्रेदमनुमानं सूचितं विमतः साक्षी मुख्यात्मा भवितुमर्हति सर्वांतरत्वात् यो मुख्यात्मा न भवतिस सर्वांतरोपि न भवति यथाहंकारादिरिति केवलव्यतिरेकी ॥ ४२ ॥

सत्येवं व्यवहारेषु येषु यस्यात्मतोचिता ॥
तेषु तस्यैव शेषित्वं सर्वस्यान्यस्य शेषता ॥ ४३ ॥

सत्यात्मत्रैविध्यं पुत्रादेः शेषित्वाभिधाने किमायातमित्यत आह। सत्येवमिति। एवमात्मत्रैविध्ये सत्यपि येषु लौकिकवैदिकलक्षणेषु पालनपो

पणब्रह्मात्मत्वानुसंधानादिषु व्यवहारविशेषेषु यस्य पुत्रादेर्देहादेः साक्षिणो वा आत्मत्वमुचितं भवति तेषु तस्य पुत्रादेर्देहादेः साक्षिणो वा शेषित्वं प्रधानत्वमन्यस्य तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य शेषता उपसर्जनत्वं भवतीति शेषः॥४३॥

मुमूर्षोर्गृहरक्षादौ गौणात्मैवोपयुज्यते ॥
न मुख्यात्मा न मिथ्यात्मा पुत्रःशेषी भवत्यतः ॥४४॥

एतदेव प्रपंचयति । मुमूर्षोरित्यादिना श्लोकपंचकेन । गृहरक्षादौ कर्मविशेषे गौणात्मैव पुत्रभार्यादिरूप एवोपयुज्यते उपयुक्तो भवति उत्तरत्र जिजीविषुत्वादित्यर्थः । मुख्यात्मा साक्षी नोपयुज्यते अविकारित्वान्नापि मिथ्यात्मा तस्य मरणोन्मुखत्वादिति भावः । फलितमाह । पुत्र इति । स्पष्टम् ॥ ४४॥

अध्येता वह्निरित्यत्र सन्नप्यग्निर्न गृह्यते ॥
अयोग्यत्वेन योग्यत्वाद्बटुरेवात्र गृह्यते ॥ ४५ ॥

उक्ते गृहरक्षादिव्यवहारे सत्यपि स्वस्मिन्पुत्रादिस्वीकारे दृष्टांतमाह अध्येतेति । अयमध्येता वह्निरित्यस्मिन्प्रयोगे स्वरूपेण विद्यमानोप्यग्निशब्दार्थत्वेन न गृह्यतेन तस्य अध्येतृत्वायोगात् किंतु अध्येतृत्वे योग्यो बटुर्माणवक एव अत्रास्मिन्प्रयोगे अग्निशब्दार्थत्वेन गृह्यते योग्यत्वादित्यर्थः ॥४५॥

कृशोहं पुष्टिमाप्स्यामीत्यादौ देहात्मतोचिता ॥
न पुत्रं विनियुंक्तेत्र पुष्टिहेत्वन्नभक्षणे ॥ ४६ ॥

एवं गौणात्मप्राधान्यस्थलमुदाहृत्य मिथ्यात्मप्राधान्यस्थलमुदाहरति । कृश इति । अहं कृशो जात अतोऽन्नभक्षणादिना पुष्टिं संपादयिष्यामीत्यादौ लोकव्यवहारेऽन्नभक्षणयोग्यस्य देहस्यैवात्मत्वं गृहीतुमुचितम् उक्तमर्थं लोकव्यवहारप्रदर्शनेन द्रढयति । न पुत्रमिति ॥ ४६ ॥

तपसा स्वर्गमेष्यामीत्यादौ कर्त्रात्मतोचिता ॥
अनपेक्ष्य वपुर्भोगं चरेत्कृच्छ्रादिकं ततः ॥ ४७ ॥

किं च । तपसेति । यदा तु तपः कृत्वा स्वर्गं संपादयिष्यामीत्यादिव्यवहारं करोति तदाकर्तृशब्दवाच्यविज्ञानमयस्यैवात्मत्वमुचितं न देहादेरित्य

र्थः। तदेवोपपादयति। अनपेक्ष्येति। यतो न देहस्यात्मत्वमुचितं ततो देहभोगपरित्यागपूर्वकं कर्तुरुपकारकं कृच्छ्रचांद्रायणादिकं चरतीत्यर्थः ४७

मोक्ष्येहमित्यत्र युक्तं चिदात्मत्वं तदा पुमान्॥
तद्वेत्ति गुरुशास्त्राभ्यां न तु किंचिच्चिकीर्षति॥ ४८॥

किं च। मोक्ष्येहमिति। यदा पुमान् शमादीन् संपाद्य मुक्तिं प्राप्स्यामीति मतिं करोति तदा गुरुशास्त्राभ्यामाचार्योपदेशवाक्यार्थविचारजन्यापरोक्षज्ञानेन नाहं कर्त्राद्यात्मा सच्चिदानंदब्रह्माहमस्मीति चिदात्मानमवगच्छति तस्य चिदात्मत्वमेवोचितं न तु तत्र कर्त्राद्यात्मत्वमित्यर्थः। 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्म अनंतरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' इत्यादिश्रुतेः॥ ४८॥

विप्रक्षत्रादयो यद्वद्बृहस्पतिसवादिषु॥
व्यवस्थितास्तथा गौणमिथ्यामुख्या यथोचितम्॥ ४९॥

उदाहृतानां त्रिविधानामात्मनां व्यवहारविशेषेषु व्यवस्थया प्राधान्ये दृष्टांतमाह। विप्रेति। यथा 'ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन यजेते'त्यत्र ब्राह्मणस्यैवाधिकारो न क्षत्रियवैश्ययोः 'राजा राजसूयेन यजेते'त्यत्र राज्ञ एवाधिकारो न ब्राह्मणवैश्ययोः 'वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेते'त्यत्र वैश्यस्यैवाधिकारो नेतरयोः एवं गौणमिथ्यामुख्यभेदानामात्मनां यथायोग्यं स्वोचितव्यवहारेषु प्राधान्यमिति भावः॥ ४९॥

तत्र तत्रोचिते प्रीतिरात्मन्येवातिशायिनी॥
अनात्मनि तु तच्छेषे प्रीतिरन्यत्र नोभयम्॥ ५०॥

फलितमाह। तत्र तत्रेति। यस्मिन् व्यवहारे यो य आत्मा उचितो भवति तत्र तत्र तस्मिंस्तस्मिन् व्यवहारे उचिते उपयोगितया प्रधानभूते आत्मन्येव प्रीतिरतिशायिनी अतिशयवती तच्छेषे तस्यात्मनः शेषे शेषभूते अनात्मनि आत्मव्यतिरिक्तेवस्तुनि प्रीतिमात्रं न निरतिशयं प्रेमेत्यर्थः। अन्यत्र आत्मतच्छेषाभ्यामन्यस्मिन्वस्तुनि नोभयमुभयविधमपि प्रेम नास्तीत्यर्थः॥ ५०॥

उपेक्ष्यं द्वेष्यमित्यन्यत्द्वेधा मार्गतृणादिकम् ॥
उपेक्ष्यं व्याघ्रसर्पादि द्वेषमेवं चतुर्विधम् ॥ ५१ ॥

अन्यत्र नोभयमित्यत्राभिहितस्यान्यशब्दार्थस्यावांतरभेदमाह । उपेक्ष्यमिति । अन्यदन्यदित्युच्यमानं वस्तु उपेक्ष्यमुपेक्षाविषयः द्वेष्यं द्वेषविषयश्चेति द्विधा द्विप्रकारंभवति तदुभयमुदाहरति । मार्गेति । मार्गगतं तृणलोष्टादिकमुपेक्ष्यं स्वस्योपद्रवहेतुर्व्याघ्रादिकं द्वेष्यमित्यर्थः । फलितमाह । एवमिति ॥ ५१ ॥

आत्मा शेष उपेक्ष्यं च द्वेष्यं चेति चतुर्ष्वपि ॥
न व्यक्तिनियमः किंतु तत्तत्कार्यात्तथा तथा ॥ ५२ ॥

चातुर्विध्यमेव दर्शयति । आत्मेति । नन्वात्मादीनां चतुर्णामपि प्रियतमत्वादिकं किं नियतं नेत्याह । चतुर्ष्वपीति । अयमेव प्रियतमोऽयमेव प्रियं इदमेवोपेक्ष्यमिदमेव द्वेष्यं नान्यदिति नियमो नास्तीत्यर्थः । किं तर्हीत्यत आह । किं त्विति । तस्मात्तस्मात्कार्यविशेषादुपकारादिरूपात्तथा तथा प्रियादिरूपतेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

स्याद्व्याघ्रः संमुखो द्वेष्यो ह्युपेक्ष्यस्तु पराङ्मुखः ॥
लालनादनुकूलश्चेद्विनोदायेति शेषताम् ॥ ५३ ॥

सर्वत्राप्यनियमयोजनाय प्रसिद्धे द्वेष्यव्याघ्रे तदभावं दर्शयति । स्यादिति । यदाव्याघ्रः स्वभक्षणाय संमुख आगच्छति तदा द्वेष्यो भवति स एव पराङ्मुखो गच्छति चेदुपेक्ष्यो भवति स एव यदि लालनात् स्वानुकूलो भवति तदा विनोदायेति विनोदसाधनं भवतीति शेषतां स्वस्योपकारकत्वेन प्रियत्वं भजत इत्यभिप्रायः ॥ ५३ ॥

व्यक्तीनां नियमो मा भूल्लक्षणात्तु व्यवस्थितिः ॥
आनुकूल्यं प्रातिकूल्यं द्वयाभावश्च लक्षणम् ॥ ५४ ॥

नन्वेकस्यैव वस्तुनः प्रियत्वादिधर्मत्रयांगीकारे व्यवहारव्यवस्था न स्यादित्याशंक्याह । व्यक्तीनामिति । व्यक्तिनियमाभावेपि लक्षणवशाद्व्यवस्था

भविष्यतीत्यर्थः। किं लक्षणमित्याकांक्षायां तल्लक्षणमाह। आनुकूल्यमिति। अनुकूलत्वं प्रियस्य लक्षणं व्यावर्तको धर्मः प्रतिकूलत्वं द्वेष्यस्य लक्षणमुपेक्ष्यस्य आनुकूल्य प्रातिकूल्यरूपद्वयाभावश्च लक्षणमित्यर्थः॥ ५४॥

आत्मा प्रेयान् प्रियः शेषो द्वेषोपेक्षे तदन्ययोः॥
इति व्यवस्थितो लोको याज्ञवल्क्यमतं च तत्॥ ५५॥

एतावता ग्रंथसंदर्भेणोपपादितमर्थं बुद्धिसौकर्याय संक्षिप्य कथयति। आत्मेति। आत्मा प्रत्यगानंदः प्रेयानतिशयेन प्रियः शेषः स्वोपसर्जनभूतः पदार्थः प्रियः तदन्ययोस्ताभ्यामात्मनस्तच्छेषाच्चान्ययोः व्याघ्रपथिगततृणादि रूपयोर्द्वेषोपेक्षे यथाक्रमं भवत इति एवं चातुर्विध्येन लोको व्यवस्थितः व्यवस्थां प्राप्तः उक्तप्रकारचतुष्टयातिरिक्तं न किंचिद्विद्यत इत्यभिप्रायः। अयमर्थः श्रुत्यभिमतोपीत्याह। याज्ञवल्क्येति। आत्मादीनां प्रियतमत्वादिकं यत्तद्याज्ञवल्क्यमतं च याज्ञवल्क्यस्यापि संमतमित्यर्थः॥ ५५॥

अन्यत्रापि श्रुतिः प्राह पुत्राद्वित्तात्तथान्यतः॥
सर्वस्मादांतरं तत्वं तदेतत्प्रेय इष्यताम्॥ ५६॥

न केवलं मैत्रेयीब्राह्मण एवात्मनः प्रियतमत्वमुक्तं किं तु पुरुषविधब्राह्मणेऽपीत्यभिप्रायेण तद्वाक्यार्थं संगृह्णाति। अन्यत्रापीति। 'तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयोवित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादंतरतरं यदयमात्मे' त्यनेन वाक्येन पुत्रवित्तादेः सर्वस्मादांतरस्यात्मतत्त्वस्य प्रियतमत्वमीरितमित्यर्थः॥ ५६॥

श्रौत्या विचारदृष्ट्यायं साक्ष्येवात्मा न चेतरः॥
कोशान्पंच विविच्यांतर्वस्तुदृष्टिर्विचारणा॥ ५७॥

भवत्वेवं श्रुतावभिधानं प्रकृते किमायातमित्यत आह। श्रौत्येति। श्रुत्यर्थालोचनरूपया विचारदृष्ट्या साक्षिण एव मुख्यमात्मत्वं नेतरस्य पुत्रादेरित्यर्थः। विचारदृष्ट्येत्यभिहितस्य स्वरूपमाह। कोशानिति। अन्नमयादीन्पंचकोशांस्तैत्तिरीयश्रुत्युक्तप्रकारेणात्मनः पृथक्कृत्यांतः स्थितस्यात्मनो दर्शनं विचारणेत्यर्थः॥ ५७॥

जागरस्वप्नसुप्तीनामागमापायभासनम् ॥
यतो भवत्यसावात्मा स्वप्रकाशचिदात्मकः ॥ ५८ ॥

अंतःस्थितस्य वस्तुनो दर्शनप्रकारमेवाह। जागरेत्यादिना। जाग्रदाद्य वस्थानां मध्ये उत्तरोत्तरावस्थागमस्य पूर्वपूर्वावस्थानिवृत्तेश्चावभासनं यतो नित्यचैतन्यरूपात्साक्षिणो भवति स स्वप्रकाशचिद्रूप आत्मेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

शेषाः प्राणादिवित्तांता आसन्नास्तारतम्यतः ॥
प्रीतिस्तथा तारतम्यात्तेषु सर्वेषु वीक्ष्यते ॥ ५९ ॥

संग्रहेणोक्तं श्रुत्यर्थं प्रपंचयति। शेषा इति। साक्षिव्यतिरिक्ताः प्राणादि वित्तांतावक्ष्यमाणाः पदार्थास्तारतम्येनात्मन आसन्नाः समीपवर्तिनो भवंति तत्रोपपत्तिमाह। प्रीतिरिति। यथा तारतम्येनांतरत्वं तद्वदेव तेषु प्राणादिषु तारतम्यात् प्रीतिर्वीक्ष्यते सर्वैरपीति शेषः ॥ ५६ ॥

वित्तात्पुत्रः प्रियः पुत्रात्पिंडः पिंडात्तथेंद्रियम् ॥
इंद्रियाच्च प्रियः प्राणः प्राणादात्मा प्रियः परः ॥ ६० ॥

प्रीतेस्तारतम्येनानुभवमेव विशदयति। वित्तादिति। पिंडोन्नमयो देहः अयं भावः सर्वैः प्राणिभिः पुत्रादिविपत्परिहाराय वित्तव्ययः क्रियते स्वदेह रक्षणाय कदाचित्पुत्रादिरपि दीयते इंद्रियनाशपरिहाराय ताडनादिना देह पीडाप्यंगीक्रियते मरणप्रसक्तौ तत्परिहारायेंद्रियवैकल्यमप्यंगीक्रियते अत एवोत्तरोत्तरमतिशयेन प्रियत्वं सर्वानुभवसिद्धम्। आत्मनस्तु निरतिशय प्रेमास्पदत्वं विद्वदनुभवसिद्धमिति ॥ ६० ॥

एवं स्थिते विवादोत्र प्रतिबुद्धविमूढयोः ॥
श्रुत्योदाहारि तत्रात्मा प्रेयानित्येवनिर्णयः ॥ ६१ ॥

एवमात्मनः प्रियतमत्वे प्रमाणसिद्धेपि ज्ञान्यज्ञानिनोर्विप्रतिपत्तिनिरस नाय श्रुत्यातद्विप्रतिपत्तिर्दर्शितेत्याह। एवं स्थित इति। तत्र निर्णयमाह तत्रात्मेति। आत्मनः प्रियतमत्वस्योपपादितत्वादित्यर्थः ॥ ६१ ॥

साक्ष्येव दृश्यादन्यस्मात्प्रेयानित्याह तत्त्ववित् ॥

प्रेयान्पुत्रादिरेवेमं भोक्तुं साक्षीति मूढधीः ॥ ६२ ॥

तामेव विप्रतिपत्तिमाह। साक्षीति ॥ ६२ ॥

आत्मनोन्यं प्रियं ब्रूते शिष्यश्च प्रतिवाद्यपि ॥
तस्योत्तरं वचो बोधशापौ कुर्यात्तयोः क्रमात् ॥ ६३ ॥

आत्मातिरिक्तस्य प्रियत्ववादिनो विभज्योत्तराभिधानाय तमेव वादिनं विभज्य कथयति। आत्मन इति। उत्तराभिधानप्रकारमाह। तस्योत्तरमिति तयोः शिष्यप्रतिवादिनोः संबंधिनस्तस्य वचनस्योत्तरं वचः प्रत्युत्तररूपं वाक्यं क्रमेण बोधशापौ बोधरूपं शापरूपं च कुर्यादित्यर्थः॥ ६३ ॥

प्रियं त्वां रोत्स्यतीत्येवमुत्तरं वक्ति तत्त्ववित् ॥
स्वोक्तप्रियस्य दुष्टत्वं शिष्यो वेत्ति विवेकतः ॥ ६४ ॥

प्रतिवचनप्रदानरूपं 'स योन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात् प्रियं रोत्स्यती' ति समनंतरश्रुतिवाक्यमर्थतः पठति। प्रियं त्वामिति। तत्त्ववित् शिष्यप्रतिवादिनावुभावपि प्रति हे शिष्य हे प्रतिवादिन् प्रियं त्वदभिप्रेतं पुत्रादिरूपं स्वनाशेन त्वां शिष्यं प्रतिवादिनं वा रोत्स्यति रोदयिष्यति इत्येवमुक्तप्रकारेणोत्तरं प्रतिवचनं वक्ति ब्रवीति इदमेकमेव वचनं शिष्यप्रतिवादिनोरुभयोः कथमुत्तरं जातमित्याशंक्य शिष्यं प्रत्युत्तरं तावत् द्योतयति। स्वोक्तप्रियस्येत्यादिना वीक्ष्यते तमहर्निशमित्यंतेन सार्द्धश्लोकचतुष्टयेन। स्वोक्तप्रियस्येति। शिष्यः स्वोक्तप्रियस्य स्वेनाभिहितस्य पुत्रादिरूपस्य प्रीतिविषयस्य विवेकतः वक्ष्यमाणदोषविचारेण दुष्टत्वं वेत्ति अवगच्छति॥ ६४ ॥

अलभ्यमानस्तनयः पितरौ क्लेशयेच्चिरम् ॥
लब्धोपि गर्भपातेन प्रसवेन च बाधते ॥ ६५ ॥
जातस्य ग्रहरोगादि कुमारस्य च मूर्खता ॥
उपनीतेप्यविद्यत्वमनुद्वाहश्च पंडिते ॥ ६६ ॥
यूनश्च परदारादि दारिद्र्यं च कुटुंबिनः ॥
पित्रोर्दुःखस्य नास्त्यंतो धनी चेन्म्रियते तदा ॥६७॥

दोष विचारप्रकारमेव दर्शयति । अलभ्यमान इति । श्लोकत्रयेण ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

एवं विविच्य पुत्रादौ प्रीतिं त्यक्त्वा निजात्मनि ॥
निश्चित्य परमां प्रीतिं वीक्षते तमहर्निशम् ॥ ६८ ॥

एवं पुत्रगतदोषकीर्तनं दारादिसर्वविषयदोषोपलक्षणार्थम् । एवं विविच्येति । एवमुक्तेन प्रकारेण पुत्रादौ विषय जाते विविच्य विद्यमानान् दोषान्विभज्य ज्ञात्वा तस्मिन्प्रीतिं परित्यज्य निजात्मनि प्रत्यग्रूपे साक्षिणि परमां निरतिशयां प्रीतिं निश्चित्य तं प्रत्यगात्मानमहर्निशं सर्वदा वीक्षते अनुसंधत्त इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

आग्रहाद्ब्रह्मविद्वेषादपि पक्षममुंचतः ॥
वादिनो नरकः प्रोक्तो दोषश्च बहुयोनिषु ॥ ६९ ॥

प्रियं त्वां रोत्स्यतीत्यस्यैव वाक्यस्य प्रतिवादिनं प्रतिशापरूपत्वं प्रकटयति आग्रहादिति आग्रहादुक्तं पुत्रादिप्रियत्वं सर्वथा न त्यजामीत्येवंरूपात् ब्रह्मविद्वेषादनेनोक्तं विघटयिष्यामीत्येवंरूपाच्च पक्षं पुत्रादीनामेव प्रियत्वाभिधानरूपमपरित्यजतः प्रतिवादिनो नरकप्राप्तिस्तथा बहुयोनिषु तिर्यगादिष्वनेकेषु जन्मसु दोषः पुत्रभार्यादीष्टवियोगानिष्टप्राप्तिरूपः प्रोक्तः प्रियं त्वां रोत्स्यतीति वदता ज्ञानिनेति शेषः ॥ ६९ ॥

ब्रह्मविद्ब्रह्मरूपत्वादीश्वरस्तेन वर्णितम् ॥
यद्यत्तत्तत्तथैव स्यात्तच्छिष्यप्रतिवादिनोः ॥ ७० ॥

ननु ज्ञानिनोक्तस्यैकवाक्यस्य शिष्यं प्रत्युपदेशरूपत्वं वादिनं प्रति शापरूपत्वं चेति विरुद्धं रूपद्वयं कथं घटत इत्याशंक्योत्तरप्रदातुरीश्वररूपत्वात्तस्याभिप्रायानुसारेणोभयं भविष्यतीति मत्वा तदुपपादकस्ये 'श्वरो ह तथैव स्या' दिति समनंतरवाक्यस्य तात्पर्यमाह । ब्रह्मविदिति । यतो ब्रह्मविदः स्वस्य ब्रह्मत्वानुभवादीश्वरत्वमस्त्यतस्तेन यं शिष्यादिकं प्रति यद्यदिष्टमनिष्टं वाभिधीयते तत्तत् तच्छिष्यप्रतिवादिनोस्तस्य ज्ञानिनो यः शिष्यः यश्च प्रतिवादी तयोस्तथैव स्यादिष्टमनिष्टं वाऽवश्यं भवेदित्यर्थः ॥ ७० ॥

यस्तु साक्षिणमात्मानं सेवते प्रियमुत्तमम् ॥
तस्य प्रेयानसावात्मा न नश्यति कदाचन ॥ ७१ ॥

व्यतिरेकमुखेनोक्तस्यार्थस्यान्वयमुखेन प्रतिपादक 'मात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते नेहास्य प्रियं प्रमायुकं भवती' ति समनंतरवाक्यमर्थतः पठति । यस्त्विति । तुशब्द उक्तवैलक्षण्यद्योतनार्थः अनात्मप्रियत्ववादिनोन्यो यः शिष्यः आत्मानमेवोत्तमं प्रियं निरतिशयं प्रेमगोचरं सेवते सदात्मानं स्मरति तस्य शिष्यादेः प्रेयान् प्रियतमत्वेनाभिमतोसावात्मा प्रतिवाद्यभिमतं प्रियमिव न कदाचिद्विनश्यति किं तु सदानंदरूपः सन् अवभासत इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

परप्रेमास्पदत्वेन परमानंदरूपता ॥
सुखवृद्धिः प्रीतिवृद्धौ सार्वभौमादिषु श्रुता ॥ ७२ ॥

इत्थमात्मनः परप्रेमास्पदत्वहेतुं प्रसाध्येदानीं फलितमाह । परप्रेमेति । अत्रायं प्रयोगः आत्मा परमानंदरूपः निरतिशयप्रेमविषयत्वाद्यः परमानंदरूपो न भवति स निरतिशयप्रेमविषयो न भवति यथा घटादिरिति केवलव्यतिरेकी परप्रेमास्पदत्वहेतोरात्मनः परमानंदरूपतासाधने सामर्थ्यद्योतनाय प्रीतिवृद्धौ सुखवृद्धिमुदाहरति । सुखवृद्धिरिति । यतः सार्वभौमादिहैरण्यगर्भांतेषु पदविशेषेषु यत्र यत्र प्रीतिर्वर्धते तत्र तत्र सुखाभिवृद्धिरस्तीति तैत्तिरीयवृहदारण्यकश्रुत्योरभिहितमतः प्रीतेर्निरतिशयत्वे सत्यानंदस्यापि निरतिशयत्वमवगंतुं शक्यत इति भावः ॥ ७२ ॥

चैतन्यवत्सुखं चास्य स्वभावश्चेच्चिदात्मनः ॥
धीवृत्तिष्वनुवर्तेत सर्वास्वपि चितिर्यथा ॥ ७३ ॥

नन्वात्मनः परमानंदरूपत्वमनुपपन्नं तथात्वे चैतन्यस्येव तत्स्वरूपभूतस्यानंदस्यापि सर्वासु धीवृत्तिष्वनुवृत्तिः प्रसज्येतेति शंकते । चैतन्यवदिति ७३ ॥

मैवमुष्णप्रकाशात्मा दीपस्तस्य प्रभा गृहे ॥
व्याप्नोति नोष्णता तद्वच्चितेरेवानुवर्तनम् ॥ ७४ ॥

चिदानंदयोरुभयोरप्यात्मस्वरूपत्वेपि वृत्तिषु चित एवानुवृत्तिर्नानंदस्ये ति दृष्टांतावष्टंभेन परिहरति । नैवमिति । यथोष्णप्रकाशात्मकस्य दीपस्य प्रकाश एव गृहादावनुगच्छति नोष्णता एवं चैतन्यस्यैवानुवृत्तिर्नानंदस्ये त्यर्थः ॥ ७४ ॥

गंधरूपरसस्पर्शेष्वपि सत्सु यथा पृथक् ॥
एकाक्षेणैक एवार्थो गृह्यते नेतरस्तथा ॥ ७५ ॥

ननु चिदानंदयोरभेदे चिदभिव्यंजकधीवृत्तावेवानंदाभिव्यक्तिरपि स्या दित्याशंक्य तथा नियमाभावे दृष्टांतमाह । गंधेति । यथैकद्रव्यवर्त्तिनां गं धादीनां चतुर्णां मध्ये घ्राणादिना एकेनेंद्रियेण गंधादिरेक एव गुणो गृह्य ते नेतरस्तथा चिदानंदयोर्मध्ये चित एवावभासनमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

चिदानंदौ नैव भिन्नौ गंधाद्यास्तु विलक्षणाः ॥
इति चेत्तदभेदोपि साक्षिण्यन्यत्र वा वद ॥ ७६ ॥

दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्वैषम्यं शंकते । चिदानंदाविति । विलक्षणा भिन्ना इत्यर्थः । उक्तवैषम्यं परिहर्तुं दार्ष्टांतिके चिदानंदयोरभेदः किं स्वाभाविक उ त औपाधिक इति विकल्पयति । तदभेद इति । तदभेदस्तयोश्चिदानंदयोर भेद ऐक्यं साक्षिण्यात्मस्वरूपे वाऽन्यत्र तदुपाधिभूतासु वृत्तिषु वेत्यर्थः ७६ ॥

आद्ये गंधादयोप्येवमभिन्नाः पुष्पवर्तिनः ॥
अक्षभेदेन तद्भेदे वृत्तिभेदात्तयोर्भिदा ॥ ७७ ॥

प्रथमे पक्षे दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोः साम्यमाह । आद्य इति । आद्ये चिदा नंदयोः साक्षिणि भेदाभावपक्षे पुष्पवर्तिनो गंधादयोपि एवं चिदानंदवदे वाभिन्नाः परस्परं भेदरहिता इतरपरिहारेणैकस्यानेतुमशक्यत्वादिति भावः । द्वितीये पक्षेऽपि साम्यमाह । अक्षेति । अक्षाणां गंधादिग्राहकाणां घ्राणादीं द्रियाणां भेदेन तद्भेदे तेषां गंधादीनां भेदाभ्युपगमे तद्वदेव वृत्तिभेदाच्चिदा नंदाभिव्यक्तिहेतूनां राजससात्त्विकवृत्तीनां भेदात्तयोश्चिनंदयोर्भिदा भेदो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

सत्त्ववृत्तौ चित्सुखैक्यं तद्वृत्तेर्निर्मलत्वतः ॥
रजोवृत्तेस्तु मालिन्यात्सुखांशोऽत्र तिरस्कृतः ॥ ७८ ॥

ननु तर्हि चिदानंदयो रैक्यं कुत्रोपलभ्यत इत्याशंक्याह । सत्त्ववृत्ताविति। सत्त्ववृत्तौ शुभकर्मोपस्थापितायां सत्त्वगुणपरिणामरूपायां बुद्धिवृत्तौ चित्सुखैक्यं चिदानंदयो रैक्यं भासत इति शेषः तत्रोपपत्तिमाह । तद्वृत्तेरिति । कुतस्तर्हि भेदोऽवभासत इत्यत आह । रजोवृत्तेरिति ॥ ७८ ॥

तिंतिणीफलमत्यम्लं लवणेन युतं यदा ॥
तदाम्लस्य तिरस्कारादीषदम्लं यथा तथा ॥ ७९ ॥

विद्यमानस्यापि सुखांशस्य तिरस्कारे दृष्टांतमाह तिंतिणीति । यथा तिंतिणीफले लवणयोगादत्यम्लत्वं तिरोहितं तद्वद्रजोवृत्तावानंदस्य तिरोभाव इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

ननु प्रियतमत्वेन परमानंदतात्मनि ॥
विवेक्तुं शक्यतामेवं विना योगेन किं भवेत् ॥ ८० ॥

गूढाभिसंधिं शंकते । नन्विति । ननूक्तेन प्रकारेणात्मनः परमानंदरूपत्वं परप्रेमास्पदत्वहेतुना गौणमिथ्यात्मरूपेभ्यः प्रियोपेक्ष्यद्वेष्येभ्यो विवेक्तुं विविच्य ज्ञातुं शक्यतांनाम तथापि नायं विवेको मुक्तिसाधनमपरोक्षज्ञानद्वारा मुक्तिहेतोर्योगस्याभिधानादिति गूढोऽभिसंधिः ॥ ८० ॥

यद्योगेन तदेवेति वदामो ज्ञानसिद्धये ॥
योगः प्रोक्तो विवेकेन ज्ञानं किं नोपजायते ॥ ८१ ॥

गूढाभिसंधिरेवोत्तरमाह । यद्योगेनेति । यथा योगस्यापरोक्षज्ञानहेतुत्वमस्त्येवंविवेकस्यापीत्यत्रापि गूढोऽभिसंधिः इदानीं चोद्यपरिहारयोरुभयोरभिसंधिं प्रकटयति । ज्ञानेति यथा परोक्षज्ञानसाधनत्वेन योगोऽभिहितः पूर्वस्मिन्नध्याये एवमस्मिन्नध्यायेऽभिहितेन गौणाद्यात्मत्व विवेकद्वाराकोशपंचकविवेकेनापि ज्ञानमुत्पद्यत एवेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥

इति स्मृतं फलैकत्वं योगिनां च विवेकिनाम् ॥ ८२ ॥

तत्र किं प्रमाणमित्याशंक्याह । यत्सांख्यैरिति । सांख्यैरात्मानात्मविवेकिभिर्यत्स्थानं मोक्षरूपं प्राप्यते गम्यते तद्योगैर्योगिभिरपि गम्यते प्राप्यत इत्यनेन योगिनां विवेकिनां च फलैकत्वं ज्ञानद्वारा मोक्षलक्षणफलस्यैकत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

असाध्यः कस्य चिद्योगः कस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः ॥
इत्थं विचार्य मार्गौ द्वौ जगाद परमेश्वरः ॥ ८३ ॥

ननु विवेकयोगयोरेकमेव चेत्फलं तर्ह्यनयोरन्यतरस्यैव युक्तं शास्त्रेषु प्रतिपादनंनोभयोरित्याशंक्याधिकारि वैचित्र्याडुक्तमुभयोःप्रतिपादनमित्यभिप्रायेणाह। असाध्यइति ॥ ८३ ॥

योगे कोतिशयस्तेऽत्र ज्ञानमुक्तं समं द्वयोः ॥
रागद्वेषाद्यभावश्च तुल्यो योगिविवेकिनोः ॥ ८४ ॥

नन्वत्यंतायाससाध्यस्य योगस्य निरायाससुलभाद्विवेकादतिशयो वक्तव्य इत्याशंक्य सोतिशयः किमपरोक्षज्ञानजनकत्वादुच्यते उत रागद्वेषादिनिवृत्तिहेतुत्वात् अथवा द्वैतानुपलब्धिकारणत्वादिति विकल्प्य प्रथमपक्षे फलसाम्यमित्याह । योगइति । द्वयोर्विवेकयोगयोरुभयोरपि ज्ञानलक्षणं फलंसमयुक्तं यत्सांख्यैरित्यादिना अतस्तत्र योगे कोतिशयः न कोपीत्यर्थः। द्वितीयंप्रत्याह। रागद्वेषेति ॥ ८४ ॥

न प्रीतिर्विषयेष्वस्ति प्रेयानात्मेति जानतः ॥
कुतो रागः कुतो द्वेषःप्रातिकूल्यमपश्यतः ॥ ८५ ॥

विवेकिनो रागाद्यभावमुपपादयति। न प्रीतिरिति । आत्मा प्रेयानिति आत्मा प्रियतम इति जानतः पुरुषस्य न तावद्विषयेषु प्रीतिरस्ति अतो न तेषु रागो जायते रागहेतोरानुकूल्यज्ञानस्याभावात् नापि द्वेषःतद्धेतोः प्रातिकूल्यज्ञानस्याभावादित्यर्थः ॥ ८५ ॥

देहादेः प्रतिकूलेषु द्वेषस्तुल्यो द्वयोरपि ॥

द्वेषं कुर्वन्न योगी चेदविवेक्यपि तादृशः ॥ ८६ ॥

ननु विवेकिनो व्यवहारदशायां देहाद्युपद्रवकारिषु द्वेषो दृश्यत इत्याशंक्य तदा योगविवेकिनोः स तुल्य इति परिहरति! देहादेरिति। प्रतिकूलेषु वृश्चिकादिषु द्वेषकर्तुस्तदा योगित्वमेव नाभ्युपगम्यते चेद्भवता तर्हि तादृशस्य विवेकित्वमपि नाभ्युपगच्छाम इत्याह। द्वेषमिति। तादृशो द्वेषकर्ता चेदविवेक्यपि विवेकवानपि न भवतीत्यर्थः॥ ८६॥

द्वैतस्य प्रतिभानं तु व्यवहारे द्वयोः समम्॥
समाधौ नेति चेत्तद्वन्नाद्वैतत्वविवेकिनः॥ ८७॥

ननु विवेकिनो द्वैतदर्शनमस्ति योगिनस्तु तन्नास्तीति तृतीये विकल्पे योगिनोतिशयो भविष्यतीत्याशंक्य विवेकिनस्तद्द्वैतदर्शनं किं व्यवहारदशायामुच्यते उतान्यदेति विकल्प्याद्ये तद्योगिनोपि समानमित्याह। द्वैतस्येति। द्वितीयमाशंकते। समाधाविति योगिना समाधिकाले द्वैतदर्शनं नास्तीत्युच्यते चेदित्यध्याहारः तर्हि विवेकिनोपि विवेकदशायां द्वैतादर्शनं तुल्यमिति परिहरति। तद्वदिति। योगिनः समाधिदशायामिवाद्वैतत्वविवेकिनः अद्वैतं तत्त्वमिति श्रुतियुक्तिभ्यां विवेचनं कुर्वतोपि तस्मिन्काले द्वैतदर्शनं नास्तीत्यर्थः॥ ८७॥

विवक्ष्यते तदस्माभिरद्वैतानंदनामके॥
अध्याये हि तृतीयेतः सर्वमप्यातिमंगलम्॥ ८८॥

कथं तदभाव इत्याशंक्योपरितनेऽध्याये तदुपपादयिष्यत इत्याह। विवक्ष्यत इति। उक्तमर्थं निगमयति। सर्वमपीति॥ ८८॥

सदा पश्यन्निजानंदमपश्यन्निखिलं जगत्॥
अर्थाद्योगीति चेत्तर्हि संतुष्टो वर्द्धतां भवाम्॥ ८९॥

ननु द्वैतादर्शनसहितात्मदर्शनवतो योगित्वमेव भविष्यतीति शंकते। सदा पश्यन्निति। इष्टापत्त्या परिहरति तर्हीति॥ ८९॥

ब्रह्मानंदाभिधे ग्रंथे मंदानुग्रहसिद्धये ॥
द्वितीयाध्याय एतस्मिन्नात्मानंदो विवेचितः ॥ ६० ॥

इति श्री० ब्रह्मानंदे आत्मानंदः ॥ १२ ॥

अध्यायतात्पर्यं संक्षिप्य दर्शयति । ब्रह्मानंदेति ॥ ६० ॥

इति श्रीमत्परमहंसप० भारतीतीर्थ विद्यारण्यमुनिकिंकरेण रामकृष्णाख्यविदुषा विरचितात्मानंदव्याख्या ॥ १२ ॥

पञ्चदशी सटीक ॥

ब्रह्मानन्दे अद्वैतानन्दः

योगानंदः पुरोक्तो यः स आत्मानंद इष्यताम् ॥
कथं ब्रह्मत्वमेतस्य सद्वयस्येति चेच्छृणु ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथाद्वैतानंदव्याख्या ॥ ननु आनंदास्त्रिविधो ब्रह्मानंदो विद्यासुखं तथा विषयानंद इति प्रथमाध्याये आनंदत्रयमेव प्रतिज्ञाय द्वितीयाध्यायेतदतिरिक्तात्मानंदनिरूपणात्तद्विरोधो जायत इत्याशंक्याह। योगानंद इति । यथा प्रतिज्ञातस्यैव ब्रह्मानंदस्य योगजन्यसाक्षात्कारविषयत्वेन योगानंदत्वं निरुपाधिकत्वेन निजानंदत्वं च व्यवहृतं तथा तस्यैव गौणमिथ्यामुख्यात्मविवेचनेनावगम्यत्व विवक्षयात्मानंदत्वमभिहितमिति भावः। ननु सजातीयाद्गौणात्मनः पुत्रभार्यादेः मिथ्यात्मनो देहादेर्विजातीयादाकाशादेश्च विभिन्नस्य सद्वयस्यात्मानंदस्य प्रथमाध्यायोक्ता द्वितीययोगानंदरूपता न संभवतीति शंकते। कथमिति। सजातीयत्वेनाभिमतस्य गौणात्मनःपुत्रादेर्मिथ्यात्मनो देहादेश्च तैत्तिरीय श्रुत्याभिहितजगदंतः पातित्वादाकाशादेश्च जगत आत्मानंदातिरेकेणासत्त्वाच्चाद्वितीयब्रह्मरूपता तस्य घटत इति सबहुमानमुत्तरमाह। शृण्विति ॥ १ ॥

आकाशादिस्वदेहांतं तैत्तिरीयश्रुतीरितम् ॥
जगन्नास्त्यन्यदानंदादद्वैतब्रह्मता ततः ॥ २ ॥

आकाशादीति। 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत' इत्यादिकया तैत्तिरीयश्रुत्याभिहितं जगत्स्वकारणभूतादात्मानंदाद्यतः अन्यत्पृथक् नास्ति अतःकारणात्तस्यात्मानंदस्याद्वितीयत्वमित्यभिप्रायः॥ २॥

आनंदादेव तज्जातं तिष्ठत्यानंद एव तत्॥
आनंद एव लीनं चेत्युक्तानंदात्कथं पृथक्॥ ३॥

ननूदाहृतश्रुतिवाक्ये आत्मनः कारणत्वं श्रूयते नानंदस्येत्याशंक्य तत्प्रतिपादकं तदीयमेवा'नंदाद्ध्येवखल्विमानि भूतानि जायंत'इत्यादिवाक्यमर्थतः पठति। आनंदादेवेति व्याख्यातम्। फलितमाह। इत्युक्तेति। अत्रेदमनुमानं सूचितं विमतं जगदानंदान्न भिद्यते तत्कार्यत्वाद्यद्यत्कार्यं तत्ततो न भिद्यते यथा मृत्कार्यं घटादि मृदो न भिद्यत इति॥ ३॥

कुलालाद्घट उत्पन्नो भिन्नश्चेति न शंक्यताम्॥
मृद्वदेष उपादानं निमित्तं न कुलालवत्॥ ४॥

कुलालादुत्पन्नस्य घटस्य ततो भेददर्शनादनैकांतिकता हेतोरित्याशंक्य कुलालस्य निमित्तकारणत्वादिह चानंदस्योपादानत्वसमर्थनान्मैवमित्याह। कुलालादिति। एष आत्मानंदः मृद्वत् मृद्घटस्येव उपादानं कारणं कुलालवत् कुलाल इव निमित्तकारणं न भवति॥ ४॥

स्थितिर्लयश्च कुंभस्य कुलाले स्तो न हि क्वचित्॥
दृष्टौ तौ मृदि तद्वत्स्यादुपादानं तयोः श्रुतेः॥ ५॥

ननु कुतो नोपादानत्वं कुलालस्यापीत्याशंक्य स्थितिलयाधारत्वरूपोपादानत्वलक्षणाभावादित्याह। स्थितिरिति। हि यस्मात्कारणाद्घटस्य स्थितिलयौ कुलालाधारौ न भवतोऽतो नोपादानत्वमिति शेषः। कुत्र तर्हि ताविन्यत आह। दृष्टाविति। तौ घटस्य स्थितिलयौ तदुपादानभूतायां मृद्येव दृष्टौ प्रत्यक्षेणोपलब्धौ भवत्वेवं तत्र प्रकृते किमायातमित्यत आह। तद्वदिति यद्वद्घटस्य मृदुपादानं तद्वज्जगतोप्यानंद उपादानं स्यात्। तत्र हेतुः। तयोरिति। तयोर्जगत्स्थितिलययोः श्रुतेः 'आनंदाद्ध्येवे'त्यादिवाक्ये आनंदहेतुकत्वश्रवणादित्यर्थः॥ ५॥

उपादानं त्रिधा भिन्नं विवर्ति परिणामि च ॥
आरंभकं च तत्रांत्यौ न निरंशेऽवकाशिनौ ॥ ६ ॥

आनंदस्य स्वाभिमतं जगदुपादानत्वं वक्तुं तदवांतरभेदमाह । उपादानमिति । तत्र विवर्तं परिशेषयितुमितरौ पक्षौ दूषयति । तत्रेति । अंत्यौ आरंभपरिणामपक्षौ निरंशे निरवयवे वस्तुनि नावकाशिनौ अवकाशवंतौ न भवतः ॥ ६ ॥

आरंभवादिनोऽन्यस्मादन्यस्योत्पत्तिमूचिरे ॥
तंतोः पटस्य निष्पत्तेर्भिन्नौ तंतुपटौ खलु ॥ ७ ॥

तयोरनवकाशत्वमेव दर्शयितुं तावदारंभकवादिनो मतमनुवदति । आरंभेति । आरंभवादिनो वैशेषिकादयः अन्यस्मात्कार्यापेक्षयाऽन्यस्मात्कारणादन्यस्य कारणापेक्षयान्यस्य कार्यस्योत्पत्तिमूचिरे उक्तवंतः । कुत एवं वदंतीत्यत आह । तंतोरिति । निष्पत्तेरुत्पत्तेर्दर्शनादिति शेषः । एतावता कथं कार्यकारणभेदसिद्धिरित्यत आह । भिन्नाविति । विरुद्धपरिणामत्वाद्विरुद्धार्थक्रियावत्त्वाच्चेति भावः ॥ ७ ॥

अवस्थांतरतापत्तिरेकस्य परिणामिता ॥
स्यात्क्षीरं दधि मृत्कुंभः सुवर्णं कुंडलं यथा ॥ ८ ॥

इदानीं परिणामस्वरूपमाह । अवस्थेति एकस्यैव वस्तुनः पूर्वावस्थात्यागपुरःसरमवस्थांतरप्राप्तिः परिणाम इत्यर्थः । तमुदाहरति । स्यादिति । यथा क्षीरमृत्सुवर्णादीनां क्षीरादिव्यवहारयोग्यतां परित्यज्य दध्यादिव्यवहारयोग्यतापत्तिः ॥ ८ ॥

अवस्थांतरभानं तु विवर्तो रज्जुसर्पवत् ॥
निरंशेऽप्यस्त्यसौ व्योम्नि तलमालिन्यकल्पनात् ॥ ९ ॥

इदानीं विवर्तलक्षणमाह । अवस्थांतरेति । तुशब्दोऽस्य पूर्वस्मात्पक्षद्वयाद्वैलक्षण्यद्योतनार्थः पूर्वावस्थामपरित्यज्यैवावस्थांतरभानं विवर्तः तमुदाहरति । रज्ज्विति । यथा रज्ज्वात्मनाऽवस्थितस्यैव द्रव्यस्य सर्पात्मनावभा-

सनं विवर्तः । ननु विवर्तमानस्य रज्ज्वादेः सांशत्वदर्शनान्निरंशे सोपि न घटत इत्याशंक्य निरवयवे गगनादावपि तद्दर्शनान्मैवमित्याह । निरंशेपीति । असौ विवर्तः व्योम्नि तलत्वमधोमुखेंद्रनीलकटाहतुल्यत्वं मालिन्यं नीलवर्णता तयोः कल्पनादाकाशस्वरूपानभिज्ञैरारोप्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ ९॥

ततो निरंशे आनंदे विवर्तो जगदिष्यताम् ॥
मायाशक्तिः कल्पिका स्यादैंद्रजालिकशक्तिवत् ॥ १० ॥

फलितमाह । तत इति । ततो निरंशेपि विवर्तसंभवाज्जगन्निरंशे आनंदे विवर्तः कल्पित इत्यंगीकार्यमित्यर्थः । नन्वद्वितीये आनंदे जगत्कल्पनमनुपपन्नं कल्पनाहेतोरभावादित्याशंक्याह । मायेति । शक्तेः कल्पकत्वं कदृष्टमित्यत आह । ऐंद्रजालिकेति । यथैंद्रजालिकनिष्ठायाः मणिमंत्रादिरूपायाः मायायाः शक्तेर्गंधर्वनगरादिकल्पकत्वं तथेत्यर्थः ॥ १० ॥

शक्तिः शक्तात्पृथक् नास्ति तद्वद्दृष्टेर्न चाभिदा ॥
प्रतिबंधस्य दृष्टत्वाच्छक्त्यभावे तु कस्य सः ॥ ११ ॥

नन्वानंदात्मातिरिक्तायाः मायायाः अभ्युपगमे द्वैतापत्तिरित्याशंक्य तस्या अनिर्वचनीयत्वेनानृतत्वं वक्तुमुत्तरत्र वक्ष्यमाणायाः लौकिक्या अग्न्यादिशक्तेस्तावद्भेदेनाभेदेन वा निर्वक्तुमशक्यत्वं दर्शयति । शक्तिरिति । शक्तिरग्न्यादिनिष्ठा स्फोटादिजनिका शक्तादग्न्यादिस्वरूपात्पृथग्भेदेन नास्ति कुत इत्यतआह । तद्वदिति । तद्वत्तथात्वस्य भेदेनासत्त्वस्य दृष्टेर्दर्शनादग्न्यादिस्वरूपातिरेकेणानुपलभ्यमानत्वादित्यर्थः । नाप्यग्न्यादिस्वरूपमेव शक्तिरित्याह । न चेति । अभिदा अभेदोपि न च नैवतत्रापि हेतुमाह । प्रतिबंधस्येति । मणिमंत्रादिभिः शक्तिकार्यस्य स्फोटादेः प्रतिबंधदर्शनात्स्वरूपातिरिक्ता शक्तिर्दृष्टव्येत्यभिप्रायः । भवतु प्रतिबंधदर्शनं शक्तेर्भेदोपि मास्तु को दोषस्तत्राह । शक्त्यभाव इति । प्रत्यक्षसिद्धस्याग्न्यादिस्वरूपस्य प्रतिबंधासंभवात्तद्व्यतिरिक्तशक्त्यनभ्युपगमे सति प्रतिबंधोपिनिर्विषयः स्यादित्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

शक्तेः कार्यानुमेयत्वादकार्ये प्रतिबंधनम् ॥
ज्वलतोग्नेरदाहे स्यान्मंत्रादिप्रतिबंधता ॥ १२ ॥

नन्वतींद्रियायाः शक्तेः कथं प्रतिबंधोवगंतुं शक्यत इत्याशंक्याह। श
क्तिरिति। अतींद्रियापि शक्तिर्यतः कार्यलिंगगम्या अतः अकार्ये सत्यपि
कारणे कार्यानुत्पत्तौ सत्यां प्रतिबंधनं प्रतिबंधः अवगम्यत इति शेषः। उ
क्तमर्थं दृष्टांतप्रदर्शनेन स्पष्टयति। ज्वलत इति। लोके स्वरूपेण ज्वलतो
ग्नेः सकाशाद्दाहादिलक्षणे कार्ये अनुत्पद्यमाने सति मंत्रादिप्रतिबंधता मं
त्रादीनां शक्तिप्रतिबंधकत्वं स्यादित्यर्थः॥ १२॥

देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां मुनयोऽविदन्॥
परास्य शक्तिर्विविधा क्रिया ज्ञानफलात्मिका॥ १३॥

इत्थं लौकिकशक्तिं स्वरूपतः प्रमाणतश्चोपन्यस्येदानीं मायाशक्तिसद्भा
वे 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढा' मितिश्वे
ताश्वतरोपनिषद्वाक्यमर्थतः पठति। देवात्मेति। मुनयः कालस्वभावादिका
रणवादेषु दोषदर्शनवंतः जगत्कारणजिज्ञासया ध्यानयोगमास्थिताः अधि
कारिणः देवात्मशक्तिं देवस्य द्योतमानस्य स्वप्रकाशचिदात्मनः प्रत्यगभि
न्नस्य ब्रह्मणः शक्तिं मायारूपां स्वगुणैः स्वकार्यभूतैः स्थूलसूक्ष्मशरीरैर्निगू
ढां नितरां गूढामावृतामविदन्साक्षात्कृतवंत इत्यर्थः। तस्यामेवोपनिषदि स्थि
तं 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचे' तिवाक्यांतर
मर्थतः पठति। परास्येति। अस्य ब्रह्मणः परा उत्कृष्टा जगत्कारणभूता श
क्तिर्विविधा श्रूयत इति वाक्यशेषः। विविधत्वमेवाह। क्रियेति। क्रियाज्ञाने
प्रसिद्धे बलमिच्छाशक्तिर्ज्ञानक्रियाशक्तिसाहचर्यात् क्रियादिशक्तयः आत्मा
स्वरूपं यस्याः सा क्रिया ज्ञानबलात्मिका॥ १३॥

इति वेदवचः प्राह वसिष्ठश्च तथाऽब्रवीत्॥
सर्वशक्ति परं ब्रह्म नित्यमापूर्णमद्वयम्॥ १४॥

इदं वाक्यद्वयं कुत्रत्यमित्यत आह। इतीति। न केवलं मायाशक्तिः श्रु
तिमसिद्धा किं तु स्मृतिप्रसिद्धापीत्याह। वसिष्ठ इति। यथा श्रुतिर्विचित्रां
मायाशक्तिमुक्तवती वसिष्ठोपि तां तथोक्तवान् वसिष्ठाभिधे ग्रंथ इति शेषः।
मायाप्रतिपादकान् वासिष्ठश्लोकानेव पठति। सर्वेति। 'नित्यमापूर्णमद्वय'

मिति ब्रह्मणः पारमार्थिकं रूपमुक्तं सर्वशक्तीति तस्यैव सोपाधिकं रूपम् ॥१४॥

यथोल्लसति शक्त्यासौ प्रकाशमधिगच्छति ॥
चिच्छक्तिर्ब्रह्मणो राम शरीरेषूपलभ्यते ॥ १५ ॥

तत्परं ब्रह्म यदा यया मायाशक्त्योल्लसति विकसति विवर्तत इत्यर्थः। तदा तदाऽसावसौ शक्तिः प्रकाशमधिगच्छति अभिव्यक्तिं प्राप्नोति। इदानीं तामेवाभिव्यक्तिं प्रपंचयति। चिच्छक्तिरिति द्वाभ्यां शरीरेषु देवतिर्यङ्मनुष्यादिलक्षणेषु चिच्छक्तिश्चेतनत्वव्यवहारहेतुभूतोपलभ्यते दृश्यते ॥१५॥

स्पंदशक्तिश्च वातेषु दार्ढ्यशक्तिस्तथोपले ॥
द्रवशक्तिस्तथांभःसु दाहशक्तिस्तथानले ॥ १६ ॥

स्पंदशक्तिश्चलनहेतुभूता प्रकाशमधिगच्छतीत्युक्त्याऽनभिव्यक्तदशायामपि ब्रह्मणि जगत्सत्ता दर्शिता ॥ १६ ॥

शून्यशक्तिस्तथाकाशे नाशशक्तिर्विनाशिनि ॥
यथांडेंतर्महासर्पो जगदस्ति तथात्मनि ॥ १७ ॥

अनभिव्यक्तस्यापि सत्त्वे दृष्टांतमाह। यथांड इति ॥ १७ ॥

फलपत्रलतापुष्पशाखाविटपमूलवान् ॥
ननु बीजे यथा वृक्षस्तथेदं ब्रह्मणि स्थितम् ॥ १८ ॥

विचित्रस्यापि तस्य सत्त्वे दृष्टांतमाह। फलेति ॥ १८ ॥

क्वचित्काश्चित्कदाचिच्च तस्मादुद्यंति शक्तयः ॥
देशकालविचित्रत्वात्क्ष्मातलादिव शालयः ॥ १९ ॥

ननु सर्वासामपि शक्तीनां युगपदेवाभिव्यक्तिः कुतो न स्यादित्याशंक्याह क्वचिदिति क्वचिद्देशविशेषे कदाचित्कालविशेषे काश्चिच्छक्त्यादयस्तासामयुगपदभिव्यक्तौ दृष्टांतमाह। क्ष्मातलादिति। यथा भूमिगतानां सर्वेषां बीजानां मध्ये देशविशेषे कालविशेषे च केषांचिदेव बीजानामंकुरोत्पत्तिर्न सर्वेषां तद्वदित्यर्थः ॥ १९ ॥

स आत्मा सर्वगो राम नित्योदितमहावपुः ॥

यन्मनाङ्मननीं शक्तिं धत्ते तन्मन उच्यते ॥ २० ॥

इदानीं जगतः कल्पनामात्ररूपतां दर्शयितुं तत्कल्पकस्य मनसो रूपं तावद्दर्शयति । स इति । नित्योदितमहावपुः नित्यं सदा उदितं प्रकाशमानं महद्देशकालादिपरिच्छेदरहितं वपुः स्वरूप यस्य स तथा यद्यस्मिन्काले मनाक् ईषन्मननीं स्वपरावबोधनरूपां शक्तिं मायापरिणामरूपां धत्तेधारयति तत्तदा मन इत्युच्यते ॥ २० ॥

आदौ मनस्तदनुबंधविमोक्षदृष्टी
पश्चात्प्रपंचरचना भुवनाभिधाना ॥
इत्यादिका स्थितिरियं हि गता प्रतिष्ठा-
माख्यायिका सुभगबालजनोदितेव ॥ २१ ॥

इदानीं कल्पनाप्रकारमाह । आदाविति । आदौ प्रथमं मननशक्त्युल्लासेन मनोभवति तदनु तदनंतरं बंधविमोक्षदृष्टी बंधविमोक्षकल्पने भवतःपश्चादनंतरं बंधदृष्टावेव भुवनाभिधाना भुवनमित्यभिधानं यस्याःसा भुवनाभिधाना प्रपंचरचना प्रपंचस्य गिरिनगरीसरित्समुद्रादे रचना कल्पनंभवति इत्यादिका एवंप्रकारा इयं जगतःस्थितिः प्रतिष्ठां स्थैर्यं गता प्राप्ता । कल्पितस्यापि वास्तवत्वप्रतीतौ दृष्टांतमाह । आख्यायिकेति । बालजनायोदितोक्ता आख्यायिका कथा यथा वास्तवत्वबुद्धिं गता तथेदं जगदित्यर्थः ॥ २१ ॥

बालस्य हि विनोदाय धात्री वक्ति शुभां कथाम् ॥
कचित्सन्ति महोबाहा राजपुत्रास्त्रयः शुभाः ॥ २२ ॥
द्वौ न जातौ तथैकस्तु गर्भ एव न च स्थितः ॥
वसंति ते धर्मयुक्ता अत्यंता सति पत्तने ॥ २३ ॥
स्वकीयाच्छून्यनगरान्निर्गत्य विमलाशयाः ॥
गच्छंतो गगने वृक्षान् ददृशुः फलशालिनः ॥ २४ ॥
भविष्यन्नगरे तत्र राजपुत्रास्त्रयोपि ते ॥
सुखमद्य स्थिताः पुत्र मृगयाव्यवहारिणः ॥ २५ ॥

धात्र्येति कथिता राम बालकाख्यायिका शुभा ॥
निश्चयं स ययौ बालो निर्विचारणया धिया ॥ २६ ॥

तामेव वासिष्ठस्थां कथां कथयति । बालस्येत्यादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

इयं संसाररचना विचारोज्झितचेतसाम् ॥
बालकाख्यायिके वेत्थमवस्थितिमुपागता ॥ २७ ॥

दृष्टांतसिद्धमर्थं दार्ष्टांतिके योजयति । इयमिति ॥ २७ ॥

इत्यादिभिरुपाख्यानैर्मायाशक्तेश्च विस्तरम् ॥
वसिष्ठः कथयामास सैव शक्तिर्निरूप्यते ॥ २८ ॥

वसिष्ठोक्तमुपसंहरति । इत्यादिभिरिति । एवं मायासद्भावे प्रमाणमुपन्यस्य तस्याः अनिर्वचनीयत्वं वक्तुं प्रतिजानीते । सैव शक्तिरिति ॥ २८ ॥

कार्यादाश्रयतश्चैषा भवेच्छक्तिर्विलक्षणा ॥
स्फोटांगारौ दृश्यमानौ शक्तिस्तत्रानुमीयते ॥ २९ ॥

कार्यादिति । एषा मायाशक्तिः कार्यात्स्वकार्यभूताज्जगत आश्रयतः स्वाश्रयाद्ब्रह्मणश्च विलक्षणा विपरीतस्वभावा भवेत् । मायाशक्तेः कार्यादाश्रयतो वैलक्षण्यं दृष्टांतेन स्पष्टयति । स्फोटांगाराविति । वह्निगतशक्तेः कार्यरूपः स्फोटः आश्रयरूपोंगारश्च प्रत्यक्षगम्यौ शक्तिस्तु कार्यानुमेया अतस्ताभ्यां सा विलक्षणेत्यर्थः ॥ २९ ॥

पृथुबुध्नोदराकारो घटः कार्योत्र मृत्तिका ॥
शब्दादिभिः पंचगुणैर्युक्ता शक्तिस्त्वतद्विधा ॥ ३० ॥

उक्तन्यायं मृच्छक्तावपि योजयति । पृथुबुध्नेति । यः पृथुबुध्नोदराकारः पृथुस्थूलं बुध्नं वर्तुलमुदरं यस्य सः पृथुबुध्नोदरः तथाविध आकारो यस्य सः पृथुबुध्नोदराकारः तादृक् घटः कार्यः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाख्यपंचगुणोपेता मृत्तिका आश्रयः शक्तिस्त्वतद्विधा उभयविलक्षणेत्यर्थः ॥ ३० ॥

न पृथ्वादिर्न शब्दादिः शक्तावस्तु यथा तथा ॥

अत एव ह्यचिंत्यैषा न निर्वचनमर्हति ॥ ३१ ॥

वैलक्षण्यमेवाह। न पृथ्वादिरिति। शक्तौ पृथुत्वादिकार्यधर्मो नास्ति शब्दादिकः आश्रयधर्मोपि न विद्यते अतो विलक्षणेत्यर्थः। तर्हि सा कीदृशीत्यत आह। अस्त्विति। यथातथेत्युक्तमेवार्थं स्पष्टयति। अत एवेति। यतः कार्यादाश्रयतश्च विलक्षणा अत एवैषा अचिंत्या चिंतितुमशक्या। ननु तर्हि अचिंत्यत्वमेव तस्याः स्वरूपं स्यादित्याशंक्याह। न निर्वचनमिति। भेदेनाभेदेनाचिंत्यत्वादिनावायेन केनापि रूपेण निर्वचनं नार्हतीत्यर्थः ३१॥

कार्योत्पत्तेः पुरा शक्तिर्निगूढा मृद्यवस्थिता ॥
कुलालादिसहायेन विकाराकारतां व्रजेत् ॥ ३२ ॥

ननु कारणस्वरूपातिरिक्ता शक्तिर्यद्यस्ति तर्हि कारणस्वरूपमिव सा कुतो नावभासत इत्याशंक्याह। कार्योत्पत्तेरिति। मृच्छक्तिर्घटादिकार्योत्पत्तेः पूर्वं मृदि निगूढाऽवतिष्ठते अतो नावभासत इत्यर्थः। निगूढत्वे उपादिष्टादपि न तस्या अभिव्यक्तिः स्यादित्याशंक्यानभिव्यक्तस्यापि नवनीतादेर्मथनादिनेव कुलालादिव्यापारेण तस्या अभिव्यक्तिः स्यादित्याह। कुलालादीति। आदिशब्दे दंडचक्रादयो गृह्यंते ॥ ३२ ॥

पृथुत्वादिविकारांतं स्पर्शादिं चापि मृत्तिकाम् ॥
एकीकृत्य घटं प्राहुर्विचारविकला जनाः ॥ ३३ ॥

ननु कारणातिरिक्तस्य शक्तिकार्यस्य सत्त्वे कार्यकारणयोर्भेदो न कुतोवभासत इत्याशंक्य भेदप्रतीतिहेतोर्विचारस्याभावादित्याह। पृथुत्वादिति। अविवेकिनोजनाः पृथुबुध्नत्वादिरूपं कार्यं शब्दस्पर्शादिगुणरूपां कारणभूतां मृत्तिकां चाविचारतएकीकृत्य घट इत्याचक्षते ॥ ३३ ॥

कुलालव्यापृतेः पूर्वो यावानंशः स नो घटः ॥
पश्चात्तु पृथुबुध्नादिमत्त्वे युक्ता हि कुंभता ॥ ३४ ॥

उक्तस्य घटव्यवहारस्याविचारमूलत्वं कुत इत्याशंक्याह। कुलालेति। कुलालव्यापारात्पूर्वभाविनो मृदंशस्याऽघटस्य घटत्वेन व्यवहारादविचारमूलत्वं तस्येति भावः। कस्य तर्हि घटत्वमित्यत आह। पश्चात्त्विति। कुलाल

व्यापारानंतरं भाविनः पृथुबुध्नोदराकारस्यैव घटशब्दवाच्यत्वमुचितं तद्व्य त्यनंतरमेव घटशब्दप्रयोगदर्शनादिति भावः ॥ ३४ ॥

स घटो न मृदो भिन्नो वियोगे सत्यनीक्षणात् ॥
नाप्यभिन्नः पुरा पिंडदशायामनवेक्षणात् ॥ ३५ ॥

ननु पारमार्थिकस्य घटस्यानिर्वचनीयशक्तिकार्यत्वमयुक्तमित्याशंक्य घटस्यापि परमार्थिकत्वमसिद्धमित्याह । स घट इति । घटो मृदः पृथक्कृत्यद्र्ष्टु मशक्यत्वान्न मृदो भिद्यते नापि मृदेव पिंडावस्थायामनुपलभ्यमानत्वात्३५

अतोऽनिर्वचनीयोयं शक्तिवत्तेन शक्तिजः ॥
अव्यक्तत्वे शक्तिरुक्ता व्यक्तत्वे घटनामभृत् ॥ ३६ ॥

अतः शक्तिवदनिर्वचनीय एव घटः । फलितमाह । तेनेति । ननु शक्ति कार्ययोरुभयोरप्यनिर्वचनीयत्वे शक्तिः कार्यं चेति भेदव्यवहारः कुत इत्यत आह । अव्यक्तत्व इति ॥ ३६ ॥

ऐंद्रजालिकनिष्ठापि माया न व्यज्यते पुरा ॥
पश्चाद्गंधर्वसेनादिरूपेण व्यक्तिमाप्नुयात् ॥ ३७ ॥

पूर्वमनभिव्यक्ता मायाशक्तिः पश्चादभिव्यज्यत इत्येतन्न प्रसिद्धं माया स्वरूपं लभ्यत इत्याशंक्याह । ऐंद्र जालिकेति । पुरा मणिमंत्रादि प्र योगात्पूर्वम् ॥ ३७ ॥

एवं मायामयत्वेन विकारस्यानृतात्मताम् ॥
विकाराधारमृद्वस्तु सत्यत्वं चाब्रवीच्छ्रुतिः ॥ ३८ ॥

शक्तिकार्यस्य घटादेरनृतत्वं शक्त्याधारस्य मृदादेः सत्यत्वमित्येतच्छां दोग्यश्रुतावप्यभिहितमित्याह । एवमिति । मायामयत्वेन मायाकार्यत्वेन विकारस्य कार्यरूपस्य घटादेरनृतात्मतां मिथ्यात्वं विकाराणां घटादीनामा धारभूतायाः मृदः सत्यत्वं 'वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि' त्यादि श्रुतिरुक्तवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

वाङ्निष्पाद्यं नाममात्रं विकारो नास्य सत्यता ॥

स्पर्शादिगुणयुक्ता तु सत्या केवलमृत्तिका ॥ ३९ ॥

इदानीं वाचारंभणमित्याद्युदाहृतं वाक्यमर्थतः पठति। वाङ्निष्पाद्यमिति। वागिंद्रियेणोच्चार्यं नाममात्रं नामैवास्य घटादेर्न सत्यता न नामातिरेकेण पारमार्थिकं रूपमस्ति किं तु तदाधारभूता मृदेव सत्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥

व्यक्ताव्यक्ते तदाधार इति त्रिष्वाद्ययोर्द्वयोः ॥
पर्यायः कालभेदेन तृतीयस्त्वनुगच्छति ॥ ४० ॥

शक्तितत्कार्ययोरनृतत्वे तदाधारस्य सत्यत्वे च कारणमाह। व्यक्तेति। व्यक्तो घटादिलक्षणः कार्यः अव्यक्ता तत्कारणभूता शक्तिः ते व्यक्ताव्यक्ते तदाधारस्तयोराधारभूता मृत्तिकेत्येतेषु त्रिषु मध्ये आद्ययोः प्रथमोद्दिष्टयोर्द्वयोः कार्यशक्त्योः संबंधिनौ यौ कालौ तयोर्भेदेन भेदस्य विद्यमानत्वात्पर्यायः क्रमेण भवनं तृतीयस्तदुभयाधारस्तु मृदादिरनुगच्छति उभयत्रानुवर्तते। अयं भावः शक्तिकार्ययोः कादाचित्कत्वादनृतत्वमाधारस्य तु कालत्रयानुगामित्वात्सत्यत्वमिति ॥ ४० ॥

निस्तत्त्वं भासमानं च व्यक्तमुत्पत्तिनाशभाक् ॥
तदुत्पत्तौ तस्य नाम वाचा निष्पाद्यते नृभिः ॥ ४१ ॥

इदानीं विकारस्यैवासत्यत्वे हेतुत्रयमाह। निस्तत्त्वमिति। व्यक्तं व्यक्तशब्दवाच्यं घटादिकार्यं स्वरूपेणासदेवावभासते तथोत्पत्तिविनाशवदुपलभ्यते उत्पत्त्यनंतरं वागिंद्रियजन्यनामात्मकत्वेन व्यवह्रियते च ॥ ४१ ॥

व्यक्ते नष्टेपि नामैतन्नृवक्त्रेष्वनुवर्तते ॥
तेन नाम्ना निरूप्यत्वाद्व्यक्तं तद्रूपमुच्यते ॥ ४२ ॥

किं च। व्यक्त इति। व्यक्ते कार्यस्वरूपे नष्टेपि एतत्कार्यादभिन्नं नाम नृवक्त्रेषु नृणांशब्दप्रयोक्तॄणां मनुष्याणां वदनेष्वनुवर्तते ततः किं तत्राह। तेनेति। व्यक्तं कार्यं तेन वाचाव्यवह्रियमाणेननाम्नाशब्देन निरूप्यत्वाद्व्यवह्रियमाणत्वात्तद्रूपं तस्य नाम्नो रूपमेव रूपं यस्य तत्तथा नामात्मकमुच्यत इत्यर्थः। अयं भावः विमतो घटः घटशब्दात्मको भवितुमर्हति घटशब्देन व्यवह्रियमाणत्वात् घटशब्दवदिति ॥ ४२ ॥

निस्तत्त्वत्वाद्विनाशित्वाद्वाचारंभणनामतः ॥
व्यक्तस्य न तु तद्रूपं सत्यं किंचिन्मृदादिवत् ॥ ४३ ॥

एवं हेतुत्रयं प्रसाध्येदानीमनुमानरचनाप्रकारं सूचयति । निस्तत्त्वत्वादिति । व्यक्तस्य घटादिरूपस्य कार्यस्य यत्पृथुबुध्नोदराकारं रूपमस्ति तत्किंचित्किमपि सत्यं न भवति निस्तत्त्वत्वान्निर्गतं तत्त्वं वास्तवरूपं यस्मात्तन्निस्तत्त्वं तस्य भावोनिस्तत्त्वत्वं तस्मात्तथा विनाशित्वान्मृदि सत्यामेव विनाशप्रतियोगित्वात् वाचारंभणनामतः वागिंद्रियजन्यशब्दमात्रात्मकत्वात्रिष्वपि हेतुषु मृद्वदिति वैधर्म्यदृष्टांतः अत्रैवं प्रयोगः घटादिरूपः कार्यः असत्यो भवितुमर्हति निस्तत्त्वत्वाद्यदसत्यं न भवति न तन्निस्तत्त्वं यथा घटाद्युपादानम् । मृदिति । केवलव्यतिरेकी एवमितरहेतुद्वयेपि योजनीयम् ॥ ४३ ॥

व्यक्तकाले ततः पूर्वमूर्ध्वमप्येकरूपभाक् ॥
सतत्त्वमविनाशं च सत्यं मृद्वस्तु कथ्यते ॥ ४४ ॥

एवं विकारस्यासत्यत्वमुपपाद्येदानीं तदधिष्ठानरूपायाः मृदः सत्यत्वमुपपादयति । व्यक्तेति । व्यक्तकाले स्थितिकाले ततः पूर्वं व्यक्तोत्पत्तेः पूर्वस्मिन्काले ऊर्ध्वमपि व्यक्त विनाशोत्तरकालेपि एकरूपभाक् एकाकारं सतत्त्वंतत्वेन वास्तवरूपेण सहवर्तत इति सतत्त्वमविनाशं विकारेण सह नाशरहितं यन्मृद्वस्तु तत्सत्यमिति कथ्यते । अत्रेदमनुमानं विमतं मृद्वस्तु सत्यं भवि तुमर्हति सतत्वत्तात् आत्मवदित्यादि योज्यम् ॥ ४४ ॥

व्यक्तं घटो विकारश्चेत्येतैर्नामभिरीरितः ॥
अर्थ श्चेदनृतःकस्मान्न मृद्बोधे निवर्तते ॥ ४५ ॥

ननु घटादेः कार्यजातस्यासत्यत्वे तस्यारोपितरजतादेरिवाधिष्ठानज्ञानेन निवर्त्यतास्यादिति शंकते । व्यक्तमिति । व्यक्तमित्यादिभिस्त्रिभिः शब्दैरभिधीयमानो योर्थः कार्यरूपस्तस्य कारणातिरेकेणासत्त्वेऽङ्गीक्रियमाणे मृल्लक्षणकारणस्य ज्ञाने किं न तन्निवृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

निवृत्त एव यस्मात्ते तत्सत्यत्वमतिर्गता ॥

ईदृङ्निवृत्तिरेवात्र बोधजा न त्वभासनम् ॥ ४६ ॥

इष्टापत्तिरिति परिहरति। निवृत्त इति। तत्रोपपत्तिमाह। यस्मादिति। यस्मात्कारणात्तव घटादिविषयसत्यत्वबुद्धिर्नष्टाऽतः स निवृत्त एवेत्यर्थः। नन्वारोपितरजतादिरूपस्यैवाप्रतीतिरुपलभ्यते न सत्यत्वबुद्ध्यभ्युपगम इत्याशंक्य तस्य निरुपाधिकभ्रमत्वादस्तु तथात्वमिहि तु सोपाधिकभ्रमे सत्यत्वबुद्ध्युपगम एव निवृत्तिः स्यादित्यभिप्रायेणाह। ईदृगिति। अत्र सोपाधिकभ्रमस्थले ईदृगेव सत्यत्वबुद्ध्युपगमरूपैवबोधजा अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानजन्या निवृत्तिरभ्युपेया न त्वभासनं न स्वरूपाप्रतीतिरूपेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

पुमानधोमुखो नीरे भातोप्यस्ति न वस्तुतः ॥
तटस्थमर्त्यवत्तस्मिन्नैवास्थाकस्यचित्कचित् ॥४७॥

एवं कदृष्टमित्यत आह। पुमानिति। जलेऽधोमुखत्वेन प्रतिभासमानोपि पुमान् परमार्थतो नास्ति। तत्रोपपत्तिमाह। तटस्थेति। कस्यचिद्विवेकिनो ऽविवेकिनोवा तस्मिन्नधोमुखे पुरुषे तीरस्थपुरुष इव सत्यत्वाभिमानः कचिद्देशे काले वानैवास्तीति ॥ ४७ ॥

ईदृग्बोधे पुमर्थत्वं मतमद्वैतवादिनाम् ॥
मृद्रूपस्यापरित्यागाद्विवर्तत्वं घटे स्थितम् ॥ ४८ ॥

नन्वारोपितस्यासत्यत्वज्ञानमात्रान्न पुरुषार्थसिद्धिरित्याशंक्याह। ईदृगिति। अद्वैतवादे आत्मानंदातिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वनिश्चये सत्यद्वितीयानंदाभिव्यक्तिलक्षणः पुरुषार्थः सिध्यतीत्यभिप्रायः। ननु घटस्य मृद्विवर्तत्वे सिद्धे तज्ज्ञानाद्घटसत्यत्वबुद्धिर्निवर्तते न चैतदिदानीं सिद्धमित्याशंक्याह। मृद्रूपस्येति ॥ ४८ ॥

परिणामे पूर्वरूपं त्यजेत्तत्क्षीररूपवत् ॥
मृत्सुवर्णे निवर्तेते घटकुंडलयोर्न हि ॥ ४९ ॥

घटे मृद्रूपपरित्यागाभावेपि मृत्परिणामता घटस्य किं न स्यादित्याशंक्याह। परिणाम इति। यत्र क्षीरादौ परिणामोऽभ्युपगम्यते तत्र क्षीरादिभासस्य पूर्वरूपस्य त्याग उपलभ्यतइत्यर्थः। ननु विवर्ते पूर्वरूपापरित्यागः क

दृष्टः इत्याशंक्य मृत्सुवर्णयोर्दृश्यत इत्याह । मृत्सुवर्णेति । मृत्सुवर्णविवर्तयोर्घटकुंडलयोर्निष्पन्नयोरपि तत्कारणभूतमृत्सुवर्णरूपे न निवर्ते इति हि प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

घटे भग्ने न मृद्भावः कपालानामवेक्षणात् ॥
मैवं चूर्णेस्ति मृद्रूपं स्वर्णरूपं त्वतिस्फुटम् ॥ ५० ॥

ननु घटस्य मृद्विवर्तत्वमनुपपन्नं घटनाशे पुनर्मृद्भावादर्शनादिति शंकते । घट इति । मृद्भावाभावे कारणमाह । कपालानामिति । कपालानामपि नाशे मृद्भावोपलब्धिः स्यादिति परिहरति । मैवमिति । सुवर्णे त्वेतच्चोद्यमेवानवकाशमित्याह । स्वर्णेति ॥ ५० ॥

क्षीरादौ परिणामोस्तु पुनस्तद्भाववर्जनात् ॥
एतावता मृदादीनां दृष्टांतत्वं न हीयते ॥ ५१ ॥

ननु परिणामे दृष्टांतत्वेनाभिहितानां क्षीरमृत्सुवर्णादीनां मध्ये यदि मृत्सुवर्णयोर्विवर्तदृष्टांतत्वमंगीक्रियते तर्हि तद्वदेव क्षीरस्यापि तथात्वं स्यादित्याशंक्याह । क्षीरादाविति । तर्हि क्षीरवदेवावस्थांतरमापद्यमानयोस्तयोर्विवर्तदृष्टांतता न भवेदित्याशंक्याह । एतावतेति । एतावता क्षीरादेः परिणामित्वेन मृदादीनां सुवर्णादीनां दृष्टांतत्वं विवर्तदृष्टांतभावो न हीयते न नश्यति । अयमभिप्रायः क्षीरस्य पूर्वरूपपरित्याग पुरःसरमवस्थांतरप्राप्तिसद्भावात्परिणामित्वमेव मृत्सुवर्णयोस्तु अवस्थांतरापत्तिसद्भावेपि पूर्वरूपपरित्यागाभावाद्विवर्ततापीति ॥ ५१ ॥

आरंभवादिनः कार्ये मृदो द्वैगुण्यमापतेत् ॥
रूपस्पर्शादयः प्रोक्ताः कार्यकारणयोः पृथक् ॥ ५२ ॥

ननु मृत्सुवर्णयोः परिणामविवर्ताविवारंभकत्वमपि किं नांगीक्रियत इत्याशंक्याह । आरंभवादिन इति । आरंभवादिनो मते च कार्ये घटादिरूपे मृत्तिकादेर्द्रव्यस्य द्वैगुण्यं कार्याकारेण कारणाकारेण च द्विगुणत्वमापद्येत मृदः तथा च सति गुरुत्वादिद्वैगुण्यमप्यापद्येतेति भावः । कुत एतदित्याशं

क्याह । रूपेति । रूपादीनां गुणानां कार्यकारणयोर्भेदस्य तैरेवांगीकृतत्वा दिति भावः ॥ ५२ ॥

मृत्सुवर्णमयश्चेति दृष्टांतत्रयमारुणिः
प्राहातो वासयेत्कार्यानृतत्वं सर्ववस्तुषु ॥ ५३ ॥

ननु मृत्सुवर्णयोः किं द्वयोरेव विवर्ते दृष्टांतत्वं नेत्याह । मृदिति । अरुणस्य पुत्र उद्दालकाख्यः कश्चिदृषिर्यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेनेत्यारभ्य कार्ष्णायसमित्येवसत्यमित्यंतेन वाक्यसंदर्भेण कार्यस्यानृतत्वे मृत्सुवर्णयो रूपं दृष्टांतत्रयमुक्तवानित्यर्थः । किमर्थमेवं दृष्टांतत्रयमुक्तवानित्याशंक्याह । अत इति । यत एवं बहुषु मृदादिषु कार्यानृतत्वमुपलब्धमतोभूतभौतिकरूपेषु वस्तुषु कार्यानृतत्वं वासितं कुर्यादित्यर्थः ॥ ५३ ॥

कारणज्ञानतः कार्यविज्ञानं चापि सोऽवदत् ॥
सत्यज्ञानेऽनृतज्ञानं कथमत्रोपपद्यते ॥ ५४ ॥

ननु कार्यानृतत्वानुसंधानमपि किमर्थमुक्तमित्याशंक्य कारणज्ञानात्कार्यज्ञानसिद्ध्य इत्यभिप्रायेणाह । कारणेति । कारणस्य मृदादेर्ज्ञानात्कार्यजातस्य घटादेर्ज्ञानमपि 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादि' त्यादिवाक्यजातेनोक्तवानित्यर्थः । ननु मृत्सुवर्णादिरूपस्य पारमार्थिकस्य कारणस्य विज्ञानात्तद्विलक्षणस्य घटरूपकार्यादेर्विज्ञानमनुपपन्नमिति शंकते । सत्येति ॥ ५४ ॥

समृत्कस्य विकारस्य कार्यता लोकदृष्टितः ॥
वास्तवोऽत्र मृदंशोस्य बोधः कारणबोधतः ॥ ५५ ॥

कार्यस्य सत्यानृतांशद्वयरूपत्वात्कारणज्ञानात्कार्यगतसत्यांशज्ञानं भवतीत्यभिप्रायेणाह । समृत्कस्येति । समृत्कस्याधिष्ठानभूतमृत्सहितस्य विकारस्य आरोपितस्य घटादिरूपस्य कार्यता कार्यशब्दार्थत्वं लोकप्रसिद्धमित्यर्थः । भवत्वेवमेतावता कारणज्ञानात्कार्यज्ञानं न संभवतीति चोद्यस्य कः परिहारो जात इत्याशंक्य कार्यगतानृतांशज्ञानाभावेपि तद्गतसत्यांशज्ञानं भवत्येवेति परिहरति । वास्तव इति । अत्र कार्ये यो वास्तवमृदंशो

स्तिअस्य वास्तवांशस्य बोधो ज्ञानं कारणज्ञानाद्भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अनृतांशो न बोद्धव्यस्तद्बोधानुपयोगतः
तत्त्वज्ञानं पुमर्थं स्यान्नानृतांशावबोधनम् ॥ ५६ ॥

ननु कार्यगतसत्यांशवदनृतांशोपि बोद्धव्य इत्याशंक्य प्रयोजनाभावान्नैवमित्याह । अनृतांश इति । प्रयोजनाभावमेव दर्शयतितत्त्वज्ञानमिति । तत्त्वस्याबाध्यस्य वस्तुनो ज्ञानं पुमर्थं पुंसो ज्ञातुः पुरुषस्यार्थः प्रयोजनं यस्मिन् तत्पुमर्थमिति बहुव्रीहिः । अनृतांशस्य विकारस्याववोधनं प्रयोजनवन्नभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

तर्हि कारणविज्ञानात्कार्यज्ञानमितीरिते ॥
मृद्बोधान्मृत्तिका बुद्धेत्युक्तं स्यात्कोत्र विस्मयः ५७॥

ननु कारणज्ञानात्कार्यज्ञानं भवतीत्येतच्छ्रोतृबुद्धौ चमत्कारहेतुर्भविष्यतीत्यभिप्रायेणोक्तं तदेतन्न संभवतीति शंकते । तर्हीति । कारणस्य मृदादेर्ज्ञानात्कार्यगतं मृदादिसत्यांशज्ञानं भवतीति उक्ते मृज्ज्ञानात् मृदोज्ञानमित्युक्तं भवति एवं च सति शब्दत एव चमत्कारो नार्थत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

सत्यं कार्येषु वस्त्वंशः कारणात्मेति जानतः ॥
विस्मयो मास्त्विहाज्ञस्य विस्मयः केन वार्यते ॥५८॥

ईदृग्विवेकवतां विस्मयाभावेपि तद्रहितानां विस्मयः स्यादेवेति परिहरति । सत्यमिति । कार्येषु घटादिषु विद्यमानो वास्तवांशः कारणस्वरूपमेवेति ये जानंति तेषामाश्चर्यं मा भूदितरेषां तत्त्वज्ञानशून्यानां जायमानो विस्मयो न निवारयितुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

आरंभी परिणामी च लौकिकश्चैककारणे ॥
ज्ञाते सर्वमतिं श्रुत्वा प्राप्नुवंत्येव विस्मयम् ॥ ५९ ॥

अज्ञस्य विस्मयो भवेदित्युक्तमेवार्थं प्रपंचयति । आरंभीति । आरंभो नाम समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यकारणेभ्यो भिन्नस्य कार्यस्योत्पत्तिस्तां यो वक्ति सोयमारंभीत्युच्यते पूर्वरूपपरित्यागेन रूपांतरप्राप्तिलक्षणं परिणामं यो वक्ति स परिणामीत्युच्यते प्रक्रियाद्वयमजानानो लोकव्यवहारमात्रपरो लौ

किक इत्युच्यते एषां त्रयाणामपि कारणस्यैकस्य ज्ञानादनेकेषां कार्याणां विज्ञानं भवतीति वाक्यश्रवणाद्विस्मयो भवेदेवेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

अद्वैतेभिमुखीकर्तुमेवात्रैकस्य बोधतः ॥
सर्वबोधः श्रुतौ नैव नानात्वस्य विवक्षया ॥ ६० ॥

ननु यथाश्रुतमर्थं परित्यज्येत्थं व्याख्याने किं कारणमित्याशंक्य श्रुतेस्तत्र तात्पर्याभावादित्याह। अद्वैत इति। अद्वैतविज्ञाने शिष्यमभिमुखीकर्तुमेव छांदोग्यश्रुतावेकस्य कारणस्य विज्ञानात्सर्वेषां कार्याणां विज्ञानमुक्तं न तु कार्याणामनेकेषां विज्ञानसिद्ध्यर्थमित्यभिप्रायः ॥ ६० ॥

एकमृत्पिंडविज्ञानात्सर्वमृन्मयधीर्यथा ॥
तथैकब्रह्मबोधेन जगद्बुद्धिर्विभाव्यताम् ॥ ६१ ॥

इदानीमेकविज्ञानसर्वविज्ञानदृष्टांतप्रदर्शनपरस्य यथा 'सोम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादि'ति वाक्यस्यार्थनिरूपणपुरःसरं दार्ष्टांतिकप्रदर्शनपरस्य 'उत तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञात' मिति वाक्यस्यार्थं प्रदर्शयन् प्रकृते फलितमाह। एकमृत्पिंडेति। यथा घटशरावाद्युपादानस्यैकस्य मृत्पिंडस्यावबोधात्तद्विकाराणां सर्वेषां घटादीनां बोधो भवति एवं सर्वोपादानस्यैकस्य ब्रह्मणो बोधात्तत्कार्यस्य कृत्स्नस्य जगतो बोधो भवतीत्यवगंतव्यमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

सच्चित्सुखात्मकं ब्रह्म नामरूपात्मकं जगत् ॥
तापनीये श्रुतं ब्रह्म सच्चिदानंदलक्षणम् ॥ ६२ ॥

ननु ब्रह्मजगतोः स्वरूपापरिज्ञाने ब्रह्मज्ञानाज्जगतो ज्ञानं भवतीत्येवं नावगंतुं शक्यत इत्याशंक्य तदवगमाय तदुभयस्वरूपं दर्शयति। सच्चिदिति। ब्रह्मणः सच्चिदानंदरूपत्वे किं प्रमाणमित्याशंक्य तापनीयादिश्रुतयः प्रमाणमित्यभिप्रायेणाह। तापनीय इति। उत्तरस्मिन् तापनीये आथर्वणिके तावत् 'ब्रह्मैवेदं सर्वं सच्चिदानंदमात्रमि'त्यादिप्रदेशेषु ब्रह्मणः सच्चिदानंदरूपत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

सद्रूपमारुणिः प्राह प्रज्ञानं ब्रह्म बह्वृचः ॥

सनत्कुमार आनंदमेवमन्यत्र गम्यताम् ॥ ६३ ॥

आदिशब्देन विवक्षितानि श्रुत्यंतराणि दर्शयति । सद्रूपमिति । अरुण पुत्रेणोद्दालकेन छांदोग्यश्रुतौ 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदि'त्यादिना सद्रूपं ब्रह्म निरूपितं तथा बह्वृच ऋक्शाखाध्यायिनः ऐतरेयोपनिषदि 'प्रज्ञाप्रतिष्ठाप्रज्ञानं ब्रह्मे' ति प्रज्ञानरूपत्वं ब्रह्मणो दर्शयंति एवं पूर्वोदाहृतायां छांदोग्य श्रुतावेव सनत्कुमाराख्यो गुरुः नारदाख्यशिष्याय 'भूमा 'त्वेव विजिज्ञासितव्य, इत्युपक्रम्य'यो वै भूमा तत्सुखमि'ति भूमशब्दाभिधेयस्य ब्रह्मण आनंदरूपत्वमुक्तवानित्यर्थः । उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति । एवमिति । अन्यत्र तैत्तिरीयकादिश्रुतिषु' आनंदो ब्रह्मेति व्यजानादि' त्यादिवाक्यैरानंदरूपत्वादिकमुक्तमिति द्रष्टव्यमिति भावः ॥ ६३ ॥

विचिंत्य सर्वरूपाणि कृत्वा नामानि तिष्ठति ॥
अहं व्याकरवाणीमे नामरूपे इति श्रुतेः ॥ ६४ ॥

सच्चिदानंदेष्विव नामरूपयोरपि श्रुतिं दर्शयति । विचिंत्येति । 'सर्वाणि रूपाणि विचिंत्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्त' इति 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी' ति च स्रष्टव्ये जगन्निष्ठे नामरूपे श्रुत्या दर्शिते इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

अव्याकृतं पुरा सृष्टेरूर्ध्वं व्याक्रियते द्विधा ॥
अचिंत्यशक्तिर्मायैषा ब्रह्मण्यव्याकृताभिधा ॥ ६५ ॥

तत्रैव श्रुत्यंतरमुदाहरति । अव्याकृतमिति । बृहदारण्यक श्रुतौ 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौ नामायमिदंरूप' इति सृष्टस्य जगतो नामरूपात्मकत्वं दर्शितमित्यर्थः । सृष्टेः पूर्वमिदं जगदव्याकृतमव्यक्तनामरूपात्मकमभूदूर्ध्वं सृष्ट्यवसरे द्विधा वाच्यवाचकभावेन व्याक्रियते व्यक्तीकृतमित्यर्थः । इदानीं 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासी' दित्यत्राव्याकृतशब्दस्यार्थमाह । अचिंत्येति । येयं ब्रह्मणिअचिंत्यशक्तिर्मायाऽस्ति एषाऽव्याकृताभिधाऽस्मिन्वाक्येऽव्याकृतशब्देनाभिधीयतइत्यर्थः ॥ ६५ ॥

अविक्रियाब्रह्मनिष्ठा विकारं यात्यनेकधा ॥

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ॥ ६६ ॥

तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते इत्यस्यार्थमाह। अविक्रियेति। अविकारिणि ब्रह्मणि वर्तमाना सा अनेकधा भूतभौतिकप्रपंचरूपेण बहुधा विकारं परिणामं प्राप्नोति माया ब्रह्मणि वर्तत इत्यत्र प्रमाणमाह। मायांत्विति। मायां पूर्वोक्तां प्रकृतिं प्रक्रियते अनयेति प्रकृतिरुपादानकारणं विद्याज्जानीयात् मायिनं तस्या आश्रयत्वेन तद्वंतं महेश्वरं मायानियामकं विद्यादित्यनुवर्तते उभयत्र तुशब्दः परस्परवैलक्षण्यद्योतनार्थः ॥ ६६ ॥

आद्यो विकार आकाश सोस्ति भात्यपि च प्रियः ॥
अवकाशस्तस्य रूपं तन्मिथ्या न तु तत्त्रयम् ॥ ६७ ॥

इदानीं मायोपहितस्य ब्रह्मणः प्रथमकार्यमाह। आद्य इति। तस्य कारणादागतं रूपत्रयमाह। सोस्तीति। सच्चिदानंदरूप इत्यर्थः। तस्य प्रातिस्विकं रूपमाह। अवकाश इति। तस्य पूर्वस्माद्रूपत्रयाद्वैलक्षण्यमाह। तन्मिथ्येति। सदादिरूपत्रयं वास्तवमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

न व्यक्तेः पूर्वमस्त्येव न पश्चाच्चापि नाशतः ॥
आदावंते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ॥ ६८ ॥

तस्य चतुर्थरूपस्य मिथ्यात्वे हेतुमाह। न व्यक्तेरिति। ननूत्पत्तिविनाशयोर्मध्ये प्रतीयमानस्यावकाशस्य कथमसत्त्वमित्याशंक्याह। आदाविति ॥ ६८ ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ॥
अव्यक्तनिधनान्येवेत्याह कृष्णोर्जुनं प्रति ॥ ६९ ॥

उक्तार्थे श्रीकृष्णवाक्यं प्रमाणयति। अव्यक्तादीनीति ॥ ६९ ॥

मृद्वत्ते सच्चिदानंदा अनुगच्छंति सर्वदा ॥
निराकाशे सदादीनामनुभूतिर्निजात्मनि ॥ ७० ॥

सदादिरूपत्रयस्यावकाशसत्त्वे किं प्रमाणमित्याशंक्यानुभूतिरेव प्रमाणमित्याह। मृद्वदिति। मृद्वदिति दृष्टांतः प्रदर्शनार्थः। घटादिषु यथाकालत्रयेपि मृदनुवर्तते तथा सदादिरूपत्रयं सर्वदानुगतमित्यर्थः। नन्ववकाशं वि

हाय सदादिरूपत्रयं कथमनुभूतमित्याशंक्याह । निराकाश इति ॥ ७० ॥

अवकाशे विस्मृतेऽथ तत्र किं भाति ते वद ॥
शून्यमेवेति चेदस्तु नाम तादृग्विभाति हि ॥ ७१ ॥

तदेवोपपादयति । अवकाश इति । पूर्ववादिनश्चोद्यमनुवदति । शून्यमिति । अंगीकृत्यपरिहारमाह । अस्त्विति । शब्दतः शून्यमस्त्वर्थतस्त्ववकाशाभावविशेषणस्य विशेष्यत्वेन प्रतीयमानं किंचिदस्तीति अभ्युपगंतव्यमित्याह । तादृगिति । हिशब्दो लोकप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ ७१ ॥

तादृक्त्वादेव तत्सत्त्वमौदासीन्येन तत्सुखम् ॥
आनुकूल्यप्रातिकूल्यहीनं यत्तन्निजं सुखम् ॥ ७२ ॥

भवत्वेवं प्रकृते किमायातमित्याशंक्य विशेष्यत्वेन प्रतीयमानस्य स्वरूपमभ्युपेयमित्याह । तादृक्त्वादिति । तस्य सुखस्वरूपत्वमाह । औदासीन्येनेति । औदासीन्यविष यत्वात्तस्य सुखस्वरूपत्वमित्यर्थः । नन्वनुकूलत्वरहितस्य कथं सुखस्वरूपत्वमित्याशंक्याह । आनुकूल्येति ॥ ७२ ॥

आनुकूल्ये हर्षधीः स्यात्प्रातिकूल्ये तु दुःखधीः ॥
द्वयाभावे निजानंदो निजदुःखं न तु क्वचित् ॥ ७३ ॥

तदेवोपपादयति । आनुकूल्य इति । ननु निजानंदवन्निजदुःखमपि किं न स्यादित्याशंक्यदुःखे निजरूपसिद्ध्यभावान्नैवमित्याह । निजदुःखमिति ७३

निजानंदे स्थिरे हर्षशोकयोर्व्यत्ययः क्षणात् ॥
मनसः क्षणिकत्वेन तयोर्मानसतेष्यताम् ॥ ७४ ॥

ननु निजानंदस्य सदानंदत्वात्सर्वदा हर्ष एव स्यात् न तु शोक इत्याशंक्य तस्य नित्यत्वेपि तद्ग्राहिणो मनसः क्षणिकत्वेन मानसयोरपि क्षणिकत्वमित्याह । निजानंद इति ॥ ७४ ॥

आकाशेऽप्येवमानंदः सत्ताभाने तु संमते ॥
वाय्वादिदेहपर्यंतं वस्तुष्वेवं विभाव्यताम् ॥ ७५ ॥

दृष्टांते सिद्धमर्थं दार्ष्टांतिके योजयति । आकाशेपीति । एवं निजान्

न्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । सत्ताभाने तु भवताप्यभ्युपगम्येते अतो नोपपादनीये इत्यर्थः । आकाशे प्रतिपादितोऽर्थो वाय्वादिशरीरांतेष्वभ्युपगंतव्य इत्याह । वाय्वादीति ॥ ७५ ॥

गतिस्पर्शौ वायुरूपं वह्नेर्दाहप्रकाशने ॥
जलस्य द्रवता भूमेः काठिन्यं चेति निर्णयः ॥ ७६ ॥

तत्र वाय्वादीनामसाधारणधर्मान्दर्शयति । गतिस्पर्शाविति द्वाभ्याम् ७६ ॥

असाधारण आकार औषध्यन्नवपुष्यपि ॥
एवं विभाव्यं मनसा तत्तद्रूपं यथोचितम् ॥ ७७ ॥

असाधारण इति ॥ ७७ ॥

अनेकधा विभिन्नेषु नामरूपेषु चैकधा ॥
तिष्ठंति सच्चिदानंदा विसंवादो न कस्यचित् ॥ ७८ ॥

फलितमाह । अनेकधेति ॥ ७८

निस्तत्त्वे नामरूपे द्वे जन्मनाशयुते च ते ॥
बुद्ध्या ब्रह्मणि वीक्षस्व समुद्रे बुद्बुदादिवत् ॥ ७९ ॥

तर्हि प्रतीयमानयोर्नामरूपयोः का गतिरित्याशंक्य कल्पितत्वमेव गतिरित्याह । निस्तत्त्व इति । कल्पितत्वे हेतुः । जन्मेति ॥ ७९ ॥

सच्चिदानंदरूपेऽस्मिन्पूर्णे ब्रह्मणि वीक्षिते ॥
स्वयमेवावजानाति नामरूपे शनैः शनैः ॥ ८० ॥

ततः किमित्यत आह । सच्चिदानंदेति ॥ ८० ॥

यावद्यावदवज्ञा स्यात्तावत्तावत्तदीक्षणम् ॥
यावद्यावद्वीक्ष्यते तत्तावत्तावदुभे त्यजेत् ॥ ८१ ॥

ब्रह्मज्ञानदार्ढ्यस्य द्वैतावज्ञापूर्वकत्वाच्छ्रवणादिवत् द्वैतावज्ञापि कर्तव्येत्याह । यावदिति ॥ ८१ ॥

तदभ्यासेन विद्यायां सुस्थितायामयं पुमान् ॥
जीवन्नेव भवेन्मुक्तो वपुरस्तु यथा तथा ॥ ८२ ॥

उभयाभ्यासस्य फलमाह । तदभ्यासेनेति ॥ ८२ ॥

तच्चिंतनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ॥
एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ ८३ ॥

इदानीं ब्रह्माभ्यासस्वरूपमाह । तच्चिंतनमिति ॥ ८३ ॥

वासनानेककालीना दीर्घकालं निरंतरम् ॥
सादरं चाभ्यस्यमाने सर्वथैव निवर्तते ॥ ८४ ॥

नन्वनादिकालमारभ्य प्रतिभासमानस्य द्वैतस्य कदाचित्केन ज्ञानाभ्यासेनकथं निवृत्तिरित्याशंक्य दीर्घकालनैरंतर्येण सत्कारसेवितेनाभ्यासेन निवर्तत एवेत्याह । वासनेति ॥ ८४ ॥

मृच्छक्तिवद्ब्रह्मशक्तिरनेकाननृतान्सृजेत् ॥
यद्वा जीवगता निद्रा स्वप्नश्चात्र निदर्शनम् ॥ ८५ ॥

ननु ब्रह्मण एकस्यानेकाकारजगद्धेतुत्वमनुपपन्नमित्याशंक्य मायासहितस्योपपद्यत इत्याह। मृच्छक्तिवदिति । अनृतान्कार्याणीत्यर्थः । ननु मृच्छक्तेःसत्यत्वादनेकहेतुत्वाद्विषमो दृष्टांत इत्याशंक्य पक्षांतरमाह । यद्वेति॥८५॥

निद्राशक्तिर्यथा जीवे दुर्घटस्वप्नकारिणी ॥
ब्रह्मण्येषा स्थिता माया सृष्टिस्थित्यंतकारिणी ॥ ८६ ॥

दृष्टांतं विशदयति । निद्रेति । दार्ष्टांतिकमाह । ब्रह्मणीति ॥ ८६ ॥

स्वप्ने वियद्गतिं पश्येत्स्वमूर्द्धच्छेदनं यथा ॥
मुहूर्ते वत्सरौघं च मृतपुत्रादिकं पुनः ॥ ८७ ॥

दुर्घटकारित्वमेव दर्शयति । स्वप्न इति ॥ ८७ ॥

इदं युक्तमिदं नेति व्यवस्था तत्र दुर्लभा ॥
यथा यथेक्ष्यते यद्यत्तत्तद्युक्तं तथा तथा ॥ ८८ ॥

स्वप्नस्य दुर्घटत्वे हेतुमाह । इदमिति ॥ ८८ ॥

ईदृशो महिमा दृष्टो निद्राशक्तेर्यदातदा ॥
मायाशक्तेरचिंत्योयं महिमेति किमद्भुतम् ॥ ८९ ॥

उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेन स्पष्टयति। ईदृश इति॥ ८९॥

शयाने पुरुषे निद्रा स्वप्नं बहुविधं सृजेत्॥
ब्रह्मण्येवं निर्विकारे विकारान्कल्पयत्यसौ॥ ९०॥

अप्रयतमानब्रह्मनिष्ठायाः मायायाः जगद्धेतुत्वे दृष्टांतमाह। शयानइति॥९०॥

खानिलाग्निजलोर्व्यंडलोकप्राणिशिलादिकाः॥
विकाराः प्राणिधीष्वंतश्चिच्छाया प्रतिबिंबिता॥ ९१॥

मायया सृष्टान्पदार्थान् दर्शयति। खानिलेति। ननु पांचभौतिकत्वेन साम्येपि केषांचिच्चेतनत्वं केषांचिज्जडत्वं कुत इत्याशंक्याह। प्राणीति। प्राणी शरीरेष्वंतःकरणेषु चैतन्यप्रतिबिंबनाचेतनत्वमितरत्र तदभावाज्जडत्वमित्यर्थः॥ ९१॥

चेतनाचेतनेष्वेषु सच्चिदानंदलक्षणम्॥
समानं ब्रह्म भिद्येते नामरूपे पृथक् पृथक्॥ ९२॥

ननु चेतनाचेतनविभागश्चिद्रूपब्रह्मकृत एव किं न स्यादित्याशंक्य ब्रह्मणः सर्वोपादानत्वेन सर्वत्र समत्वान्मैवमित्याह। चेतनेति॥ ९२॥

ब्रह्मण्येते नामरूपे पटे चित्रमिव स्थिते॥
उपेक्ष्य नामरूपे द्वे सच्चिदानंदधीर्भवेत्॥ ९३॥

ब्रह्मणश्चिज्जडसाधारणत्वे हेतुमाह। ब्रह्मणीति। ब्रह्मणः सर्वकल्पनाधारत्वात्सर्वगतत्वमित्यर्थः। तत्कथमवगम्यत इत्याशंकायां कल्पितनामरूपत्यागेऽधिष्ठानं ब्रह्मावगम्यत इत्याह उपेक्ष्येति॥ ९३॥

जलस्थेऽधोमुखे स्वस्य देहे दृष्टेऽप्युपेक्ष्य तम्॥
तीरस्थ एवदेहे स्वे तात्पर्यं स्याद्यथा तथा॥९४॥

उक्तार्थे दृष्टांतमाह। जलस्थ इति। नीरेऽधोमुखे देहे परिदृश्यमानेऽपि तत्रादरं परित्यज्य तीरस्थे स्वदेहे तद्विपरीते ममत्वबुद्धिर्यथा तथेत्यर्थः॥९४॥

सहस्रशो मनोराज्ये वर्तमाने सदैव तत्॥
सर्वैरुपेक्ष्यते यद्वदुपेक्षा नामरूपयोः॥ ९५॥

इदानीं सर्वजनप्रसिद्धं दृष्टांतांतरमाह । सहस्रश इति । उपेक्षा कर्तव्येतिशेषः ॥ ९५ ॥

क्षणे क्षणे मनोराज्यं भवत्येवान्यथाऽन्यथा ॥
गतं गतं पुनर्नास्ति व्यवहारो बहिस्तथा ॥ ९६ ॥

प्रपंचवैचित्र्ये दृष्टांतमाह । क्षण इति । दार्ष्टांतिकमाह । व्यवहार इति ९६

न बाल्यं यौवने लभ्यं यौवनं स्थाविरे तथा ॥
मृतः पिता पुनर्नास्ति नायात्येव गतं दिनम् ॥ ९७ ॥

तदेव विवृणोति । न बाल्यमिति ॥ ९७ ॥

मनोराज्याद्विशेषः कः क्षणध्वंसिनि लौकिके ॥
अतोऽस्मिन् भासमानेपि तत्सत्यत्वधियं त्यजेत् ॥ ९८ ॥

द्वैतक्षणिकत्वमुपसंहरति । मनोराज्यादिति । क्षणिकत्वसाधने प्रयोजनमाह । अतइति ॥ ९८ ॥

उपेक्षिते लौकिके धीर्निर्विघ्ना ब्रह्मचिंतने ॥
नटवत्कृत्रिमास्थायां निर्वहत्येव लौकिकम् ॥ ९९ ॥

ननु लौकिकोपेक्षायां को लाभ इत्याशंक्य ब्रह्मणि धीः स्थिरा भवतीत्याह । उपेक्षित इति । तर्हि ज्ञानिनो व्यवहारः कथमित्याशंक्याह । नटवदिति ९९॥

प्रवहत्यपि नीरेऽधः स्थिरा प्रौढशिला यथा ॥
नामरूपान्यथात्वेपि कूटस्थं ब्रह्म नान्यथा ॥ १०० ॥

ननु ज्ञानिनो व्यवहाराभ्युपगमे विकारित्वं प्रसज्येतेत्याशंक्य बुद्धौ व्यवहारवत्यामपि तत्साक्ष्यात्मा निर्विकार इति सदृष्टांतमाह । प्रवहतीति । उदके उपरि प्रवहत्यपि अधःस्थिता प्रौढा शिला यथा न चलति तथा एवं बुद्धौ संसरंत्यामपि न ज्ञानी संसरतीत्यर्थः ॥ १०० ॥

निश्छिद्रे दर्पणे भाति वस्तुगर्भं बृहद्वियत् ॥
सच्चिद्घने तथा नाना जगद्गर्भमिदं वियत् ॥ १०१ ॥

नन्वखंडे ब्रह्मणि तद्विलक्षणस्य जगतः कथमवभासनमित्याशंक्य नि-

छिद्रे दर्पणे सावकाशवस्तुनो यथा भानं तद्वदित्याह। निश्छिद्र इति १०१॥

अदृष्ट्वा दर्पणं नैव तदंतस्थेक्षणं तथा ॥
अमत्वा सच्चिदानंदं नामरूपमतिः कुतः ॥ १०२ ॥

नन्वदृश्ये ब्रह्मणि कथं जगत्प्रतीतिरित्याशंक्य सच्चिदानंदप्रतीतिपुरःस रैव जगत्प्रतीतिरिति सदृष्टांतमाह। अदृष्ट्वेति ॥ १०२ ॥

प्रथमं सच्चिदानंदे भासमानेऽथ तावता ॥
बुद्धिं नियम्य नैवोर्ध्वं धारयेन्नामरूपयोः ॥ १०३ ॥

ननु नामरूपयोरपि भासमानत्वात्कथं निर्विषयब्रह्मप्रतीतिरित्याशंक्य तद्बुद्ध्युपायमाह। प्रथममिति। सच्चिदानंदे ब्रह्मणि कल्पितनामरूपात्मके प्रपंचे सच्चिदानंदमात्रं बुद्ध्या गृहीत्वा नामरूपयोर्बुद्धिं न धारयेत्॥ १०३॥

एवं च निर्जगद्ब्रह्म सच्चिदानंदलक्षणम् ॥
अद्वैतानंद एतस्मिन्विश्राम्यं तु जनाश्चिरम् ॥ १०४

फलितमाह। एवमिति। एवं च सति निर्जगद्ब्रह्म सच्चिदानंदलक्षणं भवतीत्यर्थः ॥ १०४ ॥

ब्रह्मानंदाभिधे ग्रंथे तृतीयोध्याय ईरितः ॥
अद्वैतानंद एवस्याज्जगन्मिथ्यात्वचिंतया ॥ १०५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्विद्यारण्यमुनि विरचिते ब्रह्मानंदे अद्वैतानंदो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इदानीमध्यायार्थमुपसंहरति। ब्रह्मानंदेति ॥ १०५ ॥

इति श्रीमत्परमहंस प० विद्यारण्य० श्रीरामकृष्णाख्यविदुषा विरचिता ब्रह्मानंदे अद्वैतानंदव्याख्या समाप्ता ॥ १३ ॥

पञ्चदशी सटीक ॥

ब्रह्मानन्दे विद्यानन्दः ॥

योगेनात्मविवेकेन द्वैतमिथ्यात्वचिंतया ॥
ब्रह्मानंदं पश्यतोऽथ विद्यानंदो निरूप्यते ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथ विद्यानंदव्याख्या ॥ इदानीं वृत्तवर्तिष्यमाणयोर्ग्रंथयोः संबंधमाह । योगेनेति ॥ १ ॥

विषयानंदवद्विद्यानंदो धीवृत्तिरूपकः ॥
दुःखाभावादिरूपेण प्रोक्त एष चतुर्विधः ॥ २ ॥

विद्यानंदस्वरूपमाह । विषयेति । तस्यावांतरभेदमाह । दुःखाभावेति ॥

दुःखाभावश्च कामाप्तिः कृतकृत्योहमित्यसौ ॥
प्राप्तप्राप्योहमित्येव चातुर्विध्यमुदाहृतम् ॥ ३ ॥

चातुर्विध्यमेव दर्शयति । दुःखाभावश्चेति ॥ ३ ॥

ऐहिकं चामुष्मिकं चेत्येवं दुःखं द्विधेरितम् ॥
निवृत्तिमैहिकस्याह बृहदारण्यकं वचः ॥ ४ ॥

निवर्तनीयं दुःखं विभजते । ऐहिकमिति । ऐहिकस्य निवृत्तिर्बृहदारण्यकवाक्येनोच्यत इत्याह । निवृत्तिमिति ॥ ४ ॥

आत्मानं चेद्विजानीयादहमस्मीति पूरुषः ॥
किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ ५ ॥

तच्छ्रुतिवाक्यं पठति । आत्मानमिति ॥ ५ ॥

जीवात्मा परमात्मा चेत्यात्मा द्विविध ईरितः ॥
चित्तादात्म्यात्त्रिभिर्देहैर्जीवः सन् भोक्तृतां व्रजेत् ६ ॥

आत्मनि शोक संबंधं दर्शयितुं तद्भेदमाह । जीवात्मेति । आत्मनो जीवत्वे निमित्तमाह । चित्तादात्म्यादिति । चैतन्यस्य स्थूलसूक्ष्मकारणरूपैस्त्रिभिः शरीरैस्तादात्म्यभ्रमे सति चितो भोक्तृत्वं भवति स भोक्ता जीव इत्युच्यते ६॥

परात्मा सच्चिदानंदस्तादात्म्यं नामरूपयोः ॥
गत्वा भोग्यत्वमापन्नस्तद्विवेके तु नोभयम् ॥ ७ ॥

इदानीं परमात्मनः स्वरूपमाह । परात्मेति । तस्य भोग्यरूपत्वापत्तिप्रकारमाह । तादात्म्यमिति । नामरूपकल्पनाधिष्ठानत्वेन तत्तादात्म्यं प्राप्य भोग्यत्वमश्नुत इत्यर्थः । भोक्तृत्वाद्यभावे कारणमाह । तद्विवेक इति ताभ्यां शरीरत्रयजगद्भ्यां विवेके भेदज्ञाने जाते सति, नोभयं भोक्तृभोग्यरूपं नास्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

भोग्यमिच्छन् भोक्तुरर्थे शरीरमनुसंज्वरेत् ॥
ज्वरास्त्रिषु शरीरेषु स्थिता न त्वात्मनो ज्वराः ॥ ८ ॥

उक्तमर्थं विवृणोति । भोग्यमिति ॥ ८ ॥

व्याधयो धातुवैषम्ये स्थूलदेहे स्थिता ज्वराः ॥
कामक्रोधादयः सूक्ष्मे द्वयोर्बीजं तु कारणे ॥ ९ ॥

कस्मिन् शरीरे को ज्वर इत्याशंक्य स्थूलदेहे विद्यमानान् ज्वरान् दर्शयति । व्याधय इति । लिंगदेहकारणदेहगतान् ज्वरानाह । कामेति ॥ ९ ॥

अद्वैतानंदमार्गेण परात्मनि विवेचिते ॥
अपश्यन्वास्तवं भोग्यं किं नामेच्छेत्परात्मवित् १० ॥

इदानीमुदाहृतश्रुतितात्पर्यकथनव्याजेन पूर्वोक्तमेवार्थं विशदयति । अद्वैतेति । तृतीयाध्यायोक्तप्रकारेण मायाकार्यनामरूपाभ्यां सच्चिदानंदेपरमा

त्मनि विवेचिते । भेदेन ज्ञाते सति सर्वं प्रपंचं मिथ्येति जानन् किं नाम भोग्यमिच्छति ॥ १० ॥

आत्मानंदोक्तरीत्यास्मिन् जीवात्मन्यवधारिते ॥
भोक्ता नैवास्ति कोप्यत्र शरीरे तु ज्वरः कुतः ॥ ११ ॥

ततः पूर्वाध्यायोक्तरीत्या जीवात्मस्वरूपे असंगकूटस्थचैतन्यरूपे निश्चिते सति कामयितुरभावाज्ज्वरादिसंबंधो नास्तीत्याह । आत्मानंदेति ॥११॥

पुण्यपापद्वये चिंता दुःखमामुष्मिकं भवेत् ॥
प्रथमाध्याय एवोक्तं चिंता नैनं तपेदिति ॥ १२ ॥

इदानीमामुष्मिकं ज्वरं दर्शयति । पुण्येति । तस्याभावः प्रथमाध्याये निरूपित इत्याह । प्रथमेति ॥ १२ ॥

यथा पुष्करपर्णेऽस्मिन्नपामश्लेषणं तथा ॥
वेदनादूर्ध्वमागामिकर्मणोऽश्लेषणं बुधे ॥ १३ ॥

ननु ज्ञानिन आरब्धकर्मविषया चिंता मा भूदागामिकर्मविषया चिंता भवत्येवेत्याशंक्य 'तद्यथा पुष्करपर्ण' इत्यादि श्रुत्या ज्ञानिने आगामिकर्मसंबंधनिराकरणात्तद्विषयापि चिंता नास्तीत्याह । यथेति ॥ १३ ॥

इषीकातृणतूलस्य वह्निदाहः क्षणाद्यथा ॥
तथा संचितकर्मास्य दग्धं भवति वेदनात् ॥ १४ ॥

'तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयंत' इति श्रुत्यवष्टंभेनसंचितकर्मविषयापि चिंता ज्ञानिनो नास्तीत्याह । इषीकेति ॥१४॥

यथैधांसि समिद्धोग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ १५ ॥

उक्तार्थे भगवद्वाक्यमपि प्रमाणयति । यथैधांसीति ॥ १५ ॥

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥
हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हंति न निबध्यते ॥ १६ ॥

यस्य नाहमिति ॥ १६ ॥

मातापित्रोर्वधस्तेयं भ्रूणहत्यान्यदीदृशम् ॥
न मुक्तिं नाशयेत्पापं मुखकांतिर्न नश्यति ॥ १७ ॥

अस्मिन्नेवार्थे 'न मातृवधेन न पितृवधेन न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया नास्य पापंचन चक्रुषो मुखान्नीलं वेती'ति कौषीतकी श्रुतिवाक्यमर्थतः पठति। मातापित्रोरिति। चनेत्येकं पदं नीलमिति कांतिरित्यर्थः ॥ १७ ॥

दुःखाभाववदेवास्य सर्वकामाप्तिरीरिता ॥
सर्वान् कामानसावाप्त्वा ह्यमृतोऽभवदित्यतः ॥ १८ ॥

उक्तचातुर्विध्यमध्ये द्वितीयप्रकारमाह। दुःखेति। ईरिता श्रुत्येति शेषः अस्मिन्नर्थे ऐतरेय श्रुतिवाक्यमर्थतः पठति। सर्वानिति ॥ १८ ॥

जक्षन्क्रीडन्रतिं प्राप्तः स्त्रीभिर्यानैस्तथेतरैः ॥
शरीरं न स्मरेत्प्राणः कर्मणा जीवयेदमुम् ॥ १९ ॥

'जक्षन् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वाऽज्ञातिभिर्वा वयस्यैर्वानोपजनं स्मरन्निदं शरीरमि' ति छांदोग्यश्रुतिवाक्यमर्थतः पठति। जक्षन्निति ॥ १९ ॥

सर्वान्कामान्सहाप्नोति नान्यवज्जन्मकर्मभिः ॥
वर्तंते श्रोत्रिये भोगा युगपत्क्रमवर्जिताः ॥ २० ॥

तत्रैव तैत्तिरीय श्रुतिवाक्यमर्थतः पठति। सर्वानिति। ननु कर्मफलभोगांगीकारे जन्मापि प्रसज्येतेत्याशंक्याह। नान्यवदिति। ज्ञानेन संचितकर्मणां दग्धत्वादज्ञवज्जन्म नास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

युवा रूपी च विद्यावान्नीरोगो दृढचित्तवान् ॥
सैन्योपेतः सर्वपृथ्वीं वित्तपूर्णां प्रपालयन् ॥ २१ ॥

इदानीं तैत्तिरीयकबृहदारण्यकवाक्यं संक्षिप्यार्थतः पठति। युवेति ॥ २१ ॥

सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः संपन्नस्तृप्तभूमिपः ॥
यमानंदमवाप्नोति ब्रह्मविच्च तम श्नुते ॥ २२ ॥

ननु सार्वभौमादिहिरण्यगर्भांतानां जीवनिष्ठानामानंदानां कथं ज्ञानिनि संभव इत्याशंक्य सर्वेषामानंदानां ज्ञानिनावगतब्रह्मांशत्वात्संभव इत्याह । सर्वैरिति ॥ २२ ॥

मर्त्यभोगे द्वयोर्नास्ति कामस्तृप्तिरतः समा ॥
भोगान्निष्कामतैकस्य परस्यापि विवेकतः ॥ २३ ॥

ननु सार्वभौमश्रोत्रिययोर्विषयप्राप्तिसाम्याभावात्कथमानंदसाम्यमित्याशंक्य नैरपेक्ष्यसाम्यात्तृप्तिसाम्यमित्याह । मर्त्येति । तृप्तिसाम्ये हेतुमाह । भोगादिति ॥ २३ ॥

श्रोत्रियत्वाद्वेदशास्त्रैर्भोगदोषानवेक्षते ॥
राजा बृहद्रथो दोषांस्तान् गाथाभिरुदाहरत् ॥ २४ ॥

विवेकत इत्युक्तमर्थं विवृणोति । श्रोत्रियत्वादिति । विषयदोषाः कस्यां शाखायां केन निरूपिता इत्याशंक्य बृहद्रथेन मैत्रायणीयाख्यशाखायां गाथाभिरुक्ता इत्याह । राजेति ॥ २४ ॥

देहदोषांश्चित्तदोषान् भोग्यदोषाननेकशः ॥
शुना वांते पायसे नो कामस्तद्वद्विवेकिनः ॥ २५ ॥

विवेकिनः कामानुदये दृष्टांतमाह । शुनेति ॥ २५ ॥

निष्कामत्वे समेप्यत्र राज्ञः साधनसंचये ॥
दुःखमासीद्भाविनाशादतिभीरनुवर्तते ॥ २६ ॥

सार्वभौमाच्छ्रोत्रियस्याधिक्यमाह । निष्कामत्व इति ॥ २६ ॥

नोभयं श्रोत्रियस्यातस्तदानंदोऽधिकोऽन्यतः ॥
गंधर्वानंद आशास्ति राज्ञो नास्ति विवेकिनः ॥ २७ ॥

सार्वभौमत्वं साधनसाध्यं पश्चाच्च तन्नाशभीतिश्चेति दोषद्वयत्वाच्छ्रोत्रिये तु तद्भयाभावादाधिक्यमित्यर्थः । श्रोत्रियस्याधिक्यांतरमाह । गंधर्वेति २७ ।

अस्मिन्कल्पे मनुष्यः सन्पुण्यपाकविशेषतः ॥

गंधर्वत्वं समापन्नो मर्त्यगंधर्व उच्यते ॥ २८ ॥

इदानीं गंधर्वानंदे द्वैविध्यं दर्शयितुं श्लोकद्वयेन गंधर्वभेदमाह । अस्मिन्निति ॥ २८ ॥

पूर्वकल्पे कृतात्पुण्यात्कल्पादावेव चेद्भवेत् ॥
गंधर्वत्वं तादृशोऽत्र देवगंधर्व उच्यते ॥ २९ ॥

पूर्वेति ॥ २९ ॥

अग्निष्वात्तादयो लोके पितरश्चिरवासिनः ॥
कल्पादावेव देवत्वं गता आजानदेवताः ॥ ३० ॥

चिरलोकपित्रानंदप्रदर्शनाय चिरलोकपितॄनाह । अग्निष्वात्तादय इति । देवानंदत्रैविध्यज्ञानाय देवभेदमाह । कल्पादाविति ॥ ३० ॥

अस्मिन्कल्पेऽश्वमेधादि कर्म कृत्वा महत्पदम् ॥
अवाप्याजानदेवैर्याः पूज्यास्ताः कर्मदेवताः ॥ ३१ ॥

अस्मिन्कल्प इति ॥ ३१ ॥

यमाग्निमुख्या देवाःस्युर्ज्ञाताविंद्रबृहस्पती ॥
प्रजापतिर्विराट् प्रोक्तो ब्रह्मा सूत्रात्मनामकः ॥ ३२ ॥

यमाग्नीति । इंद्रबृहस्पती प्रसिद्धावित्यर्थः ॥ ३२ ॥

सार्वभौमादिसूत्रांता उत्तरोत्तरकामिनः ॥
अवाङ्मनसगम्योयमात्मानंदस्ततः परः ॥ ३३ ॥

सार्वभौमादिसूत्रांतानां श्रोत्रियात् न्यूनत्वद्योतनायाह । सार्वभौमादीति । एभ्यः सर्वेभ्योधिकमानंदमाह । अवाङ्मनसेति । यतोयमात्मानंदः अवाङ्मनसगम्यः अतः एभ्यः सर्वेभ्योधिक इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तैस्तैः काम्येषु सर्वेषु सुखेषु श्रोत्रियो यतः ॥
निःस्पृहस्तेन सर्वेषामानंदाः संति तस्य ते ॥ ३४ ॥

इदानीं सर्वेषामानंदाः श्रोत्रिये विद्यंते तस्य तेषु निःस्पृहत्वादित्याह। तैस्तैरिति ॥ ३४ ॥

सर्वकामाप्तिरेषोक्ता यद्वा साक्षिचिदात्मना ॥
स्वदेहवत्सर्वदेहेष्वपि भोगानवेक्षते ॥ ३५ ॥

उपपादितमर्थमुपसंहरति। सर्वेति। इदानीं पक्षांतरमाह। यद्वेति। यथास्व देहे आनंदाकारबुद्धिसाक्षित्वेनानंदित्वमितरेष्वपि देहेषु तद्वदित्यर्थः ३५॥

अज्ञस्याप्येतदस्त्येव न तु तृप्तिरबोधतः ॥
यो वेद सोऽश्नुते सर्वान्कामानित्यब्रवीच्छ्रुतिः ॥ ३६ ॥

ननूक्तप्रकारेणाज्ञस्यापि सर्वानंदप्राप्तिरस्तीत्याशंक्य सर्वेषु सर्वबुद्धिसा क्ष्यहमिति ज्ञानाभावान्नैवमित्याह। अज्ञस्येति। उक्तार्थे तैत्तिरीयश्रुतिं प्रमा णयति। यो वेदेति। गुहायां निहितं ब्रह्म यो वेद सो श्नुत इति योजना ३६॥

यद्वा सर्वात्मतां स्वस्य साम्ना गायति सर्वदा ॥
अहमन्नं तथान्नादश्चेति साम ह्यधीयते ॥ ३७ ॥

इदानीं तृतीयप्रकारमाह। यद्वेति। इमाँल्लोकान्कामान्निष्कामरूप्यनुचर न्नित्यादिनेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

दुःखाभावश्च कामाप्तिरुभे ह्येवं निरूपिते ॥
कृतकृत्यत्वमन्यच्च प्राप्तप्राप्यत्वमीक्षताम् ॥ ३८ ॥

अतीतग्रंथेन सिद्धमर्थं संक्षिप्याह। दुःखेति ॥ ३८ ॥

उभयं तृप्तिदीपे हि सम्यगस्माभिरीरितम् ॥
त एवात्रानुसंधेयाः श्लोका बुद्धिविशुद्धये ॥ ३९ ॥
ऐहिकामुष्मिकव्रातसिद्ध्यै मुक्तेश्च सिद्धये ॥
बहुकृत्यं पुरास्याभूत्तत्सर्वमधुना कृतम् ॥ ४० ॥
तदेतत्कृतकृत्यत्वं प्रतियोगिपुरःसरम् ॥

अनुसंदधदेवायमेवं तृप्यति नित्यशः ॥ ४१ ॥
दुःखिनोज्ञाः संसरंतु कामं पुत्राद्यपेक्षया ॥
परमानंदपूर्णोहं संसरामि किमिच्छया ॥ ४२ ॥
अनुतिष्ठंतु कर्माणि परलोकयियासवः ॥
सर्वलोकात्मकः कस्मादनुतिष्ठामि किं कथम् ॥ ४३ ॥
व्याचक्षतां ते शास्त्राणि वेदानध्यापयं तुवा ॥
येऽत्राधिकारिणो मे तु नाधिकारोऽक्रियत्वतः ॥ ४४ ॥
निद्राभिक्षे स्नानशौचे नेच्छामि न करोमि च ॥
द्रष्टारश्चेत्कल्पयंति किं मे स्यादन्यकल्पनात् ॥ ४५ ॥
गुंजापुंजादि दह्येत नान्यारोपितवह्निना ॥
नान्यारोपितसंसारधर्मानेवमहं भजे ॥ ४६ ॥
शृण्वंत्वज्ञाततत्वास्ते जानन् कस्माच्छृणोम्यहम् ॥
मन्यंतां संशयापन्ना न मन्येहमसंशयः ॥ ४७ ॥
विपर्यस्तो निदिध्यासेत्किं ध्यानमविपर्यये ॥
देहात्मत्वविपर्यासं न कदाचिद्भजाम्यहम् ॥ ४८ ॥
अहं मनुष्य इत्यादिव्यवहारो विनाप्यमुम् ॥
विपर्यासं चिराभ्यस्तवासनातोवकल्पते ॥ ४९ ॥
आरब्धकर्मणि क्षीणे व्यवहारो निवर्तते ॥
कर्माक्षये त्वसौ नैव शाम्येद्ध्यानसहस्रतः ॥ ५० ॥
विरलत्वं व्यवहृतेरिष्टं चेद्ध्यानमस्तु ते ॥
अबाधिकां व्यवहृतिं पश्यन्ध्यायाम्यहं कुतः ॥ ५१ ॥
विक्षेपो नास्ति यस्मान्मे न समाधिस्ततो मम ॥
विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः ॥ ५२ ॥

नित्यानुभवरूपस्य को मेऽत्रानुभवः पृथक्॥
कृतं कृत्यं प्रापणीयं प्राप्तमित्येव निश्चयः॥ ५३॥
व्यवहारो लौकिको वा शास्त्रीयो वान्यथापि वा॥
ममाकर्तुरलेपस्य यथारब्धं प्रवर्ततां॥ ५४॥
अथवा कृतकृत्योपि लोकानुग्रहकाम्यया॥
शास्त्रीयेणैव मार्गेण वर्तेहं का मम क्षतिः॥ ५५॥
देवार्चनस्नानशौचभिक्षादौ वर्ततां वपुः॥
तारं जपतु वाक् तद्वत्पठत्वाम्नायमस्तकम्॥ ५६॥
विष्णुं ध्यायतु धीर्यद्वा ब्रह्मानंदे विलीयताम्॥
साक्ष्यहं किंचिदप्यत्र न कुर्वे नापि कारये॥ ५७॥
कृतकृत्यतया तृप्तः प्राप्तप्राप्यतया पुनः॥
तृप्यन्नेवं स्वमनसा मन्यतेऽसौ निरंतरम्॥ ५८॥
धन्योहं धन्योहं नित्यं स्वात्मानमंजसा वेद्मि॥
धन्योहं धन्योहं ब्रह्मानंदो विभाति मे स्पष्टम्॥ ५९॥
धन्योहं धन्योहं दुःखं सांसारिकं न वीक्षेद्य॥
धन्योहं धन्योहं स्वस्याज्ञानं पलायितं क्वापि॥ ६०॥
धन्योहं धन्योहं कर्तव्यं मे न विद्यते किंचित्॥
धन्योहं धन्योहं प्राप्तव्यं सर्वमद्य संपन्नम्॥ ६१॥
धन्योहं धन्योहं तृप्तेर्मे कोपमा भवेल्लोके॥
धन्योहं धन्योहं धन्यो धन्यः पुनः पुनर्धन्यः॥ ६२॥
अहो पुण्यमहो पुण्यं फलितं फलितं दृढम्॥
अस्य पुण्यस्य संपत्तेरहो वयमहो वयम्॥ ६३॥
अहो शास्त्रमहो शास्त्रमहो गुरुरहो गुरुः॥

अहो ज्ञानमहो ज्ञानमहो सुखमहो सुखम् ॥ ६४ ॥

अवशिष्टं कृतकृत्यत्वं प्राप्तप्राप्यत्वमित्युभयं तृप्तिदीपे द्रष्टव्यमित्याह । त एवेति ॥ ३९॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

ब्रह्मानंदाभिधे ग्रंथे चतुर्थोऽध्याय ईरितः ॥
विद्यानंदस्तदुत्पत्तिपर्यंतोभ्यास इष्यताम् ॥ ६५ ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीविद्यारण्य स्वामिविरचितायां पंचदश्यां ब्रह्मानंदे विद्यानंदो नामचतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

इममध्यायार्थमुपसंहरति । ब्रह्मानंदाभिध इति ॥ ६५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनिकिंकरेण रामकृष्णाख्यविदुषा विरचिता ब्रह्मानंदे विद्यानंदव्याख्या समाप्ता ॥

पञ्चदशी सटीक ॥

ब्रह्मानन्दे विषयानन्दः ॥

अथात्र विषयानंदो ब्रह्मानंदांशरूपभाक् ॥
निरूप्यते द्वारभूतस्तदंशत्वं श्रुतिर्जगौ ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ पंचमाध्यायस्य प्रतिपाद्यमर्थमाह । अथेति । ननु विषयानंदस्य लौकिकत्वात् मोक्षशास्त्रे निरूपणमनुपपन्नमित्याशंक्य तस्य लौकिकप्रसिद्धत्वेपि ब्रह्मानंदैकदेशत्वेन ब्रह्मज्ञानोपयोगित्वाद्युक्तमित्याह । द्वारेति । ब्रह्मानंदैकदेशत्वे किं प्रमाणमित्याशंक्याह । तदंशत्वमिति ॥ १ ॥

एषोस्य परमानंदो योऽखंडैकरसात्मकः ॥
अन्यानि भूतान्येतस्य मात्रामेवोपभुंजते ॥ २ ॥

तामेव श्रुतिमर्थतः पठति । एष इति ॥ २ ॥

शांता घोरास्तथा मूढा मनसो वृत्तयस्त्रिधा ॥
वैराग्यं क्षांतिरौदार्यमित्याद्याः शांतवृत्तयः ॥ ३ ॥
तृष्णा स्नेहो रागलोभावित्याद्या घोरवृत्तयः ॥
संमोहो भयमित्याद्याः कथिता मूढवृत्तयः ॥ ४ ॥

इदानीं विषयानंदस्य ब्रह्मानंदलेशत्वप्रदर्शनाय तदुपाधिभूतांतः करण वृत्तीर्विभजते । शांता इति । शांताः सात्विक्यो वृत्तयः घोराः राजस्यः मूढास्तामस्यः ता एव शांतादिवृत्तीर्दर्शयति । वैराग्यमित्यादिना ॥ ३ ॥ ४ ॥

वृत्तिष्वेतासु सर्वासु ब्रह्मणश्चित्स्वभावता ॥
प्रतिबिंबति शांतासु सुखं च प्रतिबिंबति ॥ ५ ॥

उदाहृतासु विविधास्वपि वृत्तिषु ब्रह्मणश्चिद्रूपत्वं भातीत्याह। वृत्तिष्विति। शांतासु विशेषमाह। शांतास्विति। चशब्दोऽनुक्तद्वयसमुच्चयार्थः ॥ ५ ॥

रूपं रूपं बभूवासौ प्रतिरूप इति श्रुतिः ॥
उपमा सूर्यकेत्यादि सूत्रयामास सूत्रकृत् ॥ ६ ॥

उक्तार्थे श्रुतिवाक्यमर्थतः पठति। रूपमिति। तत्रैव व्याससूत्रेकदेशं पठति। 'उपमेति। अत एव चे'ति सूत्रस्य पूर्वभागः ॥ ६ ॥

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ॥
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् ॥ ७ ॥

स्वरूपेणैकस्योपाधिसंपर्कान्नानात्वे श्रुतिं पठति। एक एवेति ॥ ७ ॥

जले प्रविष्टश्चंद्रोयमस्पष्टः कलुषे जले ॥
विस्पष्टो निर्मले तद्वद्द्वेधा ब्रह्मापि वृत्तिषु ॥ ८ ॥

ननु निरवयवस्य ब्रह्मणः क्वचिच्चिन्मात्रभानमितरत्र चिदानंदभानमित्येवं विभाग करणमनुपपन्नमित्याशंक्य चंद्रदृष्टांतेन परिहरति। जले प्रविष्ट इति। उक्तमर्थं दार्ष्टांतिके योजयति। तद्वदिति ॥ ८ ॥

घोरमूढासु मालिन्यात्सुखांशश्च तिरोहितः ॥
ईषन्नैर्मल्यतस्तत्र चिदंशप्रतिबिंबनम् ॥ ९ ॥

तदेवोपपादयति। घोरेति ॥ ९ ॥

यद्वाऽपि निर्मले नीरे वह्नेरौष्ण्यस्य संक्रमः ॥
न प्रकाशस्य तद्वत्स्याच्चिन्मात्रोद्भूतिरेव च ॥ १० ॥

ननु चंद्रोपाधेरुदकस्य द्वैविध्यादंशभानमुपपन्नं प्रकृते तूपाधिभूतस्यांतःकरणस्यैकत्वादेकांशभानमनुपपन्नमित्याशंक्य दृष्टांतांतरमाह। यद्वापीति १०

काष्ठे त्वौष्ण्यप्रकाशौ द्वावुद्भवं गच्छतो यथा ॥
शांतासु सुखचैतन्ये तथैवोद्भूतिमाप्नुतः ॥ ११ ॥

इदानीं शांता सु वृत्तिषु चिदानंदयोः प्रतीतौ दृष्टांतांतरमाह । काष्ठे त्विति ॥ ११ ॥

वस्तुस्वभावमाश्रित्य व्यवस्था तूभयोः समा ॥
अनुभूत्यनुसारेण कल्प्यते हि नियामकम् ॥ १२ ॥

नन्वेवं व्यवस्था कुतः कृतेत्याशंक्याह । वस्त्विति । तत्र किं नियामकमित्याशंक्याह । अनुभूतीति ॥ १२ ॥

न घोरासु न मूढासु सुखानुभव ईक्ष्यते ॥
शांतास्वपि क्वचित्कश्चित्सुखातिशय ईक्ष्यताम् ॥ १३ ॥

अनुभूतिमेव दर्शयति । न घोरास्विति । शांतास्वप्यानंदप्रकाशोस्ति सोपि क्वचित्कश्चित्सुखातिशयो भवतीत्याह । शांतास्विति ॥ १३ ॥

गृहक्षेत्रादिविषये यदा कामो भवेत्तदा ॥
राजसस्यास्य कामस्य घोरत्वात्तत्र नो सुखम् ॥ १४ ॥

पूर्वोक्तघोरमूढवृत्तिषु सुखाभावमेवाभिनीय दर्शयति । गृहक्षेत्रेति ॥ १४ ॥

सिध्येन्न वेत्यस्ति दुःखमसिद्धौ तद्विवर्धते ॥
प्रतिबंधे भवेत् क्रोधो द्वेषो वा प्रतिकूलतः ॥ १५ ॥

सुखासिद्धौ दुःखं वर्धते सुखस्य प्रतिबंधे तु क्रोधो भवति । सुखाभावे कारणांतरमाह । द्वेषो वेति । तत्र प्रतिकूलदुःखस्य सत्त्वादित्यर्थः ॥ १५ ॥

अशक्यश्चेत्प्रतीकारो विषादः स्यात्स तामसः ॥
क्रोधादिषु महद्दुःखं सुखशंकापि दूरतः ॥ १६ ॥
काम्यलाभे हर्षवृत्तिः शांता तत्र महत्सुखम् ॥
भोगे महत्तरं लाभप्रसक्तावीषदेव हि ॥ १७ ॥
महत्तमं विरक्तौ तु विद्यानंदे तदीरितम् ॥
एवं क्षांतौ तथौदार्ये क्रोधलोभनिवारणात् ॥ १८ ॥

परिहारस्याशक्यत्वे विषादो भवति तस्यापि तामसत्वान्न तत्र सुखमित्याह । अशक्य इति । क्रोधादिष्वित्यादयः स्पष्टार्थाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

यद्यत्सुखं भवेत्तत्तद्ब्रह्मैव प्रतिबिंबनात् ॥
वृत्तिष्वंतर्मुखास्वस्य निर्विघ्नं प्रतिबिंबनम् ॥ १९ ॥
एवं शांत्यादीनां सिद्धमित्याह। वृत्तिष्विति ॥ १९ ॥
सत्ता चितिः सुखं चेति स्वभावा ब्रह्मणस्त्रयः ॥
मृच्छिलादिषु सत्तैव व्यज्यते नेतरद्द्वयम् ॥ २० ॥
इदानीं सर्वत्र ब्रह्मस्वरूपानुभूतिप्रदर्शनाय तत्स्वरूपं स्मारयति। सत्ते
ति। मीच्छलादिषु सन्मात्रमित्यर्थः ॥ २० ॥
सत्ता चितिर्द्वयं व्यक्तं धीवृत्त्योर्घोरमूढयोः ॥
शांतवृत्तौ त्रयं व्यक्तं मिश्रं ब्रह्मेत्थमीरितम् ॥ २१ ॥
घोरमूढयोर्द्वयोः सत्ताचिती द्वे शांतवृत्तौ सच्चिदानंदाः त्रयोपि व्यक्ताः
एवं सप्रपंचं ब्रह्माभिहितमित्याह। मिश्रमिति ॥ २१ ॥
अमिश्रं ज्ञानयोगाभ्यां तौ च पूर्वमुदीरितौ ॥
आद्येऽध्याये योगचिंता ज्ञानमध्याययोर्द्वयोः ॥ २२ ॥
अमिश्रं कुतो ज्ञायत इत्याशंक्याह। अमिश्रमिति। तौ च ज्ञानयोगौ
पूर्वमेवोक्तावित्यर्थः। कुत्रोक्तावित्याशंक्य योगः प्रथमाध्याये उक्त इत्याह।
आद्य इति। समनंतराध्याययोर्ज्ञानमुक्तमित्याह। ज्ञानमिति ॥ २२ ॥
असत्ता जाड्यदुःखे द्वे मायारूपं त्रयं त्विदम् ॥
असत्ता नरशृंगादौ जाड्यं काष्ठशिलादिषु ॥ २३ ॥
ननु सच्चिदानंदानां ब्रह्मरूपत्वे मायायाः किं रूपमित्याशंक्याह। अस
त्तेति। नृशृंगादावसत्त्वं मृच्छिलादिषु जाड्यमिति विवेकः ॥ २३ ॥
घोरमूढधियोर्दुःखमेवं माया विजृंभिता ॥
शांतादिबुद्धिवृत्त्यैक्यान्मिश्रं ब्रह्मेति कीर्तितम् ॥ २४ ॥
दुःखं कुत्रेत्याशंक्याह। घोरमूढेति। एवं सर्वत्र माया प्रतिभासत इत्या
ह। एवमिति। शांतादिषु वृत्तिषु ब्रह्मणो मिश्रत्वे किं कारणमित्यत आह।
शांतादीति ॥ २४ ॥

एवं स्थितेऽत्र यो ब्रह्म ध्यातुमिच्छेत्पुमानसौ ॥
नृशृंगादिमुपेक्षेत शिष्टं ध्यायेद्यथायथम् ॥ २५

एतदभिधानं किमर्थमित्याशंक्य ब्रह्मध्यानार्थमित्याह । एवमिति । नृशृंगादिमुपेक्ष्यान्यत्र ब्रह्मध्यानं कर्तव्यमित्याह । नृशृंगादिमिति ॥ २५ ॥

शिलादौ नामरूपे द्वे त्यक्त्वा सन्मात्रचिंतनम् ॥
त्यक्त्वा दुःखं घोरमूढधियोः सच्चिद्द्विचिंतनम् ॥ २६ ॥

अन्यत्रेत्युक्तं कुत्र कथं ध्येयमित्यत आह । शिलादाविति । घोरमूढबुद्धिषु दुःखं परित्यज्य सच्चिद्रूपयोश्चिंतनं कर्तव्यमित्याह । त्यक्त्वेति ॥ २६ ॥

शांतासु सच्चिदानंदांस्त्रीनप्येवं विचिंतयेत् ॥
कनिष्ठमध्यमोत्कृष्टास्तिस्रश्चिंताः क्रमादिमाः ॥ २७ ॥

सात्विकवृत्तिषु सच्चिदानंदास्त्रयोपि ध्येया इत्याह । शांतास्विति । एषां ध्यानानां किं साम्यं नेत्याह । कनिष्ठेति ॥ २७ ॥

मंदस्य व्यवहारेपि मिश्रब्रह्मणि चिंतनम् ॥
उत्कृष्टं वक्तुमेवात्र विषयानंद ईरितः ॥ २८ ॥

इदानीं निर्गुणब्रह्मध्यानेऽनधिकारिणोऽनुग्रहाय मिश्रब्रह्मध्यानेऽधिकार इत्यभिप्रायेणाह । मंदस्येति ॥ २८ ॥

औदासीन्ये तु धीवृत्तेः शैथिल्यादुत्तमोत्तमम् ॥
चिंतनं वासनानंदे ध्यानमुक्तं चतुर्विधम् ॥ २९ ॥

एवं सवृत्तिकं ध्यानत्रयमुक्त्वाऽवृत्तिकं ध्यानमाह । औदासीन्ये त्विति । एभ्यो ध्यानेभ्योऽधिकमित्यर्थः । उक्तं निगमयति । ध्यानमिति ॥ २९ ॥

न ध्यानं ज्ञानयोगाभ्यां ब्रह्मविद्यैव सा खलु ॥
ध्यानेनैकाग्र्यमापन्ने चित्ते विद्या स्थिरीभवेत् ॥ ३० ॥

अयं ध्यानावांतरभेदः किं नेत्याह । न ध्यानमिति । तर्हि किमेतदित्याशंक्याह । ब्रह्मविद्येति । इयं ब्रह्मविद्या कथमुत्पन्नेत्याशंक्याह । ध्यानेनेति ३० ॥

विद्यायां सच्चिदानंदा अखंडैकरसात्मताम् ॥

प्राप्य भांति न भेदेन भेदकोपाधिवर्जनात् ॥ ३१ ॥

अस्या विद्यात्वे हेतुमाह । विद्यायामिति ॥ ३१ ॥

शांता घोराः शिलाद्याश्च भेदकोपाधयो मताः ॥
योगाद्विवेकतो वैषामुपाधीनामपाकृतिः ॥ ३२ ॥

भेदकोपाधिवर्जनादित्युक्तं तानेव भेदकोपाधीनाह । शांता इति । एतेषां परिहारः केनोपायेनेत्याशंक्याह । योगादिति ॥ ३२ ॥

निरुपाधिब्रह्मतत्त्वे भासमाने स्वयंप्रभे ॥
अद्वैते त्रिपुटी नास्ति भूमानंदोऽत उच्यते ॥ ३३ ॥

फलितमाह । निरुपाधीति । त्रिपुटीभानाभावात् भूमानंद इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ब्रह्मानंदाभिधे ग्रंथे पंचमोऽध्याय ईरितः ॥
विषयानंद एतेन द्वारेणांतः प्रविश्यताम् ॥ ३४ ॥

ग्रंथमुपसंहरति । ब्रह्मानंदेति । स्पष्टत्वान्न व्याख्यायते ॥ ३४ ॥

प्रीयाद्धरिर्हरोनेनब्रह्मानन्देन सर्वदा ॥
पायाच्च प्राणिनः सर्वान्स्वाश्रिताञ्छुद्धमानसान्॥३५ ॥

प्रीयादिति ॥ ३५ ॥

इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविद्यारण्यमुनिविरचितायां पंचदश्यां ब्रह्मानंदे विषयानंदः समाप्तः १५॥

इति श्री मत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनिवर्यकिंकरेण श्रीरामकृष्णाख्यविदुषाविरचिताब्रह्मानंदांतर्गतविषयानंदव्याख्या समाप्ता ॥ १५ ॥

पञ्चदशी समाप्तम् ॥

वेदान्त नाटकम्

अष्ट वर्षं हरं शीते जले मग्नो जपेन्नरः

ब्रह्मसर्विरा वेद्यो तत्सैवापे प्रमुच्यते

इ: भस्मीकरणे
तावदग्निना साद्र्धं दहति
अं: स देहः

